

श्रीयुत नानालाल परशुराम.
पट्रन, यंग मेन्स हिंदु एसोसिएशन्, मुंबई

तरुण हिंदु बांधवांच्या कायिक, मानसिक, बौद्धिक व धार्मिक उन्नतीप्रीत्यर्थ तनुमनधनेंकरून अहर्निश झटणारे

यंगमेन्स हिंदु एसोसिएशन्

या उपयुक्त संस्थेचे

चालक, पुरस्कर्ते व उपाध्यक्ष

श्रीयुत नानालाल परशुराम

यांस

हें पुस्तक त्यांच्या परवानगीनें अर्पण केलें आहे.

ग्रंथकर्ता.

यंग मेन्स हिंदु एसोसिएशन्

सर्व जगावर ज्या संस्थेच्या शाखा पसरल्या असून जिचें कार्यक्षेत्र अत्यंत उपयुक्त पद्धतीवर चालविण्यांत येत आहे, त्या यंग मेन्स खिश्चन् एसोसिएशन् या संस्थेच्या धर्तीवर समाजोन्नतीचें कार्य चालविण्याच्या हेतूनें वरील नांवाची संस्था मुंबई येथें इ. स. १९१० यावर्षी स्थापन करण्यांत आली. दिवसें दिवस या उपयुक्त संघाची बढती होत आहे. सध्यां श्रीयुत नानालाल परभुराम व श्रीयुत मगनलाल दलपतराम, जे. पी., हे दोघे पुरस्कर्ते असून २२ तहा-हयात सभासद; १८ पहिल्या वर्गाचे, ७३ दुसऱ्या वर्गाचे, २३७ तिसऱ्या वर्गाचे व २२ चवथ्या वर्गाचे याप्रमाणें ३५० सभासद आहेत. हिंदूंस मात्र या संस्थेचे सभासद होतां येतें; तथापि अन्य धर्मीयांची सहानुभूति असावी या उद्देशानें त्यांस एसोसिएट होण्याची सवलत ठेविली असून सध्यां असे सहा एसोसिएट झाले.आहेत. या संस्थेचें चालकत्व १७ सभासदांच्या कार्यकारी सभेकडे असून तिचे अध्यक्ष रा. रा. रामचंद्र भास्कर मंत्री, जे. पी. हे आहेत व रा. रा. जोगळेकर, बी. ए., एल्.एल्. बी., व रा. रा. भांडारे हे या संस्थेचे सन्माननीय सेक्रेटरी आहेत.

सर्व तरुण वयाच्या हिंदूंस एकत्र आणून त्यांच्यांत एकमेकांबद्दल प्रेमभाव वृद्धिंगत करणें, कीर्तन, पुराण, व्याख्यान वगैरेंच्या द्वारें त्यांच्यांत नैतिक व धार्मिक ज्ञानाचा प्रादुर्भाव करणें, रात्रीच्या मोफत शाळा स्थापन करून गरीब व मागासलेल्या बांधवांस ज्ञानाची गोडी लावून देणें, मोफत वाचनालयांच्या द्वारें वाचनाभिरुचि जनतेंत उत्पन्न करणे व निरनिराळ्या शारीरिक खेळांच्या योगानें सभासदांचें कायिक बल वाढविणें वगैरे या संस्थेचें श्लाघ्य कार्यक्षेत्र असून तदनुरोधानें आजवर हिचे प्रयत्न सुरू आहेत. ज्यांना हें पुस्तक अर्पण करण्यांत येत आहे, ते श्रीयुत नानालाल परभुराम या संस्थेच्या अभिवृद्ध्यर्थ सर्वपरीनें आस्थापूर्वक झटत असतात. हिंदुसमाजाच्या आध्यात्मिक व आधिभौतिक उन्नतीस्तव प्रयत्न करणाऱ्या या संस्थेची उत्तरोत्तर ईश्वरकृपेनें भरभराट होवो.

फाढले आहेत. स्थिरचरकाष्टपाषाणादि एकंदर दृश्य अदृश्य पदार्थात परमेश्वराचा अंश आहे अशी ज्यांच्या मनाची पूर्णपणे भावनाच झाली आहे त्यांनी प्रत्येक व्यवहारांत धर्मास अग्रस्थान दिलें यांत आश्चर्य नाहीं. प्राचीनकाळीं निरनिराळ्या स्वतंत्र विचाराच्या ऋषींनी विचारपूर्वक धर्मास अग्रमान दिला. सर्वांनीं सत्याचा विजय झालेला पहावा म्हणून निरनिराळ्या अवतारांची योजना करण्यांत आली. धर्म या नांवाखाली अनेक अनावश्यक कर्माचें अवडंबर समाजाच्या माथीं मारून तो कर्तृत्वशून्य करून टाकण्यांत आला आहे असें सुशिक्षितांचें मत बनत चालल्यामुळें हिंदुधर्मास उतरती कळा लागून तो नामशेष होईल की काय अशी भीति कित्येक पुराणमतवादी लोक अंतःकरण-पूर्वक प्रगट करतात. परंतु त्यांस इतकेंच सांगणें आहे कीं, वेद व उपनिषदें यांच्यावर अधिष्ठित असा हिंदुधर्म कदापि नामशेष होणार नाहीं. त्याचें स्वरूप मात्र विशेष उज्ज्वल होऊन तो सनातन, सार्वलौकिक व शाश्वत असा धर्म बनेल---तसा तो बनविण्यास सर्व मतांच्या लोकांनीं मात्र झटण्याची तयारी केली पाहिजे.

कालाचे निरनिराळे भाग किंवा युगें यांचा विचार करतां, प्रत्येक युगांत विवक्षित कार्य करण्यासाठीं सत्पुरुष उत्पन्न झाल्याचें दिसून येतें. (या संबंधाचें विवेचन नृसिंहजयंति, रामनवमी, महाएकादशी या सदराखालीं पहावें.) द्वापार-युगांत कृष्ण, युधिष्ठिर, भीष्म वगैरे सत्पुरुषांनीं अन्यायाचा दुष्परिणाम काय आहे हें दाखविलें. त्रेतायुगांत राम, वैदेही जनक वगैरे आर्यांनीं प्रपंचाचें रहस्य काय आहे, प्रपंचांत असून परमार्थ कसा साधावा, निष्काम कर्म व स्वार्थत्याग यांची मातबरी किती हें त्यांनीं आपल्या उदाहरणांनीं सिद्ध केलें कृतयुगांत अनेक ऋषींनीं मनुष्यांचें ध्येय काय असावें याचा उलगडा केला, सनत्कुमार, नारद, याज्ञवल्क्य, वसिष्ठ, विश्वामित्र, अजातशत्रु, मैत्रेयी, गार्गी वाचक्नवी वगैरे विचारवंत ज्ञानी सत्पुरुषांनीं व आर्यमहिलांनीं हिंदुधर्मरूपी प्रासादाचे शिल्पकार बनून त्याला अत्यंत रमणीय स्वरूप दिलें. कलियुगांत बुद्ध, शंकराचार्य वगैरे महनीय विभूतींनीं प्रेम व विश्वबंधुत्वाची ध्वजा या प्रासादशिखरी रोविली. अशा परमपूज्य आर्यांचे प्रयत्न कधींही निष्फळ होणार नाहींत. त्यांचा आशीर्वाद जसा हिंदुधर्मास आजवर अनेक संकटांतून सोडविण्यास समर्थ झाला तसाच तो पुढेंही या धर्मानुयायांचा पाठिराखा होऊन राहील.

धार्मिक समजूत.

ज्या कारणांवरून चैत्र शु. प्रतिपदा हा संवत्सराचा आरंभींचा दिवस ठरला, तीं कारणें मागें दिलीं आहेत. परंतु या संबंधाची धार्मिक समजूत कांहीं निराळीच आहे. श्रीरामचंद्र चवदा वर्षें वनवास करून सीतेसह आपल्या नगरींत परत आला तो दिवस चैत्र शुक्ल प्रतिपदा होता, यासाठीं हा दिवस वर्षाचा पहिला दिवस मानला गेला. वसू नांवाचा राजा तपश्चर्या करून मनुजेंद्र झाला व त्याला स्वर्गीतील अमरेंद्रानें या दिवशीं वस्त्रालंकार वगैरे देऊन त्याचा गौरव केला. ब्रह्मदेवानें चैत्रशुक्ल प्रतिपदेस सृष्टि निर्माण केली. वगैरे कित्येक कारणांवरून हा दिवस संवत्सराचा प्रथमचा दिवस ठरला अशी धार्मिक समजूत आहे. तसेंच ६० बार्हस्पत्य संवत्सरांस जीं नांवें दिलीं आहेत तीं नारदऋषींच्या ६० पुत्रांचीं नांवें होत अशी एक पुराणांतरीं कथा सांपडते.

शास्त्रोक्त विधि व रूढि.

वर्षारंभाचा दिवस प्राप्त होतांच सर्व कुटुंबवत्सल लोकांनीं आपल्या घरासमोर गुढी उभारावी. कलश व पताकायुक्त गुढी ही आनंदोत्सवाची दर्शक आहे. या गुढीची गंधपुष्पकुंकुमानें पूजा करावी, स्त्रीपुरुष व मुलांनीं उत्तम कपडे परिधान करावे, मंगलस्नानादि विधि आटोपल्यावर निंबभक्षण करावें. महान् महान् ऋषी निंबभक्षण करून कित्येक वर्षें सतेज रहात असत असें पुराणांत सांगितलें आहे; त्यामुळें निंबभक्षणविधीस शास्त्राचा पाठिंबा मिळाला. निंबाचे प्रफुल्ल अंकुर आणून मिर्च्यें, हिंग, लवण, जिरें व ओवा यांसह भक्षण करावें. आरोग्य, बल, बुद्धि व तेज यांची वृद्धि करण्यास निंबभक्षण कारण होतें, असें आयुर्वैद्यकाचें मत आहे. या दिवशीं सहकुटुंब सहपरिवार देवदर्शन घ्यावें. जोशांकडून पंचांग वाचवून तें श्रवण केल्यावर त्यांस शिधा द्यावा. पुढील सालाचें, जोशी भविष्य वर्तवीत असतात अशी भावना सामान्यतः जनांत आहे. यासाठीं पाऊस, धान्यसमृद्धि, आयव्यय वगैरे बाबींचा खल भाविक लोक करीत असतात. शास्त्रोक्त विधीप्रहुकूम सर्वच लोक जरी चालत नाहींत तरी बहुजनसमाज चालत असतो. वर्षप्रतिपदेचा दिवस वर्षांतील साडेतीन मुहूर्तांतला एक असून त्या दिवशीं आरोग्यप्रतिपद्व्रत, (आरोग्यप्राप्तीसाठीं) विद्याव्रत (विद्येचा लाभ व्हावा एतदर्थ) व तिलकव्रत (ऐश्वर्यप्राप्तीस्तव) करावें असें भविष्योत्तर व इतर पुराणांत सांगितलें आहे. तथापि या व्रतांचा

हल्लीं प्रचार नाहीं. नवीन वर्षाची प्रतिपदा प्राप्त होतांच सर्व कुटुंबवत्सल लोक मंगल स्नानादिक आटोपल्यावर मिष्टान्नभोजन संपवून देवदर्शन घेत असतात; कांहीं ठिकाणीं त्या दिवशीं स्त्रियांस व मुलांस नवीन कपडे देण्याची चाल आहे. पंचांगश्रवणानंतर निमंत्रित मडळीस अत्तर, गुलाब, पानसुपारी देण्याचा प्रघात आहे. कधीं सुखवस्तु लोकांच्या येथें गायनवादनांच्या योगानें हा दिवस मोठया आनंदांत घालविला जातो. आपल्या गरीब नातेवाईकांस भोजनास निमंत्रण करण्याची चाल बऱ्याच ठिकाणीं दृष्टीस पडते.

मलबारांत वर्षारंभाचा उत्सव मोठया प्रमाणावर साजरा केला जातो. संवत्सरप्रतिपदेच्या पूर्वदिवशीं घरांतील दागदागिने, हिरे, पाच वगैरे रत्नें, फळफळावळ व इतर अनेक शोभायमान जिन्नस देवघरांत व्यवस्थितपणें देव्हाऱ्यासमोर मांडतात. मंतर संवत्सरप्रतिपदेच्या दिवशीं उषःकालीं सुमारें प्रहर रात्र असतांना घरचा यजमान देवघरांत प्रवेश करून त्या वस्तूंस दीपारति दाखवितो. त्यानंतर त्याच्या कुटुंबांतील लहान मोठीं सर्व माणसें (स्त्रिया व पुरुष) एकामागून एक डोळे मिटून त्या खोलींत जातात व त्या वस्तूंच्या ॱनिध पोहोंचतांच डोळे उघडून त्यांवर नजर घालतात. नंतर घरचा यजमान .त्येकास त्यांतून एकादा दागिना, फूल, फळ वगैरे देत असतो. त्या प्रांतांतील हिंदूलोक वर्षारंभाच्या दिवशीं सकाळीं उठतांच उत्तम व शुभ मानलेल्या पदार्थांवर आपली नजर पडावी याबद्दल खबरदारी घेतात. मल्याळ खेरीजकरून ही चाल इतर ठिकाणीं नाहीं. मकरसंक्रमणाच्या दिवशींही तेथील लोक मोठा उत्सव करतात. (याचें वर्णन त्या सणासंबंधीं केलेल्या विवेचनांत दिलें आहे.)

हेतु व बोध.

कोणत्याही कारणानें हा वर्षारंभ चैत्र शु. १ देच्या दिवशीं ठरलेला असो, तो महत्वाचा आहे यांत संशय नाहीं. एकमेकांची प्रेमानें भेट घेऊन नवीन वर्ष सर्वांस सुखाचें जावें यासाठीं जगन्नियंत्याची प्रार्थना करावी व अनेक आधिव्याधींतून व संकटांतून आपलें गेल्या सालीं रक्षण केल्याबद्दल अंतःकरणपूर्वक त्याचे आभार मानावे. गेल्या सालीं आपण जीं कांहीं बरीं वाईट कृत्यें केलीं असतील त्यांचा आपल्या मनाशीं आढावा काढून नूतन सालीं आपलें वर्तन विशेष शुद्ध, सात्विक व प्रेमळ करण्याचा निश्चय करावा. प्रत्येक मनुष्य जें कांहीं बरें वाईट कर्म करतो त्याची रोजनिशी मरणोत्तर यमाजीभास्करापुढें

याचून दाखविण्यासाठी चित्रगुप्त ठेवीत असतो, असें हिंदू समजतात. आपणच आपला चित्रगुप्त होऊन तीं कृत्यें टिपण्याची जर पद्धत ठेवूं तर आपला बराच फायदा होईल. तरुण जनांस प्रपंचांत अनेक कार्यें करावयाचीं असतात. योग्य वय प्राप्त होतांच समाजाचा एक घटकावयव या नात्यानें अंगावर पडणारी कामें नीट रीतीनें पार पाडण्याची पात्रता अंगीं येण्यास स्वतः चित्रगुप्त होण्याची अत्यंत आवश्यकता आहे. साधारणपणें जगांतील बरें वाईट समजूं लागतांच लहानशी रोजनिशी आपल्या जिवाशीं बाळगून तींत आपण केलेल्या बऱ्या वाईट कामांची, अनुभवाची, विचारांची व आकांक्षांची प्रत्यहीं नोंद करण्याची संवय लावून घ्यावी. असें केल्यानें आपणावर स्वतःचीच देखरेख राहून योग्य प्रसंग येतांच आपल्या अंगीं महत्कार्य करण्याची पात्रता येईल. आपल्या अंतःकरणांत सत्कर्मांबद्दल उमेद व दुष्कर्मांबद्दल पश्चात्ताप व तिटकारा उद्भवल्याशिवाय आपलें पाऊल कधींही पुढें पडणार नाहीं. आम्ही मनुष्य आहों, त्यांतूनही आर्य ऋषींनीं स्थापन केलेल्या सनातन हिंदुधर्माचे अनुयायी आहों त्याअर्थी आपलें वर्तन मनुष्यपणास व आर्यत्वास साजेल असेंच असलें पाहिजे. प्रत्येक दिवशीं सूर्यास्त होतो, तसतसें आपलें आयुष्य क्षीण होत आहे हें ध्यानीं असावें. त्यासाठीं आपण क्षणभंगुर व नियमितपणें नाश पावणाऱ्या या आयुष्याचा दुरुपयोग न करतां त्याचा शक्य तेवढा उपयोग करण्यास शिकावें. नूतन वर्षाच्या उदयाबरोबर अंतःकरणांत नवीन आशांकुर उत्पन्न होऊन नवीन वर्ष आनंदांत जावो, अशी सदिच्छा उत्पन्न होत असते. आंग्लसत्ता स्थापन झाल्यापासून इंग्रजी शिक्षणाचा अंमल ज्यांच्यावर बसला आहे असे लोक जानेवारीच्या पहिल्या तारखेस वर्षारंभ मानून पत्रद्वारें (New year's card) आपल्या आप्तमित्रांच्या भेटी घेत असतात. या पद्धतीचें अनुकरण करून चैत्र शुद्ध १ स अशीं हिंदुपद्धतीचीं पत्रें पाठविण्याची रूढि पाडण्याचा कांहीं चित्रकारांचा यत्न साधत आहे. परंतु या औपचारिक सदिच्छादर्शक पत्रांपेक्षां प्रत्येक संवत्सरीं आपल्या अनाथ बांधवांस आपलें तनुमनधन शक्त्यनुसार अर्पण करण्याचा आपण निश्चय करूं तर विशेष चांगलें होईल. आयुष्याची दोरी केव्हां तुटेल हें सांगतां येत नाहीं म्हणून परमेश्वराचें बोलावणें येतांच हा मृत्युलोकांतील कारभार एकदम बंद करून शांत मनानें निजधामास जाण्याकरितां निघण्याची आपली तयारी असली पाहिजे. गेलेली संपत्ति उद्योगानें प्राप्त करून घेतां येईल; नष्ट झालेलें आरोग्यही पुनः औषधो-

पचारानें मिळवितां येईल; लुप्त झालेलें ज्ञान अभ्यासाच्या योगानें संपादितां येईल; परंतु व्यर्थ गेलेला काल गेला तो गेलाच. यासाठीं प्रत्येक निमिषाचा सदुपयोग करून प्रत्येक संवत्सराच्या आरंभींच्या दिवशीं स्वतःचें अभिनंदन करून घेण्याची प्रत्येकानें तयारी ठेविली पाहिजे. शेवटीं साधु तुकारामाच्या शब्दांत सांगावयाचें ह्मणजे,

आतां तरी पुढें हाचि उपदेश । नका करूं नाश आयुष्याचा ॥
सकळांच्या पायां माझे दंडवत । आपुलालें चित्त शुद्ध करा ॥
हित तें करावें देवाचें चिंतन । करूनियां मन शुद्ध भावें ॥
तुका ह्मणे हित होय तो व्यापार । करा काय फार शिकवावें ॥

प्रभातकालचें ईशस्मरण.

भूप राग.

विश्वरंगणीं श्रेष्ठ असा नरजन्म मला लाभला ।
तुझ्या कृपेनें आनंदघना आलों शरण तुला ॥ ध्रु० ॥

प्रभात झाला दिशा दीप्त बहु रविकिरणें दिसती ।
खगगण मोदें वृक्षस्कंधीं तव स्तोत्रें गाती ।
मंद पवन सुमगंधयुक्त हा देइ सौख्यशांति ।
अज्ञाननिशा लोपलि पसरे ज्ञानसूर्यकांती ॥ १ ॥

नरजन्मीं सत्करीं घडों दे तुज प्रिय तीं कार्यें ।
विद्या बुद्धी नीति विशारद स्यां व्हावें आर्यें ।
परोपकारीं आत्मोद्धारीं सतत काल जावा ।
आज्ञा होतां आनंदानें येइन तव गांवा ॥ २ ॥

तीर्थाटणजपतपसाधन जरि नच घडलें कांहीं ॥
शास्त्रपुराणें वेदांचेंही ज्ञान मुळीं नाहीं ॥
जगतामाजी अद्भुत शक्ती पाहुनि तव ठायीं ॥
प्रेम भक्ति जडली जगपाला तूंचि तात आई ॥ ३ ॥

मोह निरसला भंग पावले सर्व पाश आतां।
नाहीं मजला तुझ्या प्रसादें तिळभरिही चिंता।
मिळतां तुजसम दाता त्राता काय कमी ताता।
उद्धरुनी मी आइन तैसा उद्धारिन जनता ॥ ४ ॥
हेंचि मागणें कर जोडुनियां दावि मार्ग मजला।
पार्थरथीं त्या कृष्णसारथी जैविं समरिं झाला॥
तैसा तूं हो नेता त्राता संकट समयाला।
तनु मन धन तुज अर्पण केलें पाव सख्या मजला ॥ ५ ॥

श्रीरामनवमी.

गंगा व गंडकी या नद्यांच्यामध्यें जो प्रदेश आहे, त्यांत प्राचीन काळीं कोसल वंशाचे क्षत्रियलोक रहात असत. ते आपणास सूर्यवंशी ह्मणवीत. दशरथ हा या कोसल देशाचा राजा असतांना अयोध्या ही त्याची राजधानी होती. दशरथास कौसल्या, कैकयी व सुमित्रा अशा तीन पत्न्या होत्या.

कैकयीच्या उदरीं भरत, सुमित्रेच्या उदरीं लक्ष्मण व शत्रुघ्न, ज्येष्ठ पत्नी कौसल्येच्या उदरीं रामचंद्र याप्रमाणें त्याला चार पुत्र झाले. हे चौघेही धनुर्विद्येंत निष्णात, स्वभावानें प्रेमळ, सत्यवचनी व निर्मल वर्तनाचे निघाल्या-मुळें त्याची सर्वत्र वहावा होऊं लागली. त्यातही रामचंद्रानें आपल्या शीलाच्या योगानें सर्वांकडून धन्य धन्य असें ह्मणवून घेतलें. कालेंकरून त्याला विष्णूचा अवतार असें मानून त्याचा जन्मदिवस चैत्र शुक्ल ९ मी हा उत्सवदिनात गणला गेला. श्रीरामाचें त्रोटक चरित्र पुढीलप्रमाणें आहे.

रामचंद्र व लक्ष्मण लहान असतानाच त्यांना विश्वामित्र ऋषीनें आपल्या आश्रमांत यज्ञकार्यांत विघ्नें आणणाऱ्या राक्षसांचा नाश करण्यासाठीं अयोध्येहून आणिलें. विश्वामित्रानें त्याना धनुर्विद्या शिकविली. त्या ऋषीच्या आश्रमापासून जवळच गडकीच्या पलीकडे जनक राजाचें राज्य होतें. त्याला विदेह देश असें ह्मणत असत, व मिथिला ही त्या देशाची राजधानी होती. जनकाची कन्या सीता ही उपवर होताच त्यानें स्वयंवर मांडिलें व देशोदेशाच्या राजांना निमंत्रण करून शिवधनुष्यभंग करण्याचा व त्यायोगें सीतेस वरण्याची योग्यता अंगीं असल्याचें सिद्ध करून दाखविण्याचा पण लाविला. अनेक राजाचा प्रयत्न व्यर्थ गेला. शेवटीं रामचंद्रानें तो पण जिंकताच सीतेनें त्याच्या गळ्यात माळ घातली. दशरथ वगैरे मंडळी आल्यावर लग्नकार्य यथासांग होताच रामचंद्राच्या इतर सावत्र बधूंचींही तेथेंच लग्नकार्यें झालीं व ते सर्व नववधूसह अयोध्येस आले.

दशरथाचा वृद्धापकाल समीप येताच त्यानें ज्येष्ठ पुत्र रामचंद्रास युवराज करण्याचें योजिलें. परंतु त्याची तृतीय पत्नी कैकयी हिनें भरतास गादी देण्याबद्दल हट्ट धरिला दशरथानें त्यापूर्वी एका प्रसंगीं तिची इच्छा पूर्ण करीन असें वचन दिलें होतें या वचनाची आठवण देऊन तिनें आपला हेतु तडीस नेण्यास पतीस भाग पाडलें पित्याचें वचन खरें करण्यासाठीं रामानें कैकयीच्या इच्छेप्रमाणें चवदा वर्षे वनवास स्वीकारला. सीतेनेंही पतीबरोबर अरण्यवास पत्करला व लक्ष्मण रामाबरोबर निघाला. याप्रमाणें राम, सीता व लक्ष्मण वनवासास गेल्यावर दुःखातिरेकानें दशरथ राजा लवकरच निवर्तला. भरत आजोळीं नंदिग्रामी होता तेथून परत येताच त्याच्या मातोश्रीनें रामास घालवून दिल्याची हकीकत त्याला समजली स्वतः राज्यपदारूढ होण्यास तो कबूल होईना. पुढें रामाची त्यानें गाठ घेतली व चवदा वर्षे संपताच पुनः राज्यात

येईन असें अभिवचन त्याजपासून घेऊन, तो त्याच्या पादुकांसह अयोध्येस आला. पादुका सिंहासनावर ठेवून भरत कारभार पाहूं लागला.

वनवासी राम, सीता व लक्ष्मण यांसह प्रयागेस (अलहाबाद) भारद्वाजाच्या आश्रमी गेला. तेथून चित्रकूट पर्वतावर वाल्मिकीच्या आश्रमांत जाऊन राहिला. त्या ठिकाणीं भरताकडून त्याला पित्याच्या निधनाची वार्ता समजली. पित्यास दिलेलें वचन मोडतां येत नसल्यामुळें वनवासाची मुदत संपण्यापूर्वी परत येतां येत नाहीं असें त्यानें भरतास सांगितलें. चित्रकुटाहून (बुंदेलखंडांतील एक टेंकडी) गोदावरीच्या जवळपास असणाऱ्या दंडकारण्यांत राम फिरत असतां शूर्पणखा नांवाच्या राक्षस जातीच्या स्त्रीचें लक्ष्मणानें (तिचें फाजील वर्तन पाहून) नाक कापिलें. ही स्त्री लंकेचा राजा रावण याची बहीण होती. तिच्या सल्ल्यानें त्यानें रामाची पत्नी सीता हिला हरण करण्याचें ठरविलें. राम आश्रमांत नसल्या वेळीं तिला तो घेऊन गेला. रामाला अत्यंत दुःख झालें व तो तिला शोधून काढण्याच्या प्रयत्नास लागला.

सीतेला रावणानें नेल्याचा सुगावा जटायूकडून लागतांच सुग्रीव नांवाच्या एका बलिष्ठ योद्ध्यास रामानें जवळ केलें. त्याचा बंधु वाली यानें उन्मत्त होऊन त्याचें राज्य जिंकिलें व त्याच्या बायकोसही आपल्या ताब्यांत घेतलें. रामानें वालीचा सूड उगवून राज्य व कांता परत मिळविण्याच्या कामीं सुग्रीवास मदत केली. वाली लढाईत मारला गेला. सुग्रीवानें आपलें वानर नांवाचें सैन्य तयार केलें व हनुमान्, नल, नील व जांबुवंत यांस सीतेच्या शोधार्थ चोहोंकडे पाठविलें. सीतेला रावणानें लंकेस नेली असून ती अशोक वनांत आहे अशी बातमी हनुमानानें आणिली. पुढें आपल्या प्रचंड सैन्यासह सुग्रीवादिक रामाचे मित्र व रामलक्ष्मण लंकेस जाण्यास निघाले. लंका हें बेट असल्यामुळें तेथें जाण्याची अडचण आली. परंतु नलानें समुद्रावर पूल बांधून ती दूर करतांच ती मंडळी लंकेस गेली. तेथें रावणाशीं भयंकर युद्ध जुंपलें. रावणाचा बंधु बिभीषण रामाच्या पक्षास येऊन मिळाला. लंकेंत चाललेल्या घनघोर संग्रामांत रावण ठार झाला. कुंभकर्ण, इंद्रजित् वगैरे पराक्रमी वीरही निमाले.

त्यानंतर रामचंद्र सीतेसह स्वदेशीं परत आला. त्या वेळीं वनवासाची मुदत संपल्यामुळें भरताच्या विनंतीवरून व वसिष्ठाच्या आज्ञेप्रमाणें रामानें राज्यसूत्रें हातीं घेतलीं. सीता ही परपुरुषाच्या अटकेंत होती इतक्यावरून तिच्या वर्तना-

बद्दल प्रजेतील एका इसमानें संशय घेतल्यामुळें तिला रामानें वनांत सोडिलें. त्या वेळीं ती गरोदर होती. वाल्मिकीच्या आश्रमांत ती प्रसूत होऊन तिला कुश आणि लव असे दोन पुत्र झाले. हे रामाप्रमाणेंच तेज:पुंज व पराक्रमी निघाले. रामानें अश्वमेध यज्ञ केला त्या वेळीं या मुलांनीं वाल्मिकीनें रचलेलें रामायण गायिलें. तें ऐकून रामास आनंद झाला व त्याला हे आपलेच मुलगे आहेत असें कळतांच त्यानें त्यांस पोटाशीं धरिलें व सीतेचा स्वीकार करण्याकरितां तिला आश्रमांतून बोलावून आणिलें. सीतेनें आपलें आचरण अत्यंत पवित्र आहे अशी सर्वांची खात्री पटविण्याकरितां पुढीलप्रमाणें शब्द उच्चारले:—"माझ्याकडून कायेनें, वाचेनें किंवा मनानें कोणतेंही वाईट कृत्य घडलें नसेल तर ही पृथ्वी मला पोटांत घेवो." असें म्हणतांच पृथ्वी दुभंग झाली व सीता तींत गडप झाली.

रामाचें मन यामुळें अत्यंत अस्वस्थ झालें. एके दिवशीं एक योगी एकांतांत रामाजवळ बोलत असतां लक्ष्मणानें परवानगीवांचून दुर्वास ऋषीस आंत जाऊं दिल्यामुळें योगी तात्काळ तेथून चालता झाला. लक्ष्मणाच्या या कृत्याबद्दल रामास वाईट वाटलें. या अपराधाबद्दल लक्ष्मणानें अयोध्या सोडून जावें अशी सल्ला वसिष्ठानें देतांच तो निघून गेला व सरयू नदीच्या तीर्थांत त्यानें जलसमाधि घेतली. रामानें आपलें राज्य लव व कुश यांस वांटून दिलें. शत्रुघ्नानें आपल्या दोघां मुलांस राज्य देऊन तोही रामाबरोबर निघाला. सुग्रीवानें आपला पुतण्या अंगद यास किष्किंधेच्या गादीवर बसविलें. रामचंद्र, शत्रुघ्न, सुग्रीव व इतर कित्येकांनीं सरयू नदींत प्रवेश करून देहत्याग केला. याप्रमाणें रामचरित्र आहे.

शास्त्रोक्त विधि व चालू रूढि.

चैत्र शु. ९ मीस माध्यान्हीं रामजन्मोत्सव करावा. त्या दिवशीं रामाच्या मूर्तीची पूजा करावी व उपोषण करावें. रात्रीची वेळ रामभजनांत घालवावी. दुसऱ्या दिवशीं मिष्टान्न भोजन करावें. होम, प्रतिमादान वगैरे विधि शास्त्रांत सांगितले आहेत, परंतु ते रूढ असल्याचें दिसत नाहीं. हा उत्सव रामाच्या व इतर विष्णूच्या देवालयांतून साजरा केला जातो. कित्येक लोक आपल्या घरीं देखील रामजन्मोत्सव करितात. बरेच लोक या दिवशीं उपोषण करतात. कित्येक रामजन्माचा उत्सव माध्यान्हीं पूर्ण होतांच मिष्टान्न भोजन करतात. राममंदिरांत प्रतिपदेपासून नवमीपर्यंत रामायणाचें वाचन, कीर्तन, भजन वगैरे चालतात.

नवमीच्या दिवशीं पालखीची मिरवणूक निघत असते. अयोध्या, तिरुपति, रामेश्वर वगैरे ठिकाणीं हा उत्सव अत्यंत प्रेक्षणीय असा होत आल्यामुळें दूरदूरचे हजारों यात्रेकरू त्या ठिकाणीं जमतात.

ऐतिहासिक माहिती.

पंजाबांत प्रथमतः वसाहत केलेल्या आर्यांचा वेलविस्तार वाढतांच सुदास नांवाच्या अनार्य (दस्यू वंशाच्या) पुढाऱ्याशीं युद्ध करण्यांत गुंतलेल्या भरताचे वंशज पूर्वेकडील भागांत वसाहत करूं लागले. त्यांनीं गंगा व यमुना या नद्यांच्यामधील प्रदेश आपल्या ताब्यांत घेतला व सांप्रतच्या दिल्लीजवळ हस्तिनापूर हें राजधानीचें शहर वसविलें; आणि चोहोंकडे आपली सत्ता स्थापन केली. हे कुरुवंशाचे असल्यामुळें त्यांना कौरव असें नांव प्राप्त झालें. त्यांच्या प्रमाणें आर्यांची दुसरी एक लाट गंगा नदीच्या पलीकडे हिंदुस्थानच्या पूर्वभागावर पसरली. त्यांनीं नवानें राज्यें स्थापन करून अयोध्या, काशी व विहार यांच्या आसमंतात् वसाहती केल्या. या आर्यवसाहतवाल्यांत विदेही, कोसल व काशी असे तीन वंशाचे लोक होते. त्यांपैकीं अयोध्या ही कोसलांची, उत्तर विहारांत मिथिला ही विदेही यांची राजधानी होती. विदेही वंशांत जनक हा राजा अत्यंत प्रसिद्ध होऊन गेला. कोसल कुलांत रामचंद्राची कीर्ति अजरामर झाली. रामाच्या कालीं कोसल व विदेही यांच्यांत विवाहसंबंध घडून आला. जनकाची कन्या सीता हीच रामायणांतील चरित्रनायिका आहे. रामायणकालीं आर्यांनीं जो प्रांत काबीज केला तो सुपीक असून स्वर्नदी या नांवानें प्रसिद्धीस आलेली गंगानदी या प्रांतांतून वहात असल्याकारणानें, तिच्या कांठीं अनेक तपोवनें उभारून विद्वान् ऋषि ब्रह्मज्ञानाचा विचार करण्यांत गर्क झालेले असत. या प्रदेशांतील लोकांची सांपत्तिक स्थिति उत्तम असून ते तेजःपुंज व बलवान् होते, असें रामायणावरून दिसतें. वाल्मिकीनें जेव्हां नारदास आपण कोणत्या वीरासंबंधानें काव्य लिहूं असा प्रश्न केला, तेव्हां त्यानें त्यास इक्ष्वाकुलांत अत्यंत श्रेष्ठ अशा रामाचें चरित्र लिहिण्यास सांगितलें; तेव्हां रामाच्या स्वरूपाचें जें वर्णन केलें आहे, त्यांत त्याचें शरीर पूर्णावस्थेस पोहोंचलेलें होतें असें दर्शविलें आहे. स्त्रियांचीही प्रकृति उत्तम प्रकारची होती. कैकयीनें पतीस युद्धाच्या वेळीं मदत केली. राक्षसनगरींत एकटी असतांना देखील सीता रावणाच्या दुष्टपणाच्या धमकावणीला घाबरली नाहीं, यावरून स्त्रियांच्या अंगीं धीरो-

दासता पूर्णपणें वसत होती व संकटास त्या जुमानीत नसत असें दिसतें. शारीरिक बलाच्या अभावीं साहसाचीं कामें घडणें शक्य नाहीं. राजकुलांतच शारीरिक संपत्ति दृग्गोचर होत असे असें नाहीं. जेव्हां रामचंद्र वनवासास निघाला, तेव्हां त्याच्या मागें चाललेला व त्याला नगराच्या सीमेपर्यंत पोहोंचविण्यास आलेला सुदृढ अशा लोकांचा समुदाय पाहून रामास आनंद झाला, असें वाल्मिकीनें लिहिलें आहे. तसेंच रामचंद्राच्या रथाला गाईंच्या कळपांमुळें वारंवार अडथळा होऊं लागला असें जें वर्णन आहे, त्यावरून त्या कालीं दूधदुभतें विपुल देण्याइतक्या गाई नगरींत होत्या व गोधन व धान्यादि संपत्तीनें युक्त असे लोक सौख्यानें दिवस घालवीत असत, असें दिसतें.

क्षत्रियांचा मुख्य धर्म

दुष्ट व घातकी शत्रूंचा नाश करणें हा असल्यामुळें, ते अगदीं लहान वयांतच वेदविद्येबरोबर समरविद्याही शिकत असत. नुसत्या शब्दावर शरसंधान करितां येण्याइतकें धनुर्विद्येंत क्षत्रिय लोक प्राविण्य संपादीत. शहरांत जसे ते निर्धास्त रहात, तसेंच अरण्यांतही निर्धास्त फिरून आपल्या शरसंधानाच्या योगानें व्याघ्रादि हिंस्र पशूंचें व उन्मत्त नरभक्षक राक्षसादिकांचें निर्दालन करीत. रामलक्ष्मणांनीं सीतेस काष्ठाच्या तरावर बसवून, रुंद अशा यमुना नदीच्या पात्रांतून तिला सुरक्षितपणें पैलतीरास नेण्यासाठीं, ते दोघेही पोहत पोहत तें काष्ठ घेऊन गेले. यावरून नदीप्रवाहांतून निर्भयपणें जाणाऱ्या सीतेची जितकी तारीफ करावी तितकीच रामलक्ष्मण या राजपुत्रांच्या धैर्याची व शक्तीची तारीफ करण्याजोगी आहे. क्षत्रियलोक जसे सशक्त तसेच धीराचे पुतळे असत. युद्धांतून पलायन करणें, शत्रूच्या बाणानें पळत असतां पाठीस घाव लागणें, यासारख्या वीरत्वास न शोभणाऱ्या गोष्टींचा त्यांना अत्यंत तिटकारा असे. अर्थात् शरीरसामर्थ्य, शस्त्रकौशल्य व धैर्यशौर्यादि गुणांनीं रामायणकालिन क्षत्रिय मंडित होते, यांत संशय नाहीं.

त्या कालचे क्षत्रिय क्षात्रकर्मांत प्रवीण होते, इतकेंच नाहीं, तर ब्रह्मज्ञान व अध्यात्मविद्यादेखील त्यांना पूर्णपणें अवगत होती. हिंदुधर्माचा पाया भक्कम असा तयार करण्यात पूर्वकालीं क्षत्रियांनीं बरीच मदत केली हें पुढील विवेचनावरून दिसून येणार आहे.

क्षत्रियांची कामगिरी.

वेदकालीं जे आर्य वसाहतवाले या देशांत येऊन राहिले, त्यांच्यांत जातिभेद चालू नव्हता. त्यांच्यांत जे महान् बुद्धीचे लोक निपजले ते कालेंकरून ऋषि या महनीय नांवानें ओळखले गेले. त्यांनीं धर्मकृत्यें करण्याचा व धार्मिक प्रार्थनापर सूत्रें रचण्याचा उपक्रम केला. त्यांचे पुत्र पित्यांप्रमाणें तोच व्यवसाय करीत होते असें नाहीं. कित्येक युद्धांत, तर कित्येक व्यापार व शेतकीच्या व्यवसायांत गुंतलेले असत. हल्लींप्रमाणें धंद्यावरून जात ओळखली असती तर धर्मकृत्यांत गुंतलेला ऋषि जसा ब्राह्मण असे, तसा युद्धांत गुंतलेला त्याचाच पुत्र क्षत्रिय व दुसरा वैश्य होता असें ह्मणतां येईल. ऋग्वेदाच्या ९ व्या मंडलांत अशा प्रकारचा उल्लेख ११२ व्या सूक्तांत आहे. त्यांत एक ऋषि ह्मणतो—"पहा, मी सूक्तें रचतों, माझा पिता वैद्यकी चालवितो, माझी माता दळणाचा धंदा करिते. याप्रमाणें आह्मी निरनिराळ्या व्यवसायांत गुंतलेले आहों. ज्याप्रमाणें कुरणांत गाई चरण्यासाठीं निरनिराळ्या दिशेनें जातात, त्याचप्रमाणें आह्मीही, हे सोम, द्रव्यासाठीं तुझी पूजा करितों." ऋषींनीं ज्या अनेक प्रसंगीं प्रार्थना केल्या आहेत, त्यांत युद्धांत अजिंक्य, व्यापारउद्योगासारख्या धनोत्पादक धंद्यांत यशस्वी, असे पुत्र व्हावे ह्मणून इंद्रादिक देवांची प्रार्थना केलेली आढळते. परंतु कालेंकरून श्रमविभागाच्या तत्त्वावर ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य असे तीन भेद आर्यांत प्रचलित झाले. या ऋषींपैकीं वसिष्ठ व विश्वामित्र हीं दोन वैदिकांचीं घराणीं प्रसिद्ध होतीं. त्यांच्यांत वर्चस्वासंबंधानें बरीच चुरस होती, हें कित्येक सूक्तांवरून स्पष्ट होतें. कालांतरानें रामायणकालीं विश्वामित्रास तत्कालीन लेखकांनीं क्षत्रिय बनविलें व तो प्रयत्नानें ब्रह्मर्षि होऊन त्यानें वसिष्ठाची बरोबरी केली असा उल्लेख करण्यांत आला. यावरून असें दिसतें कीं, या दोन घराण्यांत असलेला द्वेष वेदकालानंतर वृद्धिंगत होत गेला. तत्कालीन पद्धतीप्रमाणें रामायणकालीं विश्वामित्रकुलानें क्षात्रधर्म पत्करला असावा व वसिष्ठाचें घराणें पूर्ववत् वैदिकीची वृत्ति पाळून राहिलें असावें. कित्येक वेदकालीं देखील जातिभेद होता असें ह्मणणारे, त्या वेळचा ऋषि विश्वामित्र हा खरोखर क्षत्रिय होता असें ह्मणतात. सर्व ब्राह्मणवर्णास परमपूज्य असलेला गायत्री मंत्र याच विश्वामित्राचा आहे. तर मग असें कबूल करणें भाग आहे कीं, धर्मकृत्यांत अत्यंत पवित्र असा मंत्रोपदेश ब्राह्मण-

वर्गास क्षत्रियाकडून मिळाला. रामचंद्र व कृष्ण हे क्षत्रिय होते. त्यास तर प्रत्यक्ष देवाप्रमाणें आजमितीस सर्व हिंदू मान देतात आजातीस परमपूज्य वाटणाऱ्या सीता, द्रौपदी व सावित्री या क्षत्रियकन्या होत्या त्यांच्या वर्तनक्रमावरून हिंदु स्त्रियांचा सामाजिक वर्तनक्रम ठरला गेला शेवटपर्यंत शील कसें राखावें व सर्वस्वाचा परित्याग करण्याचा प्रसंग आला असतांही वचनभंग का करू नये हें क्षत्रियकुलावतंस हरिश्चंद्र राजानें आमच्या समाजास शिकविलें रामचंद्राचा सासरा जनक हा विदेही होता असें रामायणात वर्णिलें आहे. अनेक ब्राह्मण ह्मणविणारे याज्ञवल्क्यासारखे मुनि जनकराजास शरण गेले व त्याजपासून त्यांनीं ब्रह्मज्ञान मिळविलें छांदोग्य, कौशीतकी व इतर उपनिषदांत निरनिराळ्या क्षत्रियां पुढें ब्राह्मण हात जोडून कसे बसत व त्याजपासून परमात्म्याचें ज्ञान कसें मिळवीत हें वर्णिलें आहे श्वेतकेतु आरुणेय व गौतम या ब्राह्मणानीं प्रवाहण, जैवाली व चित्रगग्गायनी या क्षत्रियांपासून, दुसऱ्या पाच ब्राह्मणानीं अश्वपती कैकेय याजकडून, गार्ग्य बलाकी मुनीनें काशिवंशाच्या अजातशत्रु राजापासून ब्रह्मविद्या प्राप्त करून घेतली, असें उपनिषदांवरून समजतें छांदोग्य उपनिषदांत पुढीलप्रमाणें उल्लेख आहे जेव्हां प्रवाहण, जैवालाजवळ गौतममुनि आला, तेव्हां त्यास प्रवाहण ह्मणाला—

न प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान्गच्छति
तस्माद् सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूत् ।

'गौतमा, ब्रह्मविद्येचा संस्कार तुझ्यापूर्वी इतर ब्राह्मणास झालेला नाहीं, अर्थात् ती त्यांना अवगत नाहीं केवळ क्षत्रियांसच ती अवगत आहे, कारण ती त्यांच्यामुळेंच अस्तित्वात आली.' अशा प्रकारचे उतारे किती तरी देता येतील. यावरून स्पष्ट होतें कीं, क्षत्रिय हे ज्याप्रमाणें युद्धकलेंत निष्णात होते तसेच ब्रह्मविद्येंतही पारंगत असल्याकारणानें त्यांच्यामुळेंच हें ज्ञान वृद्धिंगत झालें धर्म व त्यास आधारभूत असें ब्रह्मज्ञान सांगणारे, परमेश्वरशक्ति व स्वरूप याची ओळख करून देणारे व त्याच्यासंबंधाचा विचार समाजांत रूढ करणारे क्षत्रिय होते व रामायणकालचा जनकराजा हा या बाबींत त्या सर्वांचा मुकुटमणि होता हें निर्विवाद आहे. अवताराची मीमांसा करितां परशुराम व वामन हे ब्राह्मणावतार मागें पडले व राम, कृष्ण हे क्षत्रिय अवतार पुढें आले, यांतील गोम तरी हीच आहे कीं, त्यांच्या हृदयांत खऱ्या ब्रह्मज्ञानाचा ठसा पूर्णपणें उमटला

होता. योगवासिष्ठांतील रामाचे विचार व गीतेंतील कृष्णाचें तत्वज्ञानविषयक विवेचन यांवरून आमच्या विधानाची सत्यता दिसून येईल.

रामचंद्र हा पितृवचनपरिपालनासाठीं अरण्यांत जाण्यास मोठया आनंदानें तयार झाला. त्याच्या सावत्र आईनें जेव्हां युवराजराज्याभिषेकाच्या ऐन वेळीं रामास राज्य देऊं नये, इतकेंच नव्हे तर त्याला १४ वर्षे वनवासास पाठवावें असा हट्ट धरला, तेव्हां वृद्ध दशरथास अत्यंत दुःख झालें. परंतु पितृभक्त रामाच्या मनाला यत्किंचित्‌ही दुःखाचा स्पर्श झाला नाहीं. राम शांतपणें कैकयीस ह्मणाला—'माते, केवळ विषयाचा लोभ धरून या जगांत मला रहाणें नको आहे. प्रत्यक्ष प्राणत्याग करावा लागला, तरी तो करून मी माझ्या पिताजींची इच्छा पूर्ण करीन.' इतक्या कोमल वयांत असे विचार ज्या राजपुत्राच्या मनांत आले, त्याचें मन किती उदात्त व सुसंस्कृत झालें होतें, याची कल्पना सहज होण्याजोगी आहे. राज्याभिषेकाच्या आनंदोत्सवप्रसंगीं उपस्थित झालेलें हें विघ्न पाहून लक्ष्मणास वाईट वाटलें व देशत्याग करण्याबद्दलची पित्याची आज्ञा मान्य न करण्याबद्दल त्यानें रामास विनंति करतांच तो ह्मणाला, 'लक्ष्मणा, माझे पिताजी केवळ सत्यस्वरूप आहेत, त्यांचा शब्द सत्य आहे, त्यांचीं कृत्येंही सत्यास धरून आहेत. परलोकाची त्यांना भीति वाटते. तरी ते त्यासंबंधानें निर्भय असोत. संपत्ति गेली ह्मणून दुःखी होऊं नकोस. साम्राज्य व अरण्य हीं दोन्ही मला सारखींच आहेत. अरण्यांतही सुखानें राहूं.'

दशरथाच्या मृत्यूनंतर वृद्ध मंत्री जाबाली ऋषीनें रामास अयोध्येस येऊन राज्यसूत्रें हातीं घेण्याबद्दल आग्रह केला. तेव्हां रामानें जें उत्तर दिलें त्यावरून त्याच्या अंतःकरणांत आपण पित्यास दिलेलें वचन पूर्ण करण्यासंबंधाची इच्छा किती जाज्वल्य वसत असे हें दिसून येतें. जाबाली ह्मणाला 'रामा, बाप कोण आणि पुत्र कोण? बापाची प्रतिज्ञा पुत्राला काय ह्मणून लागू असावी? पिता, पुत्र, भाऊबंद इत्यादि सर्व थोतांड आहे. जें आपणास उपभोग घेण्यास मिळत आहे त्याचा स्वीकार करावा.' हें भाषण ऐकतांच क्रोधानें रामचंद्र ह्मणाला—'जाबाले! सत्य हें मला सर्वांहून अधिक प्रिय आहे. राज्याची इमारतच सत्याच्या पायावर रचलेली आहे. सत्य सर्व धर्मांचें मूळ आहे. लोभ, क्रोध किंवा मोह यांस वळी पडून मी सत्य कधींही सोडणार नाहीं. सत्य व कर्तव्यकर्म यांस धरून वागणें, सर्व भूतमात्रांच्या ठिकाणीं दया दाखविणें, द्विज, देव व अतिथि

यांची पूजा करणें हाच सन्मार्ग आहे, असें मुनिजन सांगत आले आहेत. त्याच मार्गानें आपण गेलें पाहिजे.' दुसऱ्या एका प्रसंगीं त्यानें लक्ष्मणास सांगितलें, 'लक्ष्मणा, मी तुला खरोखर सांगतों कीं, संपत्ति, सौख्य, राज्यपद यांचा स्वीकार मी तुमच्यासाठीं करीत आहें. आह्मां बंधूंत ऐक्य असावें व सर्वांचें कल्याण व्हावें ह्मणून मी राज्यपदाचा अंगिकार करतों, हें तुला सत्यास स्मरून सांगतों. सर्व जगावर राज्य मिळविणें मला असाध्य नाहीं, परंतु अधर्मानें मला इंद्रपदाचीही प्राप्ति झालेली नको.' याप्रमाणें रामायणकालीं आबाल वृद्धांची

सामाजिक नीतिमत्ता

अत्यंत उच्च पायरीस पोहोंचण्याचें कारण काय असावें, याचा विचार करतां असें दिसतें कीं, समाजांत फार्लेकरून ज्यांस अग्रस्थान प्राप्त झालें होतें, असे ब्राह्मण आपल्या आचरणानें अत्यंत शुद्ध व उदात्त असत. त्यांचा निस्पृहपणा श्रेष्ठ दर्जाचा असे. अध्ययन व अध्यापन किंवा स्वतः शिकणें व दुसऱ्यास शिकविणें हेंच मानवजन्मांतील मुख्य ध्येय असें समजून तें साध्य करण्यांत ते सदा मग्न व तत्पर असत. संसारसुखांत डोलणाऱ्या व केवळ प्रांपचिक कार्यांत गुंतल्यामुळें मोह पडून स्वकर्तव्यापासून टळणाऱ्या लोकांना पुनःपुनः सदाचरणाचा मार्ग दाखवून देण्यास ते कधींही चुकत नसत. त्यांच्या तेजापुढें राव व रंक सारखेच वाकत. असे हे ऋषिपदास पोहोंचलेले ब्राह्मण शहरवासियांच्या कामधंद्याच्या गडबडीमुळें आपल्या अध्ययनादिक नित्यनैमित्तिक कर्मांस त्रास होऊं नये ह्मणून शहरापासून किंचित् लांब रहात. त्या कालच्या ब्राह्मणश्रेष्ठांचीं जीं अनेक नांवें अमर झालीं, त्यांत *वसिष्ठ, विश्वामित्र, भारद्वाज, वाल्मिकी, ऋष्यशृंग, अत्रि* वगैरे वैदिकांचीं चरित्रें रामायणांत आढळतात. *वसिष्ठांचा आश्रम अयोध्यानगरीच्या* बाहेर होता. वाल्मिकी तमसा व गंगा यांच्या संगमावर रहात. गौतम हे जनकराजाचे उपाध्याय असून मिथिलेजवळच्या एका आनंददायक काननांत रहात होते. विश्वामित्राचा आश्रम गंगेच्या पलीकडे असून तो सिद्धाश्रम या नांवानें प्रसिद्ध होता. भारद्वाज प्रयागास रहात होते. अत्री, सुचक्षु, अगस्त्य व इतर अनेक ऋषि दंडक नांवाच्या *भयंकर अरण्यांत पर्णकुटिकेंत रहात. त्यांच्या हाताखालीं अनेक विद्यार्थी* अध्ययनासाठीं राहून गुरुची सेवाशुश्रूषा करण्यांत आनंद मानीत. अशा प्रकारच्या आल्हाद देणाऱ्या जागेंत अत्यंत उदात्त विचारांनीं प्रेरित झालेल्या

गुरूच्या उपदेशामृताचा आस्वाद घेऊन पुष्ट झालेले ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य विद्यार्थी कालेंकरून समाजाचे नेते बनल्यावर त्यांच्या वर्तनाचा पगडा समाजावर बसे व त्यांच्याच सल्ल्यानें वागण्यास श्रीमंत व गरीब तयार असत. अशा सन्मार्गदर्शक समाजनायकांपैकीं जे कित्येक प्राचीन कालीं प्रसिद्धीस आले, त्यांतील श्रीराम व श्रीकृष्ण हे तर प्रत्यक्ष अवतार असें मानण्यांत आलें. निरिच्छपणें ब्रह्मकर्में चालविणाऱ्या ब्राह्मणांचें रक्षण करणें, त्यांच्या लहानमोठया गरजा भागविणें व प्रसंगविशेषीं त्यांचा गौरव करणें, यांतच युद्धकुशल क्षत्रियराजे व धनधान्यादिकांची समृद्धि सेवन करणारे वैश्य यांना आनंद व अभिमान वाटे. ह्मणूनच ते ऋषिजनांची सेवा करण्यास एका पायावर तयार असत. विशेषतः

रामायणकालीं ब्राह्मणांचें वर्चस्व

फार वाढलें होतें. राज्यवैभवसंपन्न असे क्षत्रिय देखील त्यांस मान देत. यामुळें सहजच सर्व प्रजाजनही त्यांस अत्यंत पूज्य मानीत असत. दशरथ व त्याचे सर्व पुत्र वसिष्ठाच्या अर्ध्या वचनांत वागत. जनक हा त्या कालचा अत्यंत विद्वान् क्षत्रिय राजा ब्रह्मविद्येंत ब्राह्मणांहूनही निष्णात होता. तथापि तो ब्राह्मणांस फार मान देत असे. परशुरामाशीं युद्ध करण्याचा जेव्हां रामावर प्रसंग आला, तेव्हां रामचंद्रानें त्याची केवळ ब्राह्मण ह्मणून क्षमा मागितली. रामचंद्र वनवासास जाण्यासाठीं निघाला तेव्हां त्यानें व सीतेनें ब्राह्मणांस द्रव्य वांटून दिलें. त्या वेळीं राम ह्मणाला–'लक्ष्मणा, ब्राह्मण हे अभ्यासांत मग्न असल्यानें आपल्या चरितार्थाची काळजी बाळगीत नाहींत. यासाठीं त्यांस दान देणें हें आपलें कर्तव्य आहे.' क्षत्रियबलापेक्षां ब्रह्मतेजोबल हेंच त्या कालीं श्रेष्ठ असें मानीत. ह्मणूनच विश्वामित्रानें, असे उद्गार काढले—'धिग्बलम् क्षत्रियबलम्, ब्रह्मतेजो बलम् बलम्' ह्मणजे क्षत्रियबल व्यर्थ आहे. ब्रह्मतेजोबल हेंच खरें बल होय. कुरुपांचालांचा **महाभारतांतील** इतिहास वाचला असतां क्षत्रियांचे धर्ममार्गदर्शक क्षत्रियच असत असें दिसतें. श्रीकृष्ण, भीष्म, धर्म वगैरे क्षत्रियांनींच धर्मतत्वाचें विवरण व धर्मोपदेश केल्याचें आढळतें. ब्रह्मतेजोबलापेक्षां क्षत्रियतेजोबल त्याकालीं अधिक मानीत, ह्मणून ब्राह्मणदेखील शस्त्र धारण करून युद्धांत सामील होत. सारांश रामायण व महाभारत यांच्या कालांतील सामाजिक स्थितींतील ठळक अंतर हेंच कीं, **रामायणकालीं ब्रह्मतेजोबलास व महाभारतकालीं क्षत्रियबलास विशेष मान देत.**

दुर्योधन, कर्ण, भीम, अर्जुन, भीष्म यासारखे योद्धे कुरुपांचाल युद्धाच्या वेळीं धैर्यशौर्यादि गुणांनीं मंडित असल्याचें जसें दिसून येतें, तसेंच त्यांतील भीष्म, कृष्णासारखे क्षत्रिय अध्यात्मविद्येंत निष्णात असल्याचें सिद्ध होतें त्यास स्वपक्ष व परपक्षाकडूनही योग्य मान मिळे रामायणकालीं शौर्यापेक्षा सात्विक गुणाची विशेष महति वाढली यासाठींच तत्कालिन समाजाचें चित्र रेखाटतांना वाल्मिकीनें सदाचार, सत्वस्थ वृत्ति, भूतदया वगैरे गुणाची महति गायिलेली असून रामायणांतील मुख्य पात्रें प्रेमळ सद्वर्तनी व कोमल अंतःकरणाचीं असल्याचें सांगितलें आहे श्रीरामाचा श्वशूर

वैदेही जनक राजा

याची जागोजागीं स्तुति केलेली आढळते जनकास राजर्षि ह्मणत बृहदारण्य कोपनिषदांत असें लिहिलें आहे कीं, जनकापाशीं ब्रह्मविद्या प्राप्त करून घेण्यासाठीं अनेक विद्वान् लोक येत याज्ञवल्क्य ऋषीशीं होत असलेले वादविवाद लक्षात घेतां, जनकराजा किती योग्यतेचा होता, हें समजून येतें महाभारतांत असें लिहिलें आहे कीं, जेव्हां व्यासाला आपला पुत्र शुक याची वेदांतासंबंधानें योग्य समजूत पाडतां येईना, तेव्हां त्यानें त्यास जनकापाशीं पाठवून दिलें जनक हा विदेही वंशाचा होता त्याचें वर्तन सर्वथैव निवृत्तिपर असल्यानें त्याला विदेही हें सार्थ नांव पडलें. जनकराजा असें ह्मणे कीं, माझी संपत्ति अपरंपार आहे कारण माझें असें कांहीं नाहीं सर्व मिथिला नगरी जरी अग्निमुखीं पडली, तरी माझें असें कांहींच दग्ध होणार नाहीं ' एकदा ऋषिपदास पोहोंचलेल्या एका विदुषीनें जेव्हां जनकापुढें संन्यस्त वृत्तीची प्रशंसा करून राज्यसूत्रें चालविण्यांत खरें सौख्य नाहीं असें आपलें मत प्रदर्शित केलें, तेव्हां जनकानें दिलेलें उत्तर विचार करण्याजोगें आहे तो ह्मणाला 'राज्यकारभारांत जरी मी गुंतल्याप्रमाणें दिसतों, तरी कोणत्याही प्रकारच्या मोहापासून मी अलिप्त आहें ज्ञानाच्या योगानें मुक्ति मिळविता येते हें जर खरें आहे तर राजा किंवा संन्यासी या उभयतांनाही मुक्ति मिळविण्यास हरकत नाहीं ' एकदा एका ब्राह्मणानें जनकास 'तुमची सत्ता कोणत्या प्रदेशावर चालते ?' असा प्रश्न केला तेव्हां जनक ह्मणाला, "माझी सत्ता विस्तीर्ण प्रदेशावर चालते, परंतु संबंध पृथ्वीवर शोधलें असताही माझें खरें राज्य मला सांपडेना माझी मिथिला नगरी, माझें घरदार व मुलें या सर्वांवर माझी सत्ता आहे, वगैरे विचारांत

कांहीं काल लोटल्यावर माझ्या विचारांचा फोलपणा मला दिसून आला; व शेवटीं समजून आलें कीं, माझें असें निराळें राज्य नाहीं किंवा ज्यावर पूर्ण सत्ता आहे असा निराळा पदार्थ नाहीं. सर्वच माझें आहे. एकंदर दृश्य पदार्थांस अंत हा आहेच. अशा क्षय पावणाऱ्या पदार्थांवर ममत्व बुद्धि अधिष्ठित करण्यापासून फायदा कोणता? माझें मन व सर्व पदार्थ यांवर स्वामित्व मिळविल्यामुळें त्यांच्या स्वाधीन मी न होतां तेच माझ्या कह्यांत राहून देव, पितृ, अतिथि व भूतमात्र यांच्या प्रीत्यर्थ मी सर्व कर्में करीत असतों. " अशा प्रकारच्या उदात्त विचारांनीं प्रेरित झालेला जनक, शीलासाठीं शेवटपर्यंत कष्ट सोसण्यास तयार झालेली त्याची कन्या वैदेही जानकी व सत्यनिष्ठ सदाचारसंपन्न श्रीराम यांची महति गावी तेवटी थोडीच आहे. स्वतःच्या अंगांतील विकारांस जिंकून त्यांनीं मनावर व इंद्रियांवर स्वामित्व मिळविलें होतें. तसेंच सत्कर्मांस विघ्नें आणणाऱ्या शत्रूंवरही त्यांनीं जय मिळविला होता. धर्म व नीति यांच्याच पथांत चालण्याचें ज्याप्रमाणें श्रीरामानें व्रत केलें, तसेंच व्रत त्याच्या प्रजेनेंही पाळिलें. त्या कालीं पितृभक्त व सत्यवचनी ह्मणून ज्याप्रमाणें रामाची स्तुति होऊं लागली तशीच प्रजावत्सल राजा ह्मणूनही त्याची ख्याति आहे.

रामराज्य

हा शब्दच अत्युत्तम राज्यव्यवस्थेचा दर्शक होऊन बसला आहे. सौख्य व समृद्धि यांच्या योगानें प्रजाजन उल्हसित असत. वडीलजन, माता, पितर, गुरु व इतर वयोवृद्ध व ज्ञानवृद्ध लोकांबद्दल समाजांत पूज्य भाव असे. एक दुसऱ्याशीं प्रेमानें वागे. कवीच्या अलंकारिक भाषेंत सांगावयाचें ह्मणजे त्या कालीं सृष्टिनियमानुसार अंगीं असणारे दुर्गुण देखील नाहींसे होऊन वाघ व गाई एकाच पात्रांत जलपान करीत. यथाकाल पर्जन्यवृष्टि व निरालस्यानें चालविलेले धनोत्पादक व्यवसाय यांच्यामुळें देशांत सुबत्ता नांदे व लोक सौख्याचा आस्वाद दीर्घ काल घेत. अपमृत्यु व अकालिक मरण यांच्या बाधेपासून लोक मुक्त असत. एकदां मात्र एका ब्राह्मणाचा पुत्र अकालीं मरण पावला, तेव्हां त्याबद्दल रामापाशीं कागाळी आली. रामानें लागलीच चौकशी करून त्या अनर्थाचें कारण शंबुक नांवाच्या शूद्राची तपश्चर्या आहे असें ठरविलें, व त्यास देहान्त प्रायश्चित्त दिलें. यावरून असें सिद्ध होतें कीं, धर्माचें नियमन राजाज्ञेनें होत असे. ब्राह्मणादि चतुर्वर्णांचीं धार्मिक कर्तव्यकर्में ठरून गेलीं होतीं व त्यांच्यापासून

परावृत्त होऊन भलत्याच पथानें जाणारास शिक्षा ठरलेल्या असून, त्यांची अंमल बजावणी करणें हें राजाचें कर्तव्य होतें. राजाच्या वर्तनावर प्रजेचें वर्तन अवलंबून असतें, असें राम समजत असे; ह्मणूनच त्यानें प्रजेस चांगला धडा घालून देण्यासाठीं अत्यंत कष्टप्रद असे प्रसंग स्वतःवर ओढवून घेतले; युवराजराज्याभिषेकाच्या प्रसंगीं सिंहासनाचा त्याग करून अरण्यवास पत्करला. रावणानें सीतेस हरण केल्यावर जिच्या प्राप्तीसाठीं त्यानें लंकेस जाण्याचें व भयंकर राक्षसाशीं वानरसैन्य घेऊन झुंजण्याचें धाडस केलें, त्याच सीतेचा प्रजेंतील एका क्षुद्र व्यक्तीचें समाधान करण्यासाठीं त्यानें एकदम त्याग केला. रामाचा वंश सीतेच्या उदरीं होता. अशा नाजुक स्थितींत सीतेचा त्याग करणें हें व्यवहारदृष्ट्या निष्ठुरपणाचें कृत्य खरें तथापि ज्या नीतितत्वाच्या अनुरोधानें जाण्याचें खडतर असिधारा व्रत रामानें केलें होतें त्या तत्वाचा विचार केला असता त्याचें वर्तन योग्य होतें असेंच ह्मणावें लागेल. सत्यानें व धर्मानें वागणें आणि प्रजेचें रक्षण व आराधन करणें, या नीतितत्वांस धरून राम सदोदित पाऊल टाकीत असे. रावण जेव्हां लढाईंत ठार झाला तेव्हां राम ह्मणाला "बिभीषणा, रणांत जय किंवा अपजय ठरलेलाच आहे, परंतु हा तुझा शूर भ्राता पराक्रम करून रणांत मेला आहे, क्षत्रिय वीराला असेंच मरण योग्य आहे. अशा मरणाबद्दल शोक न करितां आनंद मानावा. तेव्हां शोक न करतां पुढच्या विधीच्या तजविजीस लाग. आमचें वैर याच्या मरणाबरोबर संपलें. जसा तुझा तो भाऊ आहे तसा माझाही आहे." यावरून रामाच्या मनाचा मोठेपणा दिसून येतो. सुवर्णमय लंका हस्तगत झाली, परंतु तिचा लोभ न धरतां ती एकदम बिभीषणाच्या हवालीं करणाऱ्या शूराची निर्लोभता अवर्णनीय आहे. शेवटीं ज्या लक्ष्मणास जिवापलीकडे तो जपत असे त्याला एकदम हद्दपार करून आपण यतीस दिलेलें वचन रामानें खरें केलें. या एकंदर कृत्यांचा शांतपणें विचार केला असतां असें दिसून येईल कीं, रामाचें वर्तन ज्या उदात्त नीतितत्वांवर अवलंबून होतें त्या तत्वांस अत्यंत आणीबाणीच्या प्रसंगींही त्यानें टाकून दिलें नाहीं. असो.

रामायणकालीन स्त्रिया

कोणत्या प्रकारच्या होत्या, यासंबंधाचीं उदाहरणें ह्मटलीं ह्मणजे सीता, मंदोदरी, तारा, कौसल्या व कैकयी यांचीं होत. रामायणांतील स्त्रिया स्थिरबुद्धीच्या, धर्मपरायण, कोमल अंतःकरणाच्या व सर्वांवर प्रेम करणाऱ्या अशाच आहेत.

रामायणकालाच्या सुमारास रामराज्याच्या पश्चिमेस कौरवांची वसाहत होती. त्यांच्या इतिहासांत स्त्रियांसंबंधानें पुढील मतें प्रदर्शित केलेलीं आढळतात. त्यांवरून तत्कालीन स्त्रीसमाजाची योग्यता समजून येणार आहे—

(१) पूज्या लालयितव्याश्च स्त्रियो नित्यं जनाधिप।
स्त्रियो यत्र च पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ॥ अनु० ४६–५॥

(२) अपूजिताश्च यत्रैता सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः।
तदा चैतत्कुलं नास्ति यदा शोचन्ति जामयः॥ अनु० ४६–६॥

(३) अर्धं भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा।
भार्या मूलं त्रिवर्गस्य भार्या मूलं तरिष्यतः॥आदि० ७४–४०॥

अर्थ—'(१) ज्या ठिकाणीं स्त्रियांस मान मिळतो तेथें देवता आनंद पावतात म्हणून स्त्रियांचें लालनपालन करून त्यांचा मान राखावा. (२) ज्या ठिकाणीं स्त्रियांना मान मिळत नाहीं तेथें सर्व क्रिया निष्फळ होतात. ज्या कुळांत त्या दुःखित असतात तें विनाश पावतें. (३) भार्या ही पतीची अर्धांगी आहे. ती त्याचा अत्यंत श्रेष्ठ मित्र आहे. ती धर्म, अर्थ, काम या तीन पुरुषार्थांचें मूळ असून भवसागरांतून तिच्यामुळें तरून जातां येतें–' भारत-रामायणाचे अभिमानी आह्मी हिंदू लोक या वरील वाक्यांतील सत्यत्व जाणून स्त्रियांची योग्यता वाढविण्याचा यत्न केला असता तर आमच्या समाजास सध्यां प्रमाणें अवनति प्राप्त झाली नसती असें जें आमच्यांतील विद्वान् प्रतिपादन करीत असतात त्यांतील महत्व व खरेपणा वरील व्यासवचनांवरून दिसून येणार आहे. मातृपदाचें श्रेष्ठत्व अत्यंत उच्च प्रकारचें आहे असें प्राचीन आर्य मानीत. उदाहरणार्थ—

(१) दशचैव पितृन् माता सर्वां वा पृथिवीमपि।
गौरवेणाभिभवति नास्ति मातृसमोगुरुः ॥ अनु. १०५–१५

(२) नास्ति मातृसमा च्छाया नास्ति मातृसमा गतिः।
नास्ति मातृसमं त्राणं नास्ति मातृसम प्रिया ॥शांति.२६७–३१.

अर्थ—(१) एक माता दहा पित्यांपेक्षां किंबहुना पृथ्वीपेक्षांही योग्यतेनें जास्त आहे. मातेसारखा गुरु नाहीं. (२) मातेसारखी (थंडावा देणारी) छाया नाहीं, मातेसारखी गति नाहीं, मातेसारखी त्राण देणारी (अंगांत सामर्थ्य उत्पन्न करून देणारी) दुसरी कोणी नाहीं आणि मातेइतकी प्रिय वस्तूही दुसरी नाहीं.'

खरें आहे. प्रेम, आनंद, स्वार्थत्याग, सहिष्णुता, निरपेक्ष ममता यांचें निधान झणजे माता होय. आणि प्रत्येक कन्या ही भावी माता असल्याकारणानें तिला कालेंकरून प्राप्त होणारें श्रेष्ठपद (मित्र, गुरु वगैरे) भोगण्याची तिच्या अंगीं पात्रता आणून देण्याची जबाबदारी कुटुंबनायकांवर आहे हें कोण कबूल करणार नाहीं ? मनूनें स्त्रियांसंबंधानें अत्यंत अनुदार मत प्रदर्शित केलें. तथापि त्यांना पूज्य मानावें असें सांगितल्याशिवाय त्याच्यानें रहावेना. यासाठींच केवळ भारतांतील मतांप्रमाणें त्यानें आपलें मत स्मृतींत नमूद केलें. त्याचीं वाक्येंदेखील भारतांतील वाक्यांप्रमाणेंच आहेत. (अध्याय ३–५५ ते ५७ पहा.) एकंदरीनें पाहतां कुरुपांचाल व कोसल विदेही वंशाच्या आर्यांनीं गंगानदीच्या आसमंतात् वसाहत केली, त्या कालीं समाजांत स्त्रियांसंबंधानें आदरभाव वसत होता व स्त्रियाही पातिव्रत्य, वीरत्व, प्रेम, धर्मानुसार वर्तन वगैरेंच्या योगानें योग्यतेस पोहोंचलेल्या होत्या जेव्हां रामचंद्रास महायुद्धांत विजयश्रीनें माळ घातली तेव्हां त्यानें सीतेस निरोप पाठविला कीं—'तुझ्यासारख्या धर्मपरायण स्त्रीच्या प्रभावानेंच मला हा लढाईत मोठा जय मिळाला आहे.' स्त्रिया पतिसमागमांत राहून विनतकार कष्टाचे दिवस क्रमण्यास सिद्ध असत, हें सीतादेवीच्या वर्तनावरून दिसून येतें. राम वनवासास निघाला, तेव्हां सीतेनें ज्या शब्दांत रामास आपणास नेण्याबद्दल विनंति केली, त्यावरून

पतिपत्नींतील प्रेम

किती उदात्त स्वरूपाचें होतें, हें समजून येणार आहे. सीता ह्मणाली—'रामा, तुमच्या सहवासाच्या आनंदापुढें वनवासाचे कष्ट मला कांहींच वाटत नाहींत. ज्याच्या हातावर पाणी घालून पित्यानें आपली कन्या दिली ती त्याचीच झाली. अशी ही सर्वस्वी आपली झालेली पतिव्रता पत्नी आपल्यावरोबर न्यावी. अगदीं घोर वनांतसुद्धां हिरव्यागार तृणावर कुशांचें अंथरूण घालून मी निजेन. त्यावेळच्या सुखापेक्षां अधिक सुख तें कोणतें ? तुमचा सहवास ह्मणजेच स्वर्ग व तुमचा वियोग ह्मणजेच नरक होय.' वनवासांत सीतेमुळें रामाचे दिवस अत्यंत आनंदांत गेले. तिला रावणानें नेल्यावर त्यानें अपरिमित दुःख केलें. पुढें तिला लंकेहून आणल्यानंतर जेव्हां तिचा त्याग केला, तेव्हां तिनें लक्ष्मणाजवळ रामास जो निरोप पाठविला त्यावरून ती किती श्रेष्ठ पदास पोहोंचलेली स्त्री होती, हें दिसतें. ती ह्मणाली—'लक्ष्मणा, जें माझ्या नशिबीं आलें आहे तें मी

भोगण्यास तयार आहें. मला तूं राजाच्या आज्ञेप्रमाणें सोडून जा. तुझें कर्तव्य तूं कर. सर्व सासूबाईंना माझा नमस्कार सांग. आणि त्या परम धार्मिक रामाला माझा असा निरोप सांग कीं, महाराज, सर्वांसमक्ष दिव्य करून मी निष्पाप आहें हें सिद्ध केलें. माझी तुमच्या ठिकाणीं भक्ति किती आहे, हें तुह्मी पूर्ण जाणत आहां. असें असून लोकापवादास भिऊन माझा तुह्मीं त्याग केला, हें मला मान्य आहे. कारण स्त्रियांना पति हेंच दैवत, पति हाच त्यांचा बंधु, तोच त्यांचा गुरु. लोकापवादामुळें सत्कीर्तीला कलंक लागूं नये, ही तुमची इच्छा तुह्माला भूषण देणारी आहे. राजा या नात्यानें हा तुमचा परमधर्म आहे. आपल्या कीर्तीला कलंक न लागावा हें मलाही इष्ट आहे. यासाठीं माझा त्याग केल्याबद्दल मी आपणास दोष देत नाहीं. मला माझ्या देहाची मुळींच पर्वा नाहीं. आपला वंश माझ्या पोटांत आहे, तो बाहेर पडल्यावर जन्मोजन्मीं मला आपणच पति व्हावें परंतु या जन्माप्रमाणें मला आपला वियोग मात्र घडूं नये ह्मणून मी उग्र तप करणार आहें; तरी पत्नी या नात्यानें आपण जरी माझ्यावर प्रेम न ठेविलें तरी राज्यांतील एक तपस्विनी ह्मणून आपली माझ्यावर कृपादृष्टि असावी.' हे विचार विदेही जनकाच्या दुहितेला साजेसेच आहेत. रावणानें सीतेचें मन वळविण्यासाठीं पहाऱ्यावर ज्या राक्षसिणी ठेविल्या होत्या, त्यांनीं तिला रावणास वश होण्याबद्दलचा आग्रह करतांच तिनें एकदां असें उत्तर दिलें—' राम जरी राज्यहीन असला तरी तो माझा भर्ता आहे आणि मला गुरूप्रमाणें वंद्य आहे. सूर्याची पत्नी सुवर्चला, इंद्राची शची, वसिष्ठाची अरुंधती, चंद्राची रोहिणी, अगस्तीची लोपामुद्रा, च्यवनाची सुकन्या, सत्यवानाची सावित्री, कपिलाची श्रीमती किंवा नैषधाची दमयंती, या जशा पतिव्रता पति-परायण आहेत तशी मी पतिपरायण आहें.' या नामावलीस तारामती, तारा, द्रौपदी, मंदोदरी, कौसल्या, देवकी वगैरे कित्येक प्राचीन आर्य स्त्रियांचीं नांवें जोडतां येतील, त्या सर्वांत सीतेस अग्रमान दिल्यास वावगें होणार नाहीं. प्राचीन आर्य स्त्रिया सत्यस्थपणा, सहिष्णुता, प्रेम, सद्विचार वगैरे गुणांमुळें प्रसिद्धीस आल्या. त्यांचे गुणानुवाद तत्कालिन व नंतरच्या पुराणकारांनीं व इतर लेखकांनीं गाइले. त्यांचीं चरित्रें वाचणें, ऐकणें व गाणें हें पुण्याचें कृत्य आहे, अशी समाजाची समजूत झाली. याचा परिणाम असा झाला कीं, इतर ऐहिक प्रगतींत आमच्या स्त्रिया व त्यांच्या अज्ञानदशेमुळें एकंदर समाज जरी मागें पडला तरी वर निर्दिष्ट केलेल्या सद्गुणांचें ठाणें आमच्या देशांत कायमचें राहिलें,

यावद्दल आह्मी या प्राचीन वंदनीय सत्पुरुषांचे व साध्वींचे गुणानुवाद गावे तितके थोडेच आहेत. त्यांचा जीवनक्रम आदर्शवत् मानला जातो, यांत आश्चर्य नाहीं. या प्राचीन सद्गुणशिरोमणींबद्दल प्रत्येक हिंदु ह्मणविणारास अभिमान वाटत असतो ह्मणून त्यांच्यांतील गुणांचें अनुकरण करण्याकडे प्रवृत्ति होऊन सच्छीलता, सोशिकपणा, सत्याबद्दल आदर, भूतदया वगैरे गुण हिंदूंचीं लक्षणें होऊन बसले. मॅगेस्थनीस व इतर जे परकीय प्रवासी या देशांत मार्गे येऊन गेले त्या सर्वांनी या गुणांबद्दल हिंदूंची तारीफ केलेली आहे. सध्यां मात्र तीव्रपणें चाललेल्या जीवनार्थ झटापटीमुळें या गुणांचा कांहीं अंशानें लोप होत चालला आहे. तरी समाजाच्या खऱ्या व शाश्वत प्रगतीस अवश्य असलेल्या धैर्य, शौर्य, साहस वगैरे गुणांस सत्यनिष्ठा, सहनशीलता इत्यादि गुणांची जोड असणें सर्वथैव इष्ट आहे. यासाठीं रामसीतेच्या चरित्रांसारखीं चरित्रें लोकांपुढें कायम ठेविलीं पाहिजेत. सीतेशिवाय इतर ज्या स्त्रिया रामायणांत आढळतात त्यांत वसिष्ठपत्नी अरुंधती हिला सर्व लोक बहुमान देत असत. मत्सर व स्वार्थ यांचा पगडा कैकेयीवर बसेपर्यंत तिचें वर्तन वीरपत्नीस व गृहिणीस शोभण्यासारखेंच होतें. आर्यांहून कमी दर्जाच्या लोकांतील स्त्रियांच्या अंतःकरणांतही नीतितत्वें चांगलीं भिनलीं होतीं. तत्वज्ञानासारखा गहन विषय समजण्याइतकी त्यांची पात्रता होती. तारा, मंदोदरी व कौसल्या यांची रामायणांतील चरित्रें वाचलीं असतां स्त्रियांची बुद्धिमत्ता तीव्रतर होती हें दिसून येणार आहे. रामायणकालीं समाजांतील चातुर्वर्णाचीं कर्तव्यकर्में ठरून गेलीं होतीं व विचारांचा ओघ अत्यंत पवित्र होता, हें जरी खरें आहे, तथापि

नूतन विचारांचा उदय

त्या कालीं झाला होता असें मानण्यास जागा आहे. क्षत्रिय विश्वामित्रानें वसिष्ठाची बरोबरी करून राजर्षीच्या पदापासून ब्रह्मर्षींच्या पदास चढण्याची जी खटपट केली, तिचें महत्व लक्षांत घेतां उच्च पायरीस जाण्याकडे खालच्या पायरीच्या लोकांची प्रवृत्ति दिसून येते. विश्वामित्रानें तपश्चर्या करून शेवटीं आपणास ब्राह्मण ह्मणवून घेतलें. शंबुकाच्या उदाहरणावरून तरी हेंच दिसतें कीं शूद्रांस देखील उच्चतम अशा ब्राह्मणांच्या पायरीस जाऊन पोहोंचावें असें वाटूं लागलें होतें. तपाचें महत्व विशेष असल्यामुळें क्षत्रिय, शूद्र व राक्षस देखील तपोबलानें ब्राह्मणाची बरोबरी करण्याचा यत्न करीत; याचीं विश्वामित्र, शंबुक व

रावण हीं उदाहरणें आहेत. दुसरें असें कीं, इहलोकींचा अनुभव विशेष मोलवान मानून पारलौकिक विचारांचें महत्व कमी मानणारे लोकही या कालीं होते. जावाली तर ऋषि होता. त्यानें रामास केलेला उपदेश एखाद्या नास्तिकास शोभण्याजोगा आहे. जावाली ह्मणतो–"बाप कोण आणि पुत्र कोण ? हे सर्व संबंध तात्पुरते आहेत. बापाची प्रतिज्ञा पुत्राला काय ह्मणून लागू असावी ? हीं श्राद्धादि कर्में द्रव्यलुब्ध भिक्षुकांनीं पैशासाठीं लावून दिलीं आहेत. नाहीं तर बाप मरून तो पंचमहाभूतांत मिळून गेल्यावर त्याला पिंड कसे पोहोंचणार ? जे पिंड मृत्युलोकीं दिले असतां मेलेल्या बापास स्वर्गांत पोहोंचतात तेच येथल्या येथें बाप परगांवीं गेला असतां त्याला दिले तर कां पोहोंचत नाहींत ? सारांश पितापुत्र, भाऊबंद इत्यादि सर्व थोतांड आहे. जें आपल्या समोर आलेलें आहे आणि आपल्या उपभोगास मिळत आहे तें खुशाल घ्यावें. भरत तुला खुषीनें राज्य देत आहे तें बापाच्या वचनाची पर्वा न करितां तूं खुशाल घे." (अयोध्याकांड १०८–३.)

दुःखातिरेकानें व अनेक संकटांच्या दडपणाखालीं चेंगरून गेला असतां अत्यंत विचारी मनुष्य देखील पुण्यपापासंबंधाच्या कल्पना झुगारून देण्यास कसा तयार होतो, याचें लक्ष्मण हें एक उदाहरण आहे. लक्ष्मण ह्मणाला:—

> शुभे वर्त्मनि तिष्ठन्तं त्वामार्य विजितेंद्रियम् ।
> अनर्थेभ्यो न शक्नोति त्रातुं धर्मो निरर्थकः ॥
> भूतानां स्थावराणां च जंगमानां च दर्शनम् ।
> यथास्ति न तथा धर्मस्तेन नास्तीति मे मितः ॥

युद्धकांड ८३, १४–१५.

"रामा, धर्म धर्म ह्मणून तुह्मी त्याचें जिवापाड रक्षण करतां, परंतु तो धर्म मात्र तुमचें रक्षण करीत नाहीं. मला वाटतें, धर्म व अधर्म हे पदार्थच नाहींत. अधर्म खरोखरी असता तर रावण नरकास गेला असता आणि तुह्माला ही दुःखपरंपरा आली नसती. धर्मपरायण माणसेंच दुःख पावतात आणि अधर्मशील समृद्धि भोगतात. यासाठीं धर्माधर्म या गोष्टीच खोट्या आहेत. अथवा धर्म हा नपुंसक असून तो बळाचा आश्रय करून रहातो असें वाटतें. कारण बळानें व पराक्रमानें सर्व प्राप्त होतें; तर मग तुह्मी केवळ पराक्रमाचाच मार्ग कां स्वीकारीत नाहीं ? धर्माधर्म कशास पाहतां ? मला वाटतें अर्थ हेंच धर्माचें

मूळ आहे तुम्ही राज्य टाकिलें तेव्हाच तुमचें हें मूळ नाहींसें झालें अर्थ ज्या जवळ आहे तो बुद्धिवान्, तो पराक्रमी, तो सर्व काहीं आहे अर्थापासून हर्ष, काम, धर्म, शम, दम, सर्व साध्य आहेत जेव्हा तुम्ही पित्याच्या आज्ञेनें हीं वल्कलें धारण केलीं तेव्हाच तुम्ही तो अर्थ टाकिला, आणि यामुळेंच तुमची भार्या रावणानें नेली' सकटामुळें चागल्या मनुष्यानाही पुण्य व पाप यासबधानें मोह पडे, हें यावरून दिसतें परतु राम मात्र यास अपवाद होता

रामायणात रामाचा व त्यानें केलेल्या पराक्रमाचा इतिहास लिहितेवेळीं कवि वाल्मिकीनें अनेक ठिकाणीं अतिशयोक्ति केलेली आहे तसेंच वानर, राक्षस वगैरेंचें वर्णन वाचता तें सत्यत्वास धरून नाहीं, असें ठरवून

राम ही व्यक्ति काल्पनिक

असावी, असें कित्येक प्रतिपादन करतात आर्यांनीं दक्षिणेकडे सिंहलद्वीपा-पर्यंत स्वारी करून आपली सत्ता दक्षिणहिंदुस्थानात स्थापन केली हें दाख-विण्यासाठीं रामायण हें काल्पनिक काव्य रचलें गेलें, असा कित्येकाचा तर्क आहे रामानें शिला होऊन पडलेल्या अहल्येचा पादस्पर्शानें उद्धार केला, याचा अर्थ ते असा लावतात की, प्रथमत विंध्यपर्वताच्या आसमतातील प्रदेश ओसाड होता आर्यांचा प्रवेश त्या भागांत होताच शेतकीचा व्यवसाय वाढला व केवळ दगडांनीं भरलेली जमीन सुधारलेल्या शेतकीपद्धतीमुळें भरपूर पीक देऊ लागली कित्येक ह्मणतात कीं, रामायणातील मुख्य पात्रें हीं वेदातील देवता होत सीता ही वेदात कृषिदेवता मानून तिची स्तुति केलेली आढळते. (ऋग् ४ सूक्त ५८) रामायणात असें सागितलें आहे कीं, जमीन नागरताना सीता सापडली यावरून वेदकाळची सीता रामायणात रामपत्नी असल्याचें दर्शविण्यात आलें त्याचप्रमाणें राम हा इंद्र, रावण हा वृत्रासुर, हनुमान हा मरुत् असून सीतेचें रावणानें हरण केलें, याचा अर्थ वृत्रासुरानें अवर्षण पाडून शेत पीक देईनासें केलें व इंद्रानें त्याला ठार करून पाण्याचा मार्ग खुला करून सर्वांस सुखी केलें असा आहे अहल्येच्या उद्धारासबधानें कुमारिल भट्टानें जें विवेचन केलें आहे, त्यात असें ह्मटलें आहे कीं इंद्र ह्मणजे सूर्य व अहल्या ह्मणजे रात्र होय तो रात्रीच्या जवळ जाताच त्याच्या सान्निध्यामुळें रात्र किंवा अहल्या नष्ट झाली थिऑसॉफी धर्मपथाच्या अनुयायानीं रामायणास निराळाच अर्थ लाविला आहे रामचद्राबद्दल मनात पूज्यभाव बाळगणारे जे वेदाती अगदीं अली

कडच्या कालांत होऊन गेले, त्यांनीं रामायणाचें अध्यात्मिकरीत्या विवेचन करण्याचें योजून राम, सीता वगैरे व्यक्तींस निरनिराळीं तत्वज्ञानदृष्ट्या नांवें दिलीं आहेत. जीवात्म्याचा दहा इंद्रियें जोडलेला विराट्देहरूपी रथ हाच दशरथ, जीवात्मा हा राम, सद्बुद्धि ही सीता, अविद्या ही कैकयी, वैराग्य हें वन, विवेक हा लक्ष्मण, पंचक्रोशी ही योगांतील ध्यानस्थिति, देहाभिमान हा रावण, सद्भाव हा बिभीषण, भावार्थ हा जटायु, भक्ति हे त्याचे पंख, योगशास्त्रोक्त मनश्चक्र अष्टदळ हीच लंका, अंजन हाच अंजनीपुत्र हनुमान, निष्काम हा सुग्रीव, सकाम हा वाली, कपि म्हणजे समाधि प्राप्त करून घेण्याचा मार्ग वगैरे अर्थ लावून सबंध रामायणांतील कथेशीं अध्यात्माचा मेळ घातला आहे. अलीकडे कांहीं वर्षांमागें रामायण हें ईलियड नांवाच्या ग्रीसदेशांतील एका काव्यावरून रचलें गेलें असावें, असें मत युरोपस्थ एका पंडितानें पुढें आणिलें होतें. तें कै. काशीनाथ त्र्यंबक तेलंग यांनीं खोडून रामायण हें स्वतंत्र काव्य असल्याचें सिद्ध केलें. परंतु अशा रीतीनें वेदांती अर्थ लावल्यानें रामाचें अस्तित्वच नाकबूल केल्यासारखें होऊन अवतारांत गणलेला राम हा जन्मलाच नाहीं, असें म्हटल्याप्रमाणें होतें, हें धर्माभिमान्यांच्या लक्षांत येत नाहीं. संसारांत दिसणाऱ्या अनेक व्यक्तींत एकादा गुण ठळकपणें नजरेस येतो, तेवढ्यावरून अध्यात्मिक अर्थ लावावयाचा तर प्रत्येक व्यक्तीस एकाद्या गुणाची मूर्ति असें म्हणतां येईल. अशा रीतीनें सामान्य जनसमूहास आकलन करण्यास जड होईल असा अर्थ रामायणास लावीत बसण्यापेक्षां श्रीराम व सीतादेवीचा उदात्त जीवनक्रम लोकांपुढें मांडावा. तेणेंकरून त्यांच्या वर्तनांत हे गुण सहजच उतरतील, आणि आमचा समाज विशेष चांगला होईल असें आम्हांस वाटतें. हिंदुस्थानांत उत्पन्न झालेल्या तत्त्वज्ञानांत विशेष गोम ही आहे कीं, त्याच्यामुळें आम्हांस शब्दावडंबराची संवय जडली. अशा प्रकारची स्थिति बदलण्यासाठीं वेळोवेळीं साधुसंतांनीं प्रयत्न करून खरा पथ्यकर असा धर्म सांगितला. रामायणांतील अतिशयोक्तीचा व काव्यालंकाराचा भाग वजा करून रामचरित्राचा विचार केला असतां असें दिसून येईल कीं,

राम हा ऐतिहासिक पुरुष

आहे. तो काल्पनिक नाहीं. कोसल व विदेही वंशाच्या लोकांनीं हिंदुस्थानच्या पूर्व बाजूस वसाहत केल्यानंतर इक्ष्वाकु कुलांतील दशरथाच्या कुटुंबांत सवति-

मत्सरामुळें रामास वनवास घडला. त्या काळीं एकपत्नित्वाची चाल रूढ होती. क्वचित् एकापेक्षां अधिक बायका एकाच वेळीं करीत दशरथाच्या अंतःपुरात तीन मुख्य राण्यांशिवाय साडेतीनशें बायका होत्या विशेषत क्षत्रियामध्यें मात्र अनेक स्त्रिया करीत. त्याच्यातही एकपत्निव्रत विशेष महत्वाचें मानीत रामचद्रास एकच पत्नी असल्याबद्दल त्याची प्रशसा केली आहे अनेक पत्नित्वा मुळें कुटुबात कलह माजे, याचें उदाहरण रामाचा वनवास हें आहे परतु या वनवासाचा परिणाम मात्र असा झाला कीं, दक्षिण हिंदुस्थानांत आर्यांचा प्रवेश झाला यमुनानदीच्या दक्षिण भागीं गोदावरी नदीपर्यंत त्या काळीं निर्जन व भयकर अरण्य पसरलें होतें तें दण्डकारण्य या नावानें प्रसिद्ध असे या अरण्यात वेदकालीन कित्येक ऋषींचे वशज रहात त्यांचीं नावें देखील पूर्वीच्या ऋषींसारखींच होतीं त्यावरून असें दिसतें कीं, ऋग्वेदाचीं सूक्तें रचलेल्या ऋषींच्या वशजानीं मूल पुरुषाचीं नावें उपनावाप्रमाणें वापरण्याची चाल अमलात आणली होती असें नसेल तर वेदकालचे ऋषि रामायणकाळीं ह्मणजे सुमारें ३००० वर्षांनतर असणें शक्य नाहीं या ऋषींचे सुदर आश्रम दडकारण्यात जागोजागीं पसरले होते त्या वेळीं पौराणिककालीन देवताची पूजा करण्याची चाल नव्हती इद्र, चद्र, विष्णु, सोम, ब्रह्म, सूर्य, भग, कुबेर, वायू, गायत्री वगैरे वेदात वर्णिलेल्या देवताचीं आयतनें किंवा मदिरें आश्रमाजवळच बाधून त्याच्याप्रीत्यर्थ यज्ञ करण्यात येत असत गोदावरीच्या पलीकडे दक्षिण भागीं लकेपर्यंत अनार्य लोक रहात *

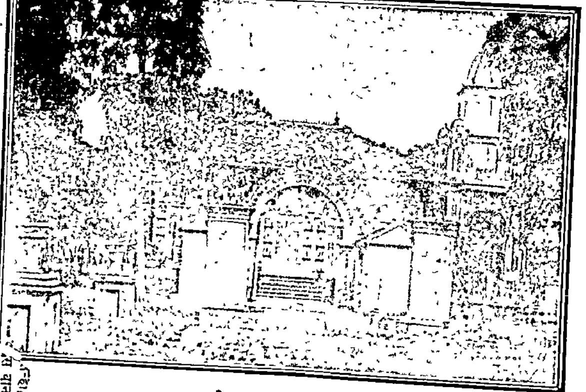
या अनार्यांचा राजा लकेंत असे व त्याला रावण ह्मणत रावण हें त्याचें मुख्य नाव नसून बहुमान दर्शक सार्वभौम नृपति अशा अर्थाचें तें सूचक होतें खरें नाव दशानन किंवा दशकठ हें असावें यावरूनच त्याचें वर्णन करिताना त्याला दहा तोंडें होतीं, वगैरे कथाभाग पुढें आला असावा. रावणाच्या सर्व मुलास व आप्तेष्टास एकच तोंड असल्याचें दिसून येतें त्याचा बधु बिभीषण हाही एक मुखीच होता हे राक्षस रगानें काळे, शरिरानें धिप्पाड व स्वभावानें स्वार्थी व तामसी वृत्तीचे होते. ते रुद्राचें पूजन करीत, व विष्णूचे

* हल्लीं सिलोन ह्मणतात तीच लका आहे असें कित्येक समजतात लका हें बेट विंध्याद्रीच्या जवळच पश्चिम समुद्रात होतें व सध्या तें लुप्त झालें असें काहींचें मत आहे.

द्वेष्टे होते. आर्यांच्या धर्माबद्दल व देवतांबद्दल त्यांना तिटकारा असून त्यांच्या यज्ञयागादिकांत विघ्नें आणण्यांत ते गुंतलेले असत. तसेच ते नरमांसभक्षक व परदारापहार करणारे होते असेंही दिसतें. परदारापहार करण्याची त्यां च्यांत चाल होती ह्मणूनच त्यांच्या विवाहपद्धतीला राक्षसविवाह हें नांव मनूनें दिलें असावें. अशा अनार्यांचा नाश करण्यास क्षत्रियवीर सदा तयार असत. ऋषीनींही त्यांचा समाचार घेतल्याचें दिसून येतें. अगस्त्य ऋषीनें प्रथमतः राक्षसांस चांगला हात दाखविल्याबद्दल रामायणांत उल्लेख आहे. विश्वामित्रानें राम व लक्ष्मणास लहान असतांनाच आपल्या आश्रमीं नेऊन त्यांच्या हस्तें कित्येक राक्षसांचें निर्दाळण करविलें. रामचंद्र वनवासास गेल्यावर त्याच्या अलौकिक पराक्रमास कित्येक धाडसी नरमांसभक्षक बळी पडले. शेवटीं त्यांचा राजाधिराज रावण हा जेव्हां त्याच्या परिवारासह धारातीर्थी मरण पावला तेव्हां त्यांची दक्षिण देशांतील सत्ताच नाहींशी झाली. बिभीषण मांडलिक राजा झाल्यावर राहिलेल्या थोड्याबहुत राक्षसांवर सहजच रामाची सत्ता चालू झाली. यासाठीं त्यांना वैरभाव टाकून देऊन आर्यांच्या कह्यांत रहावें लागलें. रामानें जो मोठा अश्वमेध यज्ञ केला तो पहाण्यासाठीं आर्यांप्रमाणें अनार्यही आले होते. दक्षिणदेशांतील दुष्ट घातकी अनार्यांचा नाश करणें हें रामाचें महत्वाचें कृत्य असून त्याच्या अवताराचें मुख्य कार्य आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. शेवटीं

वानर हे कोण

हा प्रश्न राहिला. ज्यांस वानर हें नांव दिलें आहे ते खरोखरच माकड होते असें ह्मणतां येत नाहीं. कारण ज्या माकडांच्या सेनेनें बलिष्ठ राक्षसांशीं तोंड दिलें ती सेना युद्धकुशल होती हें सिद्ध होतें. हनुमान, वाली, सुग्रीव, नल, अंगद यांनीं वेळोवेळीं प्रगट केलेले उदात्त विचार, त्यांचीं अचाट कृत्यें, त्यांचें सामोपचाराचें भाषण, व सुनीतीचें वर्तन यांचा विचार केला असतां वानर हे सात्विक वृत्तीचे व आर्यांप्रमाणें सत्पथगामी लोक होते असें दिसतें. बहुधा हे हिंदुस्थानांतील मूळचे रहिवाशी असावे. त्यांच्या पोषाखाची तऱ्हा, मुखें रंगविण्याची रूढि, व्रात्य व द्वड स्वभाव, वगैरे लक्षणांवरून त्यांस वानर हें नांव दिलें असावें. ज्याप्रमाणे अमेरिकेंतील मूळचे रहिवाशी (रेड-इंडियन्स) पशुपक्षांप्रमाणें कवचें धारण करतात व निरनिराळ्या रंगांनीं आपले देह रंगवीत असतात त्याचप्रमाणें वानरांत वानर, अस्वल व पक्षी यांच्यासारखा

अर्वाचीन ऋषींचा आश्रम.

सर डॉ. रवींद्रनाथ टागोर यांचें शांतिनिकेतन मंदिर, बोलपूर.

पोषाख करण्याची चाल होती असें दिसतें. जटायू हा अशा मूळ रहिवाशातला एक असून त्यानें पक्षाप्रमाणें आपणास पिसें व पख लावून घेतले अशा अटकळीमुळें त्याला पक्षी असें म्हटलें असावें. हनुमान् हा अत्यत शुद्ध भाषा बोलत असे. त्याचें भाषाज्ञान व शब्दाची व्याकरणानुसार योग्य योजना हीं पाहून श्रीराम थक्क झाला असें रामायणात लिहिलें आहे. हनुमान् व त्याचे ज्ञातिबधु यांच्यातील विशिष्ट गुण म्हटला म्हणजे ते राजनिष्ठ, स्वामिनिष्ठ व धाडसी होते. अगदानें प्रत्यक्ष रावणाच्या सभेंत जाऊन जी शिष्टाई केली तिचें महत्व लक्षात घेता त्यास माकड असें कोण म्हणेल? भयकर शत्रू जो रावण त्याच्या राजधानींत प्रवेश करून लकानगरीस अग्निमुखीं घालणाऱ्या हनुमतास मर्कट असें म्हणणें योग्य होणार नाहीं. लकेचा वेढा यशस्वी करणारा सुग्रीव त्या कालचा मोठा धूर्त सेनानायक होता असेंच कबूल करावें लागणार. हे सर्व वानर नसून मनुष्यच होते असा पुरावा रामायणातच सापडतो तो असा–जेव्हा रामानें लकेस वेढा दिला तेव्हा त्यानें सर्व वानरसेनेस आज्ञा दिली कीं त्यांनीं मनुष्यरूप धारण न करिता मर्कट रूपानें लढावें. राक्षसाप्रमाणें दगड व काठ्या घेऊन वानर युद्ध करीत. हे देवाचे अश आहेत असें दाखविण्यासाठी कालेंकरून त्याच्यासबधानें अद्भुत गोष्टी वाल्मिकीनतरच्या लेखकांनीं ग्रथित केल्या व ते सबध पर्वत व मोठमोठे खडक उचलून नेत वगैरे लिहिण्यात आलें. आर्यांचा व या काठ्या दगड घेऊन युद्ध करणाऱ्या लोकाचा सबध रामाच्या दक्षिणेकडील स्वारीमुळें आला. त्यांच्या रानटीपणाच्या राहणीवरून त्यांना जें एकदा वानर असें मानलें तेंच कायम होऊन त्याची वानरात गणना होऊ लागली. सर्व अग झाकला येईल इतके मोठे कान असलेलीं मनुष्यें अस्तित्वात आहेत अशी समजूत मॅगेस्थेनिसच्या कालीं होती. त्या पूर्वी शेकडों वर्षे हनुमताच्या ज्ञातिबाधवास माकडात गणिलें यात आश्चर्य कोणतें? या लोकास राक्षस वारवार पीडा देत असत. यामुळें त्यांच्या अत करणात त्या दुष्ट नरभक्षकांबद्दल द्वेष वसत होता आणि रामासारखा पुढारी भेटताच ते सर्व मोठ्या आनदानें लकेच्या मोहिमेवर निघाले असाच एकदर इतिहासावरून निष्कर्ष निघतो.

रामायणाचा काल.

राम केव्हा जन्मास आला, रामायण केव्हा लिहिलें गेलें वगैरे प्रश्न कित्येक वर्षे शोधकांपुढें आहेत. रामाचा जन्म त्रेतायुगात झाला व राम होण्यापूर्वीच

वाल्मिकीनें रामायण लिहून ठेविलें असें हिंदू समजतात. द्वापारयुगांत श्रीकृष्ण जन्मास आला अर्थात् रामायणानंतर महाभारत अस्तित्वांत आलें. राम हा ७ वा अवतार व कृष्ण त्याच्या नंतरचा असें समजण्यांत येतें. युगाच्या कल्पने-प्रमाणें राम होऊन हजारों वर्षे झालीं. युरोपस्थ व इतर पंडितांनीं रामायणांतील ज्योतिषसंबंधी उल्लेख वगैरे लक्षांत घेऊन तें कोणत्या काळीं रचलें गेलें हें ठरविण्याचा यत्न केला आहे. वाल्मिकीनें रामायण लिहिल्यावर खिस्तीशकापूर्वी ५०० वर्षे व पुढें ३००।४०० वर्षे निरनिराळ्या लेखकांनीं त्यांत भर घातली असें सिद्ध करण्यांत आलें आहे. रामायणाचीं ७ कांडें असून एकंदर २४००० बहुतेक अनुष्टुप छंदाचे श्लोक आहेत. शेवटचें ७ वें कांड उत्तर कांड या नांवानें प्रसिद्ध असून तें वाल्मिकीच्या लेखणींतून उतरलेलें नाहीं असें पंडितांचें मत आहे. कारण ६ व्या युद्धकांडाच्या शेवटीं या ग्रंथाची समाप्ति केल्याचें स्पष्ट होतें. रामायण हें महाभारतापूर्वीचें असून खिस्ती शकाच्यापूर्वी १५०० वर्षांकडची सामाजिक स्थिति त्यांत लिहिली आहे असें कित्येक पाश्चिमात्य व पौरस्त्य पंडितांचें मत आहे. त्यानंतर २०० वर्षांनीं महाभारतांत वर्णिलेलें युद्ध झालें असेंही ते ह्मणतात. कित्येकांच्या मतें महाभारतानंतरची सामाजिक स्थिति रामायणांत वर्णिली आहे. सतलज नदीपासून पूर्वेस यमुना व गंगा नदीच्या सुपीक दरींत दिल्ली (हस्तिनापूर) हें राजधानीचें शहर वसवून भरत (कुरु) वंशाच्या आर्यांनीं जी मोठी वसाहत केली व त्यांच्यांत जें पुढें युद्ध जुंपलें त्याचें वर्णन महाभारतांत असून त्यांत खिस्ती शकापूर्वी १३०० वर्षांपूर्वीची आर्य समाजाची माहिती सांपडते. त्यावेळीं त्यांच्यांतील धैर्यशौर्यादिक गुणांचा विकास विशेष प्रकारचा झाला होता हें त्यावेळच्या युद्धोत्साहावरून दिसतें. कालेंकरून समाजांत शांतता नांदूं लागल्यावर सहजच युद्धोत्साह कमी होऊन ज्यावेळीं समाज नैतिक आचरणाचें विशेष महत्व मानूं लागला त्यावेळीं रामायणांतील गोष्ट लिहिली गेली असावी. अर्थात् एकपत्नीकत्व, बंधुप्रेम, सेव्य-सेवकभाव, पतिव्रताधर्म, सत्यवचन वगैरे नैतिक लक्षणांची योग्यता समाज मानूं लागला त्यावेळीं वाल्मिकीनें रामचरित्र लिहून ठेवून अमर अशी कीर्ति मिळविली. भूगोलदृष्ट्या रामराज्याचा विस्तार व सामाजिक उत्क्रांतितत्त्वानुसार सामाजिक व नैतिक उन्नति यांचा विचार केला असतां रामायण महाभारतानंतरचें असावें असें कित्येक प्रतिपादन करितात. तरी खिस्ती शकापूर्वी १३००।१४०० वर्षांपलीकडची लोकस्थिति सामान्यतः समजण्यास रामायणापासून बरीच मदत होते याबद्दल कोणाचाही मतभेद नाहीं. कालें करून

राम हा सातवा अवतार

आहे असें समजण्यांत आलें. सद्धर्मानें वागणारांस दुष्टांकडून त्रास पोहोंचूं लागला म्हणजे तो कमी करण्यासाठीं परमेश्वर अवतार घेऊन अधार्मिकांचा संहार करतो अशी समजूत रामायण महाभारतकालीं होती असें दिसते. कारण

यदा धर्मो ग्लाति वंशे सुराणां तदा कृष्णो जायते मानुषेषु ॥

असें अनुशासनपर्वांत (१५९-१२) म्हटलें आहे. गीतेंत तर यासंबंधानें श्रीकृष्णानें स्पष्टपणें अर्जुनास सांगितलें कीं

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥

रामायणाच्या उत्तरकांडांत पुढील श्लोक आहे—

नष्टधर्मव्यवस्थानां काले काले प्रजाकरः ।
उत्पद्यते दस्युवधे शरणागतवत्सलः ॥

अर्थात् अवताराचें कार्य अधर्माचें उच्चाटण व सद्धर्माची संस्थापना हें आहे, असें ज्याप्रमाणें पूर्वकालीं लोक मानीत असत तसेंच आजमितीसही समजतात. राम हा अवतार असल्याबद्दल रामायणांत उल्लेख आहे. अयोध्याकांडांत (१-७.) असें म्हटलें आहे कीं,

स हि देवैरुदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः।
अर्थितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः ॥

(रावणाचा वध करण्यासाठीं हा विष्णु मनुष्यलोकांत अवतरला आहे.) युद्धकांडांत ब्रह्मदेवानें रामाची पुढीलप्रमाणें स्तुति केलेली आहे—' रामा, तूं प्रत्यक्ष देव आहेस. चक्रधर नारायण आहेस, मागें होऊन गेलेल्या व पुढें होणाऱ्या तुझ्या शत्रूंचें निर्दाळण करणारा तूं वराह आहेस, अविनाशी ब्रह्म तूंच. सीता ही लक्ष्मी होय." उत्तरकांडांत ब्रह्मदेवानें रामास शेवटीं म्हटलें आहे कीं, 'तूं विष्णुज्योतींत मिळून जा. कारण सर्व विश्वाचें तूं निवासस्थान आहेस.' युद्धकांडांत मंदोदरीनें रावण मेल्यावर विलाप करितांना म्हटलें कीं 'महाराज, तुमच्यासमोर कृतांतसुद्धां उभा राहण्यास भीत असे; त्या तुम्हांला मनुष्याच्या हातून कसें मरण आलें ! मला वाटतें हा राम नव्हे. प्रत्यक्ष अवतार घेऊन आला आहे.' याप्रमाणें राम हा अवतार

रामायणांत लिहिलें आहे. तरी किस्येकांच्या मतें यांतील बराच भाग प्रक्षिप्त आहे. महाभारताच्या शांतिपर्वांत पुढील श्लोक आहे—

हंसः कूर्मश्च मत्स्यश्च प्रादुर्भावाद्विजोत्तम ॥
वराहो नारसिंहश्च वामनो राम एव च ॥
रामो दाशरथिश्चैव सात्वतः कल्किरेव च ॥

या अवतारांत बुद्धाचें नांव नाहीं. आणि हल्लीं विष्णूचे जे दहा अवतार मानतात, त्यांत हंस हें नांव आढळत नाहीं. रामायणांत (अयोध्याकांडांत १०९–३४) बुद्धास चोर व नास्तिक असें ह्मटलें आहे.

यथा हि चोरः स तथा हि बुद्धस्तथागतं नास्तिकमत्र विद्धि ॥

परंतु हें वाक्य पुढें किंवा मागें संदर्भ नसतां आलें असून तें प्रक्षिप्त असावें असें शोधकांचें मत आहे. ख्रिस्तीशकाच्या पांचव्या शतकाच्या सुमारास वायुपुराण लिहिलें गेलें असें ठरविण्यांत आलें आहे. त्यांत राम हा विष्णूचा अवतार असल्याचें सांगितलें आहे. इतर पुराणांतही राम हा अवतार आहे असें ह्मटलें असून त्याला देवाप्रमाणें पूज्य मानिलें आहे. ख्रिस्ती शकाच्या १०१४ सालीं अमितगति हा होऊन गेला. त्यानें रामाचें महत्व वर्णिलें असून तो सर्वज्ञ, सर्वव्यापी व विश्वपालक असल्याचें सांगितलें आहे. यावरून त्या कालीं रामाबद्दल समाजांत पूज्यत्वभाव वाढला होता असें दिसतें. कोशकर्ता अमरसिंह हा ख्रिस्ती शकाच्या सहाव्या शतकांत होऊन गेला. त्यानें जीं देवतांचीं नांवें दिलीं आहेत त्यांत त्यानें रामाच्या नांवाचा समावेश केलेला नाहीं; परंतु त्याच कालाच्या सुमारास वराहमिहीर होऊन गेला. त्यानें कृष्ण, राम, सूर्य, यम वगैरे देवतांच्या मूर्ति कशा बनवाव्या हें सांगितलें आहे. यावरून असें दिसतें कीं राम हा अवतार असल्याचें मानीत होते; तथापि त्याची उपासना करण्याचा पंथ अस्तित्वांत आला नव्हता व त्याची पूजाअर्चा व भजनपूजन हल्लींप्रमाणें चालत नव्हतें. प्रत्येक द्विजाला शुभाशुभ कृत्याच्या आरंभीं व शेवटीं विष्णूच्या २४ नामांचा उच्चार करावा लागतो. त्यांत वामन, नारसिंह व श्रीकृष्ण या अवतारांचीं नांवें आहेत. परंतु जें रामनाम अत्यंत पवित्र मानलें जातें त्याचा त्यांत समावेश केलेला नाहीं. यावरून देखील रामोपासनेचा संप्रदाय फार प्राचीन आहे असें ह्मणण्यास सबळ आधार नाहीं. ख्रिस्तीशकाच्या १३ व्या शतकांत रामोपासना चालू होती. मध्व ऊर्फ आनंदतीर्थ हे प्रेमळ रामोपासक होते. त्यांनीं

दिग्विजयी रामाची मूर्ति बद्रिकाश्रमातून आणिली आणि नरहरतीर्थ यास १२६४ सालीं रामसीतेच्या मूर्ति आणण्यासाठीं जगन्नाथपुरीस पाठविलें याच शतकात हेमाद्रि यानें लिहिलेल्या व्रतखड नामक पुस्तकात रामजन्मोत्सव कसा करावा हें लिहिलें आहे वृद्धहारिताच्या स्मृतींतही राम हा अवतार आहे असें सागून त्याची पूजा करावी असें ह्मटलें आहे चौदाव्या शतकाच्या आरभीं रामानुजांचा शिष्य रामानद यानें रामोपासनेचा पथ स्थापन केला विष्णु व लक्ष्मी याच्या ठिकाणीं राम व सीता मानून त्याची पूजा करावी असें त्यानें सागितलें रामानदाची शिष्यशाखा रामानदी या नावानें प्रसिद्ध असून ते तुलसीदासाच्या रामायणास वेदाइतका मान देतात रामानदाच्या १२ शिष्यापैकीं प्रसिद्ध जो कबीर त्यानेंही रामभक्तीचा महिमा वाढविला महाराष्ट्रात १७ व्या शतकात रामदास स्वामीमुळें रामोपासना करण्याची चाल पडली व जागोजागीं रामसीतेचीं व हनुमानाचीं देवालयें स्थापन झालीं कालिदासाचा रघुवश, भवभूतीचें महावीर चरित्र व उत्तररामचरित्र, एकनाथाचें भावार्थ रामायण, श्रीधराचा रामविजय, मोरोपताचीं १०८ रामायणें, अध्यात्मरामायण, रामगीता या सर्व ग्रथामुळें रामाचें महत्व आबालवृद्धास समजून त्याच्याबद्दल हिंदुसमाजाच्या अत करणात आदरभाव जागृत झाला रामायणाचें रूपांतर हिंदुस्थानांतील अनेक भाषातून झालें इतकेंच नाहीं तर युरोपियन लोकाच्या निरनिराळ्या भाषातही तें झालें आहे वाल्मिकीनें रामाच्या पराक्रमाचें वर्णन करताना राम हा सत्यवचनी, सदाचरणी व उत्तम क्षत्रिय होता इतकेंच दाखविलें असून त्याच्या शीलाबद्दल आदर व्यक्त केला आहे दु ख, शोक, आनद वगैरे विकारास तो इतर मनुष्या प्रमाणेंच आधीन होता, शत्रूच्या निर्दाळणासाठीं त्याला इतराची मदत घ्यावी लागली, वगैरे कित्येक गोष्टींचा विचार केला असता रामाच्या ठायीं देवत्वाची स्थापना करण्याचा वाल्मिकीचा तरी विचार होता असें दिसत नाहीं तुलसीदासानें तो विष्णूचा अवतार व प्रत्यक्ष विष्णूच असल्याचें सागितलें सध्या रामनामाचा महिमा या देशात फार आहे लक्षावधि लोकास ' रामनाम ' हेंच मोक्षाचें साधन आहे असें अत करणपूर्वक वाटतें रामाचें चरित्र अत्यत आदरानें वाचलें जातें उत्तर हिंदुस्थानात तर प्रत्येक साक्षर मनुष्य तुलसीदासाचे रामायणातील दोहरे मोठ्या प्रेमानें गाऊन डुलत असतो आणि तें वाचल्याशिवाय त्याचा एक दिवसही जात नाहीं ' राम राम, ' ' सीताराम ' या शब्दांनीं लहान थोर एकमेकास वदन करतात ' राम नाम सत्य है ' हे शब्द मोठ्यानें

ह्मणत उत्तरेकडील लोक दहनभूमीकडे शव नेत असतात. रामाचीं कृत्यें रंग-भूमीवर दाखविलीं जातात. जत्रेच्या वेळीं ' रामलीला ' पाहण्यासाठीं हजारों लोक जमतात. उत्तरहिंदुस्थानांत आश्विन महिन्यांत ' रामलीला ' जागोजागीं होत असते. त्यावेळीं "श्रीराजा रामचंद्रकी जय" या शब्दांचा घोष होत असतो. हें सर्व पाहिलें असतां हिंदूंच्या अंतःकरणांत रामाबद्दल किती प्रेम, किती पूज्यत्वभाव व अभिमान वसत आहे हें दिसतें. कृष्णाच्या देवालयांप्रमाणें रामाचीं मंदिरें भव्य नाहींत. कृष्णाचीं वृंदावन व इतर ठिकाणचीं देवालयें भव्य, सुशोभित व पुष्कळ द्रव्य खर्च करून बांधलेलीं आहेत. परंतु रामाचें जन्मस्थान जें अयोध्या तेथील देवस्थान देखील इतकें उत्तम नाहीं. फक्त हनुमानगडी-वरील देऊळ सुंदर आहे. परंतु हजारों भक्तांच्या अंतःकरणांत रामाचा निवास असून हन्मंदिरांत त्याचें आवाहन मोठ्या प्रेमानें करणारे अनेक प्रापंचिक व पारमार्थिक लोक या आर्यभूवर पसरले आहेत.

रामाचे लोकोत्तर चमत्कार

रामायणांत वर्णिले आहेत आणि त्यांवरून राम हा देवाचा अवतार अस-ल्याचें सिद्ध होतें असें भाविक लोक समजतात. त्यानें अगदीं लहान वयांत शिवधनुष्याचा भंग केला; क्षत्रियांचा निःपात करण्याचें ज्यानें व्रत पत्करलें होतें त्या भार्गवरामाविरुद्ध हत्यार उचलण्याचा प्रसंग आला तेव्हां त्यानें एक बाण सोडून तपश्चर्येच्या योगानें त्यानें मिळविलेल्या लोकांचा नाश केला. भार्गवराम निस्तेज होऊन त्याच्या अवताराची समाप्ति झाली. सुग्रीवानें रामाचा पराक्रम अजमावून पाहण्यासाठीं कित्येक अचाट कृत्यें करण्यास सांगितलें, तेव्हां त्यानें एका बाणाच्या योगानें विस्तीर्ण दाट अरण्याचा फडशा उडवून त्याची खात्री करून दिली. गौतमाच्या शापामुळें त्याची पत्नी अहल्या ही अरण्यांत शिला होऊन पडली होती. रामाचा पादस्पर्श होतांच ती जिवंत झाली. वर्णाश्रमधर्मा-बाहेर गेल्याबद्दल शंबुकाचा शिरच्छेद करून त्याला देहांत प्रायश्चित्त देतांच ब्राह्म-णाचा मेलेला पुत्र जिवंत झाला. समुद्र आटविण्यासाठीं धनुष्यावर बाण चढवि-तांच रामाला-समुद्र शरण आला. त्याच्या प्रभावामुळें समुद्रावर पाषाण तरले. देवांसही अजिंक्य अशा रावणाचा व त्याच्या कुलाचा निःपात करून सर्व राक्ष-सांस रामानें पादाक्रांत केलें. याप्रमाणें किती तरी अलौकिक चमत्कार व पराक्रम रामानें केले. प्रत्येक अवताराच्यासंबंधानें अनेक अलौकिक गोष्टी सांगितलेल्या

असतात. जगांत जे जे महापुरुष होऊन गेले मग ते कोणत्याही देशांत अवतीर्ण झालेले असोत, त्यांनीं चमत्कार करून दाखविल्याचें त्यांच्या चरित्रांत सांगितलें आहे. ख्रिस्त, महंमद, झोरोस्टर, बुद्ध, राम, कृष्ण या सर्वांबद्दल अशा गोष्टी लिहिलेल्या आढळतात; परंतु मनुष्यस्वभाव मात्र इतका विलक्षण आहे कीं प्रत्येक महापुरुषाचे अनुयायी दुसऱ्या महापुरुषांच्या अनुयायांस अशा चमत्कारांचा खरेपणा मानल्याबद्दल दोष देतात. परंतु आपण वंद्य मानलेल्या विभूतीसंबंधानें मात्र निःशंकपणें त्याच बाबींत वाखाणणी करतात. ही स्थिति शोचनीय होय. मनुष्यस्वभावाच्या दौर्बल्याची ती एक खूण आहे. खरा विचार केला असतां हें सर्व विश्वच एक अद्भुत चमत्कार आहे. सूर्य, चंद्र, तारे, आकाश व त्यांत झळकणारी नक्षत्रें, योग्यकालीं आह्मास दर्शन देणारे धूमकेतु, या भूगोलावर असणारे खनिज, उद्भिज व प्राणिकोटींतील सर्व पदार्थ हे सर्व चमत्कार असून ते ज्या परमवंद्य व अनाद्यनंत परमेश्वराच्या अचिंत्य लीलेमुळें अस्तित्वांत आले त्याच्या शक्तीची कल्पना करणेंही शक्य नाहीं. परंतु परमेश्वरानें उत्पन्न केलेल्या या सर्व पदार्थमात्रांस नियमन असून त्यांना या सृष्टिनियमानुसार वर्तावें लागतें. त्यांची उत्पत्ति, स्थिति व लय हीं सर्व ईश्वरी कायद्याप्रमाणें चालतात. हे नियम अबाधित आहेत हें जरी खरें तरी परमेश्वर हा 'कर्तुं, अकर्तुं अन्यथा कर्तुं समर्थ' असल्याचें सर्व आस्तिक मानतात. या कल्पनेप्रमाणें सृष्टिनियमाच्या बाहेरही देवास जातां येतें असें सिद्ध झालें. जगांत जे विशाल बुद्धीचे, परोपकारी व पराक्रमी सत्पुरुष होऊन गेले त्यांस प्रेषित (ह्मणजे परमेश्वराच्या प्रकाशाचें हरण करणारे) किंवा अवतार असें त्यांच्या अनुयायांनीं मानल्यावर त्यांच्यांतही ईश्वराप्रमाणेंच 'कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं' शक्ति आहे असें ठरवून त्यांच्या हस्तें कित्येक सृष्टिनियमांस विरोधी अशा चमत्कारिक व अलौकिक गोष्टी घडल्याचें भाविकांनीं सांगितलें आहे. त्यावर विश्वास ठेवणें न ठेवणें यावर अवताराचें महत्व अवलंबून नाहीं. एकादी व्यक्ति असे चमत्कार करण्यास समर्थ झाली इतक्यावरूनच तीं आदर्शवत् होऊं शकत नाहींत. तसें असतें तर फोनोग्राफ, सिनेमा, बिनतारी विद्युत्संदेश, विद्युत् छायाचित्रें, ऍक्स रेज वगैरेंच्या योगानें जगास चकविणारेही अवतारमालिकेंत आले असते. अवतारांची खरी योग्यता त्यांच्या सत्कृत्यांवर अवलंबून आहे. याच दृष्टीनें आपण राम, कृष्ण, बुद्ध वगैरे महापुरुषांकडे पाहिलें पाहिजे. या महापुरुषांचा वर्तनक्रम व त्यांच्या हस्तें घडलेलीं सत्कृत्यें यांकडे पाहून ज्यांच्या अंतःकरणात त्यांच्या-

बद्दल प्रेम व आदर उत्पन्न झाला त्यांनी अशा विभूतींच्या चरित्रांत अनेक लोकोत्तर चमत्कारांचा समावेश केला. वाल्मिकीच्या रामायणावरून

अलौकिक चमत्कारांचा उलगडा

होतो. असें सिद्ध करण्यांत आलें आहे कीं, यांसंबंधाच्या गोष्टी या महाकाव्यांत मागाहून अंतर्भूत केल्या गेल्या. अशा रीतीनें कितीतरी असंभवनीय भाग प्रत्यक्ष या काव्यांत व त्याच्यामागून अस्तित्वांत आलेल्या कित्येक रामासंबंधाच्या ग्रंथांत कवींनीं आपल्या कल्पनाचातुर्यानें उत्पन्न केला. तो लोकांनीं खरा मानून रामाच्याठायीं आपलें प्रेम व भक्ति अर्पण केली. उदाहरणार्थ— वाल्मिकीच्या रामायणांत कांचनमृगाची गोष्ट नाहीं. राम व लक्ष्मण शिकारीस गेले व जटायू सीतेच्या रक्षणार्थ पर्णकुटिकेंत होता ही संधि साधून रावण संन्याशाच्या वेशानें आला तेव्हां सीतेनें त्यास सांगितलें कीं,

आगमिष्यति मे भर्ता वन्यमादाय पुष्कलम् ।
रुरून् गोधान् वराहांश्च हत्वादायामिषं बहु ॥

'माझे पति लवकरच वन्य फळें, हरिण, साळू व वराह यांचें मांस घेऊन येतील. तोंपर्यंत कृपा करून थांबा.' कंचुकीसाठीं सुवर्णमृगाचें कातडें आणण्यासाठीं राम गेला व सीतेनें लक्ष्मणास दुरुत्तरें बोलून रामाच्या रक्षणार्थ दवडलें हें खरें असतें तर तिनें शांत मनानें रावणास अतिथिसत्कारपूर्वक वरीलप्रमाणें सांगितलें नसतें. शिवाय जटायूनें रामास असें सांगितलें कीं 'मी आपल्या इच्छेप्रमाणें येथें सीतेचें रक्षण करितों तूं लक्ष्मणासह जा.' अर्थात् राम व लक्ष्मण हे उभयतां शिकारीस गेले होते; त्या वेळीं रावणानें सीतेचें हरण केलें असें वाल्मिकीनें लिहिलें आहे. अहल्येसंबंधानें वाल्मिकीनें असें लिहिलें आहे कीं, गौतमानें रागानें आपल्या पत्नीस शाप दिला तो असा—

वातभक्षा निराहारा तप्यन्ती भस्मशायिनी ।
अदृश्या सर्वभूतानामाश्रमेऽस्मिन्वसिष्यसि ॥

'वायूवर निर्वाह करून, निराहार, पश्चात्ताप करीत राखेंत पडून कोणाच्याही दृष्टीस न पडतां या आश्रमांत रहा.' पुढें राम व लक्ष्मण तेथें आले तेव्हां ती त्यांच्या समोर आली तेव्हां

राघवौ तु तदा तस्याः पादौ जगृहतुर्मुदा ॥

त्या बंधुद्वयांनीं आनंदानें तिच्या चरणावर मस्तक ठेविलें. पुढें अहल्येचा गौतमानें

स्वीकार केला अहल्या शिला होऊन अरण्यात पडली होती, रामाचा पादस्पर्श होताच ती उठली वगैरे भाग प्रक्षिप्त आहे असें वरील उताऱ्यांवरून दिसतें. लंकेस जाण्यासाठीं दगडाचा तरता सेतू बांधला असें रामायणात लिहिलेलें नाहीं माकडानीं समुद्राचा भाग दगडानीं भरून काढून रस्ता तयार केला असें आहे असेच दुसरे कित्येक उतारे देता येतील थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे हेंच कीं कालेंकरून जसजसा रामाबद्दल आदरभाव वाढत गेला, त्याप्रमाणें किती तरी असंभाव्य गोष्टी रामायणाची उजळणी करणारानीं त्यांत घातल्या, इतकेंच नाहीं, मुख्य कथानकाशीं संबंध नसलेले त्या त्या कालच्या सामाजिक स्थितीवरून सुचलेले विचार त्यानीं त्यात ग्रथित केले यामुळें बुद्धासंबंधी काहीं गोष्टी व महाभारतातील काहीं प्रकरणें याचाही या रामकाव्यात समावेश झाला हिंदूचें दुर्दैव हें कीं मूळचें वाल्मिकी रामायण, ज्यात रामाचा खरा इतिहास त्यानें नमूद केला होता, त्याचें विलक्षण रूपांतर करण्यात आलें असो इतकी गोष्ट खरी आहे कीं, असे चमत्कार घडले असें अंतःकरणपूर्वक सांगणारे रामभक्त व त्यावर विश्वास ठेवणारे रामोपासक यांची समजूत घालण्याचा यत्न करणें सत्याच्या दृष्टीनें इष्ट आहे असें प्रतिपादन करण्यापेक्षा अशा विभूतींच्या उदात्त जीवनक्रमाचें महत्व लक्षात आणून त्यानीं घालून दिलेला कित्ता गिरविणें हेंच विशेष श्रेयस्कर होईल यासाठीं अशा विभूतींच्या चरित्रात ग्रथित केलेल्या अद्भुत चमत्काराचें सत्यत्व किंवा मिथ्यत्व प्रतिपादन करण्यापेक्षा

श्रीरामचरित्रापासून बोध

काय घ्यावा याचा विचार करू. रामाचें चरित्र सात्विक, प्रेमळ व उदात्त आहे आईबापांच्या ठिकाणीं अत्यंत भक्ति, पवित्र व उन्नत शील, श्रेष्ठ दर्जाचें बंधुप्रेम, सत्यवचन, सद्वर्तन यांच्यामुळें रामाची ख्याति झाली त्याची सहधर्मचारिणी सीता ही देखील स्त्रीजातीची योग्यता दर्शविणारी साध्वी होती लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्न याच्या अंतःकरणांतील उज्ज्वल बंधुप्रेमास क्वचित् जोड मिळेल. हनुमंताची एकनिष्ठ सेवा बहुमोल असून स्वामिकार्यासाठीं स्वतःच्या सुखदुःखाची पर्वा त्यानें का व कशी केली नाहीं हें ध्यानात वागविण्याजोगें आहे दशरथाचें पुत्रवात्सल्य, जनकाचा विदेहीपणा यांचीही योग्यता अनुपमेय आहे, उन्मत्तपणाचा परिणाम काय होतो हें रावणाचा अंतकाल लक्षात आणल्यावर समजण्याजोगें आहे उत्तम मार्गदर्शक लाभले असता केवळ वानराप्रमाणें

बेजबाबदार रीतीनें रहाणारे लोक कसे कार्यकुशल होऊं शकतात हें सुग्रीव व त्याच्या वानरसेनेच्या अचाट कृत्यांकडे पाहिलें असतां दिसून येईल. एकंदरींत रामचरित्र अत्यंत प्रेमळ, उदात्त व बोधप्रद आहे. श्रीरामनवमी प्राप्त होतांच रामाच्या अंगीं असलेल्या सद्गुणांचा विकास आपल्याठायीं करण्याचा निश्चय प्रत्येक हिंदु ह्मणविणारानें करावा व तो नेटानें चालवावा ह्मणजे रामनवमीव्रत सांग केल्याचें श्रेय पदरीं पडेल. रामाप्रमाणें सुशील, सदाचारी व सत्यवचनी होण्याची आवश्यकता भरपूर आहे हें प्रत्येक रामोपासकानें व रामासंबंधानें अभिमान व प्रेम बाळगणाऱ्या हिंदूनें लक्षांत वागविलें पाहिजे.

श्रीरामाची आरती.

जयरामा श्रीरामा जय सीतारामा ।
सदया सुखदा विमला जय आत्मारामा ॥ ध्रु० ॥
पितरीं अखंड भक्ती बंधूवरि प्रीति ।
धैर्य विलक्षण शौर्यहि आचरणीं नीति ।
सत्यप्रतिज्ञा अनुपम गुण हे जन गाती ।
अवतारीं गणुनी तव अजरामर कीर्ति ॥ १ ॥

अत्युन्नत शीलें त्वां भूपविलें आर्या ।
आदर्शापरि झाली तव सद्गुणि भार्या ॥
बहु तत्पर बलि हनुमान् जो स्वामीकार्या ।
अढळ सु-सेवा धर्मा गाजविलें शौर्या ॥ २ ॥

तव गुण गानीं चिंतनिं साधूजन रमले ।
प्रापंचिक परमार्थी रत तव पदिं झाले ।
नामोच्चारें तापत्रय विसरुनि गेले ।
नामाच्या नौकेनें दुस्तर भव तरले ॥ ३ ॥

शरणागत वत्सल तूं सुजनांचा वाली ।
भारतभूषण सीता बहु सद्गुणशाली ।
पदिं तुमच्या सद्भावें लोटांगण घाली ।
सेवक हा शिरिं घेई चरणांची धूली ॥ ४ ॥

दोलोत्सव.

देवीपुराण व निर्णयामृत ग्रंथात दोलोत्सवासंबधाचें विवेचन असून चैत्र महिन्यांत शुक्ल ३ येपासून वैशाख शुक्ल ३ येपर्यंत गौरी, विष्णु इत्यादि देवाचें पूजन करावें, असें सांगितलें आहे यास दोलोत्सव असें नाव देण्याचें कारण असें की या उत्सवाच्या वेळीं देवाच्या मूर्ति शृंगारून त्या डोल्हान्यांत बसवून झोंके देतात. निरनिराळ्या देवतांच्या उत्सवाचे दिवस निरनिराळे ठरविले आहेत तृतीयेपासून शु० १४ पर्यंत शिवपार्वतीचा उत्सव, १४ शीपासून नृसिंहाचा, वद्य ११ शीपासून विष्णुलक्ष्मीचा याप्रमाणें उत्सव करावा, असा विधि सांगितला असून छत्रचामरादिक राजोपचार देवास अर्पण करावे असेंही पुराणांत सांगितलें आहे. बंगाल्याकडे शिमग्याच्या उत्सवाच्या दिवसांत दोलोत्सव होत असतो. त्याचें विवेचन पुढें केलें आहे. (होलिकामहोत्सव पहा.)

शास्त्रोक्त विधि.

निरनिराळ्या देवतास हिंदोळ्यावर बसवून त्याची षोडशोपचारें पूजा करावी रुप्याच्या साखळ्या बांधलेल्या रत्नखचित सोन्याच्या पाळण्यांत विष्णु व लक्ष्मीच्या मूर्ति बसवून आंदोलन करावें होम पेटवून त्यांत तुपाच्या १०८ आहुती द्याव्या दाही दिशास भाताचे बळी द्यावे. वाजतगाजत देवाच्या मूर्ति पाळण्यात घालून गाणी गावीं, याप्रमाणें एक महिना उत्सव करावा

चालू रूढि.

पूर्वीप्रमाणें हल्लीं घरोघर कोणी दोलोत्सव करीत नाहीं. दक्षिण हिंदुस्थानांत याचा प्रचार नाहीं. सुमारें आठशें वर्षांपूर्वी उत्तर हिंदुस्थानात हा उत्सव चालत होता असें आल्बेरूनीच्या लेखावरून दिसतें. तेव्हां घरोघर दोलोत्सव होत असे. स्त्रिया व पुरुष मोठ्या आनंदानें चैत्राचे दिवस घालवीत असत त्यावेळीं चैत्र शु ११ शीस कृष्णाच्या देवालयात मोठा उत्सव होत असे याला हिंदोली चैत्र असें नाव होतें सध्या मथुरा, वृंदावन, अयोध्या, काशी, द्वारका व डाकोरनाथ येथें सार्वजनिक देवालयांतून हा उत्सव मोठ्या थाटानें साजरा केला जातो. त्या वेळचा प्रेक्षणिय थाट पाहण्यासाठीं हजारों यात्रेकरू या क्षेत्रांत जमत असतात विशेषत. कृष्णाच्या देवाल्यांत हा उत्सव प्रेक्षणीय होतो. सांप्रत जे अनेक उत्सव रूढ आहेत त्यांवरून

धर्माची उन्नति का अवनति

झाली हें ठरवितां येण्याजोगें आहे. परमेश्वरासंबंधाच्या उदात्त कल्पना नाहींशा होऊन तोदेखील आह्मा मनुष्यांप्रमाणेंच आहार निद्रादिकांच्या योगानें संतुष्ट होणारा आहे अशी भावना ज्याकालीं उत्पन्न झाली, अर्थात् परमेश्वराच्या अगाधत्वाबद्दलचें ज्ञान आपल्या लोकांच्या ठायीं नष्ट झालें त्याकालीं दोलोत्सवासारखे उत्सव अस्तित्वांत आले. 'सहस्रशीर्ष सहस्रपाद' अर्थात् जगांतील यच्चयावत् प्राण्यांचीं शिरें व त्यांचे हजारों पाय परमेश्वराला आहेत अशी जी मूळची कल्पना ती जाऊन अवतारमहात्म्यामुळें देवालाही आह्मां मनुष्यांप्रमाणेंच कान, डोळे, नाक असलेली एक व्यक्ति बनविण्यांत आली. अर्घ्य, पाद्य, स्नान, यज्ञोपवीत, नैवेद्य, तांबूल, छत्र, चामर, वाद्य, गीत, शयन वगैरे आह्मांप्रमाणेंच देवाला आवडतात असें कल्पून त्यांचें अर्पण हें भक्तीचें एक अंग आहे असें लोक मानूं लागले. तशांत देवालयांची जागोजागीं स्थापना झाल्यावर त्यांत जे देवाचे अर्चक होऊन राहिले त्यांनीं निरनिराळ्या उत्सवांची योजना केली. प्राचीन इतिहासावरून असें दिसतें कीं, वेदकालीं देवालयें किंवा देवाच्या मूर्ति नव्हत्या. ज्या पंचमहाभूतांची प्राचीन आर्य प्रार्थना करीत असत तीं देवतांच्या स्थानीं मानलेलीं महाभूतें देव्हाऱ्यांत किंवा देवालयांत मावण्याजोगीं नव्हतीं. प्रत्येक आर्याचें घर हेंच देवालय व घरचा यजमान हाच उपाध्याय व अर्चक असे. देवपूजा, हव्यकव्य, होमहवन हीं सर्व घरच्या घरीं चालत. या सर्व धर्मकृत्यांत पुरुष व स्त्रिया श्रमविभागानें काम करीत. सोमवल्ली आणून कुटणें, रस काढणें वगैरे कामें स्त्रिया करीत व होम सिद्ध झाल्यावर हवि अर्पण करितांना पतीबरोबर बसून त्या यज्ञकार्य चालवीत. ऋग्वेदांत यासंबंधानें स्पष्ट उल्लेख सांपडतो तो असा:—

वि त्वा ततस्रे मिथुना अवस्यवो व्रजस्य साता गव्यस्य निःसृजः सक्षन्त इन्द्र निःसृजः । यद्गव्यन्ता द्वा जना स्वर्यन्ता समूहसि आविष्करिक्रद्वृषणं सचाभुवं वज्रमिन्द्र सचाभुवम् ॥ ३ ॥

(मं. १ सू १३१)

अर्थ—हे इंद्रा, तुझ्या प्रसादाची लालसा धरून यजमान व त्याची पत्नी अशीं अनेक जोडपीं गोधन प्राप्त होण्याकरितां तुला हवि अर्पण करतात व आहुति देऊन सर्व बाजूंस सारून तुझें यजन तत्परतेनें करीत असतात. दिव्य प्रकाश आणि

स्वर्गसुख याच्यासाठीं उत्सुक झालेल्या जोडप्यांना जेव्हां जेव्हां तू स्वर्लोकीं नेतोस, तेव्हां तेव्हां, हे इंद्रा, तुझें अमोघ वज्र आमच्या सहज दृष्टीस पडतें तें तुझा जीव कीं प्राण आहे त्याचा तुझा कधींही वियोग घडत नाहीं" अशा प्रकारचे किती तरी उतारे देता येतील

यज्ञकार्य करणें म्हणजे स्वतंत्र अशी थाटाची व्यवस्था करावी लागे असात लाही प्रकार नाहीं ज्या चुलीवर पाक सिद्ध करीत त्याच चुलींतील अग्नीस पाकाहुति दिल्या जात (सध्या विशेष प्रसंगीं अशाच रीतीनें वैश्वदेव नांवाचा पाकयज्ञ करण्याची जी चाल आहे ती या जुन्या पद्धतीची अवशिष्ट रुढि होय) बौद्ध धर्म हा नास्तिकवादी असल्यामुळें त्या धर्मांशीं देवपूजा, मूर्तिपूजा किंवा देवालयें यांचा संबंध पोहोंचणें संभवनीय दिसत नाहीं परंतु हिंदूंस मूर्तिपूजेचा ओनामा बुद्धाच्या अनुयायानींच घालून दिला, यास प्राचीन इतिहास साक्ष देत आहे खिस्ती शकाच्या सातव्या शतकांत हुएनत्संग हा प्रवासी या देशांत आला बौद्ध धर्माच्या ऱ्हासासंबधाचें जें त्यानें वर्णन दिलें आहे त्यावरून त्या काळीं बुद्धलोक मूर्तिपूजक बनले होते हें सिद्ध होतें मूलत भिक्षूंस रहाण्याकरितां व सभा भरवून धर्मविषयक चर्चा करण्यासाठीं भव्य लेणीं व सभामंदिरें बांधण्यात आलीं होतीं या मंदिरांत दहा हजारांपर्यंत भिक्षू रहात असत. अशीं मंदिरें सर्व देशभर पसरलीं होतीं परंतु कार्लेंकरन त्यांत अजस्र बुद्धाच्या मूर्ति स्थापन करण्यात आल्या पालख्यांतून व रथावरून बुद्धाच्या व इतर मूर्ति मोठ्या थाटमाटानें शहरांतून फिरविण्याची रुढि प्रचारात आली बुद्धाच्या धर्मोपदेशाबद्दल फारसा कोणी आदर दर्शवीत नव्हता गौतम ज्या ठिकाणीं जन्मास आला तो कपिलवस्तु गांव, जेथें गौतम मरण पावला तें कुशिनगर तसेंच इतर खिस्तेक शहरें, जेथें बुद्धानें अमृततुल्य उपदेश केला होता, तीं सर्व नष्ट झालीं होतीं त्यांच्याबद्दलचा आदर किंवा पूज्यत्वबुद्धि मनांत वागत असती तर बुद्धानुयायांनीं तीं शहरें क्षेत्रस्थानें मानिलीं असतीं त्या काळीं ज्या ज्या ठिकाणीं बौद्धांचे संघाराम होते, त्या त्या ठिकाणीं हिंदूंनींही अनेक देवालयें स्थापन होऊन उत्सव चालू झाले होते काशी हें प्रसिद्ध क्षेत्र असें मानण्यात येत असून हजारों यात्रेकरू प्रत्यहीं शिवदर्शनासाठीं दूर दूरच्या प्रांतांतून येत असत हुएनत्संगाच्या वेळीं काशी येथील देवालयांत सुमारें ७० हात उंचीची महेश्वराची मूर्ति होती असें त्याच्या लेखावरून दिसतें इतर अनेक क्षेत्रें निर्माण होऊन त्या ठिकाणीं अनेक देवालयें निरनिराळ्या पौराणिक कालांतील देवाप्रीत्यर्थ

चांधण्यांत आलीं. कृष्णाचें माहात्म्य वाढतांच वृंदावन, मथुरा वगैरे ठिकाणीं कृष्णाचीं देवालयें स्थापन झालीं. पुढें देशभर विष्णूचे अवतार कृष्ण, राम वगैरे देवतांचीं मंदिरें उभारण्यांत येऊन कांहीं ठिकाणें क्षेत्रें बनलीं. शिव, गणपति, शक्ति यांच्या उपासकांनीं आपल्या देवतांस मंदिरांत वसवून त्यांच्या प्रीत्यर्थ अनेक उत्सव चालू केले. अशा प्रकारें वेदकालानंतर बौद्धधर्माच्या वेळीं प्रथमतः मूर्तिपूजेचा प्रघात पडतां पडतां पुराणें रचलीं गेलीं. त्या कालांत ह्मणजे खिस्ती शकाच्या प्रारंभापासून सुमारें पांच सहाशें वर्षांच्या दरम्यान जिकडे तिकडे देवालयेंच दृष्टीस पडूं लागलीं. प्रथमच जेव्हां बुद्धधर्माच्या उपासकांचें अनुकरण करून हिंदूंनीं देवालयें स्थापन केलीं तेव्हां त्यांनीं सहजच वेदप्रणित यज्ञयागादिकांचा त्याग केला व देवग्रहांतील विधि योग्य प्रकारें चालविण्यासाठीं भटजींची योजना केली. स्मृतिकार मनूस भटजींबद्दल आदर वाटत नव्हता असें दिसतें. (मनुस्मृति अ० ३-१५२ पहा.) भटजी हे हव्यकव्यादिकांत वर्ज्य आहेत अशा अर्थाच्या या वचनावरून इतकेंच दिसतें कीं ते धर्मविक्रय करणारे असें मानून त्यांची योग्यता मनूनें कमी मानिली असावी. सहाव्या शतकांत ह्मणजे पुराणें अस्तित्वांत येऊं लागल्यावर

देवतांच्या मूर्ति

करण्याचा प्रघात पडला होता असें दिसतें. वराहमिहिरानें (इ. स. ५०५-–५८७) बृहत्संहितेंत राम, बली, विष्णु, बलदेव, भगवती, सांब, ब्रह्मा, इंद्र, शिव, पार्वती, सूर्य, लिंग, यम, वरुण, कुबेर, गणेश वगैरे देवतांच्या मूर्ति कशा असाव्या याचें विवेचन केलें आहे. तसेंच भागवत धर्माचे लोक विष्णूची, मग सूर्याची, भस्म धारण करणारे द्विज शिवाची, ब्राह्मण ब्रह्माची पूजा करितात असेंही त्यानें लिहिलें आहे. यावरून वराहमिहिराच्या कालीं वर निर्दिष्ट केलेल्या कित्येक देवतांची उपासना प्रचलित झाली होती हें सिद्ध होतें. त्या कालीं काशी, हरिद्वार, प्रयाग, मथुरा, वृंदावन वगैरे कित्येक ठिकाणांस क्षेत्र असें मानीत. या सर्व क्षेत्रांस लोकाश्रय व राजाश्रय भरपूर मिळाल्यामुळें भव्य मंदिरें उठलीं. धनिक लोकांच्या औदार्यामुळें वर्षभर निरनिराळे उत्सव वर्ष्याची सोय झाली. विशेष प्रसंगीं बरेचसे भाविक लोक तेथें जाऊन आपल्या उपास्य दैवताबद्दल प्रेम व्यक्त करूं लागले. सारांश बौद्धधर्मानें वेदप्रणित यज्ञयागादिकांचें महत्त्व कमी केलें; आणि पुराणकालींही त्यांचें पुनरुज्जीवन

झालें नाहीं. हिंदू लोक वेद हे ईश्वरप्रणित अतएव वदनीय आहेत इतकेंच मानूं लागले. वैष्णव धर्मानें बौद्धधर्मीयांच्या अहिंसा तत्त्वाचा स्वीकार केला. जातिभेदाची महति कमी मानून समता व नीति यांच्या पायावर वैष्णव मताची उभारणी केली. त्यामुळें बुद्धाच्या पंथात गेलेले लोक त्याचा त्याग करून पुन. हिंदूधर्मात शिरले. वैष्णवमतप्रवर्तकानीं नवविधा भक्तीचा महिमा वाढविला.

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं ॥
अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥

या प्रकारची नवविधा भक्ति सुसाध्य व श्रेष्ठ असल्याचें विष्णुभक्त सांगत आले व हा भक्तीचा सांप्रदाय लोकांच्या विचारास पटला. घरोघर व देवालयांतून आजमितीस दृष्टीस पडणारे अनेक उत्सव या नवविधा भक्तीच्या उपक्रमापासूनच उत्पन्न झाले. मूलतः विष्णूप्रीत्यर्थ प्रचारात आलेल्या उत्सवाचें इतर देवतांच्या उपासकानीं अनुकरण करून ते आपापल्या कल्पनाचातुर्यानें अमलात आणिले. दोलोत्सव हा मूळचा कृष्णाचा उत्सव असून इतर देव व देवी यांच्याप्रीत्यर्थ तो साजरा करावा असें त्यांच्या उपासकानीं ठरविलें. असो.

वेदकालचे वैदिक.

वैदिकांचा किंवा भटजींचा वर्ग कसा अस्तित्वांत आला हें या ठिकाणीं सांगणें अप्रासंगिक होणार नाहीं. वेदकालीं घरांतील यजमान हाच गृह्ययज्ञ करणारा भटजीही असे, हें जरी खरें आहे तरी कालेंकरून यज्ञयागादिकांचें काम चाल*विणारा एक निराळाच वर्ग उत्पन्न झाला. राजे लोक युद्धात यश प्राप्त व्हावें म्हणून* किंवा यश संपादन केल्यावर मोठे यज्ञ करीत. ते चालविण्याचें काम त्या कार्यांत निष्णात अशा वैदिकाच्या हातून ते करवीत असत. त्याबद्दल त्यांना योग्य वेतन *दिलें जात असे. यज्ञकार्य करणारे जे वैदिक असत, त्यांचे चार वर्ग होते.* यज्ञसाहित्याची जुळवाजुळव करणारास अध्वर्यु असें म्हणत. ते जमीन मोजून वेदी बांधीत. यज्ञास लागणारीं पात्रें, लाकूड व पाणी पुरवीत. यज्ञाच्या वेळीं गीत गाण्याचें काम करणारांस उद्गाते असें म्हणत. होते हे सूक्तें पाठ म्हणत आणि यज्ञ चालतांना मुख्य याजकाचें काम ब्राह्मण करीत असत. यज्ञांतील कृत्यांचें ब्राह्मणांना पूर्ण ज्ञान असल्यामुळें अध्वर्यूस, होत्यास व उद्गात्यांस त्यांचीं त्यांचीं कामें ते नीट समजावून देत. होते सूक्त पाठ म्हणण्याच्या कामांत

निष्णात असले ह्मणजे पुरे होत असे; परंतु अध्वर्यु व उद्गाते हे विशेष पढिक लागत. ऋग्वेदावरून दिसतें कीं कांहीं वैदिकांची कुलें या यज्ञकार्याच्या कामीं प्रसिद्धीस आलेलीं होतीं. त्यांना विशेष मान देण्यांत येत असे. राजे लोक त्यांना धन, धान्य, गुरें व रथ देऊन त्यांची संभावना करीत.

पुराणकालचे वैदिक.

महाभारताच्या कालींही ब्राह्मणांचें महत्व कमी न होतां वाढत गेलें. कालेंकरून अवतारांत ज्याचा समावेश करण्यांत आला त्या श्रीकृष्णानें वर्णभेदाचें विवेचन करीत असतां गुणकर्मावरून ब्राह्मणास श्रेष्ठ असें मानिलें. रामायणकालीं वैदिकांचें महत्व फार वाढलें. कारण प्रत्यक्ष श्रीराम ब्राह्मण वैदिकांचा पक्षपाती असून त्यांच्या अर्ध्या वचनांत वागत असे. बुद्धानें ब्राह्मणधर्मातील यज्ञयागाविरुद्ध आपलें धर्ममत प्रसिद्ध केलें हें जरी खरें आहे तथापि तो ब्राह्मणांस श्रमण व भिक्षूंप्रमाणेंच मान देत असे. अर्थात त्यांचें महत्व समाजांत कायम राहिलें. पुढें बुद्धाच्या पश्चात् सुमारें एक हजार वर्षे पुराणोक्त हिंदुधर्म रूढ होईपर्यंत अशोक, शिलादित्य, कनिष्क व त्यांच्यासारखे उदार मतवादी असे जे कित्येक राजे झाले त्यांनीं ब्राह्मणांस योग्यतेनुसार दानधर्म देऊन संतुष्ट केलें. बुद्धधर्माचा ऱ्हास होऊन पुराणांतील अवतारमाहात्म्य लोकांच्या विचारास पटल्यावर जेव्हां जागोजागीं देवालयें स्थापन झालीं तेव्हां त्यांची व्यवस्था पाहण्यास हा वैदिकांचा वर्ग उपयोगी पडल्यामुळें त्यांचें महत्व वाढलें. वैदिकांनीं देखील आपल्या कल्पनाचातुर्यानें निरनिराळे उत्सव अमलांत आणिले. जात्याच उत्सवप्रिय असलेले व बौद्धधर्म सोडून पुनः हिंदुधर्मांत आलेले हिंदू नव्या दमानें या उत्सवांत सामील होऊन ते चालविण्यास लागणारा द्रव्याश्रमही देऊं लागले. ब्राह्मणांस धन देणें किंवा धर्म व देव-कार्यास मदत करणें ह्मणजे पुण्य मिळविणें आहे अशी भावना समजांत दृढ होत गेली. धर्मकृत्यें केल्याचा मोबदला ह्मणजेच पुण्य आहे व पुण्य हेंच परलोकच्या यात्रेस लागणारें भांडवल असून उत्तम पुनर्जन्म लाभण्यास तें एक महत्वाचें साधन आहे अशी लोकांची समजूत होतांच अनेक व्रतवैकल्यें, दानधर्माचे नवस व उत्सव अमलांत आणण्याच्या कामीं भटजींचा पेशा पतकरलेल्या लोकांनीं प्रयत्न केला व तो त्यांस साधला.

मूर्तिपूजेपासून फायदे.

वेदकालीं पृथ्वी, जल, तेज, वायु व आकाश यांची महति गाण्यांत लोक तल्लीन होत असत. त्यांच्या प्रीत्यर्थ करावयाचे यज्ञ सुमुहूर्तावर व्हावे

एतदर्थ त्याना आकाशातील नक्षत्र, सूर्य, चंद्र याच्या गतीचें अवलोकन करून त्याला योग्य काल ठरवावा लागला. यामुळें ज्योतिषशास्त्र जन्मास आलें. त्याचप्रमाणें यज्ञासाठीं वेदी तयार करण्यासवधानें वेदात जो खुलासा होता त्यावरून रेखागणित (ज्याला हर्ली सिद्धात असें आपण ह्मणतों तें) उत्पन्न झालें. छद शास्त्राचा उगम वेदातील छदोबद्ध सूक्तावरून आहे याप्रमाणें केवळ प्रार्थनापर जीं सूक्तें तीं जशीं उत्तम अशीं शास्त्रें (ज्योतिष, गणित, छदस्) उत्पन्न करण्यास कारणीभूत झालीं त्याचप्रमाणें मूर्तिपूजेच्या प्रघातामुळें समाजाची काहीं बाबींत प्रगति झाली. *शिल्पशास्त्र, गानकला, वाद्य, कवित्व,* दगड व धातु याच्या मूर्ति बनविण्याची कला वगैरेंची उत्पत्ति व वाढ मूर्तिपूजेमुळें झाली. भुवनेश्वर, केतेश्वर वगैरे देवस्थानाचें बाधकाम पाहून हल्लींच्या काळीं उत्तम शिल्पशास्त्रज्ञ देखील तोंडात बोटें घालतात. सोमनाथपूर, वैलूर, काची (काजिवरम्), मदुरा, श्रीरंगम्, तजावर, गिरनार, बुदेलखड, जगन्नाथपुरी वगैरे कित्येक ठिकाणी जीं उत्तमोत्तम देवालयें दृष्टीस पडतात, तीं सर्व मूर्तिपूजकाच्या श्रद्धेमुळेंच उभारण्यात आलीं. प्रत्येक अवताराचा महति त्याच्या उपासक कवींनीं प्रेमळ शब्दात गाताना त्यात प्राचीन तत्त्वज्ञानाचा अनेक परीनें समावेश केल्यामुळें सामान्य जनाच्या विचारास सात्विक वळण मिळालें. गायन व वादन याचा सबध धर्माशीं जोडल्यामुळें त्या दोन्ही कला उत्तम रीतीनें वृद्धिंगत झाल्या कृष्णलीला व इतर देवाची महति ज्यात वर्णिली आहे अशीं कर्णमधुर गीतें गाताना भाविक जनाच्या नेत्रातून आजमितीसही आनदाचे पूर येतात. क्षेत्राच्या *ठिकाणीं* नदीकिनाऱ्यावर स्नानासाठीं व इतर धर्मकृत्यें करण्याकरिता बाधण्यात आलेले घाट, क्षेत्रातील मोठमोठे तलाव व त्याचें आधुनिक शिल्पशास्त्रज्ञांना थक करून सोडणारें बाधकाम, यात्रेकरू व पाथस्थांसाठीं क्षेत्रात व क्षेत्रास जाण्याच्या रस्त्यावर बाधण्यात आलेल्या धर्मशाळा व सतत चालणारीं अन्नसत्रें या व इतर लोकोपयोगी सत्कृत्याचा उगम पुराणोक्त हिंदुधर्म व त्यास चलन देणारे भटजी यांच्यापासून आहे, हें कबूल केलें पाहिजे. प्राचीनकाळीं गृह्य व पाकयज्ञ केल्यावर सत्पात्र ब्राह्मणास व इतर अनाथ बाधवास अन्नदान व द्रव्यदान *देण्याची चाल या देशात होती. ती चाल रूपातर पावून पौराणिक कालानतर* द्रव्याचा विनियोग वर सागितलेल्या कार्याकडे होऊ लागला; व मूळची आर्याच्या आगची दानधर्म करण्याची बुद्धि बौद्ध धर्मामुळें विशेष बळावून नूतन धर्म-*विचारामुळें दृढ झाली असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं.* याशिवाय क्षेत्रांत जाऊन

देवदर्शन घेणें हें अत्यंत श्रेष्ठ कर्तव्य आहे, असें लोकांस वाटूं लागतांच ते लांबचा प्रवास करण्यास तयार झाले. हल्लींप्रमाणें त्या वेळीं रस्ते, आगगाड्या वगैरे प्रवासाच्या सोई नव्हत्या; तथापि दरसाल हजारों लोक यात्रेच्या निमित्तानें लांबचा प्रवास पायानें करीत असत. यावरून त्यांची श्रद्धा किती जाज्वल्य होती हें दिसतें. भाषाभेद, प्रवासाचे हाल, द्रव्याचा व्यय वगैरे गोष्टींची जशी त्यांनीं पर्वा धरली नाहीं, तशीच त्या कालीं सुरक्षितपणें प्रवास करतां येत नसतांही त्यांनीं धर्मश्रद्धेमुळें जिवाचीदेखील पर्वा धरिली नाहीं. सारांश, लोकांत प्रवासाची आवड व त्यास लागणारें धाडस उत्पन्न करण्यास पुराणोक्त मूर्तिपूजा कारण झाली असें ह्मणणें फारसें चुकीचें होणार नाहीं. वेद व उपनिषदें यांतील ब्रह्मज्ञान व निर्गुणोपासना सामान्य लोकांना अवगत होणें शक्य नव्हतें. तेव्हां मूर्तिपूजा प्रचारांत येतांच सगुणोपासना व भक्तिमार्ग यांची वाढ होत गेली व सामान्य बुद्धीच्या लोकांना ईश्वरसेवेचा सोपा मार्ग सांपडल्यामुळें त्याचा त्यांनीं आनंदानें अवलंब केला.

अखिल विश्वाला व्यापून असणाऱ्या परमात्म्यास मूर्तीच्या ठायीं मानून त्याची एखाद्या सामान्य धन्याप्रमाणें सेवा करणें (आणि ती देखील आपले प्रापंचिक स्वार्थ साधण्यासाठीं करणें) हें अनुचित आहे असें सकृद्दर्शनीं वाटतें. मूर्तिपूजेचा पाडाव करण्याचा ज्या धर्मसंस्थापकांनीं आजवर प्रयत्न केला, त्यांची कीर्ति गाइली जाते हें जरी खरें आहे, तरी केवळ मूर्तीचे पूजक असे जे कित्येक लोक या सगुणोपासनेमुळेंच साधुपदास पोहोंचले, त्यांची योग्यता पहातां मूर्तिपूजेस तरी दोष कां द्यावा हें समजत नाहीं. विठोबा रखुमाईचे दास तुकाराम, श्रीकृष्णाचे भक्त चैतन्य, रामाचे भक्त रामदास किंवा कबीर, देवीचे भक्त रामकृष्ण परमहंस वगैरे कित्येकांची योग्यता केवळ निराकार देवाची पूजा करणारांपेक्षां किती तरी मोठी आहे. मूर्तिपूजेच्या पायीं त्यांची कोणत्याही प्रकारें अवनति न होतां उन्नतीच झाली हें त्यांच्या आनंददायक चरित्रावरून सिद्ध होतें. तसेंच देवालयें जागोजागीं स्थापन झाल्यानंतर लोकांस एकत्र जमण्यास एक ठिकाण मिळाल्याप्रमाणें होऊन गांवच्या लोकांत परस्परप्रेम व सलोखा वाढला. हिंदुस्थानांत शहरांपेक्षां लहान गांव किंवा खेडींच जास्त. प्रत्येक खेड्यांतील ग्रामदेवतेचें देवालय ह्मणजे ग्रामचावडी आहे. त्या ठिकाणीं पूर्वी गांवांतील सर्व लोकांचे पंच कज्जांचे निवाडे करीत असत. खेड्यांतील मुलांस शिक्षण देणाऱ्या पंतोजीचें शालागृहही तेंच. राजकीय, सामाजिक, सार्व-

जनिक व कौटुंबिक हिताच्या प्रश्नाचा विचार व खल करण्याची जागाहा ग्राम-देवतेचें देवालय असे व सध्या अनेक ठिकाणी ही स्थिति कायम आहे अर्थात् देवताच्या मूर्तीमुळें देवस्थानें उत्पन्न होऊन त्याच्या पायीं जनतेचें हित बऱ्याच अशानें मागें झालें व सध्याही होत आहे, असें ह्मणणें ऐतिहासिक दृष्ट्या चुकाचें होणार नाहीं ज्या कारणावरून

मूर्तिपूजेसंबंधानें आक्षेप

घेण्यात येतात, त्यापैकीं थोडा कारणें पुढें देत आहों मूर्तिपूजा प्रचारात येताच उपनिषदांतील उच्चतम कल्पना मागें पडल्या ज्या ज्ञानामुळेंच आमच्या देशाच्या विचारशक्तीबद्दल जगातील सर्व लोक आदर दाखवितात, तें ज्ञान कमी दर्जाचें मानण्यात येऊन प्राचीन कालाप्रमाणें उत्तमोत्तम ग्रंथ तयार होण्याचें बंद पडलें मनूच्या कालापर्यंत ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य आपापल्या घरीं परमेश्वराचा प्रार्थना करीत असत घरींच पाक सिद्ध झाल्यावर चुलींतील अग्नीस पाकाहुति अर्पण करीत परतु मूर्तिपूजा प्रचारात येताच घरातील साधी उपासना जाऊन त्या जागीं देवालयातील उत्सव रूढ झाले या उत्सवाची व देवाल्यातील देवताची पूजा करण्याची व्यवस्था ज्या भटाकडे होती त्यानीं अनेक प्रकारच्या व्रतवैकल्यरूपी शृखला लोकाच्या पायात अडकविल्या भटजा दाखवितील तोच खरा धर्ममार्ग, असें झाल्यामुळें लोकानीं त्याच्या सल्ल्यानें अनेक धर्मकृत्यें करण्याचें अधश्रद्धेनें पतकरिलें त्यानीं स्वत चा स्वार्थ साधण्यासाठीं पुराणांत कित्येक पापपुण्याच्या कल्पना अतर्भूत करून पुरुष व स्त्रिया याच्यासाठीं किती तरी व्रतें निर्माण केलीं वैदिक वर्गानें प्राचीन तत्वज्ञानाचा अभ्यास सोडून दिला व ते पुराणातील सर्वच गोष्टींबद्दल लोकात आदर उत्पन्न करण्याच्या प्रयत्नास लागले देवालयात नृत्यगायन करणारा जो स्त्रीवर्ग तयार झाला, त्याच्या सहवासानें ते व कित्येक देवभक्त ह्मणविणारे नीतिभ्रष्ट होऊ लागले देवास मुरळ्या वाहण्याची चाल हळू हळू प्रचारात आल्यामुळें नैतिकदृष्ट्या बरीच हानि झाली लोकास दानधर्म करण्याची सवय लागतांच असख्य आळशी लोक साधु या नावाखाली लोकास नाडू लागले आज जवळ जवळ अर्ध कोटि लोक देवाच्या नावावर व लोकाच्या अधश्रद्धेच्या भर-वशावर देशभर हिंडत असतात अन्नसत्रें व धर्मशाळा मूलत ज्या पवित्र हेतूनें स्थापन करण्यात आल्या, त्याचा दुरुपयोग होऊ लागला जातिभेद व धर्मपथ-भेद याचा परिणाम दिवसेंदिवस अनिष्ट होत जाऊन समाजाचीं शकलें झालीं.

यास कारण तरी हा पुराणकालानंतरचा वैदिक वर्गच आहे, असें कित्येकांचें मत आहे. मुसलमानांच्या स्वाऱ्या झाल्यावेळीं मूर्तिपूजा देशभर प्रस्थापित होऊन लोकांकडून मिळालेल्या उदार आश्रयामुळें देवस्थानें केवळ संपत्तीचीं कोशागारें बनलीं होतीं असें दिसतें. एका सोमनाथाच्या देवालयांतून मूर्तिभेदक महंमदानें नेलेल्या अपार संपत्तीवरून आमच्या विधानाची सत्यता दिसून येणार आहे. सोमनाथासमोर टांगलेल्या घंटेस २०० मणांची सोन्याची सांखळी होती, दरवाजास सुवर्णाचा व जागोजाग रुप्याचा पत्रा ठोकला होता; बहुमोल असे सोन्याचे व जवाहिराचे दागिने प्रत्यहीं देवावर घालीत असत; नित्यश: गंगेच्या पाण्यानें लिंगास स्नान घालून काश्मीर देशाहून आणलेलीं सुंदर फुलें देवास वहात. असें वैभव ज्या सोमनाथाचें होतें तें सोमनाथाचें लिंग महंमदानें फोडून टाकिलें. त्याची स्वारी हटविण्याची शक्ति देखील आमच्या लोकांच्या अंगीं त्या वेळीं राहिली नव्हती, हें यावरून जसें सिद्ध होतें तसेंच धनिक लोक देवालयांस सढळ हातानें द्रव्य देत असत, हें देखील स्पष्ट होतें. या देशांत मुसलमानांची सत्ता स्थापन झाल्यावर असंख्य देवस्थानांचा नाश करण्यांत आला; तथापि तीं राहिलीं. ब्रिटिश सत्ता स्थापन होतांच धर्माच्या बाबतींत लोकांस पूर्ण स्वातंत्र्य मिळालें; परंतु या स्वातंत्र्याचा त्यांनी कसा दुरुपयोग केला, हें हल्लींची

देवस्थानांची शोचनीय स्थिति

पाहिली असतां दिसून येणार आहे. ज्यांच्या मनावर पाश्चात्य संस्कृतीचा अंमल बसला आहे, त्यांची पुराणें, देवालयें व त्यांतील देव यांच्यावरची श्रद्धा दिवसेंदिवस कमी होत चालली आहे. भटजींबद्दल आदर नसल्यामुळें व पूर्वीप्रमाणें त्यांस आश्रय न मिळाल्याकारणानें त्यांची स्थिति अत्यंत वाईट होत आहे. ही स्थिति कशी सुधारावी, हा प्रश्न समाजहितचिंतकांनीं हातीं घेऊन त्यासंबंधानें खल केला पाहिजे. वैदिक वर्ग सुशिक्षित होऊन, देवस्थानांस लाभणाऱ्या अपार संपत्तीचा विनियोग सत्कार्याकडे करण्याची रूढि प्रचारांत आल्यास देशाचें अनेक प्रकारानें कल्याण होण्याजोगें आहे. सदाचारी, विद्वान् व लोकहिततत्पर असा वैदिक वर्ग तयार होऊन लोकांस खरा धर्म समजावून देण्यास व त्यांच्या कडवीं चांगलीं कृत्यें करविण्यास पुढें येईल, तोच भाग्याचा दिवस होय, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. देव करो आणि असा दिवस लवकर उगवो.

गौरीउत्सव.

ऋतुपरत्वें जे कांहीं उत्सव रूढ झाले, त्यांतील गौरीउत्सव हा एक आहे. चैत्र शु. ३ येथासून वैशाख शु. ३ येथपर्यंत हा उत्सव चालू असतो. हे दिवस स्त्रियांस फार उल्हासाचे असतात. या दिवसांत हळदकुंकूं, ओटी भरणें वगैरे कामें चालतात. या उत्सवास शीतला गौरी असेंही नांव आहे. गौरीस शृंगारून सौभाग्यवती स्त्रिया तिची पूजा करीत असतात. जवळपास रहाणाऱ्या स्त्रियांस निमंत्रण करून त्यांस हळदकुंकूं देतात व वसंतऋतूंत होणाऱ्या अरण्यांतील फळांनीं (चुरणें वगैरे) व भिजविलेल्या हरभऱ्यांनीं सुवासिनींच्या ओट्या भरतात. रात्रौ गौरीसमोर फुगड्या, गीत वगैरेंच्या योगानें स्त्रिया उल्हासानें हा उत्सव साजरा करितात. गौरीउत्सव सार्वत्रिक नाहीं. सुमारें ८०० वर्षांपूर्वी या महिन्यांत स्त्रिया (चैत्र पौर्णिमेस) वसंतोत्सव करीत, असें तत्कालीन लेखांवरून दिसतें. त्या दिवशीं स्त्रिया आपले दागिने अंगावर घालीत व पतीकरवीं त्यांना कांहीं तरी देणगी देण्यांत येत असे. चैत्र व. ६ स चैत्रापष्ठी असें म्हणत; व त्या दिवशीं भगवंतीप्रीत्यर्थ मंगलस्नान करून दानधर्म दिला जात असे. समाप्तीच्या दिवशीं म्हणजे वैशाख शु. ३ येस स्त्रिया उपोषित राहून गौरीची पूजाअर्चा करीत. त्या सारा दिवस नाना प्रकारच्या करमणुकींत घालवीत असत. हा दिवस गौरी तृतीया या नांवानें प्रसिद्ध होता. दुसरा दिवस सणाप्रमाणें पाळीत. हल्लीं हा उत्सव उत्तर हिंदुस्थानांत विशेष दृष्टीस पडत नाहीं.

हनुमानजयंति.

प्राचीनकाळीं दक्षिण हिंदुस्थानांत जे नरमांसभक्षक होते त्यांचा राजा रावण व त्याचें राक्षसकुल यांचा नाश आर्यशिरोमणि श्रीरामचंद्रानें केला. या कार्यांत त्यास कायावाचामनेंकरून ज्या शूर पुरुषानें मदत केली, त्या हनुमानाचा जयंत्युत्सव प्रत्येक वर्षी चैत्र शुक्ल पौर्णिमेस करण्यांत येतो. शंकराचें देवालय ज्याप्रमाणें नंदीशिवाय असू शकत नाहीं त्याचप्रमाणें श्रीरामाच्या देवालयाची पूर्तता मारुतिरायाच्या सान्निध्याशिवाय होत नाहीं. हनुमानाचा जन्म वानर नांवाच्या रानटी लोकांच्या कुळांत झाला. हे वानरलोक आर्य नव्हते; तथापि त्यांच्यांत आर्यांप्रमाणेंच तपश्चर्या करण्याची चाल असून ते रुद्राचे भक्त होते, असें दिसतें. प्राचीन कालीं निषाध व इतर अरण्यांत वास करणारे लोक रुद्र देवतेची उपासना करीत असत (महाशिवरात्र या सदराखालीं पहा); आणि पुरुषांप्रमाणें स्त्रियाही मनकामनासिद्ध्यर्थ तपश्चर्या करीत. केसरी नांवाच्या वानराच्या अंजनी नांवाच्या पत्नीनें महादेवाची आराधना कित्येक संवत्सरें केल्यावर त्याच्या अनुग्रहानें तिला जो पुत्र झाला, तोच हनुमंत किंवा मारुती होय. शंकराच्या वरानें हा पुत्र परमप्रतापी, वज्रदेही व चिरंजीव असा झाला. मारुतीचा जन्म चैत्र पौर्णिमेस अरुणोदयसमयीं झाला. त्यानें जन्मतांच उड्डाण करून सूर्यमंडलास हात घातला असें लिहिलें आहे; त्यावरून असा तर्क करण्यांत येतो कीं, त्या दिवशीं ग्रस्तास्त चंद्रग्रहण असून नभोमंडळांत अंधःकार पसरला असावा. सूर्यग्रहण पौर्णिमेस असणें शक्य नाहीं. हनुमंत हा अत्यंत बलाढ्य, धाडसी,

धोरणी व सत्त्वशील असल्याचें रामायणांत वर्णिलें आहे. त्याच्या इतका स्वामिनिष्ठ व राजनिष्ठ पुरुष क्वचित् जन्मला असेल. कडकडीत ब्रह्मचर्याच्या योगानें तो वज्रदेही बनला होता, अशी त्याची ख्याति आहे. कालेंकरून हनुमतास रुद्राचा अवतार असें मानण्यांत आलें. वायु किंवा मरुत् याचा पुत्र असें मानून त्याला मारुती असें नाव पडलें. क्रोधायमान झाला असता रुद्राप्रमाणें हनुमतही अजिंक्य व भयानक असून त्याच्या पराक्रमापुढें महान् वीराचें तेज फिकें पडे, असें रामायणात वर्णिलें असल्यामुळें त्याला रुद्राचा अवतार असें कालेंकरून मानण्यांत आलें असावें. आजमितीस मारुतीची पूजा प्रचलित असून प्रत्येक चैत्र शु. १५ स त्याचा जयत्युत्सव साजरा करण्यात येतो.

शास्त्रोक्त विधि व रूढि.

चैत्र पौर्णिमेच्या दिवशीं सूर्योदयापूर्वी उठून पुरुषांनीं देवालयात अथवा घरींच मारुतीच्या मूर्तीची विधिपूर्वक पूजा करावी असें शास्त्रमत आहे. श्रीरामाच्या देवालयात असणाऱ्या मारुतीच्या मूर्तीची या दिवशीं पूजा करण्यात येते. तसेंच सर्व मारुतीच्या देवालयातून जयत्युत्सव साजरा केला जातो. मारुती हा ब्रह्मचारी असल्यामुळें स्त्रिया त्याची पूजा करीत नाहींत. मारुतीचीं देवालयें कन्याकुमारीपासून हिमालयापर्यंत पसरलेलीं आहेत. तीं शोभायमान अशीं बांधलेलीं क्वचित् दृष्टीस पडतात. दक्षिण हिंदुस्थानांत असें एकही खेडें नाहीं की जेथें मारुतीचें देवालय सापडणार नाहीं. एकाच खेड्यांत कधीं कधीं अनेक मारुतीचीं लहान देवालयें दृष्टीस पडतात. अरण्यात देखील एकादा धोंडा मारुतीप्रीत्यर्थ पूजलेला दृष्टीस पडतो. रुद्र किंवा शंकर याची सत्ता ज्याप्रमाणें भूतपिशाचादिकांवर चालते, तशीच मारुतीची चालते अशी सार्वत्रिक समजूत असल्यामुळें, त्याची बाधा होऊं नये म्हणून मारुतीस नवस केले जातात. महाराष्ट्रात रामदास स्वामींनें रामभक्तीचा महिमा वाढविल्यावर मारुतीची भक्ति वाढली व जागोजागीं मारुतीचीं देवालयें स्थापन झालीं. हें दैवत युद्धप्रिय मावळे लोकांस (मराठ्यास) फार पूज्य वाटलें. शिवाजीमहाराजांनीं ज्या ज्या ठिकाणीं राज्याच्या बंदोबस्ताकरितां कोट, दुर्ग व गड बांधले, तेथें तेथें त्याच्या महाद्वारासीं बळभीम मारुती हातात गदा देऊन उभा केलेला दृष्टीस पडतो. सदाविजयी, स्वामिसेवातत्पर, राजनिष्ठ व कर्तव्यनिष्ठ असा हा रामदूत लष्करी बाण्याच्या मराठे वीरास फार वंद्य वाटला, यात

आश्चर्य नाहीं. मारुतीप्रीत्यर्थ मुद्दाम घनविलेली मूर्ति स्थापन करण्यांत येते असेंही नाहीं. एखादा ओबडधोबड धोंडा ठेवून त्यावर शेंदूर व तेल ओतलें, कीं मारुती तयार झाला. त्याच्या दोन्ही बाजूंस दोन दगड व त्यांच्यावर एक शिला टेविली कीं मंदिर झालें. अशा प्रकारचीं देवालयें प्रत्येक खेड्याच्या सीमेवर असतात. हिंदू तर मारुतीचे भक्त आहेतच, परंतु मुंबईसारख्या शहरीं इतर धर्मांचे लोक देखील (पारसी वगैरे) शनिवारीं मारुतीस शेंदूर व तेल अर्पण करितांना दृष्टीस पडतात. मल्ल लोकांची मारुतीच्या ठिकाणीं पूर्ण भक्ति असते. हनुमंत हा वानर जातीचा अतएव माकड होता, असें समजून माकडांसही पूज्य मानण्यांत येतें. क्षेत्रांच्या ठिकाणीं मंदिरांच्या सभोंवतीं हजारो माणसाळलेलीं माकडें यात्रेकरूंकडून यथेच्छ पाहुणचार घेत असतात. त्यांस फळें खावयास देणें, हें पुण्याचें कृत्य असें गणलें जातें. घरांत माकड शिरलें असतां अशुभ मानून शांतिहोम करतात. अशुभ मानण्याचें कारण हेंच कीं, वानरांनीं सुवर्णमय अशी लंकानगरी उध्वस्त केली. माकडांचा उपद्रव फार झाला तरी त्यांच्यावर बंदुक झाडून किंवा इतर प्रकारें त्यांचा वध करण्यास कोणी हिंदू तयार नसतो. वानराचा वध करणें हें मोठें पातक आहे असें समजतात.

वानर हे कोण

यासंबंधाचें विवेचन मागें (श्रीरामनवमी या सदराखालीं) केलें आहे. त्यावरून दिसून येईल कीं, रामाच्या कालीं ही एक रानटी जात होती. आर्यांचा प्रवेश दक्षिण देशांत होण्यापूर्वी ते या देशांत होते. त्यांचें राज्य व्यवस्थित असून किष्किंधा नगरी ही वानरराज्याची राजधानी होती. या जातींत मुत्सद्दी, लढवय्ये, सेनानायक अशा श्रेष्ठ दर्जाचे पुरुष होऊन गेले. वानरसेनेच्या जोरावर रामानें गर्विष्ठ रावणाचा लंकेस जाऊन पराजय केला. मारुतीनें आपल्या अतुल पराक्रमानें जी कीर्ति मिळविली, तिजमुळें तो चिरंजीव झाला. मारुती हा कोणत्याही प्रसंगीं न डगमगणारा सेनानायक असून त्याचा शब्द सर्व सेना शिरसावंद्य मानीत असे. राक्षसनगरींत जाऊन हेराचें काम करण्यांत त्यानें धाडसाची परमावधि केली. रावणाच्या सामर्थ्याची अटकळ बांधून त्याला कसें जेरीस आणावें यासंबंधानें त्यानें रामचंद्रास सल्ला दिली. रावण सदाचरणानें वागता तर त्याला राज्यभ्रष्ट करण्याचें कारण नव्हतें व स्वतंत्रता व राज्योपभोग यांचा आस्वाद घेत तो दीर्घ काल राहिला असता, अशा आशयाचे उद्गार मारुतीनें एकदां

काढिले यावरून तो राजनीतिज्ञ होता असें दिसतें. हनुमताच्या अतुल पराक्रमाविषयीं रामायणांत जीं वर्णनें सापडतात, त्यात अतिशयोक्ति असली तरी एकदरींत मारुती हा त्या कालचा एक वीर पुरुष होता, हें स्पष्ट होतें मारुतीची व इतर प्राण्याची व झाडाची पूजा हिंदुलोक करितात, यावरून त्यांच्यांत खऱ्या धर्मज्ञानाचा अभाव आहे, असें

अन्यधर्मीय लोक

प्रतिपादन करीत असतात माकड, सर्प, बैल, गाय वगैरे पशूची, पिंपळ, वड, तुळस वगैरे झाडाची पूजा करणारे हिंदु महामूर्ख होत असें मत जाहीररीत्या सागणारे अनेक धर्मोपदेशक स्वजनात व परकीयात आहेत. परतु वर निर्दिष्ट केलेल्या प्राण्याची व वनस्पतींची पूजा कोणत्या कारणामुळें प्रचारांत आली, याचा विचार ते करीत नाहींत. सर्व सृष्ट पदार्थांमध्यें ईश्वराचा अश आहे व ईश्वराच्या ठिकाणीं असणारे सत्व, रज, तम हे गुण ज्या पदार्थांमध्यें आहेत, ते कमीअधिक प्रमाणानें पूज्य आहेत अशी भावना पुराणकालीं हिंदूच्या अत करणात दृढ झाल्यामुळें वरील प्रकारचीं दैवतें अस्तित्वांत आलीं या देशात अवतारमाहात्म्यामुळें विभूतिपूजेचें महत्व फार वाढलें. ज्याच्याठायीं सत्य, न्याय, प्रेम, कर्तव्यनिष्ठा वगैरे गुण प्राधान्येंकरून वास करितात, त्याची जात, कुल किंवा धर्म याचा भेदाभेद लक्षात न घेता त्यास ईश्वराचा अवतार असें मानावें ह्मणून ज्या लोकाचीं पुराणें व इतर धर्मग्रथ सागत आहेत, त्यानीं मारुतीस विभूतीच्या ठायीं मानून त्याला देवालयात बसविलें, यात आश्चर्य नाहीं मारुती हा वानर ह्मणून त्याची पूजा करण्यात येत नसून तो वानर होता तरी त्याच्यात दिव्य शक्ति होती, ह्मणून तो वद्य आहे, या भावनेनें त्याची पूजा केली जाते हें लक्षात ठेविलें पाहिजे अशा प्राचीन वीराविषयींचा आदरभाव सदा जागृत रहावा या हेतूनें हनुमान् जयत्युत्सव करण्याची चाल या देशात पडली हनुमताच्या

चरित्रावरून बोध

काय घ्यावा हें प्रत्येक हिंदुधर्माभिमान्यानें पाहिलें पाहिजे. राजनिष्ठा व स्वामिनिष्ठा यांचा मारुती हा केवळ अवतार आहे. तो मूर्तिमंत राजनिष्ठा व स्वामिनिष्ठा यांचा पुतळाच होय. स्वार्थत्याग, अखड प्रेम, अलोट धैर्य व सामर्थ्य यांचें ज्यांना महत्व वाटतें, त्यानीं या वीर पुरुषाचें जीवनचरित्र सदोदित आपल्या

नजरेसमोर ठेविलें पाहिजे. या सर्व सद्गुणांचा व सामर्थ्याचा उगम त्याच्या ब्रह्मचर्यापासून झाला असें प्राचीन ग्रंथ सांगत आहेत. ब्रह्मचर्याचें महत्व जाणून तें शेवटपर्यंत सांभाळण्याचा व त्यायोगें आपल्या अंगीं दिव्य सामर्थ्य उत्पन्न करण्याचा मारुतीनें शेवटपर्यंत प्रयत्न केला. शरीरसामर्थ्याचा ऱ्हास झाला ह्मणजे मनुष्याच्या हातून कोणतेंही प्रापंचिक किंवा पारमार्थिक कृत्य नीटपणें तडीस जात नाहीं हा रोजचा अनुभव आहे. ब्रह्मचर्यानें शरीरसामर्थ्याची वृद्धि होते, असें प्राचीन कालीं हिंदुलोक समजत असत. यासाठीं पूर्वकालीन अनुशासनकारांनीं असा नियम घालून दिला कीं, मनुष्यानें आपल्या आयुष्याचे तीन भाग ब्रह्मचर्यावस्थेंत काढावे व एक भाग तेवढा गृहस्थाश्रमांत संयमनपूर्वक विषयांचा उपभोग घेण्यांत खर्च करावा. आयुष्याचीं पहिलीं पंचवीस वर्षे ब्रह्मचर्यांत काढावीं. पुढें पंचवीस वर्षे प्रापंचिक या नात्यानें पत्नीच्या सहवासांत विषयसेवन करून पुनः तेवढींच वर्षे वानप्रस्थ व संन्यास या अवस्थेंत घालवावीं. रामायण महाभारतकालीं या चार आश्रमांचा सर्वच अवलंब करीत, असें जरी ह्मणतां येत नाहीं तरी बऱ्याच कालापर्यंत पुरुष कडकडीत ब्रह्मचर्य पाळीत असें दिसतें. उपनिषद्कालींही ब्रह्मचर्यासंबंधानें लोकांत अत्यंत आदरभाव वसत होता. (यासंबंधाची विशेष माहिती 'श्रावणी' या सणाच्या विवेचनांत पहावी.) यज्ञ, इष्टा (पूजा), सत्त्रायण (मुनि व दीनदुबळ्यांस अन्नदान), मौन, अनाशकायन (उपोषण) व अरण्यायन (अरण्यवास) यांपेक्षां ब्रह्मचर्य हें श्रेष्ठ दर्जाचें आहे, असें छांदोग्यांत सांगितलें आहे. (छां. उप. अ. ८–५.) उपनिषद्कालानंतर बौद्धधर्माची स्थापना झाल्यावर धर्मोपदेश करीत फिरणाऱ्या भिक्षूंचा वर्ग बुद्धानुशासनाप्रमाणें तयार झाला. धर्मकार्यार्थ आजन्म अविवाहित रहाणारे हजारों भिक्षु व भिक्षिणी त्या कालीं देशांत मठ बांधून जागोजागीं राहिल्या होत्या. यांच्याकडून धर्मोपदेशाचें काम चाले. बौद्धधर्मीय रीतिभातीचें अनुकरण हिंदुधर्मीयांनीं अनेक परींनें केलें. यामुळेंच आजन्म अविवाहित राहून संन्यास धारण करण्याची रूढि पडली असावी. परंतु त्या कालचे सर्वसंगपरित्याग करून धर्मसंबंधी विचार करण्यांत आयुष्य घालविणारे संन्यासी फार योग्यतेचे व समाजास पूज्य असे असत. असेंही असण्याचा संभव आहे कीं, श्रीशंकराचार्यांनीं बौद्धधर्माचें खंडन करून वैदिक धर्माचें पुनरुज्जीवन केल्यावर अनेक बौद्धधर्मीय भिक्षु व प्रापंचिक लोक पुनः हिंदु बनले; तेव्हां सहजच हजारों भिक्षूंनीं वैदिक धर्मानुसार संन्यास ग्रहण केला असावा. त्यामुळेंच या देशांत

सन्याशांचा पथ व भरणा वाढता वाढता आजमितीस त्यांची संख्या पन्नास लक्षा--वर आली आहे. एकाद्या स्वच्छ पाण्याच्या तलावाला ज्याप्रमाणें शेवाळ नासून टाकतो, त्याप्रमाणें ह्या सन्याशानी धर्म, नीति व ज्ञान यास विघडवून टाकिलें आहे. त्याच्यात कमलपुष्पाप्रमाणें शोभा देणारे कांहीं सन्यासी सापडतात ही मात्र त्यातल्या त्यात समाधानाची गोष्ट होय असो एकदरीत पहाता ज्या कारणावरून ब्रह्मचर्य व सन्यास याचें महत्व प्राचीन कालीं वाढलें, त्याचा विचार करण्याचें हिंदुसमाजानें सोडून दिल्यामुळें त्यास उतरती कळा लागली यात सशय नाहीं.

ब्रह्मचर्याचें महत्व

दर्शविणारीं अनेक उदाहरणें पुराणात व इतिहासात सापडतात मेघनादाचा ह्मणजे इद्रजिताचा पराभव करण्यास जो वीर पुरुष पुढें आला त्यानें बारा वर्षे कायावाचामनेंकरून कडकडीत ब्रह्मचर्य पाळल्याचें रामायणात सागितलें असून हें शूरत्वाचें कृत्य करण्याचें सामर्थ्य लक्ष्मणाच्या अगीं फक्त ब्रह्मचर्यामुळें आलें असें दर्शविलें आहे भीष्मपितामह यानें ब्रह्मचर्याच्या जोरावर काळास जिंकिलें व तो इच्छामरणी झाला वनिताविलासाच्या तावडींत सापडताच मनुष्य नि सत्व बनतो याचें उदाहरण कुरुक्षेत्रीं पतन पावलेला अभिमन्यु आहे ज्या ठिकाणीं हिंदूच्या स्वातंत्र्याची प्रथमाहुति देण्यात आली, त्या समरागणीं जाण्यास जेव्हा पृथ्वीराज निघाला, तेव्हा त्याच्या कमरेचा शेला त्याच्या पत्नीनें आवळला अशी आख्यायिका आहे. अर्थात् विषयवासना ही शौर्याचा नाश करिते याचें हें एक उदाहरण होय. जो विषयवासनास जिंकून स्वजनोद्धारासाठीं खपतो, तोच खरा जन्मला. कालें करून तो मृत्युमुखीं पडल्यावर 'तो मेला' असें व्यवहाराच्या भाषेंत जरी आह्मी ह्मणतों तरी तो कीर्तिरूपानें चिरजीवच होऊ शकतो यास हनुमताचें चरित्र साक्ष देत आहे ब्रह्मचर्य व सन्यासवृत्ति याचा सदुपयोग केला असता, समाजाचें पाऊल योग्य मार्गांत पडेल असें करण्यास, एकादी अल्पायुषी व्यक्ति देखील कशी समर्थ होते, हें सुप्रसिद्ध बुद्ध व शकराचार्य याच्या कर्तबगारीकडे पाहिल्यावर समजून येणार आहे. अवघ्या ३२ वर्षांच्या आयुष्यात बौद्धधर्मास पादाक्रांत करून अनेक विद्वत्ताप्रचुर ग्रथ रचणारे श्रीशकराचार्य खरोखरच धन्य होत परतु आजकाल हनुमानजयति साजरी करण्याला पुढें येणारे आह्मी स्वतःच्या कर्तव्या-पासून च्युत झालों आहों. काहीं कालपर्यंत तरी ब्रह्मचर्य पाळण्याचें एकीकडेच

राहिलें. उलट बालविवाहादिक चालींच्या भगरामिठींत सांपडून समाजाची हानि होत चालली आहे, याबद्दल आह्मां हनुमंतभक्तांना कांहींच वाटत नाहीं. बालमाता, बालपिता, बालविधवा व बालविधुर, नेभळीं बालकें व निरुत्साही प्रजा यांची संख्या कमी होऊन देशांत शारीरिक, नैतिक व बौद्धिक तेजाचा प्रादुर्भाव व्हावा, सर्व समाज कर्तव्यनिष्ठ व सन्मार्गगामी बनावा, असें ज्यांस अंतःकरणपूर्वक वाटतें, त्यांनी सदभिमानपूर्वक आपल्या बंधुभगिनी हनुमंताप्रमाणें परम प्रतापी, तेजःपुंज व कीर्तिरूपानें चिरंजीव होतील असें करण्याचा प्रयत्न चालविला पाहिजे. तरुण पिढीस कांहीं कालपर्यंत शुद्ध ब्रह्मचर्य पाळण्याचें महत्व समजावून देणारे गुरु ज्या दिवशीं पुढें येतील तेव्हांच आमचें पाऊल पुढें पडत जाईल. दरसाल प्राप्त होणाऱ्या या हनुमानजयंतीमुळें व सर्वत्र दृष्टीस पडणाऱ्या मारुतीरायाच्या देवालयांमुळें आह्मांत कर्तव्यनिष्ठा व ब्रह्मचर्य यांबद्दलचें प्रेम उत्पन्न होईल, तर हा उत्सवदिन प्रचारांत आणणाऱ्या पूर्वजांनीं आमच्यावर उपकार केला असें आह्मी म्हणूं.

मारुतीस्तवन.

श्लोक.

स्वामीसेवक जन्मला न दुसरा निष्ठा जयाची अती ।
भीती, कष्ट न ज्यासि जिंकुं शकले तो वंदुंया मारुती ॥
मूर्तीमंत महीवरी अवतरे हा स्वामिनिष्ठा गमे ।
सेवाधर्म किती असे गहन हें दावी जनां विक्रमें ॥ १ ॥

लाभे जन्म तयासि मर्कटकुलीं, अज्ञानि लोकांसवें ।
झाला थोर, परी धरी रघुपदा तेणें डुले वैभवें ॥
विद्या, बुद्धि, सुनीति यांहि नटला श्रीरामलाभामुळें ।
आत्मोद्धार असा करोनि चकवी शत्रूंसि तेजोबळें ॥ २ ॥

शक्ती, साहस, ब्रह्मचर्य, गुण जे वाखाणिती सज्जन ।
ते घेऊं गुण मारुतीपरि सदा होऊं जगीं पावन ॥
संपादोनि जसा गुणें हरिकृपा झाला चिरंजीव हा ।
तेवीं आपण जन्ममृत्यु चुकवूं ब्रह्मत्व सेवूं महा ॥ ३ ॥

वंदूं मारुति ब्रह्मचारि, नमुंयां श्रीरामभक्ता सदा।
धीरोदात्त असें चरित्र पढतां जाईल ती आपदा॥
चित्तीं ध्येय सदैव श्रेष्ठ असतां सत्कार्य हातीं घडे।
साधूठायिं जडे सुभक्ति पदही सन्मार्गि नेमें पडे॥ ४॥
नीती, सद्गुण, प्रेम, विक्रम, दया यांहीं विभूषीत जो।
रुद्राचा अवतार ज्यासि ह्मणती श्रीमारुती वंदुं तो॥
दावोनी सुपथा मनीं उपजवो सत्प्रेम रामापदीं।
धीराचा पुतळा प्रतापि हनुमान् स्थापूं तयातें हृदीं॥ ५॥

वैशाख महिना.

वैशाख हा महिना इंग्रजी मे महिन्याच्या सुमारास येतो. वसंतऋतूंत जरी याचा समावेश केला आहे, तथापि ग्रीष्मऋतूचा तीव्र उन्हाळा या महिन्यांत भासत असल्याकारणानें हिंदुधर्मशास्त्रकारांनीं जीं व्रतवैकल्यें या महिन्यांत करावीं असें सांगितलें आहे, तीं सर्व या महिन्यास योग्य अशींच योजिलीं आहेत. प्रातःस्नान, धर्मकुंभाचें दान, गंधपुष्पमाला, पन्हें, केळीं इत्यादिकांच्या योगानें वसंतपूजा, पाणपोईच्या द्वारें जलदान वगैरेंची योजना या उन्हाळ्याच्या दिवसांस साजेशीच आहे. या महिन्यांत पितृतर्पण, अश्वत्थप्रदक्षिणा, एकभुक्त, नक्त व अयाचित व्रतें यांचेंही महत्व फार वर्णिलें आहे. देवतांच्या मूर्ति पाण्यात बुडवून ठेवाव्या, त्यांच्यावर उदकाची गळती बांधावी, पंखा, छत्री, उपानह, चंदन यांचें दान करावें, असेंही सांगितलें आहे. वसंतपूजेचे उत्सव अनेक देवालयांतून होतात; त्यांतही पुढील तीन उत्सवांस विशेष महत्व प्राप्त झालें आहे. हे तीन उत्सव ह्मटले ह्मणजे अक्षय्य तृतीया, परशुरामजयंति व नरसिंहजयंति हे होत.

अक्षय्यतृतीया.

वैशाख शु॥ ३ येला अक्षय्यतृतीया असें नांव आहे. या दिवशीं जप, होम, पितृतर्पण, दान इत्यादिक जें कांहीं करावें तें सर्व अक्षय्य होतें. ही तृतीया रोहिणी नक्षत्रयुक्त बुधवारीं असल्यास महापुण्यकारक अशी मानली जाते. अक्षय्य तृतीया हा दिवस कृतयुगाचा आरंभदिन आहे. वास्तविक पहातां हा

दिवस उत्सवांत गणतां येईल कीं काय, याबद्दल प्रश्न आहे. कारण फक्त स्त्रिया मात्र या दिवसाला महत्व देऊन या दिवशीं भटजीस उदककुंभ, पन्हें वगैरे दान देतात. पुरुषांनीं या दिवशीं युगादि श्राद्ध अपिंडक करावें. निदान मृत पितरांबद्दल तिलतर्पण तरी करावें असें शास्त्रांत आहे. परंतु तसें कोणी करीत असल्याचें दिसून येत नाहीं. वर्षांतील साडेतीन सण मुख्य असून त्यांपैकीं अक्षय्य तृतीया हा अर्धा सण आहे असें शास्त्र सांगतें. परंतु तो सार्वत्रिक पाळण्यांत येत नाहीं.

धार्मिक विधि.

हा सण विष्णुप्रीत्यर्थ आहे. पितृस्वरूपी जनार्दनास ब्राह्मणद्वारा उदककुंभदान देण्यांत यावें. वसंतमाधवाची पूजा करून वसंतदेवतेप्रीत्यर्थ तृषाशमनार्थ उदककुंभाचें दान द्यावें. गतभर्तृका स्त्रियांनीं नवीन मृत्तिकाघटांतून निर्मल व थंड पाणी व पन्हें ब्राह्मणांस अर्पण करावें. ही तिथि पूर्वाण्हव्यापिनी घ्यावी. दोन्ही दिवशीं पुर्वाण्हव्यापिनी असल्यास दुसरी घ्यावी. हा दिवस श्राद्धस्वरूप असल्यामुळें जीवंत पितृकांचा, मुलांचा व सौभाग्यवती स्त्रियांचा या दानांशीं व श्राद्धाशीं संबंध नाहीं. पितरांप्रीत्यर्थ रात्रौ उपोषण करावें व शिवाची पूजा करावी.

चालू रूढि.

हा दिवस इतर महत्वाच्या सणांप्रमाणें विशेष उत्सवानें कोणी पाळीत नाहीं. तरी अक्षय्यतृतीया ही तिथि इतर तृतीयांहून श्रेष्ठ मानतात. भाद्रपद शु० ३ हरितालिका व्रत यापेक्षां विशेष प्रचारांत आहे.कांहीं जण अक्षय्य तृतीयेला आखाजी किंवा आखेती असें ह्मणतात. या दिवसाच्या शुभमुहूर्तावर कोंकणांत शेतकरी लोक पेरणी करतात. चैत्र महिना हा वसंतकालाचा आरंभ असून चैत्र शु० ३ येपासून अक्षय्य तृतीयेपर्यंत वसंतगौरीचा उत्सव सर्व देवींच्या देवालयांतून चालत असतो. या उत्सवास चैत्रा गौरी व दोलोत्सव असें नांव आहे. या उत्सवांत वसंतकालास योग्य असेच नृत्यगायनादिक विधि व वसंतपूजा करण्यांत येत असून स्त्रीपुरुषांचा समुदाय देवालयांत एकत्र होत असतो. या उत्सवाची परिसमाप्ति अक्षय्य तृतीयेच्या दिवशीं होत असल्यामुळें माहेरीं आलेल्या गौरी त्या दिवशीं सासरीं जाण्यास निघणार आहेत असें मानून स्त्रिया हळदी कुंकवाचा समारंभ आपापल्या परी सौभाग्यवती व कुमारिका मैत्रिणींच्या समागमांत मोठ्या आनंदानें साजरा करितात. श्रीकृष्णाच्या देवालयांत देखील वसंतोत्सव साजरा

करण्यात येत असून मथुरा, वृंदावन, अयोध्या, काशी, द्वारका, डाकोरनाथ वगैरे ठिकाणच्या देवालयात तसेंच दक्षिण हिंदुस्थानात अनेक देवींच्या देवालयात वसंतोत्सव फार प्रेक्षणीय होतो.

हेतु व बोध.

प्राचीन शास्त्राकारांनीं जे अनेक सण प्रचारात आणिले ते सामाजिक असले तरी त्यास धार्मिक स्वरूप प्राप्त झालें असल्यामुळें त्याना विशेष कोणी मानीत नाहीं असें झालें आहे. सामाजिक प्रगतीच्या दृष्टीनें त्याचें महत्व किती आहे, हें लोक समजून घेतील तर किती तरी हित होण्याजोगें आहे. हे सण प्रचारांत आले त्या वेळीं त्याची तरफदारी करून ते लोकमान्य होतील असें करणाराच्या अंतःकरणातील हेतुच लोक विसरून गेले असून अल्पसा स्वार्थ साधतो इतक्याचसाठीं भटजींनीं त्याचें अस्तित्व कायम राखण्याचा प्रयत्न केला नसता तर त्यांतील कित्येक नामशेषही झाले असते हल्लींच्या काळीं अशा धर्मसंबंधीं कृत्याची मातब्बरी लोकास वाटत नसल्यामुळें त्यास योग्य वळण देऊन, समाजाच्या प्रगतीस असे सण आवश्यक आहेत, हें जनतेस दाखवून न दिल्यास ते अल्पकालांत नामशेष झाल्याशिवाय रहाणार नाहींत असो प्राचीनकाळीं ग्रीस, बॅबिलोनिया, इंग्लंड वगैरे देशात वसंतदेवीप्रीत्यर्थ उत्सव होत असत हल्लीं खिस्ती लोक ईस्टर नांवाचा सण या ऋतूंत जो मोठया उत्साहानें पाळतात, तो मूलत वसंतोत्सव होता असें किल्येकांचें मत आहे. वसंतऋतु हा सर्व ऋतूंत अत्यंत आल्हाददायक असून त्या काळीं सर्व सृष्टींत नवीन तेज दृग्गोचर होतें सृष्टिदेवतेस यौवनावस्था प्राप्त झाल्यामुळें तिच्या कविभक्तास गीतें रचण्यास व गाण्यास स्फूर्ति येते. *कौमार्यावस्थेंत माहेरीं असलेल्या वसंतगौरी यौवनावस्था प्राप्त होताच अक्षय्य तृतीयेच्या मुहूर्तावर श्वशुरगृहीं जातात;* असें म्हणण्याचा अर्थ तरी हाच आहे कीं या सुमारास सृष्टींतील झाडें वैवाहिक स्थितीचा उपभोग घेऊन फलद्रूप होतात चैत्रारंभीं आम्रादि वृक्षाना लुसलुशीत पालवी व सुंदर फुलें येऊं लागतात वैशाख महिन्याच्या आरंभीं त्याना फळें दृष्टीस पडतात व किल्येक पक्षी व फुलपाखरें त्याच्यावर उपजीविका करून मोठ्या आनंदानें दिवस घालवितात अर्थात सृष्टिदेवतेस यौवन व मातृत्व प्राप्त होतें व श्वशुरगृहीं जाण्यास ती योग्य होते यावरून दिसून येईल कीं, या सात्विक, प्रणयोत्पादक व आनंददायक कालास देवतेच्या स्थानीं मानिला आहे. स्त्रियांनीं

या वेळीं हळदकुंकवाचा समारंभ करावा, सौभाग्यालंकारांनीं नटून त्यांनीं एकमेकांस सौभाग्यद्रव्यें प्रेमानें द्यावीं, दुर्दैवानें ज्या पतिसुखास अंतरल्या त्यांनीं तृषितांस पन्हें वगैरे देऊन संतुष्ट करण्यांत आनंद मानावा, असें प्राचीन आर्यांनीं ठरविलें. असे उत्सव ह्मणजे सामाजिक दळणवळण व प्रेम वाढविण्याचे सोपे उपाय होत. गरीब श्रीमंतांच्या भेटी होऊन एकमेकांत सहानुभूति व प्रेम वाढण्यास हे हळदकुंकवासारखे समारंभ कारणीभूत होतात. शिवाय लहान वयाच्या मुलींस वयोवृद्ध व अनुभवी स्त्रियांकडून शिस्त शिकण्यास हे प्रसंग बऱ्याच अंशीं साधन होणार आहेत.

देवालयांतून व इतरत्र असे उत्सव साजरे केल्याच्या योगानें जातीजातींत प्रेमभाव जागृत होतो. या प्रसंगीं हजर राहण्याचा ब्राह्मणाप्रमाणें महारासही अधिकार असल्यामुळें देवालयांत व बाहेर आपापल्या दर्जाप्रमाणें सर्व वर्णांचे लोक एकत्र झालेले पाहून चित्तास मोठा आनंद वाटतो. प्रत्येक खेड्यांत सध्यां प्रचलित असलेले सामाजिक नियम लक्षांत घेतां ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र व चांभार, महार वगैरे अत्यंत हीन मानलेल्या जाती या सर्वांस प्रत्येक धार्मिक, सामाजिक व राजकीय बाबींत ठरीव काम करावयाचें असतें. या दृष्टीनें पहातां जुन्या काळीं उत्पन्न झालेल्या कांहीं रूढींच्या मुळाशीं सामाजिक स्वास्थ्य राखण्याबद्दलची कळकळ दिसून येते. हल्लींच्या काळीं सुशिक्षित स्त्रियांनीं असे सण प्राप्त होतांच आपल्या जवळपास रहाणाऱ्या गरीब व अज्ञानी भगिनींस निमंत्रण करून त्यांच्याशीं सख्य वाढविल्यास व त्यांच्या गरजा काय आहेत हें समजून घेऊन त्या भागविण्याचा यथाशक्ति प्रयत्न केल्यास किती तरी चांगलें होणार आहे.

वैशाखाच्या आरंभीं उन्हाळ्याची तीव्रता भासूं लागतांच तृषितांस उदक देणें हें पुण्य कार्य आहे असें ठरवून उदककुंभ (उदकुंभ) देण्याच्या विधीचा शास्त्रकारांनीं धार्मिक कृत्यांत समावेश केला. अत्यंत प्राचीन काली देखील पाणपोईच्या द्वारें जागोजागीं जलपानाची सोय केलेली असे, हें हरिश्चंद्र राजाच्या कथेवरून दिसतें. तृषेनें व्याकुळ झाल्या वेळीं देखील आपल्या सत्त्वास हानी येईल या भीतीनें त्यानें पाणपोईचें पाणी पिण्याचें नाकारिलें, अशी गोष्ट आहे. ही पाणपोई ठेवण्याची चाल हिंदुस्थानांत सर्वत्र आहे. विशेषतः दक्षिण हिंदुस्थानांत रहदारीच्या रस्त्यावर या दिवशीं पांथस्थांना पिण्याकरितां पाणी दिलें जातें. उन्हाळा प्राप्त होतांच पिंपळाच्या पारावर एकाद्या गरीब ब्राह्मणास कांहीं वेतन

देऊन वरावून ठेवण्यात येतें. तो तृषितास गूळपाणी देतो. यासबधाचा खर्च धनिक लोक करितात. गुराना पाणी पिण्याची सोय अनेक ठिकाणीं केलेली असते. पायस्थाची तृषा शात करणें, तान्हेलेल्या मुक्या जनावरास पाणी पाजणें, हीं कामें अगदी गरीव स्थितीतल्या माणसासदेखील सहज करिता येण्याजोगीं आहेत. मातापितरानीं तर लहान मुलामुलींस परोपकाराचा श्रीनामा घालून देण्यास अक्षय्यतृतीयेचा मुहूर्त उत्तम आहे.

परशुरामजयंति.

अधर्मानें वागून लोकांस त्रास देणाऱ्या दुर्जनाचा संहार करण्यासाठीं व भयंकर संकट प्राप्त झालें असता, त्यातून साधुजनाची मुक्तता करण्याकरिता वेळोवेळीं जे दिव्य पुरुष निर्माण झाले, त्याची परमेश्वराच्या अवतारात गणना करून त्याच्या जन्मदिवसाचा उत्सव साजरा करण्याची चाल हिंदुधर्मशास्त्रकारानीं पाडिली. रज, सत्त्व, तम या त्रिगुणानीं युक्त अशा परमेश्वरी शक्तीपैकीं विश्वाचें पालनपोषण करणाऱ्या सात्विक शक्तीची द्योतक अशी जी देवता श्री विष्णु तिचेच हे अवतार असल्याचें पुराणकारांना सांगितलें असून असे अवतार आजपावेतों नऊ झाले. दहावा कलकीचा अवतार अधर्माचें उच्चाटन करून धर्मसंस्थापन करण्यासाठीं पुढें येणार असून त्याच्यासबधानें प्राचीन धर्मग्रथात अनेक परीनें भविष्य वर्तविल्याचें दिसून येतें. या अवतारमालिकेंतला परशुराम हा सहावा वीर पुरुष आहे.

परशुरामाचा जन्म वैशाख शु. ३ येस पुनर्वसु नक्षत्रावर रात्रीच्या प्रथम प्रहरीं झाला. परशुरामाचें अवतारकार्य म्हटलें म्हणजे क्षत्रियकुलाचा नाश करणें हें होय. भागवतादि ग्रथांवरून असें दिसतें कीं पुरुरव्याच्या वंशात ऋचिक नामक ब्राह्मणाचा गाधि नावाच्या क्षत्रियकन्येशीं विवाह झाला. तिच्या उदरीं जमदग्नि ऋषि जन्मास आला. हा महानब्रह्मज्ञानी होता; परंतु तो अत्यंत तापट स्वभावाचा होता एका क्षत्रियकन्येशीं त्याचा विवाह होऊन त्याला सहा पुत्र झाले. त्यापैकीं शेवटचा जो राम तोच पुढें परशुराम या नावानें प्रसिद्धीस आला. यानें सर्व युद्धांत परशूचा उपयोग करून शत्रुसंहार केल्यामुळें दाशरथी रामाहून तो भिन्न आहे असें दाखविण्यासाठीं त्याला परशुराम हें नाव पडलें. प्राचीन काळीं

निरनिराळ्या योद्धयांनी भिन्न भिन्न शस्त्रास्त्रांचा उपयोग केल्याचें दिसतें. श्रीकृष्णाचें सुदर्शनचक्र, भीमाची गदा, बलरामाचा हल (नांगर), श्रीरामाचा बाण, जमदग्निपुत्र रामाचा परशु हीं शस्त्रें प्रसिद्ध आहेत.

ज्या वेळीं परशुराम जन्मास आला, त्या वेळीं आर्यावर्तांत क्षत्रिय फार उन्मत्त झाले होते. क्षत्रिय व ब्राह्मण यांच्यांत जरी शरीरसंबंध होत असे, तथापि ब्राह्मणास आपण ब्रह्मज्ञानवेत्ते म्हणून ज्याप्रमाणें मोठेपणा वाटत असे, तद्वत् क्षत्रियांना आपण राजवंशी व अधिकारसंपन्न असल्याबद्दल गर्व होता. याचा परिणाम असा होई कीं उभय पक्षांत वारंवार भांडणें होत असत. सहस्रार्जुन कार्तवीर्य हा महिष्मती नगरीचा क्षत्रियराजा ब्राह्मणद्वेष्टा होता. (महिष्मती हें सध्यांचें नर्मदा तीरावरील ओंकारेश्वर असल्याचें सांगतात.) त्याच्या उद्गारांवरून या उभय वर्णांत किती वैमनस्य होतें हें समजून येणार आहे. कार्तवीर्य म्हणत असे कीं—

ब्राह्मणाः संश्रिताः क्षत्रं न क्षत्रं ब्रह्मणाश्रितम् ।
श्रिता ब्रह्मोपधा विप्रा खादन्ति क्षत्रियान् भुवि ॥
क्षत्रियेष्वाश्रितो धर्मः प्रजानां परिपालनम् ।
क्षत्राद्वृत्तिर्ब्राह्मणानां तैः कथं ब्राह्मणो वरः ॥

—१५२—१७।१८

अर्थ—"ब्राह्मण क्षत्रियांचे आश्रित असून क्षत्रिय ब्राह्मणांवर अवलंबून नाहींत. क्षत्रियांवर ब्राह्मण चरतात. अर्थात् क्षत्रियच श्रेष्ठ होत. धर्माचें परिपालन व प्रजेचें रक्षण क्षत्रियांमुळेंच होतें. असें असतां ब्राह्मण श्रेष्ठ कसे होतील?" अशा विचारामुळें उन्मत्त झालेल्या सहस्रार्जुनानें ऋषिजनांस अनेक परींनें त्रास दिला. त्यानें एकदां जमदग्नीच्या आश्रमांत जाऊन त्याची कामधेनु हरण केली. हें उन्मत्तपणाचें कृत्य परशुरामास सहन न होऊन त्यानें सहस्रार्जुनास व त्याच्या परिवारास ठार केलें आणि कामधेनु परत आणिली. हें वर्तमान ऐकून जमदग्नीस वाईट वाटलें. त्या ब्रह्मवेत्त्या ऋषिवर्यांनें मुलास जवळ बोलावून म्हटलें, 'बाळा, तूं महान् पराक्रमी आहेस खरा; परंतु देवतांच्या ठिकाणीं असलेल्या राजाचा तूं वध केलास हें योग्य नव्हे. (अभिषिक्त राजा प्रत्यक्ष विष्णु आहे, हा समज या देशांत फार प्राचीन काळापासून आहे.) ब्राह्मणांची योग्यता त्यांच्या अंगांतील दया, क्षमा, सत्य, शांति वगैरे गुणांवर अवलंबून आहे. क्षमा हें ब्राह्मणाचें मुख्य भूषण होय. तुझ्याकडून राजवधाचें जें महत्पातक घडलें, त्याच्या क्षालनार्थ तूं तीर्थयात्रा करावी हें योग्य आहे." हा उपदेश शिरसा-

ध्य मानून परशुराम तीर्थयात्रेस गेला व तीर्थाटण सपवून एक वर्षानें स्वगृहीं आला. परशुराम पितृवचन परिपालन करणारा असल्यामुळें त्यानें पित्याच्या आज्ञेवरून आपली माता रेणुका हिचा शिरच्छेद केला. आपल्या पत्नीकडून पातिव्रत्यास कलंक लागण्याजोगें कृत्य घडलें, असें जमदग्नीस वाटताच त्यानें परशुरामास तिचा शिरच्छेद करण्यास सांगितलें. पुढें त्याच्या विनतीवरून तिला जमदग्नीनें जिवत केलें.

काहीं कालानंतर सहस्रार्जुनाच्या मुलानीं आपल्या पित्याचा वध केल्याबद्दल सूड उगविण्याच्या हेतूनें जमदग्नि ध्यानस्थ बसल्यावेळीं त्याचा त्यानीं शिरच्छेद केला, तेव्हा रेणुकेनें एकवीस वेळा वक्षस्थळ बडवून आकांत केला. ह्मणून तेवढ्याच वेळा क्षत्रियाचा संहार करून पृथ्वी नि:क्षत्रिय करीन, अशी परशुरामानें शपथ वाहिली. त्यामुळें असंख्य क्षत्रिय त्याच्या परशूस बळी पडले. क्षत्रिय घाबरून गेले पुढें रामचंद्रानें बालवयात सीतेच्या स्वयंवरसमारंभाच्या वेळीं परशुरामाच्या शिवधनुष्याचा भंग केल्याचें वर्तमान समजताच परशुराम क्रोधायमान होऊन त्याच्याशीं लढण्याकरिता आला, परंतु रामचंद्राकडून त्याचा पराभव होताच आपल्या अवताराची पूर्तता झाली असें मानून तो महेंद्र पर्वतावर तपश्चर्येसाठीं निघून गेला.

धार्मिक विधि व चालू रूढि.

राम व कृष्ण यांचे जन्मोत्सव ज्या प्रकारें करावे असें सांगितलें आहे, त्याचप्रमाणें परशुरामजयंतिही साजरी करावयाची असें धर्मशास्त्र आहे. रात्रीच्या प्रथम प्रहरीं व्यापिनी असेल ती तृतीया घ्यावी. या दिवशीं प्रदोषकालीं परशुरामाची पूजा करून अर्घ्य द्यावें. हा जयंत्युत्सव या देशात मोठ्या प्रमाणावर साजरा केला जात नाहीं व परशुरामाचीं देवालयेंही विशेष आढळत नाहींत. अशी आख्यायिका आहे कीं परशुरामानें आपल्या बाणाच्या योगानें कोंकणपट्टींतील समुद्रास मागें हटवून तेथें जमीन तयार केली व ती जमीन ब्राह्मणास दान दिली. या कोंकणपट्टीस परशुरामक्षेत्र असें ह्मणतात. या क्षेत्रांत दुष्काळाची बाधा कधींही न व्हावी असा परशुरामानें आशीर्वाद दिला असल्याची सदरहू पट्टींतील लोकांची समजूत आहे बरेच दाक्षिणात्य ब्राह्मण परशुरामाचे भक्त आहेत. रत्नागिरी जिल्ह्यात चिपळूण येथें त्याचें देवालय असून, हा जयंत्युत्सव तेथें मोठ्या थाटानें साजरा करण्यात येतो.

परशुराम व दाशरथी राम

यांच्या काळचीं सामाजिक स्थिति लक्षांत घेतां असें दिसतें कीं, त्या कालीं ब्राह्मण क्षत्रिय, वगैरे जातींची व्यवस्था हल्लींहून भिन्न होती. वेदकालीं आर्य व अनार्य हे भेद तेवढे अस्तित्वांत होते. जातिभेदासंबंधाचें विवेचन ऋग्वेदांतर्गत पुरुषसूक्तांत (ऋग्वेद १० वें मंडळ) आहे. याचा समावेश मागाहून करण्यांत आला, हें आधुनिक पंडितांचें मत जमेस न धरलें तरी त्यावरून इतकेंच दिसून येतें कीं पुरुषाच्या मुखापासून झालेले ब्राह्मण, बाहूपासून झालेले क्षत्रिय, मांड्यापासून उत्पन्न झालेले वैश्य व पावलांपासून जन्मलेले शूद्र हे सर्व एकाच परमेश्वराचे पुत्र असून त्यांची योग्यता भिन्न प्रकारची आहे व एकास दुसऱ्याशिवाय रहातां येणें शक्य नाहीं. रामायणांत (अयोध्याकांड) बहुतेक याचप्रमाणें चातुर्वर्णाची उत्पत्ति सांगितली आहे. भेद इतकाच कीं, क्षत्रिय हे वक्षःस्थलापासून उत्पन्न झाले असें सांगितलें आहे. ' भूर्भुवस्वः ' या तीन शब्दांपासून ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य ह्यांची उत्पत्ति झाली असें शतपथ ब्राह्मणांत सांगितलें असून, ज्याला आत्मप्रचीतीच्या योगानें 'अहं ब्रह्मास्मि ' यांतील मर्म समजलें, तोच ब्राह्मण होय वगैरे मत प्रदर्शित केलें आहे. एकंदरींत पाहतां ब्राह्मणास सर्वांत श्रेष्ठ मानीत होते, एवढीच गोष्ट दिसून येते. ब्राह्मण व क्षत्रिय यांच्या घराण्यांत वेदकाळापासून चुरस होती याचें द्योतक

वसिष्ठ व विश्वामित्र

यांच्यांतील झगडा होय. हजारों वर्षेंपर्यंत या दोन वर्णांचे हे दोघे प्रतिनिधि प्रत्येक कार्यांत प्रतिस्पर्धी असल्याचें दर्शविलें असून त्यांनीं स्वतःची श्रेष्ठता प्रस्थापित करण्यासाठीं अनेक प्रयत्न केल्याचें दाखविलें आहे. हजारों वर्षेंपर्यंत एकच व्यक्ति जीवंत असणें संभवनीय नाहीं. त्या अर्थी त्याच उपनांवानें चालत आलेल्या घराण्यांतील कांहीं पुरुषांनीं हा कुलद्वेष दीर्घकालपर्यंत चालविला असें म्हणणें सयुक्तिक दिसतें. शेवटीं एका विश्वामित्रानें ब्रह्मर्षिपद प्राप्त करून घेऊन ब्राह्मण व क्षत्रिय हे बरोबरीचे आहेत, हें सिद्ध करून दाखविलें. प्राचीन लेखांत ' जाती ' हा अर्वाचीन शब्द नसून 'वर्ण' हा शब्द योजलेला आहे. मूलतः आर्य व अनार्य यांच्यांत वर्णाचा भेद स्पष्टपणें दिसत होता. पुढें भारताच्या कालीं वर्णासंबंधानें भलतेंच मत पुढें आलें. शान्तिपर्वांत असें सांगितलें आहे कीं,

मंडळी'च्या 'वियमानें माझ्या महाराष्ट्रभाषाभिज्ञ बंधुभगिनींस सादर करीत आहें.

हें पुस्तक विद्वज्जनांसाठीं लिहिलेलें नाहीं; कारण त्यांचेच विचार व शोध आधारभूत घेऊन तें लिहिण्यांत आल्यामुळें त्यांत त्यांना नवें असें कांहीं आढळेल असें मला वाटत नाहीं. त्यांच्या परिश्रमाचा फायदा मला मिळाला याबद्दल *मी त्यांचा ऋणी आहें. या पुस्तकांत मीं नमूद केलेलीं मतें सर्व लोकांस* 'सारखींच मान्य होतील असें नाहीं. कारण, व्यक्ति तितक्या प्रकृति या न्यायानें प्रत्येकजण आपआपल्या दृष्टीनें जगाकडे पाहतो. तथापि महाराष्ट्रांतील विद्वान लेखकांनीं माझ्या कृतीचा गौरव केला हें पाहून मला धन्यता वाटते. **प्रत्येक व्यक्तीच्या विचारांत चैतन्य उत्पन्न व्हावें व त्यांनीं स्वत्वास न विसरतां नव्या दृष्टीनें आमच्या चालीरीति शुद्ध कराव्या हेंच माझें उद्दिष्ट आहे.** मी कोणत्याही नव्या किंवा जुन्या पंथाचा पक्षपाती नसून या सर्व भिन्न पंथीयांत जें साधर्म्य आहे त्यावरच माझी सारी भिस्त आहे. (पृष्ठ ३५० पहा) हें साधर्म्य ओळखणें हाच आमचा तरणोपाय असून त्याच्याच योगानें आमच्या प्राचीन देशाचा खास अभ्युदय होईल असें मला वाटतें. आद्यऋषिमुनींच्या स्तोत्रांत प्रामुख्यानें दृग्गोचर होणारा, उपनिषदांतील गहन विचारांत दृश्यमान होणारा व परस्परविरोधी भासणाऱ्या पुराणांतरींही दृष्टिपथांत येणारा परमेश्वर या पवित्र आर्यभूचा उद्धार करो !

माझ्या प्रिय बंधुभगिनीवाचकवृंदास पुस्तकांतील विषयास अनुरूप असून जिचा पुस्तकांत समावेश झालेला नाहीं अशी अपूर्व माहिती ठाऊक असल्यास, ती त्यांनीं कृपा करून या पुस्तकप्रकाशकांच्या द्वारें मला कळवावी, म्हणजे दुसऱ्या आवृत्तीचा सुयोग आल्यास मी तिचा अवश्य उपयोग करीन.

शेवटीं ज्याच्या कृपाकटाक्षानें हें लहानसें पुस्तक लिहून काढण्यास मी अनेक आपत्तींतून जगून राहिलों त्या जगन्नियंत्याच्या चरणारविंदीं व ज्यांच्या कृपाप्रसादानें माझ्या मनावर धार्मिक बुद्धीचें बीजारोपण झालें त्या माझ्या मातापितरांच्या चरणकमलीं हीं अल्प कृति ठेवून ती मी माझ्या प्रिय बंधुभगिनींच्या स्वाधीन करीत आहें.

गुडीपाडवा, शके १८३८.
मुंबई, ता० ३ एप्रिल १९१६.

'ऋग्वेदी.'

आमच्या चालीरीतींविषयीं व त्यांच्या प्राचीन उगमांविषयींचें अज्ञान सुशि क्षित समाजांत अप्रतिहत रीतीनें वावरूं लागलें आहे. अज्ञानसुद्धां पुरवतें पण विपरीत ज्ञान त्याचे जागीं संचार करीत आहे ही त्याहूनही अधि दुःखाची गोष्ट आहे. आमच्या पूर्वीच्या असल आर्य चाली कोणत्या, त्य पडण्याचा हेतु काय होता, त्यांत मागाहून परकीय चालींची कशी भेसळ झाली व आज त्या मूळच्या चालीचें कसें विकृत स्वरूप दिसत आहे, वगैरे गोष्टींचा विचार करणारे सुद्धां थोडे, मग त्यांतल्या ग्राह्याग्राह्यांशाविषयींची चर्चा व व्यावहारिक अंगीकार करणारे फारच थोडे दिसले, आणि आपल्या चाली-रीतींविषयीं अज्ञानानें निष्कारण तिरस्कार व परकीयांच्या चालींचें निष्कारण अनुकरण करण्याविषयींची अज्ञानमूलक प्रवृत्ति हीं दिसून आलीं तर त्यांत नवल काय ? पण कोणत्याही समाजांत अशी स्थिति दिसून येणें हें त्याच्या अधोगतीच्या अनेक लक्षणांपैकीं एक लक्षण आहे, अशी माझी पक्की समजूत आहे. समाजाची सुधारणा म्हणजे अगदीं कोऱ्या करकरीत पाटीवर अक्षरें काढणें नव्हे; किंवा बिनपायावरची इमारत नव्हे. अशी इमारत बांधतां येणेंच अगोदर शक्य नाहीं, मग तिच्या गगनचुंबी उच्चत्वाकडे पाहून मनांत समा-धान मानण्याचें भाग्य प्राप्त होण्याची गोष्ट कशाला पाहिजे ? असें प. वा. न्यायमूर्ति रानड्यांसारख्यांचें सुद्धां मत होतें; व तें सर्वथा सत्यमूलक आहे असें विचाराअंतीं प्रत्येकास कबूल करावें लागेल. असें जर आहे, व आमच्या सामाजिक सुधारणेची इमारत सशास्त्र व पद्धतशीर रीतीनें उठविण्याची जर आमची खरी खरी अंतःकरणपूर्वक इच्छा आहे, तर आमच्या समाजाच्या पूर्वपरंपरेविषयींचे अज्ञानांत राहून कसें चालेल ? आमच्या समाजाच्या पूर्वेतिहासा-विषयीं अज्ञानमूलक अभिमान जसा गर्ह्य आहे, तसा त्या इतिहासाविषयीं अज्ञानमूलक तिरस्कारही तितकाच गर्ह्य व हानिकारक नाहीं काय ? अशा विचाराचा प्रादुर्भाव मनांत होऊन त्या अज्ञानाच्या उच्छेदार्थ 'मूले कुठारः' घालण्याची प्रेरणा होणें व त्या प्रेरणेचें फल प्रस्तुत पुस्तकाच्या रूपानें दृश्य होणें हें आमच्या उदयोन्मुखतेचें लक्षण आहे असें वाटून माझ्या मनाला जो संतोष वाटतो, व त्या संतोषाच्या भरांत मी प्रस्तुत पुस्तकाला सामाजिक सुधारणाविचारांचें अवतारकृत्य असें जें गौरवयुक्त अभिधान वर दिलें, त्यांत मित्रप्रेमामुळें जरी थोडी बहुत अतिशयोक्ति झाली असली, तरी सत्याचा भाग बराच आहे असें विचारी वाचकांस दिसून येईल, अशी मला उमेद आहे.

या पुस्तकात आर्यांच्या बाराही महिन्यातल्या ठळक ठळक सणाविषयी संपूर्ण विवेचन केलें आहे. किलेक ठिकाणीं हें विवेचन वाजवीपेक्षाही जास्त पूर्णत्वानें झालें आहे असें कित्येकास वाटेल पण अतिविस्ताराचा आक्षेप प्रस्तुत पुस्तकावर करणारानी आमच्या लोकातला बहुश्रुतपणाचा अभाव विशेषत लक्षात घ्यावा म्हणजे एवढा विस्तार करण्याचा ग्रथकर्त्याचा हेतु निरर्थक नाहीं असें त्याना दिसून येईल आमच्या लोकांच्या सामान्य ज्ञानाची मर्यादा अगदींच सकुचित असल्यामुळें व प्रस्तुत पुस्तकाचा उद्देश विद्वानापेक्षा सामान्य जनतेलाच विशेषत व्हावा अशी लेखकाची इच्छा असल्यामुळें नोटक विवेचन करून गैरसमजुती वाढविण्यापेक्षा अतिविस्ताराचा दोष पत्करून विषयविवेचन सुगम करणेंच लेखकाला अधिक श्रेयस्कर वाटलें असावें, व यात ते चुकले असले तर त्याची चूक रास्त बाजूलाच झुकली आहे म्हणून मी तरी त्याना दोष देण्यास बिलकुल तयार नाहीं

या पुस्तकाचें नाव "**आर्यांच्या सणांचा प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास**" असें देण्यात ग्रथकर्त्यानें इतिहासदृष्ट्या एक चूक केली आहे असा आक्षेप येण्याचा सभव आहे ती चूक म्हणजे ही कीं या पुस्तकात ज्याचें विवेचन केलें आहे ते सगळेच सण खरोखर आर्यांचे आहेत, कीं त्यात अनार्यांच्या उत्सवाची भेसळ झालेली आहे, याची विवेचक दृष्टीनें छाननी न करता सर्वांना सरसकट आर्यांच्या सणात सनिविष्ट करण्यात आलें आहे, असें कित्येकास वाटेल पण माझ्या मतें हा आक्षेप घेणें जितकें सोपें आहे, तितकेंच ते म्हणतात त्याप्रमाणें छाननी करण्याचें काम बिकट आहे हल्लींच्या काळात अस्सल आर्यरक्त कोणाच्या अगात किती प्रमाणानें आहे यावद्दलच जेथें विद्वानात वाद आहे, तेथें निवळ आर्यांच्या चालीरीती किंवा सण कोणते होते, हें ठरविणें किती मुष्किलीचें आहे ? व स्वत च आपण जर अस्सल आर्य नसलों तर अस्सल आर्यांच्या सणांशीं तरी आपणास काय कर्तव्य आहे ? आपणात जसें समिश्रित रक्त आहे व तें आपणास टाकता येत नाहीं, तसे आपले सणही आर्य व अनार्य याच्या मिश्रणानें गढळ झालेले असले तरी आपणास ते आपले म्हणून टाकता येत नाहींत, म्हणून या समिश्रित सणाचें विवेचन आहे तसेंच केलें पाहिजे असा उत्तरपक्ष करता येण्यासारखा आहे. दुसरी गोष्ट अशी कीं, प्राचीन रोमन लोकांनीं निरनिराळ्या देशातून वसाहती करताना तेथील लोकाच्या देवताना व सणांना आपल्या देवाच्या पचायतनात व पचागात प्रविष्ट करून लोक-

आहे. या भागाकडे समाजाचें—विशेषत भगिनीवर्गाचें—जितकें लवकर धिक लक्ष जाईल, तितकें समाजसुधारणेचें पाऊल पुढें पडेल.

ारांश, ज्ञानसंग्रहाच्या व समाजाच्या प्रगतीच्या अशा दोन्ही दृष्टींनीं ुत पुस्तकाची उपयुक्तता मोठी आहे व त्याचा जन्महीं अत्यंत समयोचित ला आहे असें मला वाटतें हें माझें मत या प्रस्तावनेच्या द्वारें प्राजलपणें ांगण्याची संधि मला दिल्याबद्दल व अशा उपयुक्त व परिश्रमपूर्वक लिहिलेल्या ुस्तकास प्रस्तावना लिहिण्याचा मान दिल्याबद्दल रा. 'ऋग्वेदी' याचे आभार ानून सुज्ञ वाचकाच्या हातीं हें पुस्तक मी मोठ्या आनंदानें देतों.

आनंदमंदिर,
दूर, ता० २८।३।१६.

वासुदेव गोविंद आपटे.

अंतःकरणांत भिनल्यामुळें आकाशांतील निरनिराळ्या खगोलांचें व इतरांचें कौतुक करण्यांत गुंतल्यावेळीं त्यांनीं सूर्य, चंद्र, नक्षत्रें, तारे, मेघ, ऋतु, मास, दिवस वगैरेंचीं जागोजागीं स्तोत्रें गाइलीं आहेत. तैत्तिरेय ब्राह्मणांत विश्वाच्या अनंतत्वाबद्दल पुढीलप्रमाणें उल्लेख सांपडतो.

लोकोसि स्वर्गोसि । अनंतोस्यपारोसि । अक्षितोस्यक्षय्योसि । ह्मणजे तूं लोक आहेस; स्वर्ग आहेस, अनंत आहेस; अपार आहेस; अक्षित आहेस व अक्षय्य आहेस. अशा या अद्भुत व अवाढव्य विश्वांत आमचें वासस्थान जी पृथ्वी ती अगदींच लहान असल्याचे त्यांनीं उद्गार काढिले आहेत.

य उद्‍वीन्द्र देवगोपाः सखायस्ते शिवतमा असाम ।
त्वां स्तोषाम त्वया सुवीरा द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥

ऋ० १-५३-११.

(अर्थ-खरोखर, हे इन्द्रा, पृथ्वी जर दसपट मोठी वाढेल आणि मनुष्याचें आयुष्य चिरकाल टिकणारें होईल, तरच हे उदार देवा, तुझें विख्यात सामर्थ्य, शक्ति आणि पराक्रम ह्या बाबतींत द्युलोकांत मावूं लागेल.) या सूक्तांत मनुष्य-प्राणी हा मर्त्य आहे, हें जसें दाखविलें आहे, तसेंच पृथ्वीहून द्युलोक किती तरी मोठा आहे असें ध्वनित केलें आहे. ज्या कालाच्या तडाख्यांत सर्व स्थिरचर पदार्थ सांपडले आहेत, त्याच्या अनाद्यनंतत्वाबद्दल पुढील विवेचनावरून कल्पना होण्याजोगी आहे. मृत्युलोकांतील मनुष्यप्राण्यांच्या कालगणनेप्रमाणें चार अब्ज बत्तीस हजार वर्षें संपतील, तेव्हां जगाचा कर्ता मानलेला जो ब्रह्मदेव त्याचा एक दिवस भरणार. अशा रीतीनें ब्रह्मदेवाचीं १०० वर्षें पुरीं होतील तेव्हां तो व त्याची सृष्टि नाशाप्रत जाईल. (अर्थात् कालाची सत्ता ब्रह्मदेवावरही चालते, मग बिचारा मनुष्य त्याच्या माऱ्यांतून कसा चुकेल ! तो मारा चुकवून अमर होण्याचा मार्ग शोधून काढण्यांत प्राचीन ऋषि गढून गेले, त्याचें कारण तरी हेंच कीं, या कालासही दाद देऊं नये असें त्यांस वाटलें.) जगाची उत्पत्ति होऊन सध्यां ब्रह्मदेवाचीं ५० वर्षें झालीं. यावरून किती वर्षांमागें हें जग उत्पन्न झालें, त्याची गणती करावी. ब्रह्मदेवाचा एक दिवस संपेपर्यंत १४ मन्वंतरें होतात. त्यांपैकीं स्वयंभु, स्वारोचिष, उत्तम, तामस, रैवत व चाक्षुष हीं मन्वंतरें मागें पडून सध्यां वैवस्वत मन्वंतर चाललें आहे. यानंतर सावर्णि, दक्ष-सावर्णि, ब्रह्मसावर्णि, धर्मसावर्णि, रुद्रसावर्णि, देवसावर्णि आणि इंद्रसावर्णि हीं

सात मन्वंतरें यावयाचीं आहेत. प्रत्येक मनु ७१ महायुगें असावयाचा आणि एक महायुग ४३,२०,००० वर्षेपर्यंत चालावयाचें. आतांपर्यंत २७ महायुगें झाली आणि सध्यां २८ वें महायुग चाललें आहे. या २८ व्या महायुगांतील कृतयुग (१७,२८,००० वर्षे), त्रेतायुग (१२,९६,००० वर्षे), द्वापारयुग (८,६४,००० वर्षे), हीं तीन लहान युगें संपून चौथें कलियुग सध्यां चाललें आहे. हें कलियुग ४,३२,००० वर्षेपर्यंत चालू राहील. त्यांतून सध्या ५,०१० वर्षे संपली. या सहस्रांनीं नव्हे लक्षांनीं मोजण्याच्या आंकड्यांवरून जगाच्या अनाद्यनंतत्वाची साधारणपणें कल्पना होण्याजोगी आहे.

वेदकाली ऋषिजनांनीं सूर्यचंद्रादिकांची प्रार्थना करून त्यांच्याप्रीत्यर्थ यज्ञयागादिक चालवीत असतां मास, ऋतु, नक्षत्र वगैरेसंबंधानें कांहीं सिद्धांत ठरविले. *त्यांवरून आर्यावर्तांत*

ज्योतिषशास्त्राचा उदय

झाला. पृथ्वीस व सर्व भुवनांस सूर्य हा आधारभूत आहे असें ठरवून त्याची अनेक प्रकारें स्तुति केलेली आहे. वेदांत *विष्णु* हा शब्द सूर्यवाचक असून त्याच्यामुळें धनधान्य व सर्व प्राणिमात्र यांची उत्पत्ति झाली व पोषण होत असतें, असें दर्शविलें आहे:—

सवितारं यजति यत्सवितारं यजति तस्मादुत्तरतः पश्चादयं भूयिष्ठं पवमानः पवते सवितृप्रसूतो ह्येष एतत्पवते ॥

(ऐ. ब्रा. २-७)

अर्थ—होता सवित्याचें यजन करितो ह्मणून उत्तर पश्चिमेकडून फार वारा वाहतो. कारण तो सवित्यापासून उत्पन्न होऊन वाहतो.

यावरून स्पष्ट होतें कीं, उत्तर पश्चिमेकडून वारा वाहण्यास सूर्य कारणीभूत आहे हें [illegible] प्राचीनकालीं जाणलें होतें. ऋग्वेदांत सूर्याला 'सप्त रश्मयः' असें ह्मटलें आहे. यावरून सूर्यकिरणें सात प्रकारचीं आहेत, असा जो बोध होतो, तो सूर्यकिरणांत सात रंग असल्याबद्दलच्या आधुनिक सिद्धांतास जुळतो असें ह्मणतां येईल. सूर्याचा उदय व त्याचा अस्त यासंबंधानें विचार करून प्राचीन लोकांनीं जें मत नमूद केलें, तेंही फार महत्वाचें आहे. ऐतरेय ब्राह्मणांत (१४-६) असें ह्मटलें आहे कीं:—

दिवशीं दवण्यानें शिवगौरीची पूजा करावी. चैत्र शु. तृतीयेपासून एक महिनापर्यंत शिवगौरीचें आंदोलनव्रत करावें. याच दिवशीं रामचंद्राच्या दोलोत्सवाचा आरंभ करून तो एक महिना चालवावा. इतर देवतांचाही आंदोलनोत्सव करावा. चैत्र शु. तृतीयेच्या दिवशीं मत्स्यजयंति व ९ मीच्या दिवशीं श्रीरामजयंती याप्रमाणें जयंत्युत्सव करावे. चैत्र शु. ११ चे दिवशीं श्रीकृष्णाचा आंदोलनोत्सव करावा. आणि शु. १२ स दमनोत्सव करावा. त्रयोदशीस अनंगपूजनव्रत करावें व १४ स नृसिंहाचा दोलोत्सव करावा. चित्रा नक्षत्रानें युक्त अशा चैत्री पौर्णिमेस चित्रवस्त्रांचें दान करणें सौभाग्यदायक असून रवि, बृहस्पति व शनिवार यांहींयुक्त अशा चैत्री पौर्णिमेस श्राद्धादिक केल्यास अश्वमेधाचें पुण्य पदरीं पडतें असें धर्मसिंधूचें मत आहे. चैत्र शु. ११, पौर्णिमा किंवा मेषसंक्रांति यांतून कोणत्याही दिवशीं वैशाखस्नानास आरंभ करावा. उजाडतांच थंड पाण्यानें एक महिनापर्यंत स्नान केल्याच्यायोगानें पुण्यप्राप्ति होते असें धर्मसिंधूचें मत असून कित्येक स्त्रिया (विशेषत: विधवा) वैशाखस्नानाचें पुण्य मिळविण्यास कसूर करीत नाहींत. याप्रमाणें चैत्र मासांतील धर्मकृत्यें आहेत. चैत्रमहिन्यांत खालीं लिहिलेली धर्मकृत्यें करावीं असें शास्त्रांत सांगितलें आहे:—

१ संवत्सरारंभ, २ देवीनवरात्रोत्सव, ३ रामजन्मोत्सव, ४ प्रपादान, व्रत, ६ बालेंदुव्रत, ७ मत्स्यजयंति, ८ दमनकोत्सव, ९ आंदोलनोत्सव, नागपूजा, ११ हयव्रत, १२ अनंगव्रत, १३ हनुमानजयंती, १४ वैशाखस्नानारंभ, १५ मन्वादि, १६ कल्पादि.

संवत्सरप्रतिपदा.

सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु । सर्वे सन्तु निरामयाः ॥
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु । मा कश्चिद्दुःखमाप्नुयात् ॥

या जगांत सर्व लोकांस सौख्य प्राप्त होवो ! सर्वलोक आरोग्याचा उपभोग घेवोत ! सर्वांच्या दृष्टीला कल्याणप्रद प्रसंग पडोत ! कोणावरही दुःखाचे प्रसंग न येवोत !

प्रत्येक धर्मांतील लोक वर्षारंभाचा दिवस फार महत्वाचा आहे असें मानतात. तः ज्योतिषशास्त्रावरून वर्षाचा प्रथमचा दिवस ठरलेला असतो; तथापि त्याला धार्मिक महत्व प्राप्त झालें आहे. हिंदुलोक हा दिवस पुण्यकाल आहे,

ब्राह्मणानां सितो वर्णः क्षत्रियाणां तु लोहितः।
वैश्यानां पीतको वर्णः शूद्राणामसितस्तथा।

ांचा शुभ्र, क्षत्रियांचा लाल, वैश्यांचा पिंवळा व शूद्रांचा काळा वर्ण , या वर्णदृष्टीनें पाहिल्यास आजची जातिव्यवस्था या कसास उतरणार व ती मागेंही उतरली असेल असें दिसत नाहीं. अशा प्रकारें वर्णव्यवस्थे- प्राचीन काळीं निरनिराळीं मतें प्रदर्शित करण्यांत आलीं; तरी ब्राह्मण व इतर ी योग्यता गुणांवरून ठरवावयाची, हें मत परशुरामाच्या कालापासून पांडव च्या कालापर्यंत प्रचलित होतें, यांत संशय नाहीं. केवळ जन्मानें प्राप्त श उच्चनीच भाव यांचें महत्व न मानतां श्रेष्ठत्व किंवा कनिष्टपणा हा ांच्या शीलावर अवलंबून आहे, असें भारतांत अनेक ठिकाणीं प्रतिपा- आहे. उदाहरणार्थः-मोक्ष, धर्म, वनपर्व, शांतिपर्व वगैरे प्रकरणांत यासंबं- . उद्गार आहेत. ज्या मनुष्यांत सत्य, दान, क्षमा, शील, तपश्चर्या, दया हे ग असतील तो ब्राह्मण होय. कुल, वेदाध्ययन किंवा विद्वत्ता यांनीं द्विजत्व प्राप्त त नसून तें उत्तम आचरणानेंच प्राप्त होतें. हे वरील गुण जर शूद्रांत सतील तर तो ब्राह्मण समजावा व ब्राह्मण ह्मणविणारांत ते नसतील तर तो ब्राह्मण नव्हे.' श्रीकृष्णानें नर गुणकर्माप्रमाणें चतुर्वर्णांची उत्पत्ति आहे असें गीतोपनिषदाच्याद्वारें सांगितलें. समाजांतील श्रेष्ठ जनांस या प्रकारचें मत ग्राह्य झालें होतें; ह्मणूनच विश्वामित्रानें ब्रह्मर्षिपद मिळविण्याचा यत्न करून त्यांत यश मिळविलें. वसिष्ठाच्या शापामुळें चांडाळ बनलेल्या त्रिशंकूची व कल्मषपादाची बाजू उचलून धरून त्यांचा विश्वामित्रानें उद्धार केला. क्षत्रिय विश्वामित्रानें त्रिशं- कूचें पौरोहित्य पत्करून त्याचा यज्ञ चालविला, तेव्हां ब्राह्मणांनीं सहजच प्रश्न केला कीं, अशा चाण्डाळाच्या क्षत्रिय उपाध्यायाकडून देव हविर्भाग ग्रहण करि- तील काय ? अशा प्रश्नाची पर्वा न करतां विश्वामित्रानें यज्ञकार्य नेटानें चालविलें. असो. या कालीं वर्णव्यवस्थेस हल्लींचें जातिव्यवस्थेचें खडतर स्वरूप प्राप्त झालें नव्हतें. परंतु कालेंकरून निरनिराळ्या उद्योगधंद्यांमुळें व असे धंदे करणाऱ्या लोकांत झालेल्या रोटीबेटीव्यवहारामुळें जे सामाजिक विभाग झाले, ते वज्र- लेप होऊन भारतकालीं अनेक पोटजाती उत्पन्न झाल्या होत्या. तथापि त्यांसंबंधानें हल्लींप्रमाणें कडक निर्बंध नसल्यामुळें त्याकालीं एक वर्ण दुसऱ्या वर्णांशीं रोटीबेटी- व्यवहार करीत असे. कोणत्याही उच्च वर्णाच्या पुरुषाला आपणाहून कमी वर्णाच्या मुलीशीं लग्न करितां येत असे. परंतु उलट खालच्या वर्णाच्या पुरुषाला आपणाहून

वरच्या वर्णांच्या मुलीशी शरीरसंबंध करतां येत नसे. शुक्राचार्यांची कन्या देवयानी हिनें ययातिराजास वरण्याचा निश्चय करून आपल्या पित्याची आज्ञा मागतांच त्यानें ब्राह्मणकन्येचा क्षत्रियाशीं विवाह होणें शक्य नाहीं, असें सांगितलें; तरी पण पुढें हा विवाह झालाच.

वर्णभेदाचा लवचीकपणा

त्या काळीं किती होता, हें दाखविण्याजोगी अनेक उदाहरणें देतां येतील. त्यांपैकीं कांहीं येथें देतों. विदर्भ देशच्या राजाची मुलगी अगस्त्य ऋषीला दिली होती. लोमपाद राजाची कन्या शांता, ऋष्यशृंग ऋषीला दिली. त्याचप्रमाणें तृणबिंदूची कन्या गौ ही पुलस्त्यास, भगीरथाची मुलगी हंसी ही कौत्सऋषीस, शर्यातिराजाची मुलगी सुकन्या ही च्यवनऋषीस याप्रमाणें क्षत्रियांच्या कन्या ब्राह्मणांस देण्यांत आल्या व त्यांची संतति ब्राह्मणांत गणली गेली. ब्राह्मणही आपल्या मुली क्षत्रियांस देत असत. शुक्राचार्यांची कन्या देवयानी हिचें ययातिराजानें, कृष्णद्वैपायन पुत्र शुकमुनीची कन्या कृत्वी हिचें अणुहराजानें पाणिग्रहण केलें. क्षत्रियांस तपश्चर्येच्या योगानें ब्राह्मणत्व संपादितां येत असे. पुरुकुलोत्पन्न प्रियमेध व गर्ग, दुष्यंतवंशीय शिनि, त्र्यारुणि हे सर्व तपेंकरून ब्राह्मण झाले. पुरुकुलोत्पन्न मुद्गल हा महर्षिपदास चढल्यावर त्याचे वंशज मौद्गल्यसंज्ञक ब्राह्मण झाले. तपश्चर्येवांचून केवळ ब्राह्मणांच्या अनुग्रहानेंदेखील जे क्षत्रिय ब्राह्मण झाले, त्यांच्यांत गृत्समद यांचें उदाहरण फार महत्वाचें आहे. अनुशासनपर्वांत असें सांगितलें आहे कीं, वीतहव्य नांवाचा क्षत्रियराजा आपणास आपल्या शत्रूच्या हातून चुकवून घेण्यासाठीं भृगूच्या आश्रमांत दडून राहिला. पुढें त्याचा पाठलाग करणाऱ्या शत्रूनें आश्रमांत येऊन 'येथें कोणी क्षत्रिय आहे काय ?' अशी पृच्छा करितांच भृगूनें सर्वच ब्राह्मण आहेत असें सांगितलें. हाच वीतहव्य राजा भृगुवचनानें ब्राह्मणत्व पावला व गृत्समद झाला. ब्राह्मण व क्षत्रिय यांचीं सामाजिक कर्तव्यें बहुतेक ठरल्यासारखीं झालीं होतीं; तथापि ज्याप्रमाणें क्षत्रिय ब्राह्मणत्वासाठीं धडपड करीत, त्याचप्रमाणें ब्राह्मणही क्षत्रियांप्रमाणें युद्धकलेंत पटुत्व संपादण्यास झटत. अगस्तिमुनि, द्रोणाचार्य, अश्वत्थामा, कृपाचार्य हे सर्व ब्राह्मण असून धनुर्विद्येंत निष्णात होते. ब्राह्मण आपल्या तेजाच्या जोरावर क्षत्रियांस शाप देऊन जर्जर करीत, याचीं उदाहरणें पहावयाचीं असल्यास नहुश, वेण, सहस्रार्जुन, कल्मषपाद व त्रिशंकु यांचा इतिहास पाहावा.

न बलं क्षत्रियस्याहुर्ब्राह्मणा बलवत्तराः ।
ब्रह्मन्ब्रह्मबलं दिव्यं क्षात्राच्च बलवत्तरम्

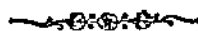
—बालकांड ५४–१४.

अर्थात् ब्राह्मणाच्या बलापुढें क्षत्रियाचें बल अगदींच फिकें पडतें, अशी त्या कालीं समजूत होती. ब्राह्मणाच्या नमस्कारांमुळें सूर्य प्रकाशतो असें वनपर्वांत ह्मटलें असून ते क्रुद्ध झाले असता सर्व जग भस्म करून टाकतील, असें अनुशासनपर्वांत ह्मटलें आहे, तथापि दुर्वासऋपि व अबरीष राजा याचें उदाहरण पाहता अबरिषाला शरण जाऊन दुर्वासास आपला पाठलाग करणारें सुदर्शनचक्र चुकवून घ्यावें लागलें. यावरून क्षत्रिय देखील आपल्या तेजानें ब्राह्मणास जेरीस आणीत, असें दिसतें एकदरीत पाहता वसिष्ठाचे वशज सनातनधर्मवादी पुराणपक्षाचे होते. त्याच्यांत पराशर, कृष्णद्वैपायन, वैशपायन, याज्ञवल्क्य, शुकमुनि, जैमिनी वगैरे जसे सुप्रसिद्ध ब्राह्मणधर्माचे पुरस्कर्ते होऊन गेले, त्याचप्रमाणें विश्वामित्राच्या वशजाचा सबध पराशर, भृगु, जमदग्नि याच्याशीं घडून आल्यामुळें त्याच्यांतही अनेक उदारमतवादी ब्राह्मण निपजले. या सर्व गोष्टींचा विचार केला असता तत्कालिन समाजव्यवस्था किती लवचीक होती हें सिद्ध होतें परशुरामाचा अवतार क्षत्रियाचा गर्व हरण करण्याकरितां झाला. परतु त्याच्या हस्तें क्षत्रियकुलाचा नि:पात झाला किंवा ब्राह्मणाचें वर्चस्व त्याच्या कृत्यामुळेंच प्रस्थापित झालें असें ह्मणता येत नाहीं कारण परशुरामानतर दाशरथीराम व त्याचा क्षत्रियवश दीर्घ कालपर्यंत अस्तित्वात होता. तसेच पाडवकौरव हे क्षत्रिय व त्याचे वशज यानींही बऱ्याच कालपावेतों सत्ता गाजविली. पुढें क्षत्रियाचा वश रजपूत लोकाच्या द्वारें टिकला. तसेंच मराठे व दक्षिणहिंदुस्थानातील वडियर हे सर्व क्षत्रिय होत. ब्राह्मणाचें वर्चस्व रामायणकालीं विशेष होतें व त्यानतरही त्यास अग्रमान मिळाला. परतु यास परशुराम कारण नसून त्याच्या अगचे गुण व त्याच्यातील विद्या हीं होतीं.

सारांश परशुरामावताराचा विचार केला तर इतकेंच दिसतें कीं, त्याच्या कालीं ब्राह्मण व क्षत्रिय याच्यात झगडा चालला होता. उभय पक्षांना आपलीच योग्यता मोठी वाटे. त्याच्यात रोटीबेटीव्यवहार चालू असून वर्णव्यवस्था लवचीक होती. ब्राह्मण क्षत्रियत्व पत्करण्यास व क्षत्रिय ब्राह्मणत्व सपादण्यास

झटत असत. परंतु हिंदुस्थानांत क्षात्रतेजापेक्षां सात्विक गुणांस विशेष मान असल्यामुळें ब्राह्मण परशुरामापेक्षां क्षत्रिय दाशरथी रामासच त्याच्या सौजन्य मुळें विशेष मान मिळाला. क्षत्रियांचा गर्व हरण करण्यासाठीं अवतरलेल्या ब्राह्मण परशुरामाचा प्रयत्न आणि ब्राह्मणांच्या ठायीं आपण ब्रह्मज्ञानवेत्ते असल्याबद्दलचा दुरभिमान कमी करण्याचा क्षत्रिय विश्वामित्राचा प्रयत्न हे देशहिताच्या दृष्टीनें सारखेच महत्वाचे आहेत. गुणकर्माप्रमाणें वर्णव्यवस्था असल्याचें श्रीकृष्णानें सांगितलें, यांतील रहस्य तरी हेंच आहे कीं, उच्चनीचपणा हा जन्मसिद्ध हक्क नसून प्रत्येक मनुष्य आपापल्या कर्मांप्रमाणें वरच्या किंवा खालच्या पायरीस जातो. अशाच अर्थानें पाहतां विश्वामित्र जसा ब्राह्मण झाला, तसा परशुराम क्षत्रिय बनला, असें म्हणणें चुकीचें होणार नाहीं.

नृसिंहजयंति.

अत्यंत प्राचीन कालीं स्वायंभुव मन्वतरांत कश्यप नांवाचा एक ऋषि होऊन गेला. त्याला हिरण्याक्ष नांवाचा एक पुत्र होता. तो महाबलाढ्य असून त्यानें भूलोकास रसातळीं दडपून टाकिलें. अर्थात् आपल्या पराक्रमाच्या योगानें सर्व देश जिंकून, पादाक्रांत केलेल्या लोकांस तो डोकें वर काढूं देईना. तेव्हां वराहानें त्याचा नाश करून लोकांस दुःखमुक्त केलें. या वराहास विष्णूचा तिसरा अवतार असें मानिलें आहे. (कांहीं ग्रंथांत वराह हा ब्रह्मयाचा अवतार असल्याचें लिहिलें आहे.) या हिरण्याक्षाच्या वंशांत वैवस्वत मन्वंतरांत दुसरा एक कश्यपऋषि होऊन गेला. त्याला अनेक पुत्र झाले. यांपैकीं हिरण्यकश्यपु (हिरण्यकशिपु) हा एक असून त्यानें लोकांस दे माय धरणी ठाय करून सोडिलें. आपला प्रसिद्ध पूर्वज जो हिरण्याक्ष त्याचा नाश विष्णूनें केला, म्हणून त्याच्याशीं विरोध मांडून तो विष्णूच्या अनुयायांस अनेक परीनें त्रास देऊं लागला. हिरण्यकश्यपू हा हिरण्याक्षाचा बंधु होय, असें भागवतादि ग्रंथांत सांगितलें आहे; परंतु भारतांत त्यास 'एक एव दितेः पुत्रः' असें म्हटलें आहे. यावरून त्याला दुसरा कोणी सहोदर नव्हता हें स्पष्ट होतें. हिरण्यकश्यपूनें आपली सत्ता जिकडे तिकडे स्थापन करून ऋषि, देव व राजे यांना जर्जर केलें. त्यांचे यज्ञयाग सिद्धीस जाईनात. हिरण्यकश्यपू हा विषयोपभोगांत गढून गेलेला असून आपण

अजिंक्य व अमर व्हावें, या हेतूनें त्यानें स्वतःच्या देहरक्षणाचे अनेक उपाय योजिले. रात्रीं किंवा दिवसा मनुष्य किंवा हिंस्र पशु याच्यापासून आपणास इजा पोहोंचू नये ह्मणून त्यानें चागला बदोबस्त केला. अशा प्रकारें आपणास कोणाकडून त्रास पोहोंचणें शक्य नाहीं अशी त्याची खात्री होताच, तो मन मानेल तसा क्रूरतेनें वागू लागला. त्यामुळें सात्विक वृत्तीच्या लोकांस या दुष्टाच्या हातून आपली कशी सुटका करून घ्यावी हा मोठा विचार पडला. शेवटीं त्याचाच पुत्र त्याच्या नाशास कारण झाला. तो प्रकार असाः—हिरण्यकश्यपूस जंभासुराची कन्या कयाधु दिली होती. तिच्यापासून त्याला प्रल्हाद, अनुल्हाद, संल्हाद, ल्हाद, शिबि आणि बाष्कल असे सहा पुत्र झाले. यापैकीं प्रल्हादास आपल्या कुलवधूंचा तामसी स्वभाव आवडत नसे. तो त्याच्याशीं मिळूनमिसळून वागेना. आपले विषयलंपट असे नातेवाईक सर्वथैव चुकताहेत असें पाहून त्यास शुद्धीवर आणण्याचा त्यानें प्रयत्न चालविला. प्रल्हाद ज्या कुलातला होता, त्या कुलास असुरकुल किंवा दैत्यकुल असें ह्मणत व असुराच्या प्रतिस्पर्ध्यास सुर किंवा देव मानीत. असुर हे देहात्मवादी होते. सुर हे व्यापक परमात्मा जो विष्णु त्याची उपासना करीत. प्रल्हादास सुराचा पक्ष हा सत्पक्ष आहे असें वाटताच, त्यानें विष्णुभक्तीचा मार्ग स्वीकारला. आपला पुत्र आपल्या शत्रूच्या पक्षानें वागतो हें लक्ष्यात येताच हिरण्यकश्यपूनें आपल्या समजुतीप्रमाणें त्यास योग्य गुरूच्या हाताखालीं शिक्षणास ठेवून ताळ्यावर आणण्याचा यत्न चालविला परंतु प्रल्हाद उलट गुरूसच उपदेश करू लागला कीं—'गुरुमहाराज, मिथ्या अभिमानामुळें आह्मी असुर देहात्मवादी होऊन परमार्थास मुकलों आहों, मनुष्य अहममतेनें बद्ध झाला कीं, त्याच्या अगीं सत्य व असत्य, न्याय व अन्याय याची निवड करण्याचें सामर्थ्य रहात नाहीं. जोंपर्यंत आपपरभाव कायम आहे, तोंपर्यंत परमार्थप्राप्ति होत नसते. खऱ्या परमेश्वराविषयींचें ज्ञान संपादन करून त्याला जाणण्याची व त्याच्यात लय पावण्याची आकांक्षा प्रत्येक मनुष्यानें धरिली पाहिजे.'

गुरूचें व प्रल्हादाचें पटत नाहीं, हें हिरण्यकश्यपूस कळताच त्यानें पुत्रास बोलावून आणिलें व गुरूच्या उपदेशाप्रमाणें वागण्याची सक्त आज्ञा केली, तेव्हां प्रल्हाद नम्रतापूर्वक ह्मणाला—'बाबा, ज्या विद्येपासून शाश्वत सुख व शांति लाभत नाहीं ती विद्या काय कामाची? परमेश्वरप्राप्ति हेंच विद्येचें अंतिम ध्येय होय. यासाठीं तें ध्येय साध्य करून घेण्याकरितां मीं जो सुराचा मार्ग स्वीकारला आहे, तो योग्य होय, असें मला वाटतें. विषयवासनाचा उच्छेद करून पर-

तो या खांबात देखील आहे,' असें म्हणताच हिरण्यकश्यपूनें मोठ्या क्रोधावेशानें त्यावर लत्ताप्रहार केला तेव्हा त्यातून भयंकर गर्जना उत्पन्न झाली व सिंहाप्रमाणें उग्र व भयानक अशी एक व्यक्ति बाहेर निघाली हाच नृसिंह होय. त्यानें एकदम त्या दुष्ट दैत्यावर झडप घातली व आपल्या माडीवर त्याला आडवा घालून नखानें त्याचें पोट फाडिलें. हा दिवस वैशाख शुद्ध १४ होता

शास्त्रोक्त विधि व रूढि.

त्रयोदशीच्या दिवशीं एकभुक्त राहून चतुर्दशीच्या दिवशीं माध्यान्ह कालातील आणि आवळे वाटून अंगास लावून स्नान करावें. सायंकाळीं धान्याच्या राशीवर उदकयुक्त कलश ठेवून त्याजवरील पूर्णपात्रात नृसिंहाच्या सुवर्णप्रतिमेची पूजा करावी रात्रीं जागरण, हरिकीर्तन वगैरेंच्या योगानें नृसिंहाची सेवा करून प्रात काळीं पुन त्याची पूजा केल्यावर गोप्रदानासह प्रतिमा उपाध्याला द्यावी. आपल्या वंशात होऊन गेलेल्या व पुढें होणाऱ्या वंशजाचा उद्धार करण्याबद्दल नृसिंहाची प्रार्थना करावी नंतर ब्राह्मणासह तिथीच्या अंतीं पारणा करावी तीन प्रहरापेक्षा अधिक चतुर्दशी असल्यास पूर्वाण्हींच पारणा करावी. पौर्णिमेच्या दिवशीं शिजलेल्या अन्नासह उदककुंभदान करावें. 'वस्त्र गाय, पादुका, उपानह, छत्री, पंखा, उदकुंभ, शय्या इत्यादिकाचें दान पुण्यप्रद असल्याचें धर्मसिंधु सागत आहे नृसिंहजयंत्युत्सव घरोघर किंवा सर्वच विष्णुभक्ताच्या येथें साजरा केला जातो अशातला प्रकार नाही बंगाल व इतर उत्तरेकडील देशात हा चालू नाहीं विष्णूच्या काहीं देवालयातून हा उत्सवदिन साजरा केला जातो. हें दैवत रामाप्रमाणें लोकप्रिय नसण्याचें कारण हेंच आहे कीं, नृसिंह हा उग्र स्वरूपाचा असून त्याची सेवा करण्यात कांहीं प्रमाद घडल्यास त्या दैवताकडून त्रास पोहोंचतो अशी समजूत आहे दक्षिण हिंदुस्थानात वैष्णवमतप्रवर्तकाच्या दीक्षेमुळें जागोजागीं विष्णूचीं देवालयें स्थापन करण्यात आलीं त्यातच काही नृसिंहाचीं असून, तेथें हा जयंत्युत्सव मोठ्या थाटानें साजरा केला जातो दीपोत्सव, पालखीची मिरवणूक वगैरे उत्सवाचे प्रकार त्या ठिकाणीं फार प्रेक्षणीय होतात महाराष्ट्रात घटप्रभा व हंपी येथें नृसिंहाचीं मोठीं देवस्थानें आहेत तेथें बरेच यात्रेकरू एकादा नवस करण्याच्या किंवा तो पुरविण्याच्या निमित्तानें दरसाल जात असतात काहीं ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर नृसिंहास कुलदैवत असें मानतात

हिरण्याक्ष व हिरण्यकश्यपू यांच्यासंबंधाची माहिती देतांना प्राचीन ग्रंथकारांनीं असें दर्शविलें आहे कीं त्यांचा जन्म झाला त्या वेळीं पृथ्वीवर बरीच मोठी घडामोड चालली होती. पृथ्वि म्हणजे सध्यांच्या कल्पनेप्रमाणें प्रचंड भूगोल नव्हे. ज्या ठिकाणीं हिरण्याक्ष व हिरण्यकश्यपू आपल्या कुलांतील लोकांसह रहात होते, तोच प्रदेश त्या कालच्या कल्पनेप्रमाणें पृथ्वि होय. उत्तरध्रुवाकडील आपल्या वासस्थानाचा त्याग करून आर्यांच्या शाखा पश्चिमेकडे व दक्षिणेकडे गेल्या त्यांपैकीं एक कास्पियन समुद्राच्या दक्षिणबाजूस जेथें इराण, अफगाणिस्थान हे देश आहेत तेथें आली. त्यांच्यासंबंधी माहिती दंतकथांच्या (mythology) रूपानें पुराणांत सांपडते. परंतु हजारो वर्षें या दंतकथांच्या भोंवतीं कविकल्पनेचीं व अतिशयोक्तीचीं आवरणें पडल्यामुळें खरा इतिहास लपून गेल्याप्रमाणें झालें आहे. सध्यां उपलब्ध असलेल्या सर्व जुन्या लेखांचें बारकाईनें निरीक्षण केल्यास असें दिसतें कीं, या दक्षिणेकडे आलेल्या आर्यांच्या शाखेंत दोन पक्ष होते. हे

देव व दैत्य

या नांवानें पुराणांत व रामायण, महाभारतांत प्रसिद्ध आहेत. यांच्यासंबंधाचा इतिहास असा आहे कीं, वैवस्वत मन्वंतरांतील ब्रह्मपुत्र मरीचिऋषि यास प्राचेतस दक्षानें आपल्या तेरा कन्या भार्यार्थ दिल्या. त्यांचीं नांवें अदिति, दिति, दनु, दनायु, सिंहिका वगैरे होतीं. या प्रत्येकीची संतति तिच्या तिच्या नांवावरून प्रसिद्धीस आली. उदाहरणार्थ अदितीचे पुत्र अदितेय किंवा आदित्य, दितीचे पुत्र दैत्य, दनूचे पुत्र दानव वगैरे. कश्यपाच्या कुलांत हिरण्यकश्यपूचा पुत्र प्रऱ्हाद हा महान् विष्णुभक्त व प्रऱ्हादाचा पुत्र बली हा उदारधि होऊन गेला. कश्यप स्वतः मंत्रद्रष्टा ऋषि होता. त्याचे अवत्सार आणि असित हे दोन पुत्र ऋषींत गणले जातात. अवत्सारास निध्रुव आणि रेभ असे दोन पुत्र असून असितास एकच शांडिल्य नांवाचा पुत्र होता. निध्रुवाच्या संततीस नैध्रुव, रेभाच्या संततीस रैभ्य आणि शांडिल्याच्या संततीस शांडिल्य अशीं नांवें पडलीं. नित्य ऋषि व देवल हे शांडिल्याचे प्रख्यात वंशज होत. तेही मंत्रद्रष्टे होते असें मत्स्यपुराणांत लिहिलें आहे. कश्यप हा मरीचि ऋषीचा पुत्र असल्यामुळें त्याला मारीच हें नांव प्राप्त झालें. कश्यपाची ख्याति प्राचीनकालीं फार असावी असें वाटतें व म्हणूनच त्याचें नांव नक्षत्रपुंजांतील एकास देण्यांत आलें आहे. (मार्गशीर्ष महिन्यांत

सूर्यमार्गं हें नक्षत्र असतें.) वर सांगितल्याप्रमाणें कश्यपाच्या वंशांत जगे ऋषि जन्मास आले, तसेच दुष्ट व नीच मनोवृत्तींचे पुरुषही निर्माण झाले. विष्णु व इंद्र हे अदितीचे पुत्र होत, असें रामायण, महाभारत व पुराणें यांत सांगितलें आहे. ते व त्यांचे वंशज अदितेय या संज्ञेनें ओळखिले गेले. कालेंकरून त्यांस देव असें मानण्यांत आलें. इंद्र व विष्णु यांस व त्यांच्या वंशजांस 'अदितिनंदना' असें म्हटलें आहे. कश्यपाच्या इतर भार्यांच्या उदरीं अत्यंत दुष्ट मनोवृत्तीचे अनेक पुरुष जन्मास आले. त्यांपैकीं दितीचा पुत्र (दैत्य) हिरण्यकश्यपू, दनूचा पुत्र (दानव) केतु, दनायूचा पुत्र वृत्र, सिंहिकेचा पुत्र राहु हे विशेष प्रसिद्ध आहेत. कालेंकरून दैत्य व दानव हे शब्द समानार्थी योजण्यांत येऊं लागून ते नीचत्व व क्रौर्यदर्शक होऊन बसले. व त्याचअर्थी ते किरयेक जुन्या ग्रंथांत वापरले आहेत.

या दोन्ही संततींत दीर्घकालपर्यंत भांडणें चालली. देव व दैत्य यांचा स्वभाव एकमेकांच्या अगदी उलट असल्यामुळें त्यांचें पटेना. दैत्य हे स्वभावानें तामसी, तापट, उन्मत्त व विषयलंपट होते. देह हाच आत्मा आहे असें ते मानीत. त्यांचे विचार व आचरण प्रवृत्तिपर असे. यज्ञयागांच्या विरुद्ध असल्यामुळें ते करणाऱ्या आपल्या भाऊबंदांस (अदितेयांस) दैत्य त्रास देत. उलटपक्षीं देव हे सात्विक, नम्र व संयमी होते. व्यापक परमात्मा जो विष्णु त्याची ते पूजा व आराधना करीत. विद्वान् व ज्ञाननिष्ठ गुरूपाशीं जाऊन ते अध्यात्मज्ञान मिळविण्याचा यत्न करीत. देव व दैत्य या उभयतांनीं ब्रह्मज्ञान संपादन करण्याचा यत्न केला; परंतु तो देवांस साधला आणि दैत्यांनीं त्याचा भलताच अर्थ घेऊन आपलें समाधान कसें करून घेतलें, याचें एक सुंदर रूपक उपनिषदांत सांपडतें. छांदोग्यांत असें सांगितलें आहे कीं, एकदां देवांपैकीं इंद्र व दानवांपैकीं विरोचन (प्रल्हादाचा पुत्र) हे हातांत समिधा घेऊन व एकमेकांशीं स्पर्धा करीत निघाले, ते प्रजापतीकडे आले व कांहीं काल ब्रह्मचर्यानें राहिल्यावर एके दिवशीं प्रजापतीसमोर जाऊन म्हणाले, " भगवन् ! पापरहित, जरारहित, मृत्युरहित, शोकरहित, क्षुधारहित, पिपासारहित, सत्यकाम, सत्यसंकल्प अशा आत्म्याचा शोध करावा, त्याचें ज्ञान करून घ्यावें, जो त्या आत्म्याचा शोध करून त्याला जाणतो, त्याला सर्व लोक प्राप्त होतात, त्याचे सर्व काम पूर्ण होतात असें आपलें वचन आहे, असें ज्ञाते सांगतात. त्या आत्म्याची इच्छा करीत आम्ही येथें आलों आहों. तेव्हां प्रजापति म्हणाला, ' हा जो डोळ्याच्या ठिकाणीं

पुरुष दिसतो तो आत्मा होय. तो मृत्युरहित व भयरहित आहे. तोच ब्रह्म होय.' इंद्र व विरोचन ह्मणाले, 'हे भगवन्! उदकांमध्यें जो दिसतो व जो आरशामध्यें दिसतो तो कोण?' प्रजापति ह्मणाला, "तोच ह्या या सर्वांच्या-मध्यें दिसतो. हाच आत्मा होय." तेव्हां ते शांतचित्त होत्साते तेथून निघून गेले. त्यांस जातांना पाहून प्रजापति ह्मणाला, 'आत्म्याची प्राप्ति व ज्ञान न होतां तुह्मी दोघे चाललां आहांत. देव अथवा दानव यांपैकीं जे एवंप्रकारच्या ज्ञानानें युक्त होतील ते पराभव पावतील." विरोचन शांतहृदय होऊन आपल्या भाऊबंदांकडे गेला आणि त्यानें त्यांस असें ज्ञान सांगितलें कीं, 'या लोकीं आत्म्याची ह्मणजे स्वतःचीच पूजा करावी. स्वतःचीच पूजा व सेवा करणाराला इहलोक व परलोक असे दोन्ही प्राप्त होतात.' परंतु इंद्राचें समाधान न होतां तो पुनः प्रजापतीकडे आला व त्यानें ब्रह्मज्ञान संपादन करीपर्यंत प्रजापतीचा आश्रम सोडिला नाहीं. (अध्याय ८ वा. खंड ७ ते १५).

देव हे यज्ञयागादिक करून सोमसुरेनें आपल्या इष्ट देवतांस तृप्त करीत असत, व स्वतः तेही सुरापान करीत. वारुणि किंवा सुरा ही त्याज्य नाहीं असें त्यांचें मत होतें. परंतु दैत्य व दानव यांस यज्ञयागादिकांबद्दल तिरस्कार असून ते सुरा ग्रहण करीत नसत. देव यांनीं समुद्रमंथन करून अनेक रत्नें पैदा केलीं. अर्थात् या उभय पक्षाच्या लोकांनीं ज्ञानसमुद्राचें मंथन करून नानाप्रकारचे मौल्यवान् पदार्थ प्राप्त करून घेतले. त्यांपैकीं सुरा ही एक होती. देवांनीं तिचें सेवन केलें. दैत्यांनीं तिचा स्वीकार केला नाहीं. यावरून सुरा ग्रहण करणारे देव किंवा अदितीचे वंशज हे सुर या नांवानें प्रसिद्ध झाले. सुराग्रहण न केलेले दैत्य हे असुर या नांवानें संबोधिले गेले. यासंबंधानें रामायणांत पुढील श्लोक आढळतो:—

सुरा प्रतिग्रहाद्देवाः सुरा इत्यभिविश्रुतः
अप्रतिग्रहणात्तस्या दैतेयाश्चा सुरास्तथा ।

(ह्मणजे सुरेचा प्रतिग्रह केल्यामुळें देवांस सुर हें नांव पडलें; व प्रतिग्रह न केल्यावरून दैत्यांस असुर (Teetotaller) हें नांव प्राप्त झालें.) * इंद्रास

* ऋग्वेदाचा अत्यंत प्राचीन असा जो भाग आहे त्यांत असुर हा शब्द देवार्थी योजिला असून इंद्र, अग्नि, वरुण वगैरे देवतांस असुर असें ह्मटलें आहे. सुर व असुर हीं नांवें प्राप्त होण्याचें कारण सुरेचा प्रतिग्रह व अप्रतिग्रह हें होतें.

'सुराधिप.' असें ह्मणतात. इंद्र व विष्णु हे सुरांचे मूळ पुरुष असावेत. कालें-करून त्यांस देवताप्रमाणें पूज्य मानण्याचा प्रघात पडून त्यांच्या पराक्रमाबद्दल अनेक अद्भुत गोष्टी त्याच्यांत रूढ झाल्या. (मूळ पुरुषास देवाच्या ठिकाणीं मानून, इतर देवताप्रमाणें ज्याची पूजाअर्चा करण्याची व त्याजपाशीं नवस करण्याची चाल कित्येक आर्यांच्या वशजांत आहे) अदितिपुत्र इंद्रानें असुरावर जय मिळविला, तेव्हां इंद्रपुरी किंवा अमरपुरी ही त्याची राजधानी झाली. कालें-करून इंद्र हें नाव सार्वभौमत्व दर्शविणारें झाल्यामुळें शेंकडों वर्षें निरनिराळ्या सुराधिपतींनीं इंद्र याच नावानें सत्ता गाजविली असावी. इंद्र व विष्णु यास देवताप्रमाणें मानू लागल्यावर त्याच्या पराक्रमाचें वर्णन करितांना त्याच्या हातून अनेक पराक्रम घडल्याचें सांगण्यात आलें. त्याच्या स्तुतिपर गाइलेल्या शब्दाचा विचार केला असता इंद्र व विष्णु हे मूलत' ऐतिहासिक पुरुष होते व त्याच्या पराक्रमामुळें सत्पक्षाचे अभिमानी जे देव त्याचें पाऊल या देशांत पडलें असें दिसतें.

इंद्र व विष्णु

याच्या कृत्याचा विचार करता मूलतः ते काल्पनिक नसून ऐतिहासिक पुरुष होते असें दिसतें. इंद्रास पूर्वदिशेचा अधिपति मानिलें आहे. याचें कारण हेंच कीं जेव्हां देव व दैत्य यांच्यात भाऊबदकी उत्पन्न झाली, तेव्हा त्याना एकत्र नांदणें शक्य नव्हतें. ह्मणून इंद्रानें पुढारी होऊन स्वपराक्रमानें त्याच्यासाठीं नवीन सुपीक देश काबीज करून दिला. ते पूर्वेकडे वळले व पंजाबच्या समृद्धिपूर्ण प्रदेशात त्यानीं ठाणें दिलें. इंद्राच्या पुढारीपणामुळें सुरानीं अनेक दऱ्याखोऱ्यांतून रस्ता तयार केला ह्मणून इंद्रास **गोत्रभिद्** हें नामाभिधान प्राप्त झालें. इंद्रानें अनेक शहरें हस्तगत केलीं ह्मणून त्याला **'पुरंदर'** असेंही नाव देण्यात आलें. इंद्राचीं हत्यारें वज्र (गदा किंवा हातोडा) व शक्ति (बरची) हीं होतीं. शिव हा त्रिशूल वापरीत असे. वरुणाचा पाश शत्रूचा गळा दाबून प्राण घेण्याच्या कामीं उपयोगात आणीत. परंतु या सर्व हत्याराचा उपयोग शत्रूशीं समोरासमोर लढण्याच्या कामीं होत असे. याच्यापेक्षा शत्रूस

तरी कालें करून अध्यात्म ज्ञानाच्या मार्गें लागलेल्या देवानीं यज्ञयागादिकाप्रमाणें तिचाही त्याग केला. ते सुरेच्या ऐवजीं यज्ञात मधाचा उपयोग करू लागले, व असुरांनीं सुरापानाची सवय लावून घेतली.

लांबून ठार करण्याचें साधन झटलें झणजे धनुष्यबाण हें होय. याचा उपयोग प्रथमतः विष्णूनें केला. तेव्हां इंद्रापेक्षांही त्याची ख्याति विशेष झाली. विष्णूच्या नायकत्वाखालीं आर्यांनीं धनुष्यबाणाच्या मदतीनें आपल्या स्वाऱ्या पूर्वेकडील प्रदेशांत चालविल्या. अल्प श्रमानें व आपल्या बाणाचा नेम नीट धरण्याचें कौशल्य संपादून त्यांनीं थोड्याच वेळांत शत्रूचें निर्दालन करून गंगेच्या उगमापर्यंत देश काबीज केला; व झणूनच विष्णूच्या चरणापासून गंगेचा उगम झाला असें झणण्याचा प्रघात पूर्वकालीं पडला असावा. दशरथाचा पुत्र राम व देवकीपुत्र कृष्ण यांस कालेंकरून अवतार मानतां मानतां आजमितीस ज्याप्रमाणें त्यांस प्रत्यक्ष देव असें मानण्याचा प्रघात बहुजन-समाजांत पडला आहे, त्याचप्रमाणें अदितीचे पुत्र जे विष्णु व इंद्र यांस देवतांच्या ठिकाणीं मानून वेदकालीं त्यांस परमसमर्थ देव असें मानण्यांत आलें. (विष्णु या दैवतासंबंधानें विस्तृत विवेचन महाएकादशी या सदराखालीं दिलें आहे.) सारांश झणून इतकाच कीं देव व दैत्य हे ऐतिहासिक पुरुष होते. परंतु त्यांचे विचार भिन्न असल्यामुळें एकमेकांचें पटत नसे. असुरांचा नाश ज्या ज्य सुरांनीं केला त्यांस देवतांश मानण्यांत आलें. हिरण्यकश्यपूचा वध नृसिंहानें बलीचा पराजय वामनरूपी विष्णूनें, नरकासुर, धेनुकासुर वगैरेंचा वध कृष्णानें महिषासुराचा वध शिवपत्नी पार्वती हिनें, भस्मासुराचा संहार स्त्रीवेषधारी विष्णूनें करून सुरांच्या पाठीमागचा त्रास कमी केला. झणजे वेदकालापासून महाभारत-कालापर्यंत सुर व असुर यांच्यांत वरचेवर झटापटी होत असें दिसतें. परंतु असुरांचा देशच सोडून सुरांनीं पूर्वेकडे मोर्चा फिरविल्यामुळें असुरांशीं दळणवळण कमी होत जाऊन एकमेकांचा विशेष संबंध येईनासा झाला. जे थोडेबहुत असुर कारणपरत्वें सुरांच्या मागून या देशांत आले, त्यांना सुरांत मिलाफ होऊन गेला. येथें एक महत्वाची गोष्ट सांगितली पाहिजे ती ही कीं,

दैत्य हे राक्षस नव्हत.

राक्षस नैर्ऋत्येकडे व यमुनानदीच्या दक्षिणेस लंकेपर्यंत रहात असत, ते नैर्ऋत्ये-कडे असत यावरून त्यांना नैऋताः असें झटलें आहे. अकाळविकाळ दाढा, भयंकर डोळे, प्रमाणशीर नसलेले अवयव राक्षसांस होते, असा लोकांचा समज आहे तो चुकीचा होय. ते आर्यांप्रमाणें मनुष्यदेहधारी होते. मात्र रंगानें काळे, व शरीरानें मजबूत असून नरमांसभक्षणाची क्रूर चाल त्यांच्यांत रूढ होती

श्री॰स्वामी विवेकानंद.

(आर्यधर्माची धवल पताका दिगंतरीं फडकविणारे धर्मवीर.)

इतकेंच. आर्यांप्रमाणें त्यांच्यांत कित्येक रूपवान् असून प्रत्यक्ष रावण व त्याच्या नगरींतील कित्येक स्त्रीपुरुष सुंदर होते असें वर्णन रामायणांत आहे. रावणाचा बंधु कुंभकर्ण हा पर्वतप्राय शरीराचा राक्षस होता असें अर्वाचीन लेखकांनीं वर्णिलें आहे. त्याच्यासंबंधानें रामायणांत इतकेंच म्हटलें आहे कीं,

यस्य प्रमाणाद्विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते

म्हणजे त्याच्यापेक्षां दुसरा कोणी मोठा किंवा उंच बांध्याचा नव्हता. दक्षिणेस यक्ष नांवाची दुसरी एक जात होती. तेही राक्षसांचे भाऊबंद होत. कुबेर हा यक्ष होता. त्यानें रावणास लंका दिली वगैरे कथाभाग पुराणांत आहे. राक्षसांप्रमाणें यक्ष हे क्रूर नव्हते. कालेंकरून राक्षस व यक्ष याच्यांत लढा पडून यक्षांस राक्षसांनीं आपल्या दक्षिणदेशांतून झुडकावून लाविलें असें दिसतें. दैत्य किंवा असुर हे राक्षस नव्हत. ते हिंदुस्थानांत आलेल्या आर्यांचे भाऊबंद होत. धार्मिक व इतर बाबींत त्यांच्यांत लढा पडून ते विभक्त झाले तरी [illegible] रामायण, महाभारतकालापर्यंत बेटीव्यवहार चालू होता असें दिसतें. अश्वराचें [illegible] कालेंकरून अध्यात्मज्ञान संपादन केलें असावें. केकय देशांचा राजा हीर येत [illegible] हा ब्रह्मज्ञानी होता असें उपनिपदांत सांगितलें आहे. हाच कैकयीचा पिता होय. तिच्या सौंदर्यास भुलून दशरथानें अश्वपतीस आसुरी विवाहपद्धतीप्रमाणें शुल्क किंवा वधूची किंमत देऊन तिची भार्यार्थ प्राप्ति करून घेतली. शुल्कादाखल दशरथानें कांहीं राज्य अश्वपतीस दिल्याचें रामायणांत सांगितलें आहे. केकयाधिपतीस अश्वपति हें नांव पडण्याचें कारण हिंदुस्थानाबाहेरील त्याचा प्रदेश (म्हणजे इराण हा) घोड्यांबद्दल पूर्वकालापासून प्रसिद्ध आहे. युवराज राज्याभिषेकाच्या वेळीं कैकयीमुळें रामास वनवास घडला; तेव्हां भरत आजोळीं होता. तेथून त्यास बोलावून आणावें लागलें. हा प्रवास दूरचा असून तो ज्या मार्गानें आला असें वाल्मिकीनें लिहिलें आहे, त्यावरून पाहतां अफगाणिस्थानच्या पलीकडून तो आला असें दिसतें. शिवाय अश्वपतीनें आपल्या नातवास परत घरीं जतेवेळीं जे जिन्नस दिले त्यांवरून देखील तो हिंदुस्थानाबाहेरचा राजा होता हें सिद्ध होतें. रामायणांत असें सांगितलें आहे कीं, भरतास अश्वपतीनें लोकरीच्या उत्तमोत्तम शाली, घोंगड्या, हरिणाचीं कमावलेलीं कातडीं, अंतःपुरांतील सुंदर व मजबूत कुत्रे आणि शिकवून तयार केलेलीं मजबूत गाढवें देलीं. ह्या सर्व वस्तु इराणांत उत्पन्न झालेल्या असाव्या. दुसरा आसुरी विवाह माद्रीचा पंडूबरोबर झाला हा होय. त्या वेळीं मद्राधिपतीस भीष्मानें शुल्क दिलें.

सुर व असुर यांच्यांत इतर कारणांमुळेंही दळणवळण असे. असुर शिल्पकलेंत निष्णात होते असें दिसतें. मयासुरानें पांडवांच्या इंद्रप्रस्थ नगरीत अत्यंत शोभायमान व भव्य असें सभागृह बांधून दिलें असें महाभारत सांगत आहे. हल्लीं **सर डोराव टाटा** यांच्या औदार्यामुळें पाटलीपुत्र (पाटणा) येथें प्राचीन वस्तुसंशोधनाचें काम चाललें आहे, तेथें प्राचीनकालीं बांधण्यांत आलेले सभामंडप व राजगृहें जमिनींत सांपडलीं आहेत. त्यांचें काम पाहिलें म्हणजे भारतांतील वर्णन यथार्थ वाटतें व असुरी माया या नांवानें प्रसिद्ध असलेल्या कौशल्याचीं कामें आमच्या प्राचीन आर्यांच्या इराणांतील बंधूंच्या हातून झालीं होतीं, असें सिद्ध होत आहे. या शोधामुळें प्राचीन इतिहासावर बराच प्रकाश पडेल, यांत संदेह नाहीं. सुरांपासून विभक्त होऊन इराणांत कायमचें ठाणें देऊन राहिलेले

इराणी हेच असुरांचे वंशज

होत असें म्हणावयास हरकत नाहीं ते असुर (अहुर) हेच आपले पूर्वज असें इराणी मानतात, त्याचप्रमाणें अहुर हे देवदूत होत अस[illegible]्या जतात. परंतु देवांची गणना ते पिशाचांत करितात. देवांची देवत[illegible] त्याला पापिष्ट असें ते समजत असून ज्या त्वष्ट्याचा सुर द्वेष करतात, [illegible]ाच ते पूज्य मानतात. सुरांप्रमाणें हेदेखील मित्राची (सूर्याची) पूजा करीत असत. ही मित्राची (मिहिराची) उपासना त्यांनीं पुराणकालीं या देशांत चालू केली असावी, असें कांहीं लेखांवरून दिसतें. (यासंबंधाची माहिती रथसप्तमी या सदराखालीं पहावी.) असुरांस सुरांचा देहदंडनाचा प्रकार आवडत नसे. यामुळें त्यांनीं उपोषणव्रतांस अजीबात फांटा दिला. सध्यां इराणी (पारसी) लोकांचे जे सण आहेत, त्यांचा उपोषणाशीं संबंध नाहीं. कालेंकरून परोपकार व शुचिर्भूतता यांचें महत्व निवेदन करून देहात्मवादी बनलेल्या आपल्या बांधवांस ताळ्यावर आणण्यासाठीं झोरोस्टर हा धर्मात्मा पुढें आला. हाच झोरोस्टर भविष्योत्तर पुराणांत सांगितलेला शाकद्वीपांतील मिहिरगोत्री सुजिव्ह ब्राह्मणाचा नातु (निक्षुभा नांवाच्या मुलीचा मुलगा) जरशब्द किंवा जरशस्ट असावा.

वरील विवेचनावरून असें दिसून येईल कीं, सुर, असुर, प्रल्हाद, विष्णु, इंद्र या सर्व काल्पनिक व्यक्ति नसून ऐतिहासिक आहेत. तसेंच विष्णूच्या ठिकाणीं मानलेला नृसिंह हा देखील त्या कालचा हिरण्यकश्यपूचा वध करून असुरांचा पराजय करणारा सिंहासारखा बलवान् एक आदितेय आहे. या दृष्टीनें पाहतां नृसिंहजयंति

हा ऐतिहासिक उत्सव आहे असें मानण्यास हरकत नाहीं. साधुवृत्तीच्या आर्यांनी पूर्वीच्या प्राचीनकालीं आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांवर मिळविलेल्या यशाच्या स्मरणार्थ नृसिंहास अवतारांत गणून दरसाल त्याचा जयंत्युत्सव साजरा करण्याचा प्रघात पडला असावा. परंतु सध्यां त्याचें ऐतिहासिकत्व अगदींच नष्ट होऊन तो फेवळ धार्मिक सणांत गणला जात असल्यामुळें प्रारंभीं *(विषयप्रवेश या सदराखालीं)* आह्मीं त्याचा समावेश धार्मिक सणातच केला आहे. धार्मिकदृष्ट्या विचार करतां देखील या सणावरून

अत्यंत महत्वाचा बोध

घेतां येण्याजोगा आहे. नृसिंहावतार हा परमेश्वराचें सर्वसाक्षित्व सिद्ध करीत असून परमेश्वर स्थिर, चर, काष्ट, पाषाणादिकांत भरून उरला आहे, याचें तो उदाहरण होय. घराचा जो मुख्य खांब त्याच्या खालीं विष्णूप्रीत्यर्थ वास्तुदेवतेची स्थापना करीत असतात. घराला आधारभूत खांब असून त्याच्यात ईश्वराचें अधिष्ठान आहे असें न मानणारांचें घर व प्रपंच हीं कशीं मोडकळीस येतात, याचें चित्र उन्मत्त हिरण्यकश्यपूच्या कथेवरून काढतां येईल. प्रवृत्तिपर विचाराचे जे लोक असतात, त्यांच्या हातून अनन्वित कृत्यें घडतात. त्यांना स्वतःच्या पराक्रमाविषयीं विशेष घमेंड असते. परंतु पापाचा घडा पूर्ण भरतांच त्याचा नाश अकल्पित रीतीनें कसा होतो, हें नृसिंहावतार सिद्ध करीत आहे. आनुवंशिक संस्कारामुळें दुष्टाचीं मुलें दुष्ट निघावयाचीं हें जरी सकृद्दर्शनीं खरें दिसतें, तरी त्यांच्या पोटीं प्रल्हादासारखीं रत्नें जन्मास येऊन कुलाचा उद्धार करतात. ज्यांनीं मनोदेवतेस श्रेष्ठ मानून तिच्या आज्ञेप्रमाणें प्रापंचिक सुखदुःखाची पर्वा न धरितां सत्याचा मार्ग स्वीकारला, त्यांना अनेक कष्ट सोसावे लागले तरी निवृत्तिपर विचारानीं आपल्या मनास दुःखाचा स्पर्श होऊं न देता, त्यांनीं ईश्वराच्या ठायीं निष्ठा कायम केली. अशा अनेक लहान थोर साधूंचीं नावें हिंदूच्या धर्मविषयक वाङ्मयास भूषणावह होऊन राहिलीं आहेत. सत्य मार्ग श्रेष्ठ मानून पित्याची अवज्ञा करणारा प्रल्हाद, मातेची अवज्ञा करणारा भरत, बंधूचा पक्ष सोडणारा बिभीषण, गुरूशीं युद्ध करण्यास उद्युक्त झालेला भीष्म व प्रत्यक्ष मामाचा वध करणारा श्रीकृष्ण या सर्वांस श्रेष्ठ असें मानण्यांत येतें, यांतील गोम तरी हीच आहे कीं, *सत्यपरायणतेचा अनुपम गुण आर्यांत* परंपरागत आहे. त्याच्या परिपालनासाठीं त्यांनीं कायिक व मानसिक त्रास

महावारुणि असें ह्मणतात. महावारुणीचा योग आल्यावेळीं गंगेंत स्नान केल्यास दश लक्ष सूर्यग्रहणांच्या वेळीं स्नान केल्याइतकें पुण्य पदरीं पडतें व महामहावारुणीच्या वेळीं गंगास्नान केल्यास तीस लक्ष पूर्वजांचा उद्धार होतो, अशी तेथील हिंदूंची भावना आहे. बंगाल व ओडिसा प्रांतांतील हजारों यात्रेकरू त्या वेळीं चिनसुरा येथून दोन कोस अंतरावर असणाऱ्या त्रिवेणी संगमावर स्नानासाठीं एकत्र होतात. या गांवास 'छोटी प्रयाग' असें नांव पडलें आहे. दशहराच्या दिवसांतही तेथें मोठी स्नानयात्रा भरते. हस्तनक्षत्राचा योग असल्यास त्या वेळचा यात्रेकरूंचा भरणा विशेष असतो. भाविक लोक नदीच्या एका किनाऱ्यापासून दुसऱ्या किनाऱ्यापर्यंत फुलांच्या माळा बांधून तीर्थाच्या ठायीं असलेली आपली भक्ति व्यक्त करितात.

ज्येष्ठ पौर्णिमेस ओडिसा प्रांतांतील पुरीक्षेत्रीं प्रचंड स्नानयात्रा भरते. त्याच वेळीं तेथें मोठा रथोत्सव होतो. हा रथोत्सव पाहण्यास दीड लक्षांपर्यंत लोक दूरदूरच्या प्रांतांतून येतात. सर्व यात्रेकरूंच्या मुखांतून सद्भावपूर्वक निघालेल्या 'जय जय जगन्नाथ' या ध्वनीनें आकाश दुमदुमून जातें. गीतेंत सांगितल्याप्रमाणें अत्यंत पवित्र अशा वर्तनाच्या ज्ञान्यापासून तों पतित मानलेल्या थेट चांडाळापर्यंत सर्व लोकांस या उत्सवाच्या वेळीं जगन्नाथाचें दर्शन घेण्यास धर्माची आडकाठी नसल्यामुळें जगन्नाथ ही देवता अत्यंत प्रिय झाली आहे. या वेळीं वैष्णव धर्माचें अत्यंत उज्ज्वल व उदार स्वरूप दृष्टीस पडतें. उत्सवास प्रारंभ होण्यापूर्वी जगन्नाथाच्या मूर्तीस सुगंधि तेलें लावून स्नान घालतात व उत्तम पोषाख करून रथावर बसवितात. या स्नानविधीवरूनच या जत्रेला स्नानयात्रा असें नाव पडलें आहे. या वेळीं जे हजारों यात्रेकरू येतात ते त्याच वेळीं गंगास्नान करीत असतात. हरिद्वार येथें कुंभमेळा (माघांत) भरतो.

बंगाल्यांत आषाढ व० ३० ला गोसहस्री नांवाची स्नानयात्रा भरते. त्या वेळीं गंगेंत स्नान केल्याच्या योगानें एक सहस्र गाई ब्राह्मणास दान दिल्याचें पुण्य मिळतें व त्या गाईंच्या अंगावर जितके रोमाच आहेत, तितकीं वर्षे त्या पुण्याच्या योगानें स्वर्गांत रहाण्यास सांपडतें असें हिंदू समजतात.

सप्तर्षियोग, कपिलाषष्ठियोग, सिंहस्थपर्वणि वगैरे योग प्राप्त झाल्यावेळीं क्षेत्राच्या ठिकाणीं तीर्थांत स्नान करण्याच्या निमित्तानें हजारों यात्रेकरू दूरदूरच्या प्रदेशांतून येत असतात. गंगानदीस 'सुरसरिता' किंवा

वेणी, गोदावरी, नर्मदा, गंगा इत्यादि प्रसिद्ध नद्यांच्या कांठीं असलेल्या गांवांत गंगोत्सव होत असतो. नाशिक, वांई, काशी, हरिद्वार, त्रिवेणीसंगम या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणावर हा उत्सव होतो. नदीप्रीत्यर्थ एका देवीच्या मूर्तीची स्थापना करून तिला त्या नदीचें नांव देण्यांत येतें. उदाहरणार्थ गोदाबाई, कृष्णाबाई वगैरे. गंगेस तर उत्तर हिंदुस्थानांत गंगाजी, गंगामाता याच नांवानें संबोधित असतात. गंगोत्सवाच्या दिवशीं दान, कथाकीर्तन, ब्राह्मणभोजन हीं होत असतात. हिंदुधर्मांत स्नानमाहात्म्य विशेष असून स्नानाच्या योगानें दहा फळें प्राप्त होऊन शिवाय पुण्यलाभाच्या योगानें उत्तम पुनर्जन्म लाभतो, असें शास्त्रांत सांगितलें आहे. यासाठीं विशेष प्रसंगीं या देशांत प्रसिद्ध तीर्थांच्या ठिकाणीं

स्नानयात्रा

भरत असतात. मकरसंक्रांतीस अशी एक मोठी जत्रा हुगळी व गंगानदीच्या संगमाशीं भरते. या संगमास गंगासागर असें ह्मणतात. हा स्नानाचा मेळा पाहिला ह्मणजे हिंदूंच्या अंत:करणांत तीर्थस्नानासंबंधानें पूज्यत्वभाव किती आहे हें दिसतें. बंगाल, ओरिसा, दक्षिण देश, नेपाळ, पंजाब, उत्तर हिंदुस्थान वगैरे भागांतून कमींत कमी एक लक्ष यात्रेकरू तेथें एकत्र होतात. त्या वेळीं आजूबाजूस रहाणारे लहानमोठे व्यापारी तेथें येत असतात. हा मेळा तीन दिवस चालतो. असंख्य यात्रेकरू त्या वेळीं फळें, रत्नें वगैरे नदीस अर्पण करतात. पोटीं अपत्य नसल्यास गंगेची प्रार्थना करून संतानप्राप्ति झाल्यावर प्रथमचें मूल गंगासागरास अर्पण करीन, असा नवस दंपत्य करीत व मूल झाल्यास तें गंगासागरास अर्पण करण्याची चाल पूर्वकालीं होती असें सांगतात. परंतु सध्यां असा प्रकार मुळींच दृष्टीस पडत नाहीं. स्नानयात्रेच्या वेळीं क्षौरविधि करून पितरांस पिंड देण्याचीही चाल आहे. गंगासागरावर कपिलाचें देवालय आहे. तेथील व्यवस्था कार्तिक मेळ्याच्या वेळीं वैष्णव महंताकडे व माघमेळ्याच्या वेळीं शैव महंताकडे असते. माघ मेळ्याचें उत्पन्न पांच रामानंदी मठांस मिळतें. देवालयासमोर राम, हनुमान व कपिलाच्या सुमारें चार हात उंचीच्या मूर्ति आहेत. देवालयाच्या मागें सीताकुंड नांवाचा एक गोड पाण्याचा लहान तलाव आहे. त्यांत बारा महिने पाणी तुडुंब भरलेलें असतें; त्यांतील तीर्थ सर्व यात्रेकरू ग्रहण करतात. त्याबद्दल देवालयाच्या महंतास थोडीशी दक्षणा द्यावी लागते.

चैत्र व. १३ स 'वारुणि' नांवाचा स्नानाचा उत्सव उत्तर देशांत चालतो. शततारका व शुभयुज् या नक्षत्रांचा योग या दिवशीं असल्यास या उत्सवाला

महावारुणि असें ह्मणतात. महावारुणीचा योग आल्यावेळीं गगेंत स्नान केल्यास दश लक्ष सूर्यग्रहणाच्या वेळी स्नान केल्याइतकें पुण्य पदरीं पडतें व *महामहावारुणीच्या वेळीं गगास्नान केल्यास तीस लक्ष पूर्वजाचा उद्धार* होतो, अशी तेथील हिंदूंची भावना आहे. बगाल व ओडिसा प्रातातील हजारों यात्रेकरू त्या वेळीं चिनसुरा येथून दोन कोस अतरावर असणाऱ्या त्रिवेणी सगमावर स्नानासाटीं एकत्र होतात. या गावास 'छोटी प्रयाग ' असें नाव पडलें आहे. दशहराच्या दिवसातही तेथें मोठी स्नानयात्रा भरते. हस्तनक्षत्राचा योग असल्यास त्या वेळचा यात्रेकरूचा भरणा विशेष असतो भाविक लोक नदीच्या एका किनाऱ्यापासून दुसऱ्या किनाऱ्यापर्यंत फुलाच्या माळा बांधून *तीर्थाच्या ठायीं असलेली आपली भक्ति व्यक्त करितात.*

ज्येष्ठ पौर्णिमेस ओडिसा प्रातातील पुरीक्षेत्रीं प्रचड स्नानयात्रा भरते. त्याच वेळी तेथें मोठा रथोत्सव होतो. हा रथोत्सव पाहण्यास दीड लक्षापर्यंत लोक दूरदूरच्या प्रातातून येतात. सर्व यात्रेकरूंच्या मुखातून सद्भावपूर्वक निघालेल्या *'जय जय जगन्नाथ' या ध्वनीनें* आकाश दुमदुमून जातें गीतेंत सागितल्याप्रमाणें अत्यत पवित्र अशा वर्तनाच्या ज्ञान्यापासून तों पतित मानलेल्या थेट चांडाळापर्यंत सर्व लोकास या उत्सवाच्या वेळीं जगन्नाथाचें दर्शन घेण्यास धर्माची *आडकाठी नसल्यामुळें जगन्नाथ ही देवता अत्यत प्रिय झाली आहे. या वेळीं* वैष्णव धर्माचें अत्यत उज्ज्वल व उदार स्वरूप दृष्टीस पडतें. उत्सवास प्रारभ होण्या पूर्वी जगन्नाथाच्या मूर्तीस सुगधि तेलें लावून स्नान घालतात व उत्तम पोषाख करून रथावर बसवितात या स्नानविधीवरूनच या जत्रेला स्नानयात्रा असें नाव पडलें आहे. या वेळीं जे हजारों यात्रेकरू येताव ते त्याच वेळी गगास्नान करीत असतात. हरिद्वार येथें कुभमेळा (माघात) भरतो.

बगाल्यात आषाढ व० ३० ला गोसहस्री नावाची स्नानयात्रा भरते. त्या वेळीं *गगेंत स्नान केल्याच्या योगानें* एक सहस्र गाई ब्राह्मणास दान दिल्याचें पुण्य मिळतें व त्या गाईच्या अगावर जितके रोमाच आहेत, तितकीं वर्षे त्या पुण्याच्या योगानें स्वर्गांत रहाण्यास सापडतें असें हिंदू समजतात.

सप्तर्षियोग, *कपिलाषष्ठियोग, सिंहस्थपर्वणि वगैरे योग प्राप्त झाल्यावेळीं* क्षेत्राच्या ठिकाणीं तीर्थांत स्नान करण्याच्या निमित्तानें हजारों यात्रेकरू दूरदूरच्या प्रदेशातून येत असतात गगानदीस ' सुरसरिता ' किंवा

देवांची नदी

असें नांव आहे. तिच्या तीन शाखा कल्पून तिला 'त्रिपथगामिनी' असें नां प्राचीन आर्यांनीं दिलें आहे. तिची एक शाखा स्वर्गांत, दुसरी मृत्युलोकांत व तिसरी पाताळांत याप्रमाणें वहात आहेत अशी पूर्वकालापासून समजूत आहे. कालिदासानें तिच्यासंबंधानें 'त्रैस्रोतसम् वंदे' असें ह्मटलें आहे. गंगेचें पाणी शुद्ध व रोगपरिहारक असल्याचें शास्त्रीय शोधांतीं ठरलें आहे. उत्तर हिंदुस्थानांत गंगेला 'मा' (आई) असें ह्मणतात. 'गंगाजीकी कसम्' ही उत्तर प्रांतस्थ आर्यांची शपथ वाहण्याची पद्धति आहे. हरिद्वार, प्रयाग व काशी या ठिकाणांस गंगेमुळेंच महत्व प्राप्त झालें. बद्रिनाथ, केदार व गंगोत्री येथपर्यंत प्रवासाचे हाल सोसून प्रत्यहीं जे असंख्य यात्रेकरू जातात, त्यांचा मुख्य उद्देश गंगेचें दर्शन घेणें हाच असतो. गंगेच्या कांठचा प्रदेश सुपीक व सुंदर आहे. बद्रिनाथ व लछमनझुला येथील गंगेचा कांठ, तिचा प्रवाह व आजूबाजूची नैसर्गिक रचना हीं पाहिलीं असतां ती जागा प्राचीन ब्रह्मवेत्त्या ऋषिजनांनीं व साधूंनीं पसंत करून त्या ठिकाणीं ज्ञानतप कां चालविलें, हें समजून येणार आहे. ती जागा इतकी प्रशांत व शुद्ध स्वरूपाची आहे कीं, कितीही चिंताग्रस्त मनुष्य तेथें गेला असतां त्याचें चित्त प्रसन्न होऊन तो ईश्वरचिंतनांत मग्न होतो. गंगेची महति अनेक साधूंनीं गायिलेली आहे. कवींनीं तिच्यासंबंधाची प्रेमळ गीतें रचलेलीं आहेत. प्रसिद्ध श्रीशंकराचार्य ह्मणतात, 'हे देवी, तुझ्या जलाचें पान करून सर्व विषयांपासून अलिप्त होत्साता म्यां भगवंताचें पूजन करावें हीच माझी इच्छा आहे. तूं तापत्रयाचें निवारण करणारी असून स्वर्गास जाण्यासाठीं शिडीप्रमाणें आहेस.' वाल्मिकी कवीनें ह्मटलें आहे—"माते, पुष्पमालेप्रमाणें पृथ्वीस शोभा देणाऱ्या व स्वर्गास जाण्याची वाट होऊन राहिलेल्या पर्वतकन्ये, तुला मी वंदन करतों. तुझ्यावरील तरंगांचें सौंदर्य अवलोकन करीत व तुझें जलपान करीत तुझ्या कांठीं मी वास करून रहावें. तुझें नामस्मरण करीत असतांनाच माझा देह पडो." कालिदासानें पुढील शब्दांत गंगेची स्तुति केली आहे. 'हे देवी, जे तुझ्या तिरावर रहातात, त्यांना गर्व नाहीं, ते ज्ञानी आहेत, मिताहारानें त्यांनीं आपले देह शुद्ध केले आहेत व सुंदर युवतींनीं गजबजलेल्या भव्य राजमंदिरांचा व राजोपभोगांचा त्याग करून ते आनंदांत आहेत; या प्रकारचे विचार जागृत करणाऱ्या गंगेचें महत्व अद्यापि कमी झालेलें नाहीं यांत आश्चर्य कोणतें ! तीर्थ या नात्यानें

नव्हती. तिचें अस्तित्व तत्कालिन आर्यांस माहीत होतें; तथापि एवढी गोष्ट खरी कीं, ऋषींनीं नद्यांची स्तुति अनेक परीनें केली आहे. नद्यांमुळें शेतकीला मदत होऊन संतान व सुख यांची अभिवृद्धि आर्यकुलांत झाली. यामुळें त्यांनीं नद्यांचे उपकार मानिले. प्राचीन काव्यांत नदीस सुंदर स्त्रीची उपमा दिलेली आहे. सरस्वती नदी तर प्रत्यक्ष देवताच असें मानीत. सर्व यज्ञयागादिक सरस्वतीच्या कांठीं होत असून पुराणकालीं तिला ब्रह्म्याची दुहिता व पत्नी बनविण्यांत आलें. (यासंबंधाचें विवेचन 'दत्तजयंति' या सदराखालीं पहावें.) ही सरस्वती नदी कालेंकरून गुप्त झाली. तथापि तिचा प्रवाह ज्या प्रदेशांतून वहात होता तो कुरुक्षेत्र व स्थानेश्वर यांच्या दरम्यानचा प्रदेश अद्यून पवित्र मानण्यांत येतो. वेदकालीं नद्यांची योग्यता आर्यांस किती वाटत होती हें पुढील ऋग्वेदांतील (मंडळ १, सू० २४) उताऱ्यावरून दिसून येईल.

अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।
अग्निं च विश्वशम्भुवमापश्च विश्वभेषजीः ॥ २० ॥
आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे ३ मम ।
ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ २१ ॥
इदमापः प्र वहत यत्किं च दुरितं मयि ।
यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतम् ॥ २२ ॥
आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।
पयस्वानग्न आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥ २३ ॥

अर्थ–मला सोमानें सांगितलें कीं जलांचे अंतरगीं सर्व औषधी आहेत आणि अग्नि हा सर्वांचा कल्याणकर्ता आहे. उदक हें खरोखर सर्वरोगपरिहारक होय ॥ २० ॥ हे जलांनो, माझें शरीरस्वास्थ्य सदोदित रहावें व मला चिरकाल सूर्याचें दर्शन घेतां यावें म्हणून मला उत्कृष्ट औषध द्या. ॥ २१ ॥ हे जलांनो, जो कांहीं दुष्टपणा माझ्या अंगीं वास करीत असेल, कोणाशींही मीं जें शत्रुत्व आचरिलें असेल, जें मी कोणाचें वाईट इच्छिलें असेल अथवा जें मीं असत्य वर्तन केलें असेल, तें तुह्मी सर्वथैव धुवून टाका ॥ २२ ॥ हे जलांनो, आज मी तुमच्या समीप आलों आहें व तुमच्या मधुर रसांशीं संयुक्त झालों आहें. हे जलनिवासी अग्निदेवा, येथें प्राप्त हो आणि मला तेजाची जोड करून दे

॥ २३ ॥ याप्रमाणें पापक्षालन करण्याबद्दल जलाची व नद्यांची प्रार्थना केलेली असून त्याजपाशीं तेज, संतति व आयुष्य यांची याचना केलेलीही आढळते. एके ठिकाणीं (मंडळ २, सू. १६) सरस्वती नदीची प्रार्थना करितांना असे उद्गार काढले आहेत " हे श्रेष्ठ माते, हे श्रेष्ठ नदी, हे श्रेष्ठ देवते, सरस्वती आम्ही जवळ जवळ सांदींतच पडल्यासारखे झालों आहों; तर हे माते, आमचें तूं प्रख्याति कर."

पुराणकालीं नद्यांची योग्यता

धार्मिकदृष्ट्या वाढत गेली. नद्यांत मुख्य देवतांचा अंश असल्याचें पुराणांतील एका कथेंत सांगितलें आहे. एकदां ब्रह्मदेवादिक सर्व देवतांनीं एका शुभ कार्याचा आरंभ करतेवेळीं सावित्रीचा अपमान केला. त्यामुळें तिनें रागानें सर्व देवतांना तुम्ही नद्या व्हाल असा शाप दिला. त्याप्रमाणें विष्णूची कृष्णानदी, महादेवाची महानदी व ब्रह्माची ब्रह्मपुत्रा बनली. इतर देवदेवता यांच्याही नद्या झाल्या. यावरून असें दिसतें कीं, पुराणकालीं सर्व नद्यांना पवित्र मानीत असत. त्यांना तीर्थ असें समजून त्यांच्यांत स्नान केल्यानें पापक्षालन होतें अशी हिंदूंची दृढ-भावना झाली होती. 'सागरे सर्व तीर्थानि' अर्थात् सर्व नद्या समुद्रास जाऊन मिळतात यासाठीं तो सर्व तीर्थांचा संचय अतएव परमपवित्र आहे असें हिंदु मानूं लागले. मूर्तिपूजेचें महत्त्व वाढत गेलें तेव्हां जागोजागीं देवालयें स्थापन झालीं. विशेषतः नदीकांठीं निसर्गतः सुंदर अशा स्थानीं भाविक लोकांनीं मोठमोठीं देवालयें बांधल्यावर उपाध्यांच्या योजकतेमुळें अनेक उत्सव जन्मास आले व तीं स्थानें क्षेत्रेंच बनलीं. काशीविश्वेश्वराचें दर्शन घेतल्यावर गंगाजलानें भरलेला लोटा घेऊन हिंदुस्थानच्या दक्षिण टोकाशी असलेल्या रामेश्वरावर भक्तिपुरःसर ओतणें व तेथून सेतूजवळची वाळू आणून पुनः १५०० मैल दूर असलेल्या गंगेच्या पात्रांत टाकणें व तिचें तीर्थ घेतल्याबद्दल मोबदला देणें वगैरे प्रकार अद्यापि चालू आहेत. या प्रकारच्या यात्रेकरूंस मूर्ख म्हणून हंसण्या-पेक्षां ज्या भक्तीच्या जोरावर हें सर्व कार्य भाविक लोक अत्यानंदानें करतात, त्या भक्तीच्या मुळाशीं असलेल्या विश्वासाची व तो उत्पन्न करून देणाऱ्या पुराण-कारांची तारीफ करावी हें योग्य आहे. यात्रा व यात्रेकरू यांची हिंदुस्थानांत गर्दी आहे. यात्रा म्हणजेच तीर्थयात्रा असें मानलें जातें. गंगानदीचें दर्शन पुण्यकारक असून तिला संतुष्ट करण्यासाठीं शाररेचे गोण व अन्नाच्या याली

तिच्यात ओतणें हें सत्कृत्य आहे असें समजण्यात येत असल्यामुळें आजकाल कित्येक लक्ष्मीपुत्र अत्तरादिक अर्पण करून गंगेच्या ठायीं आपलें प्रेम व्यक्त करितात. कित्येक गंगा, यमुना वगैरे नद्यांच्या अनेक प्रदक्षणा करण्याचा संकल्प करून सबंध आयुष्य पायीं चालण्यात घालवितात यमुनेच्या प्रवाहाच्या जवळून केवळ संन्याशाप्रमाणें सर्व प्रकारच्या सुखोपभोगाचा त्याग करून केवळ पुण्यप्राप्तीच्या हेतूनें रात्रदिवस प्रवासाचे हाल सोसणाऱ्या या तीर्थभक्ताची श्रद्धा तरी अत्यंत तारीफ करण्यालायक खरी. अवतार मानलेल्या रामचंद्रानेंही ज्या भागीरथीचें पावित्र्य व महत्व जाणलें,त्या नदीस आजमितीसही सर्व हिंदु म्हणविणारे पूज्य मानून तिची भक्तिपूर्वक पूजा करीत असतात यात आश्चर्य नाहीं. देहातून प्राण जात असता गंगोदकाचा थेंब तोंडात टाकता यावा म्हणून सर्व उच्च वर्गातील हिंदू आपल्या घरीं गंगोदक आणून तें देव्हाऱ्यांत ठेवीत असतात. मृताच्या अस्थि गंगेंत टाकणें अत्यंत धार्मिक कृत्य मानलें जातें. *'भला गंगास्नान घडलें'* हे शब्द उच्चारताना भाविक हिंदूस परमानंद होतो गंगानदीच्या बरोबरीचें जरी इतर नद्यास महत्व नाहीं तरी त्या व त्यांच्या लहान मोठ्या शाखा पवित्र मानिल्या जातात. सामान्यतः असें म्हणता येईल कीं, हिंदुस्थानातील बहुतेक सर्व नद्या, अनेक तलाव, कित्येक स्वयंसिद्ध कुंडें व सरोवर आणि या देशाच्या दक्षिणभागीं, पूर्वेस व पश्चिमेस असणारा समुद्र या सर्वांची गणना तीर्थामध्यें होत असून लक्षावधि लोक त्याच्यात स्नान करीत असतात दरसाल लक्षावधि यात्रेकरू निरनिराळ्या प्रसंगीं काशी, प्रयाग, गंगोत्री वगैरे ठिकाणीं जाऊन गंगेचें दर्शन घेऊन येतात. तिच्या पात्रात पितराप्रीत्यर्थ पिंड अर्पण करून किंवा त्यांच्या अस्थि टाकून त्यांचा आपण उद्धार केल्याचें भाविक जन समजतात.

चालू कलियुगाच्या माथीं अनेक पापें लादण्यात आलीं आहेत. त्याच्या योगानें कलीचीं पांच हजार वर्षें सपताच

भागीरथीचा लोप

होईल असें सनत्कुमार संहितेंत सांगितलें असून कलियुगाच्या अंतीं ती जाईल असें विष्णुपुराणात लिहिलें आहे सरस्वतिनदी एका कालीं या देशात वहात होती तिचा जसा कालेंकरून लोप झाला तसाच गंगेचाही होईल असें भाकीत विष्णुपुराणकारानीं केलें असल्यास न कळे. तसेंच कलियुगाचीं ५००० वर्षें होताच ही नदी मृत्युलोक सोडून जाईल हें भविष्य खरें असतें, तर आज तिचा

लोप व्हावयास पाहिजे होता; परंतु ती वहात आहे. सनत्कुमार संहितेंत असेंही ह्मटलें आहे कीं, २५०० वर्षानंतर ग्रामदेवता नाहींशा होतील. प्राचीन इतिहास पाहतां या देवतांची उत्पत्तिच मुळीं अगदीं अलीकडची ह्मणजे सुमारें हजार दीडहजार वर्षांपूर्वींची आहे. कलियुगाचा गतकाल लक्षांत घेतां या देवतांचा लोप होऊन आज अडीच हजार वर्षे व्हावयास पाहिजे होतीं. यावरून एवढेंच निष्पन्न होतें कीं, अशा वचनांवर भिस्त ठेवण्यांत विशेष अर्थ नाहीं. गंगानदीसंबंधाचा उल्लेख अत्यंत प्राचीन जो ऋग्वेद त्यांत सांपडतो असें वर आलेंच आहे. एके ठिकाणीं अशी ऋचा आहे कीं,

अधि बृबुः पणीनां वर्षिष्ठे मूर्धन्नस्थात् ।
उरुः कक्षो न गाङ्ग्यः ॥ (मं. ६, सू० ४५-३१)

(अर्थ—गंगेच्या तटाकावर मोठा विस्तीर्ण वृक्ष उगवावा त्याप्रमाणें पणींच्या कुलांत उच्च शिरोभागीं हा बृबु जाऊन बसला आहे.) सध्यां गंगेची शाखा जी यमुना तिचा उल्लेख (५ व्या मंडळांत सू. ५-१७) वेदांत असून तिच्या काठावरील गोधनाचा व घोड्यांच्या पथकांचा त्यांत नामनिर्देश केला आहे. यावरून सगर व भगीरथ हे जन्मास येण्यापूर्वीं बरींच वर्षे गंगानदी या देशांत होती हें सिद्ध होतें. असें असूनही तिला भगीरथानें या लोकीं आणिलें याचा अर्थ काय, हा प्रश्न सहज उद्भवतो. विचार केला असतां असें दिसतें कीं या कथाभागांत प्राचीन इक्ष्वाकुवंशाच्या साम्राज्याच्या विस्ताराचा इतिहास गोंविला गेला आहे. कपिल* गंगेच्या मुखाजवळ पोहोंचला होता, तेथपर्यंत सगराचे साठ सहस्र पुत्र अर्थात् पुत्रवत् पाळले जाणारे त्याचे प्रजाजन पूर्वेकडील प्रदेश काबीज करण्याच्या मोहिमेवर गेले. ते सर्व मृत्युमुखीं पडले. त्यांनीं हातीं घेतलेलें महत्कार्य त्यांच्या पश्चात् तीन पिढ्या चालवून भगीरथानें आर्यांची विजयपताका गंगासागराचर रोंविली. सगराचें स्मरण रहावें ह्मणून त्या समुद्रास सागर हें नांव दिलें, व ज्या भगीरथानें अनेक अडचणींतून पार पडून व संकटें सोसून

* हा बुद्धापूर्वी सुमारें १००।१५० वर्षे होऊन गेलेला सांख्य सूत्रकार कपिलमुनि नसावा. कारण हा भगीरथानंतर कित्येक शतकें होऊन गेल्यावर जन्मास आला. कपिलाच्या आज्ञेवरून कपिलवस्तु हें शहर इक्ष्वाकु वंशाच्या राजांनीं उभारिलें असें पालीभाषेतील पालीदतवंश यांत लिहिलें आहे. हा कोणता कपिल हें समजत नाहीं.

गंगानदीच्या तीरावरील सर्व प्रदेश काबीज केला, त्यांतून वाहणाऱ्या नदीस भागीरथी हें नांव देण्यांत आलें. अर्थात् हा सर्व इतिहास आहे. त्याच्यावर दंतकथा, अतिशयोक्ति वगैरेचीं आवरणें पडल्यामुळें मूळ इतिहासाची ओळख पटेनाशी झाली आहे.

आर्यांची मूळची वसाहत

पंजाबांत होती. परंतु त्यांच्यांत लोकसंख्येची वाढ होत गेली, तेव्हां लहानशा क्षेत्रांत रहाणें त्यांना अशक्य झालें. वेदकालीं कित्येक साहसी आर्य पंजाबाचा त्याग करून गंगा व यमुना नद्यांच्या दोन्ही बाजूंस वसाहत करूं लागले होते. कालेंकरून त्यांच्यांत पांच कुलें झाली. या कुलांनीं जे निरनिराळे पांच प्रदेश काबीज केले ते पंचक्षिति या नांवानें ओळखले जात. यांपैकीं कुरु हे एका कुलाचे होते. ऐतरेय ब्राह्मणावरुन समजतें कीं, उत्तर कुरु व उत्तर मद्र हे हिमालयाच्या पलीकडे रहात. त्यांनींच पूर्वेकडे मोर्चा फिरविला व कालेंकरून हस्तिनापुरापर्यंत त्यांची सत्ता स्थापन झाली. त्याचप्रमाणें विदेही व इक्ष्वाकु वंशाची सत्ता अयोध्येकडील-प्रदेशांत प्रस्थापित झाली. एकाच पिढीत हें कार्य पूर्ण झालें नाहीं. सगराच्या कारकीर्दीत ज्या महत्कार्यास प्रारंभ झाला, त्यास भगीरथाच्या प्रयत्नांमुळें मूर्तस्वरूप आलें व श्रीरामानें त्यास पूर्णावस्था प्राप्त करून दिली. धाडसी, उत्साही व शूर अशा सगरपुत्राचें नांव इतिहासांत संस्मरणीय व चिरस्थायी झालें आहे. त्यांच्या ऋणांतून उतराई होण्याकरितां त्यांच्या वंशजांनीं केलेला प्रयत्न यशस्वी झाला म्हणूनच त्यांचा उद्धार होऊन ते स्वर्गास गेले असें प्राचीन लेखकांनीं म्हटलें आहे. या दृष्टीनें पाहतां गंगोत्सव हा केवळ धार्मिक उत्सव नसून ऐतिहासिक आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. अशा रीतीनें रूपकाच्या द्वारें इतिहास कथन करण्याची प्राचीन लेखकांची पद्धति असे, यास अनेक उदाहरणें देतां येतील. त्यांपैकीं एक दोन येथें देत आहों.

इक्ष्वाकु व विदेही

वंशाच्या लोकांनीं पूर्वेकडे जी वसाहत केली त्यासंबंधानें शतपथ ब्राह्मणांत असें लिहिलें आहे कीं, " विदेघ माधवानें अग्निवैश्वानरास आपल्या मुखांतून नेलें. त्याचा पुरोहित गौतम राहुगण ऋषि हा देखील त्याच्याबरोबर होता. पुढें अग्नि एकदम बाहेर येऊन जमिनीवर पडला. माधवाच्यानें त्याला आवरून धर

त्या वेळीं माधव सरस्वती नदीपाशीं होता. तेथून अग्नि पेटत पेटत पूर्वेकडे चालला. माधव व गौतमही त्याच्या मागून चालले. अग्नीनें वाटेवरील सर्व नद्या आटविल्या. उत्तरेकडून येणारी सदानिरा (गंडकी) मात्र अग्नीनें आटविली नाहीं. अग्नीनें तिच्यावर अनुग्रह न केल्यामुळें ब्राह्मणांनीं पूर्वकालीं ती ओलांडिली नव्हती. अग्नीनें ती जमीन चाखिली नव्हती, त्यामुळें ती अत्यंत दलदलीची व कृषीच्या कामास नालायक अशी होती; परंतु ब्राह्मणांनी यज्ञयागादिकांच्या योगानें ती जमीन अग्नीकडून चाखविल्यामुळें ती वसाहतीस योग्य झाली; विदेघ माधवानें अग्नीस प्रश्न केला ' मी कोठें राहूं ? ' अग्नीनें उत्तर दिलें 'या नदीच्या पूर्व बाजूस तूं रहा.' अद्यापि ही नदी कोसल व विदेह यांच्या प्रदेशाची सीमा आहे. हे माधवाचे वंशज होत." यावरून सरस्वती नदीच्या पूर्वेस गंडकीपर्यंत आर्यांची वसाहत कशी होत गेली, हे आर्य स्थानान्तर करून नवीन प्रदेश काबीज करीत असतां आपल्या पुरोहितास व इष्ट देवतेस कसे बरोबर नेत, कृषिकार्यास योग्य व्हावी एतदर्थ जमीन कशी भाजून पेरीत वगैरे या शतपथांतील (सकृद्दर्शनीं विलक्षण वाटणाऱ्या) उताऱ्यावरून दिसून येणार आहे. दुसरें उदाहरण रामायणांतील अगस्ति मुनींचें होय. गंगेच्या दक्षिण कांठावर विश्वामित्राचा सिद्धाश्रम असून वामदेव ऋषिही त्याच ठिकाणीं होता. आग्नेय दिशेकडून आर्यांनीं (ओडिसाप्रांतांतून) दक्षिण हिंदुस्थानांत प्रथम प्रवेश केला; परंतु हा रस्ता फार लांबचा असल्यामुळें विंध्य पर्वत ओलांडून त्या प्रदेशांत जाणें आवश्यक होतें. हें कार्य अगस्तीनें केलें. विंध्यपर्वताच्या मधून त्यानें रस्ता काढिला व जनस्थानांत (महाराष्ट्र) परिवारासह वसाहत केली. त्यानें आर्यांशीं विरोध करणाऱ्या राक्षसांचा धनुष्यबाणानें फडशा उडविला. पुढें राम तेथें आला, तेव्हां हें शत्रुसंहाराचें काम त्याच्यावर सोंपवून त्यानें एक धनुष्य, एक तलवार व कांहीं बाण रामाला दिले, असें रामायणांत लिहिलें आहे. अगस्तीच्या पराक्रमामुळें त्याची ख्याति झाली व दक्षिणेकडील एका तेजःपुंज नक्षत्रास अगस्ती हें नांव त्याच्या स्मरणार्थ देण्यांत आलें. (उत्तर ध्रुवाच्यावर चकाकणाऱ्या सात नक्षत्रांस वेदकालिन सुप्रसिद्ध ऋषींचीं नांवें देऊन त्यांची स्मृति आर्यांच्या अंतःकरणांत आचंद्रार्क राहील असें केलें आहे.)

निगृह्य तरसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया ।
दक्षिणा दिक् कृता येन शरण्या पुण्यकर्मणा ।

पर्थात् लोककल्याणाच्या हेतूनें अगस्तींनें दक्षिण दिशा हस्तगत करून घेतली असें वाल्मिकीनें ह्मटलें आहे यावरून दक्षिणेकडील आर्यवसाहतीच्या आरंभाचा इतिहास लक्षांत येईल, तरी कालेंकरून अगस्तीच्या अचाट पराक्रमाबद्दल भलत्याच कथा लोकांत रूढ झाल्या विंध्यपर्वत इतका वाढला कीं सूर्यमंडळासही तो भेदून जाईल कीं काय अशी ऋषिजनास भीति पडली व ते अगस्तीस शरण आले तेव्हां त्यानें विंध्यपर्वतास आडवा पडण्याची आज्ञा केली व त्या पर्वतानें त्या ऋषीच्या चरणावर मस्तक ठेविलें अगस्ती दक्षिणेकडे चालून गेला व विंध्यपर्वतास अशी आज्ञा केली कीं, आपण परत येईंपर्यंत तू तसेंच पडून रहावें. ही आज्ञा शिरसावद्य मानून तो पर्वत अद्यून अगस्तीची वाट पाहत आहे, अशी कथा सध्या प्रचलित आहे यावरून अगस्तीचा ऐतिहासिक पराक्रम भलत्याच रीतीनें कसा वर्णिला गेला हें दिसून येईल रामायण, महाभारत व पुराणें यांत आर्यांच्या पराक्रमाचा इतिहास अशा रूपकाच्या भाषेंत वर्णिला गेला असून त्याचा अर्थ उमगत नसल्यामुळें आमची फार हानि होत आहे. त्या प्राचीन आर्यशिरोमणींच्या आह्मी वंशजानीं सर्व पुराणांची छाननी करून त्यांतील इतिहास एकत्र करण्याची व्यवस्था केली पाहिजे या देशांतील लोकांनीं मोठा द्रव्यनिधि जमवून या कार्यासाठीं कांहीं विद्वान् शोधकांची योजना केला पाहिजे. भारतेतिहाससंशोधक मंडळ, सनातन धर्ममंडळ व इतर धर्मविचारक संस्था यांनीं या कार्याकडे नजर पोंहोचवून अठरा पुराणें व अठरा उपपुराणें यांच्यांतील इतिहास शोधून काढिला पाहिजे. राष्ट्रहिताच्या दृष्टीनें हें कार्य अत्यंत महत्वाचें आहे यासंबंधाची जागृति लोकांत केल्यास सर्व श्रीमंत व गरीब लोक या प्राचीन इतिहाससंशोधनाच्या सत्कार्यास शक्त्यनुसार मदत दिल्यावाचून रहाणार नाहींत.

गंगोत्सवावरून बोध

काय घ्यावा याचा विचार करितां असें दिसतें कीं, अनेक कारणासाठीं हा उत्सव महत्वाचा आहे ज्या भगीरथामुळें गंगेच्या कांठचा पूर्वेकडील सर्व प्रदेश आर्यांनीं हस्तगत केला त्याबद्दल प्रत्येक आर्य ह्मणविणारास अभिमान वाटला पाहिजे. या दृष्टीनें गंगेचें दर्शन घेणें प्रत्येक आर्याचें पवित्र कर्तव्यकर्म होय परंतु या विश्वप्रयत्न करणा या भगीरथाचे वंशज ह्मणविणारे आह्मी आजकाल कोणत्या रीतीनें वागतों याचा विचार करू. कार्य लहान असो किंवा मोठें असो त्यासंबधानें प्रयत्न करून तें सिद्धीस नेण्याची महत्वाकांक्षा आपणांतून दिवसें-

दिवस नष्ट होत जाऊन आपण निराशावादी व दैववादी झालों आहों. दैवीं असेल तेंच होईल, ब्रह्मदेवानें भाळीं लिहिलें असेल त्याचप्रमाणें यशापयशाची प्राप्ति होणार आहे, पूर्वकर्मानुसार आमचें नशीब नक्की झालें आहे वगैरे कल्पना दृढतर झाल्यामुळें आमच्यांतील कर्तृत्वशक्ति नाहींशी झाली आहे. ज्या कालीं हिंदूंच्या डोक्यांत या दैववादाचा भूतसंचार झाला, त्या कालीं त्यांची प्रगतीची वाढ खुंटली व ते मागें परतूं लागले असें ह्मणतां येईल. 'षड्भिर्यत्नो मनुष्याणां' 'सप्तमम् दैवचिंतनम्' असें सांगणारे प्रयत्नवादी लोक प्रयत्नांतीं परमेश्वरही साध्य होतो असें सांगण्यास पुढें आले. परंतु त्यांच्या गोड अनुभवाचा व उपदेशाचा फायदा घेण्यास हिंदुसमाज तयार झाला नाहीं. आपलें उच्चतम ध्येय पुढें ठेवून आपलें कर्तव्यकर्म केल्याच्या योगानें नर हा प्रत्यक्ष नारायण होऊं शकतो असें कित्येक सत्पुरुषांच्या चरित्रावरून दिसून येतें. अवतारमाहात्म्य तरी आह्माला हेंच सांगतें कीं, मनुष्यास इतकेच नव्हे तर मत्स्यकूर्मासारख्या क्षुद्र वाटणाऱ्या प्राण्यांस, वराहासारख्या पशूसही देवतांच्या ठिकाणीं पोहोंचतां आलें–नव्हे–प्रत्यक्ष देव बनतां आलें. तरमग पशु, पक्षी व इतर सर्व प्राण्यापेक्षां श्रेष्ठ असलेल्या मनुष्यास काय करतां येणार नाहीं ? प्रापंचिक दगदगींमुळें कदाचित् तो गांजलेला असेल, अनेक प्रकारच्या दुर्बलतेमुळें तो पंगू बनला असेल, तरी त्याला ध्येय ह्मणून असलेंच पाहिजे. दिवसाचे चोवीसही तास प्रापंचिक विचारांत किंवा दगदगींत घालविणारा व आपल्या दौर्बल्याचा विचार करीत झिजत जाणारा मी आर्यांचा वंशज आहें असें ह्मणण्यास योग्य नाहीं. अमुक ऋषीच्या कुलांतून आपण आलों, अमुक गोत्राचा मी आहें वगैरे वल्गना तरी करण्यांत काय अर्थ आहे ? प्रत्येकानें आपापल्या शक्त्यनुसार लहान मोठें ध्येय आपल्या समोर ठेवून तें साध्य करण्यासाठीं भगीरथ प्रयत्न करावा. त्याच्यासाठीं खपावें व कीर्तिरूपें कसें उरावें हें समजून घेणें असेल तर भगीरथ प्रयत्नाची महती लक्षांत आणावी. गंगोत्सवासारख्या उत्सवावरून हा बोध आपले बंधु घेतील तर समाजाच्या स्त्रीपुरुषांच्या ठायीं असणारें दौर्बल्य नष्ट होऊन आमचा हिंदु समाज किती तरी अल्प कालांत उच्चतम पायरीस चढेल यांत संशय नाहीं.

दुसरी एक गोष्ट आपण लक्षांत घेण्याजोगी आहे ती ही कीं, आपण जन्मतः पुत्र या नात्यानें पितरांसंबंधानें कांहीं कर्तव्य करण्याच्या जबाबदाऱ्या आमच्या

शिरावर घेत असतो. हिंदुसमाजाप्रमाणें पृथ्वीवरील इतर कोणताही समाज पुत्र हा पित्याच्या उद्धारासाठीं आहे असें मानीत नाहीं सगराच्या काळानंतर किती तरी पिढ्या होऊन गेल्या, तेव्हां त्याच्या पुत्राचा उद्धार झाला व तोही त्याच्या वंशांत उत्पन्न झाल्याची जबाबदारी जाणणाऱ्या त्याच्या वंशजाकडून होय अर्थात् आपल्या कर्तव्याची व पितृऋणाची जाणीव व जबाबदारी त्या काळीं आमच्या पूर्वजास होती पित्यानें केलेलें ऋण फेडण्याचा प्रसंग आपणावर आला असता, तें करण्यास उद्युक्त झालेला प्रत्यक्ष आपला पिता अनाचारी, कुमार्गी किंवा बेजबाबदार होता असें धडधडीत न्यायासनासमोर सांगण्यास धजणारे कित्येक पुत्र आज आपण पहातों मग पिढ्यान्‌पिढ्या पितृऋणाची जाणीव आपल्या अंतःकरणांत जागृत ठेवून त्यापासून मुक्त होण्यास यत्न करणारे आपणास आढळत नाहींत, यांत आश्चर्य तरी कोणतें? यावरून आमच्या समाजाची शोचनीय स्थिति लक्षांत येण्याजोगी आहे अशा स्थितींत सगराच्या वंशजाची आठवण करून देणारा गंगोत्सव समाजास योग्य शिस्त लावण्यास समर्थ आहे, असें म्हणणें वावगें होणार नाहीं परंतु दुःखाची गोष्ट ही की, धार्मिकदृष्ट्या पापपुण्याच्या भलत्याच कल्पनांच्या जाळ्यांत सांपडलेल्या लोकांस खऱ्या कर्तव्याची आठवण या उत्सवावरून होत नाहीं यामुळें इष्ट हेतु साध्य न होता शक्तीचा, पैशाचा व आयुष्याचा दुरुपयोग मात्र होत आहे

गंगानदींत किंवा इतर नदीच्या पात्रांत बुडी मारल्यानें पापाचें परिमार्जन होतें ही भावना अनर्थमूलक आहे, असें म्हटल्याबद्दल आम्हांला क्षमा करावी, परंतु या प्रकारच्या भावनेचा काय परिणाम झाला आहे, हें प्रत्येकानें पहावें स्नानासारख्या कृत्रिम उपायांनीं कधींही पापाचें क्षालन होणें शक्य नाहीं कडू भोपळा गंगेंत बुडवून आणिला तरी तो कडूच रहाणार त्याचप्रमाणें ज्याचें अंतःकरण कडू, ज्याच्या देहांतील रुधिराभिसरणाबरोबर अन्याय व अनाचाराच्या कल्पनाही अभिसरण पावतात आणि ज्याच्या हस्तें अनन्वित कृत्यें घडलीं आहेत, अशा मनुष्यांना एक वेळ नव्हे शंभर वेळा जरी महातीर्थ मानलेल्या जलांत बुडवून वर काढिलें तरी ते जशाचे तसे पतितच रहाणार मनुष्यप्राणी जन्मतःच आपण पापी आहें असें समजतो अशी त्याची समजूत होणें हें बरें किंवा वाईट आहे, हा स्वतंत्र व वादग्रस्त प्रश्न होय ख्रिस्ताचा अवतार भक्तांचें पाप क्षालन करण्यासाठीं भूतलावर प्राप्त झाला असून ईश्वराज्ञा मोडल्याबद्दल मूलपुरुष जो आदम त्याचीं मुलें (सर्व मनुष्यप्राणी) पापी होऊन जन्मास आलीं आहेत,

असें खिस्ती लोक समजतात. हिंदु तर 'पापोहम् पापकर्माहम् पापात्मा (मी पापी, पापाचरणी, पापपूर्ण व पापामुळेंच जन्मास आलों) असें समजतात. या कल्पनेपेक्षां 'मी पुण्याईमुळेंच मनुष्यजन्मास आलों व पुण्यसंचयाच्या योगानें जन्माचें सार्थक करीन ' असें जर प्रत्येक ह्मणता व मानता तर किती तरी बरें झालें असतें. खिस्तानें ज्याप्रमाणें आपल्या अनुयायांस उपदेश करून एकमनानें व पूर्ण विश्वासानें आपणास येऊन मिळण्याचा उपदेश केला आहे, तसाच श्रीकृष्णानेंही परमधर्म कथन करितेवेळीं अर्जुनास सांगितलें:—

सर्व धर्मान् परित्यज्य मामेकम् शरणं व्रज ।
अहं त्वां सर्व पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

अनेक प्रकारच्या धर्मवेडाच्या कल्पना सोडून देऊन मला एकट्यालाच शरण ये. ह्मणजे मी तुला सर्व पापांतून मुक्त करीन. कष्टी होऊं नकोस.' हा उपदेश कोणीकडे आणि गंगास्नानानें पाप नाहींसें होतें ही कल्पना कोणीकडे ? परमेश्वराच्या ठायीं पूर्ण विश्वास, सदोदित सद्वर्तनी असावें एतदर्थ अव्याहत प्रयत्न, बुद्धया किंवा न कळत आपल्या हातानें दुष्कृत्य घडल्यास त्याबद्दल अंतःकरणपूर्वक पश्चात्ताप, हे पापविमुक्त होण्याचे खरे उपाय आहेत; आणि अशाच उपायांचा अवलंब पूर्वकालीन आर्य करीत असत असें दिसतें. ऋग्वेदांतील देवतांमध्यें वरुण हा सर्वांत नीतिमान् व सद्गुणी असून त्याच्या भक्तांनीं केलेल्या प्रार्थना किती कळवळ्याच्या आहेत, हें ऋग्वेदांतील कांहीं सूक्तांवरून दिसून येईल. (मं. ५-६, मं १–२४, मं. ७–८६ व ८९.) याप्रमाणें पश्चात्तापपूर्ण अंतःकरणानें ईश्वरास शरण जावें हा खरा मार्ग टाकून भलत्याच रस्त्यानें आपण जाऊं लागल्यास त्यापासून फायदा न होतां अधिक खालावत मात्र जाणार याबद्दल शंका नाहीं. ' ॐ नमः शिवायै नारायण्यै दशहरायै गंगायै नमोनमः ' असा मंत्र पांच हजार वेळां जपल्यानें किंवा दशहराच्या दिवसांत नदींत स्नान केल्यानें अंगावरील मळाप्रमाणें अंतःकरणांतील मळही धुऊन टाकतां आला असता तर सर्व लफंगे व निंद्य वर्तनाच्या लोकांस परमेश्वरचरणांचा लाभ करून घेण्याचा हातरोख उपाय लाभल्याप्रमाणें होऊन सर्वत्र अनर्थ माजून राहील. दुसरी जी एक अत्यंत महत्वाची गोष्ट तिचा आपण कधींही विचार करीत नसतों; ती ही कीं, प्रत्यक्ष भगीरथानें गंगेस सांगितलें कीं, साधूंचा समागम झाल्यामुळें तूं पुनः पुनीत होशील. यावरून सिद्ध होतें कीं, प्रत्यक्ष गंगेलाही पापापासून मुक्त करण्याची

शक्ति साधुजनांत आहे; तर मग साधुसमागम हा गंगास्नानाहून अधिक श्रेष्ठ व अधिक फलप्रद होय, 'साधूंची संगति हाचि स्वर्गवास' असें तुकारामबुवांनीं सांगितल्याप्रमाणें साधुजनांचा समागम प्राप्त करून घ्यावा. ते खऱ्या कर्तव्याची ओळख करून दिल्यावर आम्हांकरवीं योग्य तींच कार्यें घडवून आणून आमची जीवनयात्रा सुखावह होईल असें करतील. अशा साधूंचा शोध करून त्यांनीं ज्या या काळरूपी वाळवंटावर आपली सत्कृत्यरूपी पावलें उमटवून सन्मार्गगामी लोकांसाठीं खुणा करून ठेविल्या आहेत, त्यांच्याच अनुरोधानें आपण गेल्यास गंगास्नानाचें महत्पुण्य पदरीं पडल्यावांचून रहाणार नाहीं. शेवटीं श्रीसाधु तुकारामाच्या अभंगवाणीनें सांगावयाचें ह्मणजे—

जाउनियां तीर्था काय तुवां केलें । चर्म प्रक्षाळीलें वरी वरी ॥
अंतरींचें शुद्ध कासयानें झालें । भूषण त्वां केलें आपणया ॥
वृंदावन फळ घोळिलें साकरा । भीतरील थारा मोडेचीना ॥
तुका ह्मणे नाहीं शांति क्षमा दया । तों वरी कासया फुंदा तुली ॥

वटसावित्री.

महाराष्ट्रांत दरसाल हिंदुस्त्रिया ज्येष्ठ पौर्णिमेस प्राचीन साध्वीशिरोमणी सावित्री हिच्या प्रीत्यर्थ जें व्रत करीत असतात, तें वटसावित्री या नांवानें प्रसिद्ध आहे. या व्रताच्या उत्पत्तीसंबंधाची कथा अशी आहे कीं, पूर्वकालीं मद्र देशांत अश्वपति नांवाचा एक क्षमाशील व सत्यप्रतिज्ञ राजा होऊन गेला. त्याला संतान नव्हतें, तेव्हां त्यानें सावित्रीचें (सूर्याचें) पुरश्चरण केलें. त्यायोगें त्याला जी कन्या झाली, ती सावित्री याच नांवानें संबोधिली गेली. ही मुलगी सुस्वरूप, निरोगी व बुद्धिमान् अशी निघाली. कालेंकरून ती उपवर होतांच तिच्याबद्दल कोणीही मागणी करीत नाहीं असें पाहून, राजानें तिला स्वतःच पति निवडण्यास सांगून अनेक देश हिंडण्यासाठीं योग्य प्रकारें प्रयाणाची तयारी करून दिली. आपल्या पित्याच्या पदरीं असलेल्या वृद्ध मंत्र्यास बरोबर घेऊन पतिशोधार्थ ती अनेक देशांत गेली; परंतु तिच्या मनाजोगा तिला पति सांपडेना. शेवटीं शाल्व देशाचा राजा द्युमत्सेन हा राज्यभ्रष्ट होऊन अरण्यांत रहात होता, तेथें ती पोहोंचली. द्युमत्सेनाच्या आश्रमांत त्याचा पुत्र सत्यवान हाही होता. त्याचें वर्तन शुद्ध, वाणी गोड, प्रकृति सुदृढ व स्वभाव अत्यंत प्रेमळ असल्याचें पाह-

तांच सावित्रीनें त्याला वरण्याचा निश्चय केला. त्याच्या गरिबीचें तिला कांहींच वाटलें नाहीं व अशा सद्गुणी वराच्या सहवासांत अरण्यवास देखील आनंददायक होईल असें त्या वैभवसंपन्न राजकन्येस वाटलें. स्वदेशीं परत आल्यावर तिनें आपल्या पित्यास आपण सत्यवानास मनानें वरलें असल्याचें सांगून यथासांग धर्मविधीनें विवाहकार्य उरकण्याबद्दल विनंति केली. अश्वपतीराजानेंही सावित्रीचें ह्मणणें मान्य करून लग्नकार्याची तयारी चालविली; परंतु तेथें नारदाची मूर्ति प्रविष्ट झाली व सत्यवानास विवाहानंतर बिनचूक एक वर्षानें मृत्यु येणार असल्याचें त्यानें भविष्य वर्तविलें. अश्वपति बिचारा घाबरला. परंतु सावित्रीनें निश्चयपूर्वक सांगितलें कीं, ज्या सत्यवानास आपण मनानें व वाचेनें वरिलें, तो अल्पायुषी असो किंवा दीर्घायुषी असो त्यालाच आपण वरणार. योग्य कालीं तिचा सत्यवानाशीं विवाह झाला व ती त्याजबरोबर आश्रमांत राहूं लागतांच राजवैभवाचे अलंकार तिनें टाकून दिले व आपल्या सासूप्रमाणें साधीं वस्त्रें परिधान केलीं. भिडस्त वर्तन, सात्विक वागणूक, व प्रेमळ स्वभाव यांच्यामुळें ती तिच्या सासूश्वशुर व पति यांस अत्यंत प्रिय झाली. हां हां ह्मणतां नारदानें सांगितलेला तिच्या नवऱ्याच्या अपमृत्यूचा काल जवळ आला. त्यानें वर्तविलेल्या भविष्यासंबंधानें ती रात्रंदिवस विचार करीतच होती. शेवटीं एक वर्ष संपण्यास अवघे चार दिवस राहिले; तेव्हां ती एकाग्रचित्तानें ईश्वरावर भार घालून त्याच्या चिंतनांत मग्न झाली. तिला अन्नोदकही रुचेना. चवथ्या ह्मणजे शेवटच्या दिवशीं तर तिनें पतीच्या निकट सान्निध्यांत रहाण्याचा निश्चय करून ती त्याच्याबरोबर कंदमुळें आणण्यासाठीं अरण्यांत गेली. वन्यफळें वगैरे गोळा केल्यावर सत्यवान होमासाठीं कुऱ्हाडीनें लांकूड तोडूं लागला. कांहीं वेळानें त्याच्या मस्तकांत व हृदयांत वेदना उत्पन्न झाल्या व तो जमिनीवर धाडकन् पडला. सावित्रीनें त्याचें मस्तक आपल्या मांडीवर घेतलें व अत्यंत चिंतायुक्त होत्साती ती त्याला वारा घालीत सावध करण्याचे उपाय करूं लागली. सत्यवानाचे प्राण हरण करण्यासाठीं प्रत्यक्ष मृत्युदेव जो यम तो तेथें आला व त्यानें ते हरण केले. यम पाठ फिरवून आपल्या यमपुरीकडे जाऊं लागतांच सावित्रीही त्याच्या मागून चालली. यमानें तिला आपल्या मागें येण्याचें कारण विचारिलें. तिनें उत्तर दिलें कीं, जेथें पति तेथें मी या न्यायानें त्यांच्या मार्गेच मी येणार आहें. पुढें यमाचें व तिचें बराच वेळ भाषण झालें. तिच्या सासूश्वशुरांचें नष्ट वैभव पुनः प्राप्त करून देण्याचें यमानें आश्वासन दिलें व तिच्या पित्यासही पुत्रप्राप्ति होतो

ऐसा वर दिला; तरी सावित्री काहीं केल्या मार्गे फिरेना. शेवटीं आपण स्वत. पुत्रवती व्हावें, असा वर तिनें यमापाशीं मागितला. सावित्रीच्या पतिप्रेमाची परमावधि पाहून चकित झालेल्या यमानें आपण काय ह्मणतों, याचा विचार न करिता 'तथास्तु' असें ह्मटलें. पुत्रप्राप्ति होणें वैधव्यदशेंत शक्य नाहीं, अर्थात् पतीस जीवदान देणें हा एकच मार्ग यमाजीपंतास खुला राहिला आणि त्यानें सावित्रीच्या पतिभक्तीची तारीफ करून सत्यवानास जिवंत केलें. तिच्या मुळें उभय कुलाचें कल्याण होऊन आनंदी आनंद झाला. यावरून सावित्रीव्रत प्रचारात आलें

शास्त्रोक्त विधि.

ज्येष्ठ शु १३ शीपासून पौर्णिमेपर्यंत पति आयुष्मान् व्हावा एतदर्थ सावित्रीचें व्रत आचरावें. त्रिरात्र उपोषित राहता येणें शक्य नसेल, तर त्रयोदशीस नक्त करून चतुर्दशीस अयाचित व पौर्णिमेस उपोषित रहावें सावित्रीची सुवर्ण प्रतिमा करून किंवा वटवृक्षाखालीं सावित्री, सत्यवान व यम यांची चित्रें काढून त्यांची षोडषोपचारें पूजा करावी. सौभाग्यवतींनीं एकमेकास वायन द्यावें. पौर्णिमेच्या दुसऱ्या दिवशीं दंपतिभोजन घालून सायंकाळीं सावित्रीची कथा वाचावी किंवा पुरोहिताच्या मुखें श्रवण करावी.-या व्रताबद्दल तीन दिवस पाळणें ते पौर्णिमेच्या निर्णयानुसार त्रयोदशीपासून घ्यावे पौर्णिमा सूर्यास्तापूर्वी सहा घटिकाहून कमी असल्यास दुसऱ्या दिवशीं हें व्रत आचरावें.

चालू रूढि.

महाराष्ट्रापुरतें पाहू गेल्यास स्मार्त सांप्रदायी दाक्षिणात्य ब्राह्मणात या व्रताचा विशेष प्रचार असल्याचें दिसून येतें. या दिवशीं स्त्रिया उपोषित राहून वटवृक्षाची पूजा करीत असतात. ब्राह्मणेतर स्त्रियांनींही हें व्रत पाळण्यास अलीकडे प्रारंभ केला आहे. विशेषत मुंबईसारख्या शहराच्या ठिकाणीं सांपत्तिक व इतर बाबींच्या सवलती सर्व वर्णास बहुतेक सारख्या असतात. त्यामुळें वरच्या लोकांनीं आचरलेल्या कित्येक खर्चाच्या बाबी सामान्यत विद्या किंवा ज्ञान यात मागासलेल्या लोकांनीं केवळ अनुकरणाच्या लालसेनें आपल्या समाजात रूढ करण्यास अलीकडे प्रारंभ केला आहे बंगाल्यात वटसावित्रीव्रत पाळण्याची तऱ्हा किंचित् भिन्न आहे या दिवशीं स्त्रिया आपल्या पतींची पूजा करीत

असतात. त्यांच्या अंगास सुगंधी तेलें लावतात व चंदनाची उटी काढतात. फुलांचा हार त्यांच्या गळ्यांत घालणें, हातांत पुष्पगुच्छ देणें वगैरे पूजनात्मक विधि उरकल्यावर नवीन वस्त्र पतिराजास अर्पण करण्यांत येतें. याशिवाय यमाची पूजा करून त्याला पुष्प, फळें व वटवृक्षाची लहान डहाळी त्या समर्पण करीत असतात. हें व्रत तेथें, ' सावित्रीव्रत ' या नांवानें प्रसिद्ध आहे. दक्षिण हिंदुस्थानांत हें व्रत रूढ नाहीं. सावित्रीची गोष्ट हिंदुस्थानांतील सर्व वरच्या वर्णांतील हिंदुस्त्रियांस माहीत असून तिच्याबद्दल परमादर व्यक्त केला जातो.

सावित्रीव्रत हें कौटुंबिक उत्सवांतलें एक आहे. पतीच्या आयुष्याची दोरी अकालीं तुटूं नये म्हणून मृत्युदेवाची पूजा करणें, सावित्रीची कथा वाचणें किंवा श्रवण करणें, रंगभूमीवर सावित्री नाटकाचा प्रयोग पाहणें वगैरे प्रकारानें हा दिवस स्त्रियांकडून साजरा केला जातो. वडाच्या पानांचे द्रोण करून त्यांत ऋतु-परत्वें प्राप्त होणारीं फळें व सौभाग्यद्रव्यें घालून शेजारच्या सौभाग्यवती स्त्रियांस वायनें दिलीं जातात. भटजींची या दिवशीं कोण धांदल ! विशेषतः शहरांत स्त्रिया आपापल्या घरीं लहानशी वडाची डहाळी आणून पूजा करीत असतात. त्यामुळें पुरोहितास आपल्या निरनिराळ्या कुळांचीं कामें वेळेवर आटपून किंचित् द्रव्यप्राप्ति करून घेण्याची संधि साधण्यास बरेच श्रम करावे लागतात. खेड्यांतील सौभाग्यवती स्त्रिया एकाद्या वडाच्या झाडाखालीं एकत्र जमून तेथें पूजा करीत असतात. विधवा फक्त उपोषण मात्र करितात. सावित्रीच्या कथानकावरून एक महत्त्वाची गोष्ट समजून येणार आहे, ती ही कीं,

प्राचीनकालीं विवाह

हल्लींप्रमाणें बालवयांत होत नसत. प्रत्येक मुलीचें लग्न झालेंच पाहिजे असाही निर्बंध नसे. मुली अविवाहित रहात व त्यांस पित्रार्जित मालमत्तेंतून पुत्रांप्रमाणें कांहीं भाग मिळत असे. विवाहाचे निरनिराळे प्रकार त्या कालीं समाजांत रूढ होते. त्या सर्वांचें वर्गीकरण करून स्मृतिकारांनीं विवाहाचे मुख्य आठ * प्रकार

* ब्राह्म विवाहांत वराचें कुल, शील, विद्वत्ता, आचरण, आरोग्य वगैरे पाहून आपल्या कन्येस तो सर्वपरी योग्य पति आहे असें दिसून आल्यास, तिला सुमुहूर्तावर त्यास अर्पण करीत. दैव विवाहांत यज्ञाच्या वेळीं यजमान आपली कन्या पुरोहिताला देत असे. आर्षविवाहांत वराजवळून दोन गाई घेऊन कन्या देत. हा एक प्रकारचा कन्याविक्रय असल्यामुळें या पद्धतीस शास्त्रांनीं दोष दिला आहे.

ठरविले. त्याचीं नावें पुढीलप्रमाणें होतीं—१ ब्राह्म २ दैव, ३ आर्ष, ४ प्राजापत्य, ५ आसुर, ६ गान्धर्व, ७ राक्षस व ८ पैशाच. यापैकीं पहिले चार प्रकार ब्राह्मणात रूढ होते, तरी ब्राह्मविवाहपद्धति सर्वांत श्रेष्ठ मानीत क्षत्रियात गान्धर्व व राक्षसविवाहपद्धति चालू होती. शिवाय ब्राह्मपद्धतीनेंही त्याच्यात लग्नविधि उरकीत. गान्धारी व धृतराष्ट्र याचा विवाह ब्राह्मपद्धतीनें झाला. सावित्रीचा विवाह देखील अशाच रीतीनें उरकला गेला त्या कालीं स्वयंवराची पद्धतिही रूढ होती. स्वयवरसमारभाच्या वेळीं कन्येच्या पित्यानें लावलेला पण जिंकणारास तिला अर्पण करीत. कन्या उपवर झाल्यावर तिला अनुरूप असा पति शोधून काढण्याचें काम मातापितरें करीत किंवा मुलीसच योग्य पति निवडण्यास सागत. परतु अशा रीतीनें मुलीनें निवडलेल्या पतीस वरण्यापूर्वी तिला आपल्या पित्याची समति घ्यावी लागे जेव्हा सावित्रीनें आपला पति निवडला व ती परत स्वगृहीं आली, तेव्हा पिता म्हणाला,

प्रार्थितः पुरुषो यश्च स निवेद्यस्त्वया मम ।
विमृश्याहं प्रदास्यामि वरय त्वं यथेप्सितम् ॥
(वन. २९३–३३).

' ज्याला तू पसत केलें असशील तो कोण हें मला साग. मी त्याच्याबद्दल विचार करून मग तुला त्याला देईन. ' प्राचीन कालीं मुलींस स्वपति ठरविण्याची मुभा असल्यामुळें कधीं कधीं तरुण मुलींची निवड चुके ऋग्वेदाच्या १० व्या मडळात (सूक्त २७ ऋ० १२) असें म्हटलें आहे कीं 'विवाहासाठीं मुलीचें मन वल्वि-

प्राजापत्य विधींत वराकडून काहीं एक न घेता आपली कन्या योग्य वराला देत. **आसुर**विवाहात मुलींच्या मातापितरास शुल्क किंवा कन्येचें मोल द्यावें लागे. कैकयीचा दशरथाशीं व माद्रीचा पडूशीं विवाह यापद्धतीनें झाला. **गान्धर्व**विवाहात उपवर कन्या आपल्या वडिल जनास नकळत आपणास पसत असेल त्या पुरुषास वरीत असे. शकुतला व दुष्यत याचें लग्न गाधर्वपद्धतीनें झालें. **राक्षस**विवाहपद्धति फार भयकर होती. मुलीचें हरण पराक्रमाच्या योगानें करीत. कन्येच्या बाधवाच्या इच्छेविरुद्ध तिला बलात्कारानें घेऊन जात. कृष्णानें रुक्मिणीचें अशाच रीतीनें हरण केलें. विचित्रवीर्यासाठीं भीष्मानें अबिका व अबालिका याचें हरण राक्षसविवाहपद्धतीनेंच केलें. **पैशाच**विवाहात कन्या निद्रित किंवा मूर्छित असता तिला नेत

णाराच्या संपत्तीला भुलून कित्येक मुली कबूल होतात. परंतु जी मुलगी सुशील व सुस्वरूप असते, ती अनेकांतून आपणास जो प्रिय असेल त्यालाच वरते.' वर निश्चित झाल्यावर वर्णाश्रमधर्माप्रमाणें योग्य अशा विवाहपद्धतीनें कन्येला सालंकृत करून वराला देत. वधु व वर संसाराची जबाबदारी शिरावर घेण्यास समर्थ असून विवाहाच्या वेळीं ज्या शपथा घेत, त्यांवरून पाहतां तीं वयानें व बुद्धीनें प्रौढ असत हें सिद्ध होतें. ऋग्वेदांत (मं० १०-८५) विवाहासंबंधी प्रार्थना असून त्या कालीं द्विज कोणत्या विधीनें लग्नकार्य उरकीत हें दिसून येतें. सध्या वाद्यांच्या गजरांत उभय पक्षाकडील पुरोहित ह्या शपथा वधुवरांच्या वतीनें घेत असतात. परंतु त्यांचा अर्थ मात्र पुरोहितास किंवा दुसऱ्या कोणास समजत नसतो. ही स्थिति शोचनीय होय. नमुन्यासाठीं कांहीं ऋचांचा अर्थ खालीं देत आहों:—

२२. हे विश्वावसू, येथून ऊठ. आह्मी नम्रपणें तुला प्रणाम करितों. पूर्ण वाढ झालेल्या या कन्येपाशीं जाऊन तिला पतीशीं संलग्न कर.

२३. उपवर कन्येच्या शोधार्थ ज्या मार्गानें आमचे मित्र जातात, तो मार्ग सुलभ व निष्कंटक होवो. देवहो, पति व पत्नी यांचें पूर्णैक्य होवो.

२४. कन्ये, तुला दैदीप्यमान् सूर्यानें (कौमार्यावस्थेच्या) पाशांनीं बद्ध केलें होतें. ते पाश आतां मोकळे करतों. तुला पतीच्या समागमांत ठेवीत असून जें गृह सत्य व सत्कृत्यें यांचें निवासस्थान आहे, अशा गृहीं तुला ठेवीत आहों.

२५. या पितृगृहांतून काढून पतीच्या गृहीं तुला उत्तम प्रकारें प्रस्थापित करितों. हे इंद्रा, ती भाग्यशाली व सुपुत्रांची माता होवो.

२६. ...... तुझ्या पतीच्या गृहीं जा आणि तेथील गृहस्वामिनी हो. सर्वांची धनीण होऊन त्यांच्यावर तुझा शब्द चालव.

२७. तुला मुलें प्राप्त होवोत. तुला सौख्याचा लाभ घडो. तुझीं गृहकार्यें लक्षपूर्वक कर. ...... वृद्धापकालपर्यंत तूं या तुझ्या गृहीं अधिकार चालव.

४२. वधुवरांनो, तुह्मी येथें एकत्र रहा. कधींही एकमेकांस विसंबूं नका. अनेक प्रकारच्या सुग्रासाचें सेवन करा. स्वगृहीं वास करून पुत्रपौत्रांच्या सहवासांत सुखानें काल क्रमण करा.

४३. (वधुवर ह्मणतात) प्रजापति आह्मांला मुलें देवो. वृद्धापकालापर्यंत आह्मां उभयतांना आर्यमन् एकत्र ठेवो. (वधूस) हे वधू, तुझ्या पतीच्या गृहीं

लक्षणांनीं युक्त होतसाती प्रवेश कर. आमच्या दासदासींना व गुरांढोरांना चांगल्या रीतीनें वागव.

४४. तुझ्या नेत्रांत राग नसो. तुझ्या पतीच्या सुखासाठीं जपत जा. आमच्या गोधनाची जोपासना कर. तुझें चित्त उल्हासित असो आणि तुझें सौंदर्य उज्ज्वल असो. वीरपुत्रांची तूं माता हो आणि देवांची तूं भक्त हो. आमच्या दासदासींना व गुरांढोरांना चांगल्या प्रकारें वागव.

४५. हे इंद्रा, ही स्त्री भाग्यशाली व सुपुत्रांची माता होईल असें कर. ती दशपुत्रा होवो. मग पतीसह या घरांत अकरा पुरुष होतील.

४६. (वधूस) तुझे श्वशुर व सासू यांच्यापाशीं तुझा शब्द चालो. दीर व नणंदा यांच्यावर तुझा अधिकार राज्ञीप्रमाणें चालो.

४७. (वधूवर ह्मणतात) सर्व देव आमच्या हृदयांचें एकीकरण करोत. (अर्थात् आह्मी सर्व कार्यांत एकदिलानें वागावें असें करोत.)

आजकाल आह्मा आर्य ह्मणविणारांत जे

वाहुल्या वाहुलींचे विवाह

बेजबाबदार रीतीनें उरकले जातात त्यांचा विचार केला असतां आह्मी आमच्या कर्तव्यकर्माबद्दल काळजी बाळगीत नाहीं व आमच्या पूर्वजांच्या आज्ञांचा भंग करीत आहों, असेंच ह्मणावें लागतें. सासूश्वशुरांवर व घरांतील इतर माणसांवर अंमल चालविणें तर एकीकडेच राहिलें. उलट रूढीपरत्वें बालस्नुषेस मन मोकळें करून बोलण्यासवरण्याचीही मोकळीक नसल्यामुळें आमच्या कोमल दुहितांचे व भगिनींचे जे हाल होतात, त्याबद्दल सर्व देव एकत्र बसून आमच्या समाजावर शापांचा वर्षाव करीत असतील. आह्मां हिंदुस्थानांतील आर्यांचे लग्नविधि ह्मटले ह्मणजे केवळ विषयोपभोगाच्या लालसेनें एकत्र आलेल्या तरुण स्त्रीपुरुषांतील प्रेमसंबंध जुळविण्याचें साधन नव्हे. तो धार्मिक अतएव पवित्र संस्कार आहे. त्यांत दैविक तेज आहे. तो व्यक्तीव्यक्तींतील करार नव्हे. धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे चतुर्विध पुरुषार्थ साध्य करून घेण्याच्या हेतूनें पंचमहाभूतें व समाज यांस साक्ष ठेवून एकमेकांशीं आणभाक केलेल्या दोघां जबाबदार व्यक्तींचा (पुरुष व प्रकृति यांचा) शुद्ध संकल्प दाखविणारा हा मंगलविधि सर्वपरी मंगलदायक होईल असें करण्याची जबाबदारी समाजाच्या नेत्यावर आहे. आह्मी सध्यां जी सामाजिक अवनति

भोगीत आहों ती विवाहासंबंधी ईश्वराच्या आज्ञा मोडल्याबद्दल शिक्षेदाखल आहे असें ह्मणणें चुकीचें होणार नाहीं. आमच्या समाजाचें दिव्य नेत्रांनीं निरीक्षण करून

श्री स्वामी रामतीर्थ

यांनीं एकदां अधिकारयुक्त वाणीनें हिंदु देशास एका व्याख्यानांत असें बजावलें कीं, 'जगांतील अत्यंत पवित्र संबंध ह्मटला ह्मणजे लग्नसंबंध होय. परंतु तो अपवित्रतेच्या योगानें आह्मीं कलुषित केल्यामुळें त्यापासून उत्पन्न झालेली सर्व प्रजा अवनत स्थितींत आहे. अत्यंत महत्वाची व पवित्र अशी ही संस्था अतिशय निष्काळजीपणानें, अयोग्य-रीतीनें व निर्लज्जपणानें वर्तविली जाते. पत्रिका पाहिल्या, मुहूर्त काढले, मंगलाष्टकें ह्मटलीं, स्तोत्रें गाइलीं आणि अनेक धार्मिक संस्कार केले, तरी देखील हिंदुस्थानांतील लग्नें कुमुहूर्तावर, अमंगल व अपवित्र अशींच होतात. आपल्या अनुकूल स्थानबलाच्या जोराबर विवाहित होणारें कोमल, अपरिपक्व जोडपें पाहून आकाशांतील कोणतेही ग्रह आपल्या मंगल स्थानांत रहाण्यास धजणार नाहींत. असा हा अमानुष प्रसंग पाहतांच ते ग्रह चळचळ कांपतात आणि स्वस्थानापासून च्युत होतात. आपल्या पायांवर उभें राहतां येत नाहीं अशा जोडप्याच्या भ्रष्ट लग्नाला धार्मिक स्वरूप देऊन तें पवित्र करण्याचें काम वैदिक मंत्र करीत नाहींत. इतकेंच नव्हे, तर ते कायमचे फोल आणि कुचकामाचे होतात. देशामध्यें अयोग्य, कर्तृत्वहीन, निरुपयोगी, परोपजीवी प्राणी उत्पन्न करण्यासाठीं निर्धनाचा विवाह लावणाऱ्या विधीच्या अधर्म्य दर्पापुढें कोणतीं सुमनें आपलें माधुर्य कायम ठेवूं शकतील!'

दुराग्रहास वश न होतां समाजहिताच्या सिद्धीकरितां हा अनन्वित प्रकार एकदम बंद पाडला पाहिजे. दुराशेनें मुलांमुलींचा विक्रय करण्याचा आसुरी प्रकार बंद पाडून खरे सार्थ ब्राह्मविवाह सर्वत्र चालू होतील, असा प्रयत्न केला पाहिजे. आपल्या नीतीसाठीं, हिंदुस्थानच्या नांवासाठीं, आपल्या स्वतःसाठीं आणि स्वतःच्या वंशजांसाठीं हे अंधपणाचे प्रकार बंद पाडले पाहिजेत. असें हें दरसाल येणारें सावित्रीचें व्रत आह्मांस सांगत नाहीं काय? सावित्रीचें जें वर कथानक दिलें आहे त्यांत

यमासंबंधाचा कथाभाग

असून त्याचा उलगडा करणें आवश्यक आहे. यम हा देहांतून प्राण हरण करणारा आहे, अशी ज्याप्रमाणें हिंदूंची कल्पना आहे त्याचप्रमाणें इतर धर्मीय

[illegible]कही मृत्यु घडवून आणणारा मृत्युदेव असून तो मनुष्यमात्राचें आयुष्य संपतांच त्याला इहलोकांतून घेऊन जातो असें समजतात. हल्लींच्या काळीं जन्ममृत्यूसंबंधानें प्रयोग चालवून शास्त्रज्ञांनीं यमाजीभास्करास मृत्युलोकांतून हद्दपार केलें आहे. त्याचा ताबा आपल्या जीवितावर नसून मृत्यूचे प्रसग जसे घडवून आणणें शक्य आहे तसेच ते प्रयत्नानें घालविणेंही शक्य आहे असें ते सप्रमाण सिद्ध करतात. असें जर आहे तर यमानें आपल्या पाशांनीं सत्यवानास बद्ध केलें वगैरे गोष्टी कशा मान्य होणार? तसेंच एक वर्षानंतर नेमक्या वेळीं सत्यवानास मृत्यु प्राप्त होईल असें भविष्य करणें शक्य आहे कीं काय, हा देखील एक प्रश्न आहे. एकाद्याचा मरणकाल जर जन्मतः ईश्वराज्ञेनेंच ठरलेला आहे तर तो चुकेल कसा? या प्रकारच्या प्रश्नांस समर्पक उत्तर देणें शक्य नाहीं. तेव्हां त्यासंबंधानें भलतेसलते तर्क करण्यापेक्षां या कथेंत काय सार आहे, एवढेंच पाहणें विशेष योग्य होईल. हजारों वर्षें समाजांत दंतकथेच्या रूपानें रूढ झालेल्या गोष्टींत फेरबदल होत जाऊन ज्या काळीं त्या लिहिल्या गेल्या, तेव्हां त्यांत अलौकिक असा भाग गुंतविला गेला, त्यामुळें सत्यासत्याची निवड करून व्यवहारिकदृष्ट्या या कथांचा अर्थ जुळविणें फार बिकट होतें. आमच्या मतें सावित्री व यम यांचें भाषण ह्मणजे एक रूपक आहे. अशाच प्रकारचें दुसरें एक रूपक सांपडतें.

कठोपनिषदांत अशी कथा आहे कीं वाजश्रवस यानें नचिकेतस नामक आपल्या पुत्रास यमाकडे पाठविलें. यमाची भेट होईपर्यंत तीन दिवस तो यमद्वारीं तिष्ठत राहिला, याबद्दल यमास वाईट वाटून त्यानें त्यास तीन वर देण्याचें कबूल केलें. नचिकेतसानें पहिला वर मागितला तो असा–' हे मृत्यो, माझा पिता गौतम माझ्या संबंधानें शांत चित्त, प्रसन्नहृदयी व विगतक्रोध होवो. ' यमानें 'तथास्तु' ह्मटल्यावर दुसरा वर त्यानें असा मागितला कीं 'स्वर्गप्राप्ति ज्या यजमानाला होते, तो अग्नीच्या द्वारें देवत्व पावतो. या अग्नीचें ज्ञान मला सांग'. हें ज्ञान यमाकडून मिळविल्यावर तिसरा वर मागितला तो असाः—

येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।

'मनुष्य मरण पावला असतां आत्मा असतो असें कोणी ह्मणतात आणि कित्येक ह्मणतात कीं आत्माच नाहीं. यांतून खरें कोणतें?' मृत्यूनें या प्रश्नास उत्तर देण्याची टाळाटाळ केली व विषयोपभोग हवे तेवढे माग, ते सर्व तुला

देऊन संतुष्ट करीन असें ह्मणाला, परंतु नचिकेतसानें यमास सांगितलें की धन, कनक, कांता वगैरे नश्वर विषय मला नकोत. यमानें नचिकेतसास अनेक परीनें संतुष्ट करण्याचें योजिलें, परंतु जेव्हां तें त्यास पटेना, तेव्हां त्यानें सांगितलें,

तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गव्हरेष्ठं पुराणम् ।
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥१२॥
एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य ।
स मोदते मोदनीयꣳहि लब्ध्वा विवृतꣳसद्म नचिकेतसं मन्ये ॥१३॥

दिसण्यास कठिण, गहन, आच्छादलेला, बुद्धीच्या (गुहा) ठिकाणीं स्थित, अनेक संकटें सोसल्यावर प्राप्त होणारा, प्राचीन असा तो आत्मा, चित्ताचा आत्म्याच्या ठिकाणीं लय केल्यानें ज्ञात होतो. असें ज्ञान झाल्यावर बुद्धिमान् मनुष्य हर्ष व शोक या दोहोंचाही त्याग करतो ॥१२॥ हें श्रवण करून, याचें योग्य मनन करून धर्मरूप अशा याचें पृथक्करण करून (ह्मणजे आत्मा हा शरीराहून भिन्न आहे हें समजून) सूक्ष्मरूप आत्म्याचा साक्षात्कार झाल्यावर मनुष्य आनंददायक अशा वस्तूची प्राप्ति झाल्यामुळें आनंद पावतो. करितां हे नचिकेतस्, तुझ्याकरितां ब्रह्मज्ञानाचें द्वारच खुलें केलें आहे असें मला वाटतें."

यावरून तरुण पुरुषांस जसें ब्रह्मज्ञानप्राप्ति हेंच अंतिम ध्येय असें वाटत असे, तसेंच स्त्रियांस पति हेंच आद्य दैवत वाटून त्याच्या समागमांत आपलें आयुष्य जावें, एतदर्थ मृत्यूशीं भांडण्यासही त्या तयार असत असें दिसतें. नचिकेतसानें ब्रह्मज्ञान हें सर्व इहलोकींच्या सुखोपभोगाहून श्रेष्ठ मानिलें. सावित्रीनें पतिविरहित जीवन अयुक्त समजून आपल्या पतीचा बचाव करण्यासाठीं शिकस्तीचा प्रयत्न केला. स्वतःची जीवनयात्रादेखील संपविण्यास तयार होऊन ती मृत्यूच्या मार्गें चालली.

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनंतं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥१-१५॥

शब्द, स्पर्श, रूप, क्षय, रस, गंध, आदि अंतरहित, नित्य, श्रेष्ठ आणि शाश्वत असें जें ब्रह्म तें जाणल्यानें मरणापासून सुटका होते असें प्रत्यक्ष यमानें नचिकेतसाला सांगितलें; अर्थात् यम हा केवळ प्राणहरण करणारा व पौराणिक कालीं पुराणकारांनीं वर्णिलेला भयानक काळपुरुष नव्हे, तर तो महाज्ञानी व मानवी कुटुंबाचें कल्याण योजणारा एक देव आहे असें उपनिषत्कार

तरी मानीत असत असें सिद्ध होतें म्हणूनच त्यानें सावित्रीला तिचा पति परत देऊन तिची इच्छा पूर्ण केली (यासबंधीं माहिती भाऊजीज या मुद्रा खालीं पहावी) स्वयंवराची रूढि अमलांत येण्यापूर्वी म्हणजे रामायण महाभारत कालापूर्वी सावित्रीची कथा लोकांस माहीत असावी जगात मनुष्य-प्राण्यावर अकल्पित दु खाचे प्रसग येतात, परतु ते प्राप्त झाले असता सकटाशीं मात्र नव्हे तर प्रत्यक्ष मृत्यूशीं तोंड देण्यास आपली तयारी असली पाहिजे हें दाखविण्यासाठीं महाभारतांत अश्वपतिराजा व त्याची कन्या सावित्री याची कथा धृतराष्ट्रास मागितली आहे पुरातनकालीं आर्य स्त्रिया ज्ञान व निष्ठा याच्या जोरावर प्रत्यक्ष मृत्यूस हार न जाता त्या स्वत चें ध्येय सपादण्यात किती दक्ष होत्या हें दिसतें. असो हल्लींच्या कालीं या कथानकावरून

बोध काय घेतां येईल

हें पाहू सध्याच्या विचारयुगातील सिद्धांतास धरून आपण चाललों तर एवढी गोष्ट कबूल करण्यास हरकत नाहीं कीं, सावित्रीच्या कालीं मुलीस स्वत साठीं पति ठरविण्याची मोकळीक होती लग्न होताच सावित्री आपल्या माहेरच्या डाम डौलाच्या चाली सर्व टाकून देऊन पतीबरोबर अरण्यातील पर्णकुटिकेंत रहायाला तयार झाली त्याप्रमाणें इतर स्त्रियाचीही तयारी असे त्या प्रौढ वयाच्या असल्यामुळें विवाहाच्या वेळीं आपली प्रापंचिक जबाबदारी जाणत व पति म्हणजे आपलें सर्वस्व आहे असें मानून त्याच्याबरोबर सुखदुःखें भोगण्यास व त्याच्या प्रप चाच्या कार्यात मदत करण्यास तयार असत स्नुषेसंबधानें सासूश्वशुरांचें अप्रतिम प्रेम, तिच्यामुळें आपल्या कुलाची वृद्धि व उन्नति व्हावी ही सदिच्छा, त्याचप्रमाणें सासूश्वशुरासही केवळ मातृपितृस्थानीं मानण्याची सुनाची तयारी, या सर्व गोष्टींचा विचार केला असता प्राचीनकालीं आपला समाज व याच उन्नतावस्थेस पोहोंचला होता असें सिद्ध होतें या सद्गुणाचा ऱ्हास झाल्यामुळें आम्हास अवनति प्राप्त झाली आहे त्याची समानात वाढ करणें हाच खरा प्रगतीचा मार्ग आहे, असें जर आमच्या लोकांस समजू लागेल तर किती तरी आपलें हित होऊन प्रत्येक घरांत सध्या जो अविचाराचा दुष्परिणाम दृग्गोचर होत आहे तो नाहींसा होईल सावित्रीच्या नांवानें वटवृक्षाची पूजा करण्यासाठीं ज्येष्ठ पौर्णिमेस एकत्र जम-णाऱ्या स्त्रियानी पूजेसाठीं निघण्यापूर्वी आपण गेल्या सालीं पतीच्या सुखासाठीं किती जपलों, त्याच्या आज्ञा शिरसावद्य मानून त्याचा श्रमपरिहार करण्या-

करितां किती खटपट केली, तसेंच कुटुंबांत दुखणें किंवा वाईट स्थिति प्राप्त झाल्यावेळीं पति व इतर वडील जनांस धीर देऊन त्यांची काळजी कमी करण्याचा कितपत प्रयत्न केला, याचा पूर्ण विचार करावा व यासंबंधांत आपलें वर्तन अनुदारपणाचें झालें असें वाटल्यास, पश्चात्तापपूर्वक साध्वी सावित्रींची क्षमा मागून नूतन सालीं सद्वर्तनी होण्याचा निश्चय करावा. सबंध वर्ष पतीशीं तुसडेपणानें वागून या दिवशीं मात्र पतीचें आयुरारोग्य वाढावें म्हणून वटवृक्षाखालीं बसून सावित्रींची पूजा करण्यांत अर्थ नाहीं. आचरण संकल्पानुरूप ठेविल्यानें व्रताची सांगता होते. गंध, पुष्प, फल वगैरे सर्व उपचार आहेत. त्यांच्या मागें लागून खरें कर्तव्य विसरण्यांत अर्थ नाहीं. तसेंच ज्या स्त्रिया आपलें प्रापंचिक कर्तव्य नीटपणें बजावीत नाहींत, त्या गृहिणीच्या पदास पात्र न होतां पतींच्या दुःखास मात्र कारणीभूत होतात, हें ध्यानीं असावें. पुरुषांनींही सत्यवानाच्या अंगचे सद्गुण व अश्वपतीचा प्रेमळपणा व इतर गुण आपल्या अंगीं उतरतील असें करण्याची खबरदारी घेऊन सदोदित आपलें घर आनंदानें परिपूर्ण राहील असें करावें. गरिबी किंवा श्रीमंती प्राप्त झाली तरी आपण मानवी कर्तव्यकर्म करण्यास सदा तत्पर राहून सन्मार्गगामी व्हावें व सर्वांस ममतेनें वागवावें, हें कुटुंबांतील वडील जनांचें कर्तव्यकर्म आहे. दुःखाचे प्रसंग प्राप्त होतांच नववधूचा किंवा नूतन जन्मलेल्या बालिकेचा पायगुण असें म्हणून वृथा कष्ट उपस्थित करून घेणें हें मूर्खपणाचें लक्षण होय. इतकें जर सावित्रीच्या कथानकावरून आपण शिकूं तर हा उत्सव समाजांत रूढ झाल्यानें सार्थक होईल.

आषाढ महिना.

आषाढ हा महिना जून महिन्याच्या सुमारास येतो. या महिन्यांत कर्कसंक्रमण होत असून या संक्रमणापासून मकरसंक्रमणापर्यंत दक्षिणायन असतें. या संक्रांतीच्या दिवशीं दान, उपोषण वगैरे करावें. आषाढमासांत एक मासपर्यंत एकभुक्त व्रत करावें. तेणेंकरून धनधान्य व पुत्र यांची प्राप्ति होते. तसेंच उपानह, छत्री, लवण, आवळे यांचीं दानें करावीं. तेणेंकरून वामनाची (विष्णु) सेवा केल्याप्रमाणें होते. पुष्य नक्षत्रानें युक्त किंवा नुसती अशा आषाढ शुक्ल द्वितियेच्या दिवशीं श्रीरामाचा रथोत्सव करावा. आषाढ शुक्लपक्षांतील दशमी व पौर्णिमा या मन्वादि आहेत. आषाढ शु. ११ स विष्णुशयनोत्सव करावा

मे चातुर्मास्याचा संकल्प या दिवशीं करून शैव, सौर (सूर्योपासक) व वैष्णव या सर्वांनीं चातुर्मास्यव्रत पाळावें. याशिवाय तप्तमुद्राधारण, कोकिलाव्रत, शाकाव्रत, शिवशयनोत्सव व व्यासपूजा हीं धर्मकृत्यें याच महिन्यांत आचरावीं.

महाएकादशी.

देह ही पंढरी आत्मा पांडुरंग । करितसे संग अहर्निशीं ॥
मन पुंडलीक आवरूनी धरा । तेणें होय सोयरा आत्माराम ॥
चहूं या देहाची करूनियां वीट । विटेवरी नीट उभा असे ॥
तुका ह्मणे लक्ष लक्षूनी अंतरीं । तोचि वारकरी पंढरीचा ॥

कृष्ण व शुक्ल पक्षांतील अकरावी तिथि एकादशी या नांवानें संबोधिली जात असून एकादशी नांवाच्या देवतेप्रीत्यर्थ या दिवशीं वैष्णव व शैव मतानुयायी लोक उपोषण करीत असतात. त्यांतून आषाढ शु. ११ स **महाएकादशी** असें ह्मणत असून त्या दिवशीं विष्णु शयन करतो असें समजण्यांत येतें. यासाठीं या दिवसाला **शयनी एकादशी** असें ह्मणतात. चातुर्मासाचा आरंभ याच दिवशीं होतो. विष्णु कार्तिक शु. ११ स जागा होतो, यासाठीं त्या दिवसास **बोधिनी एकादशी** असें नांव आहे. या एकादशीचें महात्म्य पुराणांत व महाभारतांत विशेष वर्णिलें आहे. प्राचीन कालीं पांडव, रुक्मांगद राजा, अंबरीष ऋषि वगैरे महनीय लोकांनीं एकादशी व्रत आचरल्याचें पुराणांत सांगितलें असून त्यांच्यावर आलेल्या भयंकर विघ्नांचा विष्णूनें परिहार केल्याच्या कथा भाविक लोक या दिवशीं मोठ्या प्रेमानें वाचतात. एकादशीच्या उत्पत्तीसंबंधाची गोष्ट अशी आहे

हीच देवी एकादशी होय. हिच्यांत सर्व देवांचें तेज एकवटलें होतें, यासाठी एकादशीव्रत शिव व विष्णु या दोन्ही देवतांच्या उपासकांत रूढ झालें.

शास्त्रोक्त विधि.

एकादशीच्या दिवशीं श्रीविष्णूची चतुर्भुज मूर्ति लक्ष्मीसह मंचकीं ठेवू तिची पूजा करावी. दशमीच्या दिवशीं एकभुक्त राहून एकादशीस उपोषण करावें त्या दिवशीं रात्रौ जागरण करून हरिभजनांत काल घालवावा. द्वादशीचे दिवशं पहांटेस पांच घटका दिवसास भोजन करावें. एकादशीच्या दिवशीं समुद्रस्ना करावें. विष्णूस तुलसीच्या माला वाहून आपण त्या कंठीं धारण कराव्या. दशमी एकादशी व द्वादशी हे तिन्ही दिवस हरिचिंतनांत घालवून विषयोपभोगांच त्याग करावा. आषाढी व कार्तिकी एकादशीच्या दिवशीं वैष्णवांनीं तप्तमुद्रा धारण करांव्या*. आषाढ शु० १२ चे दिवशीं वामनाची पूजा करावी, तेणेंकरून नरमे यज्ञाचें फल मिळतें.

चालू रूढि.

सर्व एकादशीसंबंधानें स्मार्त व भागवत असे दोन सांप्रदाय आहेत. हें म स्मार्त व वैष्णव पाळतात. त्याचप्रमाणें सर्व वर्णांच्या लोकांस एकादशी मत बद्दल आदर वाटतो. विशेषत: खालच्या वर्णांतील लोकांत एकादशीच्या दिवश उपोषण करण्याचा परिपाठ विशेष आहे. कित्येक एकदांच जेवण करून हें व्र आचरतात. देशपरत्वें या दिवशीं कित्येक पदार्थ वर्ज्य करण्याची चाल आहे कित्येक ठिकाणीं गहूं तर कित्येक ठिकाणीं तांदूळ या दिवशीं ग्रहण करीत नाहींत. उपोषणाच्या दिवशीं रोजच्या डाळभाताऐवजीं अनेक मिष्ट पदार्थ फळें सेवन करून उपोषित राहिल्याची समजूत करून घेणारांचा भरणा विशे आहे. दशमीस किंवा द्वादशीस क्वचित् लोक एकभुक्त राहतात. विष्णूचीं प्रसिद्ध देवालयें ज्या ठिकाणीं आहेत, त्या गांवीं यात्रा भरत असल्यास बहुतेक लो या दिवशीं उपोषण करून हरिभजनांत काल घालवीत असतात. सर्व विष्णूच्य लहान मोठ्या देवालयांत या दिवशीं उत्सव होत असतो. हिंदु लोक अनेक देवां पूजक आहेत असें जरी सकृद्दर्शनीं वाटतें, तरी हे सर्व देव त्रैमूर्तींतील विष्णु व शिव या दोन मुख्य दैवतांचीं रूपांतरें आहेत.

* यासंबंधानें मतभेद असून तप्तमुद्राधारण धर्मविहित असल्याबद्दलें एक मत आहे, तसेंच कित्येक ग्रंथांत प्रतिकूल मत आहे.

जगद्रक्षक श्रीविष्णु

यासंबंधाची प्राचीन ग्रंथावरून जी माहिती उपलब्ध आहे, ती पाहतां या दैवतास हिंदूंच्या अंतःकरणांत अग्रस्थान कां मिळालें हें समजून येणार आहे. वेदकालीं विष्णूसंबंधाचे विचार हल्लींहून निराळे होते, हें पुढील विवेचनावरून दिसून येईल. वेदांत विष्णु हें नांव सूर्यास दिलें आहे. त्याला इंद्र, वरुण, सावित्री, अग्नि वगैरे देवतांपेक्षां पराक्रमाच्या दृष्टीनें कमी योग्यतेचा गणिला आहे. शतपथ ब्राह्मणात इंद्रानें विष्णूचा शिरच्छेद केला असा उल्लेख आहे. तथापि सर्व जगाचें पालनपोषण ज्या प्रकाशमान देवतेमुळें होतें ती देवता विष्णु असून तिला सूर्याच्या ठिकाणीं मानिलें आहे. अनेक प्रकारें या सूर्यरूपी विष्णूची स्तुति केलेली आढळते. त्यांतून कांहीं उतारे येथें देत आहों.

" हा विश्वाधिपति, भक्तरक्षक, कृपाळू व उदार आहे; तरी त्यानें तीनच पावलांनीं भूलोकाचें आक्रमण केलें व तेंही (मनुष्यानें) उन्नति आणि दीर्घायुष्य हीं दोन्ही साधावीं ह्मणून केलें. या पराक्रमाचीच आह्मी विशेष वाखाणणी करितों. (ऋग्. मं. १–१५५) हा आकाशस्थ सर्वद्रष्टा विष्णु, त्याचीं दोनच पावलें पाहून मनुष्य आश्चर्यानें थक्क होऊन जातो. त्याच्या तिसऱ्या पावलाकडे पाहण्याचीसुद्धां कोणाची प्राज्ञा नाहीं. सामर्थ्याची तरतरी किंवा पक्षाच्या भराऱ्या यांपैकीं कशाचीही तेथें मात्रा चालत नाहीं. चार प्रकारच्या नांवांनीं नव्वद विलक्षण स्थित्यंतरें तो एखाद्या वाटोळ्या चाकाप्रमाणें गरगर फिरवीत आहे. हा शरिरानें इतका अवाढव्य, परंतु भक्तीनें सहज मोजला जातो. तरुण परंतु बालरूप नव्हे, असा हा विष्णु हाक मारल्याबरोबर येऊन उभा रहातो. "

वरील उताऱ्यांत जे विचार ग्रथित केले आहेत त्यांच्याच अनुरोधानें पुराणांत अनेक कथा रचल्या गेल्या ह्यांत संदेह नाहीं. विष्णूचीं तीन पावलें ह्मणजे सूर्याचा उदय, मध्य व अस्त यांवरून वामनावताराची कथा अस्तित्वात आली, असें कित्येक प्रतिपादन करितात. विष्णूचें तिसरें पाऊल जें कोणासही प्राप्त होत नाहीं त्या परम पदाची प्राप्ति हेंच आर्यांचें ध्येय होऊन बसलें आहे. वेदात पुढीलप्रमाणें

विष्णुलोकाचें वर्णन

आपडतें. ' जेथें ईश्वराचे भक्तजन आनंदांत तल्लीन असतात असा तो विष्णूचा लोक मलाही प्राप्त होईल. अमृताचा अक्षय्य झरा त्या विष्णूच्या लोकीं

आहे. असा उत्तम लोक तुह्मांस प्राप्त व्हावा अशीच आमच्या अंतःकरणाची मनीषा आहे. अतिशय चपल आणि अनेक शृंगयुक्त अशा दिव्य धेनू तेथें अरं तात. पहा, हें त्या सर्वव्यापक वीराचें अत्यंत श्रेष्ठ असें स्थान वरून आपणास भरपूर प्रकाश पाडीत आहे. ' (ऋग्वेद मं. १–सू. १५४–५।६)

विष्णूचा प्रिय लोक हाच पुराणकालीं 'वैकुंठ' या नांवानें संबोधिला गेला. वैकुंठींचा परमानंद अवर्णनीय असल्याचें साधुसंतांनीं जसें वर्णिलें तसेंच वेदकालिन ऋषींनीं ह्मटलें. भक्तांसाठीं सूक्ष्माहून सूक्ष्म होणारा व उच्चनीचपणा न मानणारा श्रीविष्णु अत्यंत प्रिय दैवत झाला यांत आश्चर्य कोणतें ? भागवत, विष्णुपुराण व इतर वैष्णव ग्रंथांत विष्णूची स्तुति ज्या शब्दांत केली आहे त्याच शब्दांत ती वेदकालींही करण्यांत आली हें पुढील उताऱ्यावरून दिसून येईल.

"तो पुराणपुरुष खरा परंतु नवीन ह्मटला तरी नवीनही आहे. आणि सृष्टिनियामक व स्वयंभू आहे. ह्मणून या विष्णूची जो भक्ति करितो, जो या परम श्रेष्ठ विष्णूच्या अवतारांचें स्तवन करितो त्याचा दैवी ऐश्वर्याशीं योग खचित घडून येईल. हे स्तोत्र जनहो, सकल धर्मव्यवस्थेचें आदिकारण स्वभावतः हा विष्णु होय. तेव्हां तुह्मी आपल्या अल्प ज्ञानाप्रमाणें त्याच्या अवतारांचें स्तवन करून त्याला आनंदानें परिपूर्ण करा. त्याचीं जीं जीं चरित्रें तुह्मांस माहीत आहेत तीं तीं वर्णन करा. हे विष्णु, तुज परमश्रेष्ठाच्या कृपेचा अनुभव आम्ही घेतच आहों. (ऋग्वेद मं. १–१५६) "

वेदकालीं विष्णूबद्दल आर्यांच्या अंतःकरणांत अत्यंत आदरभाव वसत होता. स्थिरचर सृष्टीचें प्रेमानें पोषण करणारा एकच देव व तो श्रीविष्णु आहे ही भावना त्यांच्या मनांत दृढ झाली होती. या भावनेचा विकास होत जाऊन शेवटीं विष्णुभक्तीचें माहात्म्य इतकें वाढलें कीं विष्णूपेक्षां श्रेष्ठ दैवत नाहीं असें लोक मानूं लागले.

एकः समस्तं यदिहास्ति किंचित् ।
तदच्युतो नास्ति परम् ततोऽन्यत् ।
सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतत् ।
आत्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ॥

"जें सर्व कांहीं येथें आहे तें अच्युत (विष्णु) आहे. दुसरें कांहीं नाहीं. तो मी आहें. तो तूं आहेस. तो हें सर्व आहे. तो आत्मा आहे. भेदाभेदाचा "

राहून दे " अशा प्रकारचें समाजाचें मत बनत गेल्यामुळें विष्णूबद्दल प्रेम व भक्ति यांची वृद्धि होत गेली. विष्णूचीं तीन पदें म्हणजे सूर्याचा उदय, मध्य व अस्त असें जिज्ञासूंनीं ठरविलें. तरी ज्यांचे विचार धर्मपर होते त्यांनीं या पदांचा अर्थ निराळा मानून स्थूल, सूक्ष्म व कारण लोक असा केला. आणि वेदगायकांनीं परमम् पदम् व पुराणकारांनीं वैकुंठ असें ज्याला नांव दिलें त्याला निर्गुण ब्रह्मपद असें वेदांत्यांनीं मानिलें. पुराणांत व रामायण महाभारतांत विष्णु हा अधर्माचें उच्चाटण करण्यासाठीं पुनः पुनः मृत्युलोकीं अवतीर्ण होतो हा समज दृढ झाला. अशा

विष्णूच्या अवतारांचें वर्णन

सर्व पुराणांत एकाच प्रकारचें सांपडतें असें नाहीं. वायुपुराणांत दोन ठिकाणीं अवतारांचें वर्णन आहे. पहिल्या वर्णनांतील बारा अवतार विष्णूचे नाहींत. दुसरे दहा अवतार विष्णूचे असून त्यांच्यांतील नऊ अवतारांचीं नावें वराह, नृसिंह, वामन, परशुराम, राम, कृष्ण, दत्तात्रेय, वेदव्यास व कल्की अशीं दिलीं आहेत. दत्तात्रेयानें अलर्क व प्रल्हाद यांस आन्वक्षिकी (ध्यानयोग) व यदु आणि हैहय यांस योग शिकविल्याचें सांगितलें आहे. हाच प्रल्हाद अत्यंत प्रेमळ विष्णुभक्त असून त्यानें आपला पिता जो हिरण्यकश्यपु याच्या इच्छेविरुद्ध विष्णुभक्तीचा पंथ वाढविला. कांहीं पुराणांत हंस, कूर्म, मत्स्य, हयग्रीव हे अवतार सांपडतात. सांख्यशास्त्राचा उत्पादक कपिल, आयौषधी विद्येचा उत्पादक धन्वं-

या अर्थानें अनेक विभूति झाल्या तथापि त्यांपैकीं मत्स्य, कूर्म वगैरे दहा मात्र निश्चित व महत्वाचे असे मानण्यांत येत असून त्यांच्यापैकीं श्रीराम व श्रीकृष्ण हे तर सर्वमान्य झाले व त्यांची पूजा सर्व हिंदुलोक करीत असतात. दत्तात्रेय भक्ति कांहीं ठिकाणीं दृष्टीस पडते. महाराष्ट्रापुरतें पाहूं गेल्यास ती विशेष आहे विष्णूचें स्वतंत्र देवालय कोठें नाहीं. त्याच्या अवतारांतून एकाद्या अवताराचें विष्णूच्या ठिकाणीं स्थापना केलेली असते. नृसिंह, राम, कृष्ण, नारायण या अवतारांप्रीत्यर्थ जागोजागीं विष्णूचीं देवालयें स्थापन झालेलीं आहेत. वर सांगितलेल्या

अवतारांचें रहस्य

उत्क्रांतितत्वास धरून आहे असें कित्येक ह्मणतात. मत्स्य* हा हस्तपादरहित असा पहिला अवतार होय. दुसरा जो कूर्मावतार हा मत्स्याहून वरच्या प्राण्याची उत्क्रांतिनियमानुसार उत्पत्ति दर्शवीत आहे. वराहावतार हा त्याच्याही पुढची प्राणिकोटीतील पायरी जो चतुष्पाद पशु त्याचें उदाहरण होय. या नंतर नृसिंह हा नर व पशु यांचें एकीकरण असून पूर्णावस्थेस पोहोंचलेला मनुष्य जन्मास येण्यापूर्वीचा हा अवतार आहे. यानंतर याचकरूपानें अवतीर्ण झालेला ठेंगणा वामन हा अपूर्ण वाढ झालेल्या मानवी प्रकृतीचा द्योतक आहे. त्यानंतरचा परशुराम हा तामसी वृत्तीनें भरलेला व शक्तिमान् असा देहाची पूर्ण वाढ झालेला मनुष्य होय. यानंतरचा जो राम त्याच्यांत तामसी वृत्तीचा लोप होऊन सात्विक तेजाचा पगडा अंतःकरणावर बसल्याचें दाखविलें आहे. रामानंतर कृष्ण हा सत्व, रज, तम, राग, द्वेष यांची बाधा ज्याला नाहीं असा केवळ सत्याच्या जोरावर परंतु बुद्धीचा उपयोग करून निष्काम कर्म करणारा मुत्सद्दी होय. अर्थात् रामापेक्षांही वरच्या पायरीवरून जगांतील सुखदुःखांकडे पाहणारा हा जीवन्मुक्त आहे. स्वतः जीवन्मुक्त होण्यांत विशेष कांहीं नसून सत्कर्मांच्या योगानें संपूर्ण मानवसमाजास पूर्णावस्थेस पोहोंचविलें पाहिजे असें प्रतिपादन करणारा पूर्णप्रज्ञ बुद्ध त्यानंतर झाला. अर्थात् मत्स्यानंतर पायरी पायरीनें वराह

* महाप्रलयाच्या कथेशीं मत्स्यावताराचा संबंध असून असा प्रलय एका काळीं झाला असल्याचें ख्रिस्ती व महंमदी धर्मही सांगतात. प्रलयासंबंधीं भिन्नदेशीय लोकांस कल्पना कशी आली याबद्दल अनेक तर्क करण्यांत आले आहेत.

नृसिंह हे झाले. मूलतः पूर्ण वाढ न झालेला मनुष्य तोच वामन. त्यानतर गिद्वेपानें भरलेला मनुष्य तो परशुराम. त्याहून सात्विक तो राम, रामाहून वरची मामाजिक प्रगति दर्शविणारा श्रीकृष्ण व सर्व जगाचा उद्धार करण्याची महत्वाकांक्षा बाळगणारा मनुष्य तो बुद्ध, अशी ही अवतारांची साखळ आहे असें उत्क्रांतिवादी हिंदु ह्मणतात.

विष्णुभक्तीचा सांप्रदाय

काच प्रकारें चालत आला आहे असें ह्मणता येत नाहीं. महाभारतातर्गत शांतिपर्वात युधिष्ठिरानें भीष्म पितामह यास शरपजरीं असता अनेक प्रश्न विचारले, त्यावेळीं 'सर्वांत श्रेष्ठ देव कोण?' अशा प्रश्नास भीष्मानें उत्तर दिलें कीं, विष्णु हेंच परमश्रेष्ठ दैवत असून त्याला आदि किंवा अत नाहीं, तो विकार रहित आहे. ध्यान, चिंतन, सेवा यांच्या योगानें त्याला आळविलें असता परम पदाची प्राप्ति होते. सृष्टि उत्पन्न करून तिचें पालनपोषण करणारा तोच श्री सच्चिदानद समर्थ होय.' याच पर्वांत नरनारायणाख्यान आहे. त्यात असें सांगितलें आहे कीं, स्वायभुव नारायणापासून नर, नारायण, हरि व कृष्ण या चार मूर्ति धर्माच्या पोटीं उत्पन्न झाल्या. यापैकीं नर व नारायण या बधुद्वयानीं ... रूपी रथांत बसून उग्र तपश्चर्या केली. या ऋषींची ख्याति सर्वत्र पसरल्यामुळे अनेक जण त्यांच्या दर्शनास जात असत. एकदा नारदमुनि त्यांच्या भेटीस गेल्यावेळीं स्वायभुव देवादिदेव नारायणाची (विष्णु) भेट आपणास कशी होईल, असें त्यास विचारताच त्यांनीं नारायणाचें निवासस्थान जें श्वेतद्वीप तेथें जाण्यास नारदास सांगितलें. त्याप्रमाणें नारद तेथें गेला व नारायणाच्या दर्शनाचा त्याला लाभ घडला या देवतेचें हव्य कव्य व तपश्चर्या यांच्या योगानेंही दर्शन होत नाहीं असें या आख्यानात सांगितलें असून एकदा एकत, द्वित व त्रित नांवाचे तीन ऋषि श्वेतद्वीपाहून परत आले व ज्यांच्या अत करणात नारायणाविषयीं अनन्य भक्ति आहे त्यालाच नारायणाचे चरण दिसतात असें दर्शविलें आहे. नारायणानें नारद हा अधिकारी परमभक्त असल्याचें जाणून त्याला पचरात्र सिद्धात नांवाचा भक्तिमार्ग कथन केला. भगवान् नारायणानें सांगितलें कीं, हिंसा करून यज्ञयागादिक करणाराना माझी प्राप्ति होत नाहीं. माझे चार व्यूह झाले ते वासुदेव, सकर्षण, प्रद्युम्न व अनिरुद्ध किंवा परमात्मा, जीवात्मा, मन व अहकार हे होत. वासुदेवाच्या ठायीं

पूर्ण भक्ति ठेवावी. जो एकनिष्ठपणें वासुदेवाची पूजा करितो तो एकां तिन् भक्त सर्वांत श्रेष्ठ होय." पंचरात्र सिद्धांत हा सर्व वेदांचा निष्कर्ष असू चित्रशिखंडी या अभिधानानें विख्यात असलेल्या सप्तर्षींनीं या उत्तम रचना केली. हा प्रवृत्ति व निवृत्ति या दोन्ही मार्गांचा परिपोषक असून तो सिद्धांत नारदानें पृथ्वीवर प्रचलित केला असें शांतिपर्वांत सांगितलें आहे. पंचरात्र सिद्धांत हाच परमात्मप्राप्तीचा सोपा उपाय असून त्याला

वासुदेवधर्म

असें नांव देतां येईल. हा वासुदेवधर्म एका कालीं आमच्या देशांत चालू होता. ज्या वेळीं ब्रह्मा, विष्णु व शिव यांची पूजा रूढ झाली नव्हती त्यावेळीं वासुदेव हा परमपूज्य दैवत मानून त्याचीच भक्ति सर्व लोक करीत असत. महाभारतकालीं यज्ञयाग व हिंसा यांच्यावद्दल अनुकूल मत नव्हतें. अशा वेळीं भक्तिप्रधान एकेश्वरी वासुदेवधर्म वाढत गेला. पतंजली, पाणिनी वगैरे प्राचीन लेखकांच्या कालीं वासुदेव हा परम श्रेष्ठ दैवत असल्याचें लोक मानीत असत, हें त्यांच्या लेखांतील काहीं वाक्यांवरून दिसतें. निवृत्ति व निष्काम भक्ति हीं वासुदेवधर्मांचे मुख्य अंगें होत. तरी प्रवृत्तिमार्गांत असून निवृत्तिपर वर्तन असणें हेंच योग्य असल्याचें त्यांत सांगितलें आहे. श्रीकृष्णानेंही गीतेंत वासुदेवभक्तिसांप्रदायाचे महति वर्णिली आहे व सर्वप्रकारें वासुदेवास शरण जाऊन तनमनधनेंकरून त्याचीच एकनिष्ठपणें सेवा करणारा एकांतिन श्रेष्ठ भक्त होय असें म्हटलें आहे.

बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥

अर्थ—'बहुत जन्मांच्या अंतीं वासुदेव हेंच सर्व आहे, अशा भावनेनें ज्ञानी मनुष्य मला भजतो. परंतु असा महात्मा दुर्लभ होय.' हाच वासुदेव भगवान् या नांवानें संबोधिला जात असून वासुदेवधर्माचे अनुयायी भागवत या नांवानें ओळखले जात असत. 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय' हा अत्यंत पवित्र मानला जाणारा तारक मंत्र भागवत सांप्रदायी लोकांत आजही जपला जातो. विष्णुप्रीत्यर्थ वासुदेव शालिग्रामाची पूजा करण्याचा वैष्णवांत सांप्रदाय आहे. वासुदेव हें पूज्य दैवत असल्यामुळेंच गृह्य विधींत त्याचा नामोच्चार करण्याचा प्रघात पडला व श्राद्धाची सांगता 'पितृस्वरूपी जनार्दनो वासुदेवः प्रीयताम् प्रीतो भवतु' या शब्दांनीं होऊं लागली हें उघड आहे. श्रीकृष्णानें गीतोपदेश केला त्यावेळीं

वासुदेव, नारायण व विष्णु हे एकच आहेत अशी समजूत नव्हती असें दिसतें; कारण कृष्णानें अर्जुनास विश्वरूपदर्शन दिलें, त्या वेळीं 'आदित्यानामहम् विष्णुः' म्हणजे आदित्यांपैकीं मी विष्णु* आहें असें सांगितलें. अर्थात् सूर्यांच्या स्थानीं विष्णु मानिला.

कालेंकरून कृष्णाचें महत्व वाढतांच कृष्ण हाच भगवान्, तोच वासुदेव व तोच विष्णु असें मानण्यांत आलें. विष्णु सर्वांपूर्वी अंत्यास जाऊन पोहोंचला, यासाठीं तो श्रेष्ठ होय असें तैत्तरीय आरण्यकांत म्हटलें आहे. शतपथ ब्राह्मणांतील वामनावताराच्या कथेवरून तो विश्वव्यापी असल्याचें सिद्ध होत आहे. *कठोपनिषदांत आत्म्याचें मार्गक्रमण सांगितलें असून शेवटीं तो विष्णूच्या* परम पदाला जाऊन पोहोंचतो असें सांगितलें आहे. मैत्री उपनिषदांत अन्नाला भगवद्विष्णु असें म्हटलें असून तेंच जगाचें पोषक द्रव्य असल्याबद्दल त्याची स्तुति केली आहे. याप्रमाणें विष्णूचें महत्व क्रमाक्रमानें वाढत गेलें. गृह्यसंस्कारांतदेखील विष्णूस महत्व प्राप्त होऊन आपस्तंभ, हिरण्याक्षिन् वगैरे सूत्रकारांनीं गृह्यविधींत त्याला अग्रमान दिला आहे. वधुवरास उद्देशून सप्तपदीच्या विधींत ' विष्णु तुह्मांस मार्ग दाखवो आणि तुमच्या बरोबर असो ' असें ह्मटलें आहे. यावरून विष्णूस किती पूज्य मानण्यांत आलें आहे तें दिसून येतें. महाभारतांत विष्णूची स्तुति अनेकपरीनें केली आहे.

> एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः ।
> त्रींल्लोकान्व्याप्य भूतात्मा भुंक्ते विश्वभुगव्ययः॥
>
> —अनु. १४९–१४०
>
> अहं नारायणो नाम प्रभवः शाश्वतोऽव्ययः ।
> विधाता सर्वभूतानां संहर्ता च द्विजोत्तम॥
>
> —वन०–१८९–४.

अर्थात् विष्णु हा जगाची उत्पत्ति करणारा, रक्षण करणारा व संहार करणारा आहे. तो तिन्ही लोक व्यापून राहिलेला आहे. तो अविनाशी, अव्यय व प्राणिमात्राचा अन्तरात्मा आहे, असें शेंकडो वर्षांपासून आह्मी मानीत आलों आहों. वासुदेवधर्म हाच वैष्णवधर्म आणि यालाच

---

* वर्षांच्या बारा महिन्यांस बारा आदित्य किंवा सूर्य असल्याचें प्राचीन कालीं मानीत असत, व मधुमासाचा जो आदित्य तोच श्रेष्ठ समजून त्याला विष्णु असें ह्मणत.

भागवतधर्म

हें नांव असून त्याचा प्राचीन कालीं प्रचार झाला. या धर्माचें ऐतिह... प्राचीनत्व ठरविण्यास कांहीं आधार मिळतो. ख्रिस्ती शकापूर्वी ... चारशें वर्षांतील जे लेख सांपडतात त्यांत भागवतधर्माचा उल्लेख आहे. तेवीसशें वर्षापूर्वी चंद्रगुप्ताच्या पदरीं मेगेस्थनीस हा ग्रीसदेशीय गृहस्थ होता. त्यानें त्या कालीं वासुदेव कृष्णाची पूजा लोकांत रूढ असल्याचें सांगितलें आहे. ख्रिस्ती शकाच्या चवथ्या शतकांत गुप्त वंशाचे राजे राज्य करीत होते. त्यांच्या नाण्यांवर 'परम भागवतः' अशीं अक्षरें आहेत. भागवतधर्माचें व्यापकत्व इतकें होतें कीं, ग्रीकांसारख्या परस्थांनीदेखील तो धर्म स्वीकारल्याबद्दल इतिहास साक्ष देत आहे. भागवतधर्मासारखा भक्तिप्राधान्य सार्वलौकिक किंवा विश्वधर्म परस्थांच्या विचारांस पटला यांत आश्चर्य नाहीं. ईश्वराच्या ठायीं निःसीम प्रेम, त्याचें नामसंकीर्तन, त्याच्या गुणाचें मनन, चिंतन व निदिध्यास आणि त्याची निष्काम सेवा यांसारखे सोपे व आनंददायक संसारतापत्रय विसरविणारे भक्तीचे प्रकार सर्वसंमत झाले, यांत आश्चर्य नाहीं. जात, धर्म, लिंग किंवा इतर कोणताही भेदभाव भागवतधर्माचा स्वीकार करण्याच्या आड येत नसून त्याचे प्रवर्तक जसे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य हे द्विज होऊन गेले त्याचप्रमाणें सामाजिक वर्णव्यवस्थेंत नीच मानलेले शूद्र, अतिशूद्र, महार, चांभार व म्लेंच्छही झाले. संतलीलामृतांत भागवतधर्माचा महिमा वर्णिला आहे, तो वाचला असतां मन आनंदित होतें. महाराष्ट्रांतील प्रसिद्ध भागवत श्रीसंत तुकाराम यांच्या अभंगवाणीनें सांगावयाचें म्हणजे—

उंच नीच कांहीं नेणे हा भगवंत। तिष्ठे भावभक्ति देखोनियां।
दासीपुत्र कण्या विदुराच्या भक्षी। दैत्याघरीं रक्षी प्रल्हादासी।
चर्म रंगूं लागे रोहिदासासंगें। कबीराचे मागीं वीणी शेले।
सजन कसाया विकूं लागे मांस। माळ्या सांवत्यास खुरपूं लागे।
नरहरि सोनारा घडूं फुंकूं लागे। चोखामेळ्यासंगें ढोरें ओढी।
नामयाची जनीसवें वेंची शेणी। धर्माघरीं पाणी वाहे झाडी।
नाम्यासवें जेवी नव्हे संकोचित। ज्ञानीयाची भिंत अंगे ओढी॥
अर्जुनाचे रथीं होय हा सारथी। भक्षी पोहे प्रीती सुदाम्याचे॥
गौळीयांचे घरीं गाई अंगें वळी। द्वारपाळ बळी द्वारीं झाला॥
यमाजीचें ऋण फेडी हृषीकेशी। अंबऋषीचे सोशी गर्भवास॥

मिराबाई साठीं घेतो विषप्याला । दामाजीचा झाला पाडेवार ॥
घडी माती वाहे गोऱ्याकुंभाराची । हुंडी मेहत्याची अंगें भरी ॥
पुंडलिकासाठीं अझूनि तिष्ठत । तुका ह्मणे मात धन्य त्याची ॥

असा हा भागवतधर्म विद्वान् अविद्वान्, श्रीमत गरीब, उच्चनीच, प्रागतिक व पुराणमतवादी या सर्वांस मान्य झाल्यामुळें त्याची या देशात पताका आजमितीसही फडकत आहे आणि ती दीर्घकालपर्यंत फडकत राहील यात सशय नाहीं सध्याच्या कालीं वैष्णव, शैव, सौर, गाणपत्य, समाजिस्ट, थिऑसॉफिस्ट हे व इतर अनेक धर्मपथाचे अनुयायी ह्मणविणारे कमी अधिक प्रमाणानें भागवतधर्माचे अनुयायी आहेत असें ह्मणतां येईल. पौराणिक कालीं या भागवतधर्मास

वैष्णवधर्म

असें नाव पडलें त्याचे प्रवर्तक अनेक झाले. त्यांनीं स्वत च्या सद्वर्तनाच्या व भक्तीच्या जोरावर या धर्माचें महत्व वाढविलें बौद्धधर्माचे प्रतिस्पर्धि व वेदप्रणित धर्माचें पुनरुज्जीवन करणारे सुप्रसिद्ध शकराचार्य यानीं भागवतधर्मी याच्या पचरात्र सिद्धाताचें खडण आपल्या भाष्यांत केलें (वेदान्तसूत्रभाष्य अध्याय २–२–४२–४५) त्यानीं असें प्रतिपादन केलें कीं, प्रत्येक मनुष्य परमेश्वराचा अश असून ज्ञानाच्या योगानें त्याला ब्रह्मात मिळून जातां येतें. जग मिथ्या असून जें आपण पाहतों तें सर्व ईश्वरी मायेमुळें आपणास सत्यस्वरूप दिसत नाहीं नेत्रावरील अज्ञानपटल दूर झाल्याशिवाय सत्याशीं आपली गाठ पडणार नाहीं. कर्मानें जीवाला बध प्राप्त होतो, कर्मानें जीव बधयुक्त होतो.

ज्ञानादेव मोक्षः न तु कर्मसमुच्चयात् ।

यासाठीं ज्ञान हेंच श्रेष्ठ मानावें असें आचार्यानीं सागितलें भागवतधर्मातील मुख्य मुद्दा—परमेश्वर व मनुष्य याच्यात सेव्यसेवक नातें असून जीव व शिव निराळे आहेत—त्यास शकराचार्यांच्या प्रतिपादनामुळें धक्का बसला तेव्हा भागवतधर्माचे अनुयायी आचार्यांचें मत सोडून टाकण्यास पुढें आले प्रथमत: विशिष्टाद्वैत मताचे सस्थापक रामानुजाचार्य यानीं श्रुति, उपनिषद्, ब्रह्मसूत्रें व पुराणें याच्या आधारें ब्रह्म हें निर्गुण नसून अनेक कल्याण गुणानीं मडित असल्याचें प्रतिपादन केलें ज्ञान व कर्म याचा समुच्चय मोक्षसाधनास आवश्यक आहे व ज्ञानापेक्षा भक्तीनेंच मोक्षप्राप्ति होते असें रामानुजाचें मत होतें

त्यांच्या प्रतिपादनांत पुढील तीन मुद्यांचा विचार केला आहे:—१ विष्णु हा परमात्मा आहे. २ जीवात्मा हा अणुपरिमाण असून परब्रह्ममूर्तीचा अंश आ व प्रत्येक जीवात्मा स्वतंत्र आहे. ३ इतर दृश्य पदार्थ तेवढे सर्व आत्मा नव्हत. आत्मा अमर असून अत्यंत सूक्ष्म आहे व त्याच्यांत वास करणारा ईश्वर हाच अंतस्थ आत्म्याचा शास्ता आहे. परंतु मनुष्याचा आत्मा व परमात्मा हे भिन्न होत. परमेश्वरप्राप्ति करून घेण्याचा मार्ग गीतेंत सांगितल्याप्रमाणें ज्ञानयुक्त भक्तिपूर्ण निष्काम कर्म होय. हेंच रामानुजांच्या प्रतिपादनांतील सार आहे. रामानुजीय सांप्रदायाचे लोक दक्षिण हिंदुस्थानांतील तामिळ प्रांतांत आहेत. ह्या सांप्रदायास श्रीसांप्रदाय असें ह्मणतात. शेंकडा १५ लोक या सांप्रदायाचे असून ७५ लोक शंकराचार्यांच्या मतानुरोधानें वागणारे व बाकीचे मध्व व वल्लभपंथीय असल्याचें खानेसुमारीवरून दिसतें. रामानुजांमागून

मध्वाचार्य ऊर्फ आनंदतीर्थ

हे खिस्ती शकाच्या १३ व्या शतकांत होऊन गेले. यांनीं द्वैतमताचें प्रतिपादन केलें. विष्णु हा एकच अनाद्यनंत परमात्मा असून मनुष्य व तो यांच्यांत सेवक व धनी हें नातें आहे. ब्रह्मा व शिव यांचा इतर वस्तूंप्रमाणें योग्य कालीं नाश व्हावयाचा आहे. फक्त विष्णु तेवढा अविनाशी आहे. भक्तीनें विष्णूस आळवावा, त्याचीं आयुधें अंगावर धारण करावीं, नामसंकीर्तनाच्या योगानें विष्णूचे गुण आठवावे वगैरे भक्तीचे प्रकार त्यांनीं सांगितले. तप्तमुद्रा व गोपीचंदनाच्या मुद्रा यांचें धारण करण्याची रूढि त्यांच्या उपदेशामुळेंच वैष्णवांत रूढ झाली. दक्षिण हिंदुस्थान, मद्रास इलाख्याचा बराच मोठा भाग व मुंबई इलाख्याचा दक्षिणभाग यांत मध्वमत चालू आहे. यास माध्वसांप्रदाय म्हणतात. उत्तर देशांत निंबार्क यानें विष्णुभक्ति वाढविली. त्याचा सांप्रदाय 'सनक सांप्रदाय' या नांवानें प्रसिद्ध आहे. राधाकृष्णाची पूजा विष्णूच्याठायीं करण्याचा प्रघात निंबार्कामुळें पडला. बंगाल, मथुरा वगैरे भागांत सनकसांप्रदायी लोक आहेत. त्यांच्या मागून

उदारमतवादी रामानंद

हा वैष्णवमतप्रवर्तक पुढें आला. त्यानें खिस्ती शकाच्या १४ व्या शतकांत काशी, आग्रा वगैरे भागांत विष्णुभक्ति वाढविली. तो रामानुजाप्रमाणेंच विशिष्टाद्वैती होता, परंतु कर्मठ नव्हता. तो वर्णभेदास मान देत नसे. विष्णु व लक्ष्मी यांच्या

प्रीत्यर्थ रामसीता याची पूजा करावी असें त्यानें सांगितलें. रामानंदाच्या शिष्य-शाखेंत बरीच मंडळी होती त्यांपैकीं १२ शिष्य प्रसिद्धीस आले त्यांत एक रजपूत, एक मुसलमान (कबीर), एक न्हावी, एक जाट व एक चांभार असे भिन्न जातीचे लोक होते पद्मावती नावाची एक स्त्री या शिष्यमंडळांत होती रामानंदाचा शिष्य कबीर यानें रामभक्तीचा पंथ वाढविला त्यानंतर प्रति वाल्मीकि तुल्सीदास यानें रामचरित्र लिहून उत्तर हिंदुस्थानांतील आबालवृद्धांस रामभक्तीस लाविलें त्याच्यानंतर वल्लभाचार्यांनें लोकांस पुष्टिमार्ग नांवाचा सांप्रदाय निवेदन केला व विषयोपभोगाचें महत्व वाढविलें राधाकृष्णाची पूजा करावी व नवविधा भक्तीनें कृष्णाची आराधना करीत असतां विषयोपभोगास कमी लेखूं नये असें सांगितल्यामुळें वल्लभीपंथ नीतिमार्गापासून ढळूं लागला. यासाठीं या पंथांत सुधारणा करून नैतिक आचरणाची अनुशासनपद्धति अमलांत आणण्यासाठीं गुजराथेंत स्वामिनारायण यानें प्रयत्न केला व सुमारें अडीच लक्ष लोक या पंथास मिळाले पधराव्या शतकांत

साधु चैतन्य

यानें कृष्णभक्ति अत्यंत शुद्ध स्वरूपांत वाढविली लोकांस संकीर्तनाचें महत्व कथन केलें व स्वतःच्या प्रेमळ वर्तनानें अनेक लोकांस कृष्णभक्तीकडे ओढिलें चैतन्य हा प्रत्यक्ष कृष्णाचा अवतार असें मानतात चैतन्य सांप्रदायी लोक बंगाल्यांत पुष्कळ आहेत ते ज्ञानापेक्षा भक्ति ही अधिक श्रेष्ठ मानतात कृष्ण नामाचा उच्चार करून अत्यंत भक्तीनें त्याला शरण जाण्याचा अधिकार सर्व वर्णांच्या लोकांस सारखा आहे, असें चैतन्यसांप्रदायी जनांचें मत आहे चैत-न्याचीं ' शिक्षाशतक ' नांवाचीं पदें प्रासादिक आहेत रामानंद, कबीर, चैतन्य यांच्याशिवाय मिराबाई या उत्तर हिंदुस्थानांतील क्षत्रिणी सतिणीनें कृष्णभक्ति वाढविली हिनें रचलेलीं पदें हजारों भक्त आनंदानें गातात राजपुतान्यांत दादु नांवाच्या पिंजारी जातीच्या एका साधूनें विष्णुभक्तीचा सांप्रदाय वाढविला याच्या अनुयायास दादूपंथी असें ह्मणतात व्रजवासी सूरदास हा अकबराच्या कारकीर्दींत प्रसिद्धीस आला हा आंधळा होता त्याचीं पदें भक्तिरसपरिपूर्ण असून महाराष्ट्रांत ज्याप्रमाणें तुकारामाचे अभंग अत्यंत प्रेमानें गातात, त्याच प्रमाणें सूरदासाचीं पदें उत्तर हिंदुस्थानांत हजारों लोक प्रत्यही गात असतात. त्याच्यामागून सुंदरदास हा मेवाड प्रांतीं विष्णुभक्तीच्या योगानें प्रसिद्धीस आला

दोआब (संयुक्तप्रांत) येथें अठराव्या शतकांत *गिरधारी कविराय यानेंही* वैष्णव भक्तीची वाढ करण्यास आपल्या प्रासादिक पदांच्या योगानें मदत केली. ज्याप्रमाणें उत्तर हिंदुस्थानांत अनेक साधुसंत जन्मून त्यांनीं वैष्णवमताचा प्रसार केला त्याचप्रमाणें

महाराष्ट्रांत भागवतधर्माचा प्रसार

करणारे अनेक साधुसंत जन्मास आले. संस्कृत भाषेंत असणारें ज्ञानभांडार सामान्य जनांस अगम्य होऊं लागलें. ब्राह्मणेतरांस ब्रह्मज्ञानाचा अधिकार नाहीं असें ठरल्याप्रमाणें होऊन त्यांस व्रतोपोषणाचा एकच मार्ग खुला आहे, असें झालें व कर्मावडंबराचें महत्व वाढून खरा धर्म नाहींसा होत चालला. अशा वेळीं सन्मार्गाचा बोध करणारे जे अनेक साधु जन्मास आले, त्यांनीं महाराष्ट्रावर केलेले उपकार अगणित आहेत. त्यांनीं संस्कृतांत असणारें ज्ञानभांडार खुलें करून तें प्राकृत जनांस यथेच्छ लुटण्याची सोय करून दिली. *ईश्वर व मनुष्य-प्राणी यांच्यांत सेव्य व सेवक हें नातें असून त्याला केवळ भक्तीनें आळवून आपलेंसें करून घेतलें पाहिजे, ईश्वरसेवा करण्याचा अधिकार स्त्रीपुरुषांस* सारखा आहे. जातीचा उच्च नीच भेद ईश्वराच्या घरीं असणें संभवत नाहीं, असें संतांनीं प्रतिपादन केलें. त्यांचें आचरण पवित्र, वर्तन भाविक व प्रेमळ तसेंच अंतःकरण रागद्वेषापासून अलिप्त, परमशुद्ध व कोमल असल्यामुळें व त्यांनीं निवेदन केलेला ईश्वरप्राप्तीचा मार्ग सुलभ व सुखकर असल्यामुळें त्यांच्या उपदेशाची छाप लोकांवर बसून त्यांनीं प्रस्थापित केलेला भागवतधर्म यशस्वी झाला यांत आश्चर्य कोणतें? या संतजनांच्या उपदेशामृताचा परिणाम उत्तम झाला. महाराष्ट्रांत सुमारें पांचशें वर्षें ही जी भागवतधर्माची चळवळ चालली होती, तिचें यथार्थ वर्णन कै० न्या. माधवराव रानडे यांनीं मराठ्यांच्या इतिहासांत पुढीलप्रमाणें केलें आहे. "या पांचशें वर्षांत सुमारें पन्नास साधुसंत या देशांत जन्मास आले. त्यांतील कांहींजण स्त्रिया, थोडे बहुत हिंदुत्व पत्करलेले मुसलमान, निम्मे ब्राह्मण व इतरांपैकीं सोनार, मराठे, कुणबी, शिंपी, माळी, कुंभार व महार होते. कांहीं वेश्या व दासी होत्या. या धर्मजागृतीचें विशेष महत्व हें कीं धर्माच्या उन्नत तत्वांचा पगडा एकाद्या विशिष्ट वर्गावर न बसतां समाजांतील सर्वच वर्गांच्या लोकांच्या अंतःकरणावर बसला होता. स्त्रिया व पुरुष, उच्च व नीच, सुशिक्षित व अशिक्षित, हिंदु व मुसलमान हे सर्वच जण या धर्मविचारांच्या छत्राखालीं आले.

सार्वजनिक जागृति जेथें आहे, अशा ठिकाणीं खेरीज करून इतरत्र या प्रकारचा चमत्कारिक धार्मिक परिणाम जगाच्या पाठीवर कोणत्याही देशात घडून आलेला इतिहासावरून दिसून येत नाहीं पजाबात नानकानें हिंदु व मुसलमान याच्यांत धार्मिक ऐक्य करण्याचा महत्प्रयत्न केला. पूर्वेस बगाल्यात चैतन्यानें लोकास शक्ति व काली याच्या उपासनेपासून परावृत्त करून भागवतधर्माकडे ओढण्याचा यत्न केला रामानद व कबीर, तुलसीदास व सूरदास, जयदेव व राईदास या साधूंनी आपापल्या परीनें धर्मोन्नतीच्या कार्यास हातभार लाविला याचा परिणाम इष्ट व टिकाऊ असाच झाला. परतु महाराष्ट्रातील सतानीं त्याच्याहींपेक्षा विशेष महत्वाची कामगिरी केली चांगदेव व ज्ञानदेव, निवृत्ति आणि सोपान, मुक्ताबाई आणि जनी, आकाबाई आणि वेणुबाई, नामदेव आणि एकनाथ, रामदास आणि तुकाराम, शेख महमद आणि शाति बहामनी, दामाजी आणि उद्धव, भानुदास आणि कूर्मदास, बोदले बुवा आणि सतोबा पवार, केशवस्वामी आणि जयरामस्वामी, नरसिंहस्वामी आणि रगनाथस्वामी, चोखामेळा आणि दोघे कुभार, नरहरिसोनार आणि सावतामाळी, बहिरामभट आणि गणेशनाथ, जनार्दनपत व मुधोपत हे व इतर कित्येक याच्या चरित्रावरून महाराष्ट्रात ही धर्मजागृतीची चळवळ किती महत्वास चढली होती हें दिसून येणार आहे " या सर्वांत ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ व

श्री साधु तुकाराम

यानीं सकीर्तनाचें माहात्म्य फार वाढविलें तुकारामास तर सताचा मुकुटमणि असें मानतात. भागवतधर्मीय सतांचें व त्याच्या अनुयायाचें पढरपूर हेंच भूवरील वैकुठ, विठोबा हा वैकुठाधिपति व आषाढी एकादशी हा महोत्सवाचा दिवस ठरून त्या दिवशींचा भागवताचा आनद त्रिभुवनात मावेनासा झाला. पढरपूर व तेथील दैवत विठोबा यासबधानें गुरुवर्य डॉ. भाडारकर यानीं पुढील माहिती प्रसिद्ध केली आहे. विठोबा हा मूळचा विष्णु या सस्कृत शब्दापासून निघालेला प्राकृत शब्द आहे. विष्णु याचें कानडात विट्ठु हें रूप झालें. ष्ण व ठ हे प्रेमत्वादर्शक प्रत्यय होत. विठ्ठल, विठल यासींच विठोबा, विठु, विठ्ठल हीं रूपातरें होत. विठोबाचें देवालय केव्हा स्थापन करण्यात आलें, हें समजण्यास साधन नाहीं. एका ताम्रपटावरून समजतें कीं, देवगिरी येथील

यादव वंशाचा कृष्ण राजा राज्य करीत असतां त्याचा सेनापति मल्लिसेट्टी यानें बेळगांव जिल्ह्यांत शके ११७१ त (इ. स. १२४९) भीमरथी नदीच्या कांठीं असलेल्या पौंडरिक क्षेत्रांतील एक खेडें इनाम दिलें. हें खेडें विष्णु देवाच्या जवळच आहे, असाही ताम्रपटांत उल्लेख आहे. हेंच पौंडरिक क्षेत्र पंढरी किंवा पंढरपूर असावें. ताम्रपटांत ज्या विष्णुदेवतेचा उल्लेख आहे, तोच सध्या प्रसिद्ध असलेला विठोबा असावा. दुसऱ्या एका शिलालेखावरून दिसतें कीं, शके ११९२ (इ. स. १२७०) मध्यें केशवाचा पुत्र भानु यानें पांडुरंगपूर येथें यज्ञ केला. त्या वेळीं असंख्य लोकांना व विठ्ठल व इतर देवतांना अत्यंत आनंद झाला. यावरून पंढरपुराला पांडुरंगपूर असेंही नांव होतें असें दिसतें. हेमचंद्र याच्या मतें पंडरंग किंवा पंडुरंग हें रुद्राचें किंवा शिवाचें नांव आहे आणि पंडुरंग याच्यावरून पांडुरंगपूर हें नांव त्या गांवास असावें. अद्याप पंढरपूर येथें शिवाचें देवालय असून विठोबाची भेट घेण्यापूर्वी त्याची भेट घेतात. परंतु सध्यां विठोबालाच पांडुरंग हें नांव पडलें आहे. मूलतः हें शिवाचें नांव होतें, परंतु विष्णूचें (विठ्ठलाचें) महत्व वाढतांच तेंच नांव विठ्ठलास देण्यांत आलें असावें. मातापितरांच्या सेवेंत अत्यंत तत्पर अशा पुंडलिक नांवाच्या एका साधूनें आपण मातापितरांच्या सेवेंत असतां त्याच्या भेटीस आलेल्या श्रीकृष्णाचें स्वागत न करतां त्यास एक वीट देऊन आपलें सेवेचें काम संपेपर्यंत उभें रहाण्यास सांगितलें. विटेवर उभा राहिलेल्या श्रीकृष्णास (विटे उभा म्हणून) विठोबा असें नांव पडलें. रुक्मिणीही त्या ठिकाणीं येऊन उभी राहिली, अशी एक कथा आहे. या कथेचा ऐतिहासिकदृष्ट्या विचार केला असतां असें दिसतें कीं, महाराष्ट्रांत विष्णु (कृष्ण) व रखुमाई (रुक्मिणी) यांच्या भक्तीचा मार्ग स्थापन करणारा साधु पुंडलिक होय. हा भागवतधर्माचा या भागांतला मूल प्रवर्तक असून त्याच्यावरून पंढरपुरास पौंडरिक क्षेत्र हें नांव पडलें असावें. हें नांव ताम्रपटांत आहे. दुसरें असें की उत्तर देशांत कृष्णाची पूजा (परवधु) राधेसह करण्याचा निंबार्क, वल्लभ व चैतन्य यांनीं प्रघात पाडला. 'राधाकृष्ण' ची भक्ति तेथें वाढली. कृष्णाची धर्मपत्नी जी रुक्मिणी तीच रखुमाई किंवा रखमाबाई या नांवानें महाराष्ट्रांत प्रसिद्धीस आली. अर्थात् पंढरपूरचा विठु व रखुमाई यांस कृष्ण व रुक्मिणी असें समजण्यास हरकत नाहीं. महाराष्ट्रांतील धर्मग्रंथांत कृष्णाला राधावल्लभ असें म्हटलें नसून रुक्मिणीपति किंवा रुक्मिणी-

र असें झटलें आहे. यावरून महाराष्ट्रातील कृष्णभक्तीचा साम्प्रदाय विशेष शुद्ध स्वरूपाचा आहे, हें सिद्ध होतें. राधिका यावरून राही हा अपभ्रंश झाला असून राहीला विशेष कोणी मानीत नाहीं. गोकुळातील कृष्णाचे खेळ (गोपाळकाला वगैरे) विठोबाच्या महोत्सवाच्या वेळीं करण्यात येतात, परंतु मथुरा वृंदावनातील उत्सवाप्रमाणें हा काल्याचा उत्सव महत्वाचा नसतो. ज्याप्रमाणें रामानंदानें वैष्णवमताचा किंवा भागवतधर्माचा प्रसार हीन मानलेल्या जातींत केला, त्याचप्रमाणें तुकाराम, नामदेव वगैरे चतुर्थ वर्णांतील साधुसुकें हीन मानलेल्या लोकांच्या अंतःकरणावर या धर्माचा पगडा बसला. ज्ञानेश्वर महाराजांच्या कालापासून ह्मणजे इ० स० १२९० च्या पूर्वीपासून आषाढी एकादशीच्या दिवशीं पंढरपुरास श्रीविठोबा रखुमाईच्या दर्शनास जाण्याचा साम्प्रदाय अस्तित्वात आला. ह्याच

वारकरी सांप्रदाय

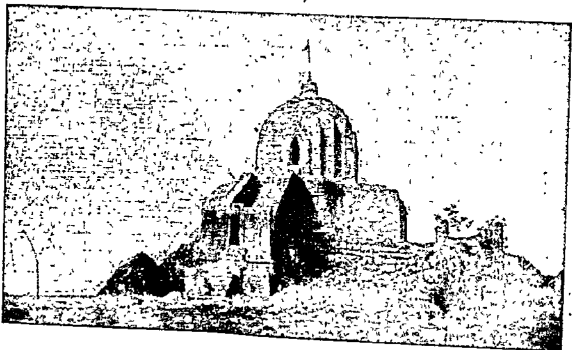
या नावानें महाराष्ट्रात आज सुमारें ७०० वर्षे चालू आहे दिंड्या (वीणा) पताका घेऊन भक्तिरसानें ओतप्रोत भरलेल्या अंतःकरणानें देहभान विसरून जाऊन थयथय नाचत जाणारे वैष्णववीर सर्वत्र व सर्व जातींत आहेत. अलीकडे सुमारें ८० वर्षांपूर्वी हैबतराव यांनीं पंढरपुरास ज्ञानोबाची पालखी नेण्याचा प्रघात पाडला हैबतराव ज्ञानेश्वर महाराजाचे परमभक्त होते. ते साताऱ्याजवळ आरफळ येथें रहात असत. विरक्त झाल्यावर ते आळंदीस येऊन राहिले व ज्ञानोबाच्या पादुका पालखींत घालून पंढरपुरास मिरवीत नेण्याचा प्रघात त्यांच्यापासून प्रचारात आला तो अद्याप चालू आहे. सध्यां पंढरपुरास मुख्य आठ पालख्या दरसाल जातात. १ आळंदीहून श्री ज्ञानेश्वराची, २ देहूहून तुकारामबुवाची, ३ पैठणाहून एकनाथमहाराजाची, ४ त्र्यंबकहून निवृत्तिनाथांची, ५ एदलाबादहून मुक्ताबाईची, ६ मच्छेंद्रगडाहून मच्छेंद्रनाथाची, ७ सासवडाहून सोपानदेवाची व ८ आरणगावाहून सावतामाळ्याची याप्रमाणें पालख्या निघून वाटेंत मुक्काम करीत करीत सुमारें पंधरा वीस दिवसांनीं दशमीच्या दिवशीं रात्रीं पंढरपुरास जाऊन पोहोंचतात. या पालख्यांचे निघण्याचे दिवस व मुक्काम ठरलेले आहेत. सर्व काम वारकरी पंथीयाकडून बिनचूक व व्यवस्थेशीर होत असतें. वाटेंत वारकरी लोक मिरवणुकींत येऊन दाखल होतात. आकाशात भजनाचा एकच गजर दुमदुमू लागतो. याप्रमाणें वारकऱ्यांचा जमाव वाढतां वाढतां सुमारें दीडपासून दोन लाख

यात्रा जमत असते. वारकरी लोकांस जवळपास असणाऱ्या गांवांतील लोक गाडयांच्या गाडया भरून भाकऱ्या आणून देतात. याप्रमाणें यात्रेकरूंच्या भोजनाची सोय वाटेवरील गरीब व श्रीमंत गांवकऱ्यांकडून होते. आळंदीची पालखी ज्येष्ठ नवमीस निघून पुणें, सासवड, कापुरवळ, शिरवळ, लोणंद, तरटगांव, फलटण, बरड, नातेपोतें, माळशिरस, वेळापूर, शेगांव व वांखरी या मार्गानें पंढरपुरास जाते. इतर पालख्या या पालखीस वाटेंत गांठतात. पंढरपुरास यात्रेकरूंची गर्दी जमलेली असतेच. त्यांत वारकरी जाऊन मिळतांच प्रचंड भक्तसमुदायामुळें तें क्षेत्र फुलून जातें. विठ्ठलनामाचा गजर, टाळ, मृदंग यांचा नाद, पुंडलिकाच्या नामाचा जयघोष, कीर्तन, भजन, पुराण वगैरेमुळें पंढरपूर हें केवळ देवनगरी बनतें. भाविक लोक देहभान विसरून जातात. तुकारामाचे अभंग पावलोंपावलीं श्रवणरंध्रीं पडून मनास शांतता प्राप्त होते. अत्यंत प्रवृत्तिपर मार्गाची कास धरून संसाराचें गाडें हाकीत असतां त्रस्त झालेल्या प्रापंचिकांस भक्तिरसामृताचें औषध पाजून भवरोग बरा करण्यास समर्थ झालेले हे साधुवृंद धन्य खरे. त्यांचे शब्द जोंपर्यंत हिंदु लोक शिरसावंद्य मानून सन्मार्गानें वागतील तोंपर्यंत भावी स्थितीसंबंधानें निराश होण्याचें कारण नाहीं. तुकारामबुवांनीं म्हटल्याप्रमाणें या संतांचा अवतार नवीन धर्मस्थापनेसाठीं नव्हे, तर मृत धर्माचें पुनरुज्जीवन करण्यासाठीं आहे. बुवा म्हणतातः—

अभंग

आम्ही वैकुंठवासी । आलों याची कारणासी ।
बोलिले जें ऋषी । साच भावें वर्ताया ॥ १ ॥
झाडूं संतांचे मारग । आड रानीं भरलें जग ।
उच्छिष्टाचा भाग । शेष उरलें तें सेवूं ॥ २ ॥
अर्थे लोपलीं पुराणें । नाश केला शब्द-ज्ञानें ।
विषय लोभी मनें । साधनें बुडवीलीं ॥ ३ ॥
पिटूं भक्तीचा डांगोरा । कळिकाळासी दरारा ।
तुका म्हणे करा । जयजयकार आनंदें ॥ ४ ॥

तुकारामादिक संतांनीं निवेदन केलेल्या भागवतधर्मात प्रेम, आनंद व ईश्वरी साक्षात्कार पूर्णपणें भरलेला आहे. ज्ञानमार्गाहून भक्तिमार्ग श्रेष्ठ असून त्याचाच

श्री शंकराचार्यांचे देवालय (अमरनाथ)

अवलंब करणें हें इहपरलोकींच्या सुखास कारणीभूत होणार आहे, याची य संतजनांस पूर्ण खात्री होती, ह्मणूनच तुकारामांनीं या भागवतधर्मासंबंधानें पुढील निश्चयाचे व विश्वासपूर्ण उद्गार काढले आहेत:–

घोंटवीन लाळ ब्रह्मज्ञान्या हातीं । मुक्तां आत्मस्थिति सांडवीन ॥
ब्रह्मभूत काया होतसे कीर्तनीं । भाग्य तरी ऋणी देवा ऐसा ॥
तीर्थभ्रामकासी आणिन आळस । कडू स्वर्गवास करिन भोग ॥
सांडवीन तपोनिधा अभिमान । यज्ञ आणि दान लाजवीन ॥
भक्तिभाग्यप्रेमा साधीन पुरुषार्था । ब्रह्मींचा जो अर्थ निजठेवा ॥
धन्य ह्मणवीन इहलोकीं लोकां । भाग्य आह्मीं तुका देखियेला ॥

यावरून आपण अंगीकारलेला भक्तिमार्ग ईश्वरप्राप्तीचा किती खात्रीलायक उपाय आहे असें संतजनांस वाटत होतें हें दिसतें. ब्रह्मज्ञान, तीर्थाटण, स्वर्गवास, भोग, तपश्चर्या, यज्ञ, दान या सर्वांपेक्षां भक्तिमार्ग श्रेष्ठ असें ते मानीत. खरें आहे.

वरील एकंदर विवेचनावरून विष्णुभक्तीचा संप्रदाय वेदकालापासून रूपांतर पावत आजमितीस कोणत्या थरास येऊन पोहोंचला आहे हें दिसून येईल. सर्व जगावर सारखें प्रेम करून, उत्पत्ति व पोषण यांस कारणीभूत होणारा श्रीविष्णु किंवा सूर्य याला कालेंकरून महत्व प्राप्त झालें. वासुदेव किंवा भागवतधर्म ह्याच वैष्णवधर्म या नांवानें प्रचारांत आला. तो सोपा, आनंददायक व कर्मावडबरापासून मोकळा असल्याकारणानें सर्व वर्णांतील लोकांस स्वीकार करण्यास योग्य आहे असें दिसून येतांच बहुजनसमाजानें निरनिराळ्या पद्धतीनें त्याचा स्वीकार केला. पुराणें मूलतः शिवपर होतीं. विष्णूचें महत्व वाढतांच त्यांस वैष्णवी वळण मिळालें. भागवत व विष्णुपुराण यांच्या योगानें विष्णुभक्तीचें महत्व वाढलें. सर्वभूतीं दया करणें, त्यागबुद्धि जागृत ठेवून ईश्वरचरणीं काया, वाचा व मन हीं अनन्यभावानें अर्पण करणें हेंच वैष्णवधर्माचें सार असून तें सार्वलौकिक धर्माचें लक्षण आहे, हें कोणीही कबूल करील. अवतारमाहात्म्यामुळें सज्जनांची योग्यता लोकांस वाटूं लागून अशा सत्पुरुषांच्या विद्यमानें लोककल्याण घडवून आणण्यास परमेश्वर सदा सिद्ध असतो, ही भावना हिंदूंच्या अंत:करणांत दृढ झाली आहे. संकटांची परमावधि होतांच परमेश्वर मृत्युलोकीं अवतीर्ण होऊन तो त्यांचा परिहार करितो ही आशाजनक भावना हिंदूंच्या सर्व प्रापंचिक व्यवहारांस प्रामुख्यानें चालन देत असते. दुष्टांचा संहार करून निरपराधी

जनांचें संरक्षण करण्यासाठीं विष्णूनें अनेक पूर्ण व अंश अवतार घेतले आहेत असें हिंदुधर्म मानीत आहे. कोणत्याही काळीं कोणत्याही देशांत समाजहित साधण्यासाठीं जन्मास येणारा पुरुष किंवा स्त्री यांच्यांत ईश्वरी अंश असतो असें मनुष्यजाति मानीत आली आहे; व जोंपर्यंत मनुष्याच्या अंतःकरणांत साधुत्व व सच्छील यांच्या बद्दलचा आदर कायम राहील, तोंपर्यंत त्याच्या रक्षणार्थ प्रयत्न करणाऱ्या सत्पुरुषास देवाप्रमाणे तो वंद्यच मानणार. एकादशी देवीची कथा तरी हेंच सांगते. उन्मत्त दैत्याचा संहार करण्यासाठीं या देवतेनें जन्म घेतला असें पुराणांत लिहिलें आहे. परंतु सध्यांच्या चिकित्सक बुद्धीच्या लोकांचा अशा पौराणिक कथेवर विश्वास बसण्याचा संभव नाहीं. अर्थात् एकादशी देवीच्या अस्तित्वाबद्दल संशय आल्यावर तिच्यासंबंधानें आदर किंवा भक्ति तरी कशी राहील? महाभारताचा कांहीं भाग व पुराणें लिहिलीं गेलीं त्या वेळीं एकादशी-संबंधानें तत्कालीन आर्यांच्या अंतःकरणांत अत्यंत पूज्यत्वभाव वसत असावा. त्या दिवसाला कालेंकरून वैष्णवव्रताचें धार्मिक स्वरूप प्राप्त झालें तरी मूलतः हा दिवस ऐतिहासिक महत्वाचा होता असें अनुमान करणें चुकीचें होणार नाहीं. नृसिंहावतारासंबंधानें केलेल्या विवेचनांत देव व दैत्य यांचा इतिहास दिला आहे. एकादशीची कथा देखील त्या

इतिहासांतील एक अध्याय

होय. हिरण्यकश्यपूच्या पश्चात् देवांचा द्वेष करणारे अनेक दैत्य व दानव होते. त्यांपैकीं प्रल्हादाचा पुत्र वलि व पौत्र मृदुमान्य हे फार पराक्रमी असून त्यांच्यावर विष्णूनें जय मिळवून सुरांस त्यांच्या त्रासांतून मुक्त केलें. कुंभ हा प्रल्हादाचा पुत्र; त्याचा मुलगा मृदुमान्य हा एकादशीच्या दिवशीं ब्रह्मा, शिव व विष्णु या तिघां सुराधिपतींच्या मसलतीनें ठार करण्यांत आलेला असुर होय. पुराणकारांनीं या तिघांच्या श्वासापासून एक शक्ति उत्पन्न झाली, असें अलंकारिक भाषेंत वर्णन केलें आहे. त्याचा सरळ अर्थ असा कीं, हा मृदुमान्य दैत्य आटोपेनासा झाला तेव्हां या सुरांच्या तिघां मुख्य नायकांस एकत्र जमून त्याचा नाश करावा लागला. कांहीं असुरांनीं या त्रिमूर्तींतील एकादास प्रसन्न करून घेऊन त्यांच्यापासून वर मिळविला असल्याच्या अनेक कथा पुराणांत आढळतात. एका देवानें दिलेल्या वरामुळें उपस्थित झालेला त्रास चुकविण्यासाठीं दुसऱ्या देवांना कधींकधीं त्वरीच युक्तिप्रयुक्ति योजावी लागली आहे. यावरून असें दिसतें कीं हे दैत्य, साम,

साम, दंड, भेद वगैरे शत्रूस जेरीस आणण्याचे उपाय योजून कधींकधीं देवांच्या एखाद्या पुढाऱ्यास आपल्या पक्षास ओढून घेत व त्याजकडून आपणास त्रास पोंहोचू नये अशी तजवीज करीत. दैत्य हे आपलेच भाउबंद असल्यामुळें देव त्याच्या-बद्दल प्रेम व्यक्त करीत; परंतु याचा परिणाम वाईट झाल्याचें दिसताच दुसरा कोणी पुढें येऊन आपल्या भोळ्या भावडाच्या पायीं उत्पन्न झालेलें संकट निस्ता-रून टाकी. देवाचे पुढारी ब्रह्मा, विष्णु व शिव यापैकीं तिसरा जो शिव हा भोळा असल्यामुळें त्याला वश करून घेणें फार सोपें काम असे. शिवानें अनेकदा दैत्यास वर दिल्यामुळें (अर्थात् त्याच्यावर शस्त्र उचलणार नाहीं अशी शपथ वाहिल्यामुळें) विष्णूस मध्यें पडून देवावर आलेल्या संकटाचा परिहार करावा लागला. मृदुमान्याच्या पराक्रमापुढें या तिघा देवाच्या नायकास दडून बसण्याचा देखील प्रसंग आला परंतु शेवटीं त्यानीं जय मिळविल्यामुळें या विजयाप्रीत्यर्थ हा एकादशीचा दिवस अत्यंत महत्वाचा मानून तो पाळण्याची रूढि पडली. दिवसेंदिवस दैत्य व देव याच्यासबंधाचा खरा इतिहास लोकाच्या स्मरणातून नष्ट होत गेला. त्याच्याबद्दल ज्या दंतकथा अस्तित्वात होत्या त्याच्यावरून या इतिहासास पुराणकारानीं धार्मिक वळण दिलें व आज एकादशी हा सर्वथैव धार्मिक सण होऊन बसला आहे. तरीं नव्या दृष्टीनेंही

एकादशीचें महत्व

विशेष आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. ज्या दिवशीं कोट्यवधि हिंदु प्रेमपुर - सर ईश्वरस्मरण करून या आर्यावर्ताच्या वातावरणात एक दैविक तेज उत्पन्न करितात, त्या तेजापुढें आह्मीं नम्र व्हावयास नको काय ? प्राचीन देवदेवता व त्याचे अनुयायी याच्याबद्दल अभिमान उत्पन्न करण्यास कारणीभूत होणारा हा दिवस, साधुसतानीं या दिवसाबद्दल दाखविलेलें प्रेम, या दिवसाच्या सुमुहूर्तावर उभारलेली भागवतसांप्रदायाची विजयपताका, तिच्या आश्रयाखालीं ज्ञानयुक्त भक्तिप्रणीत निष्काम कर्म करण्यासबधानें साधुसतानीं दिलेलें अनुपम प्रोत्साहन याबबधानें विचार करून आह्मी हिंदू ह्मणविणारानीं हा दिवस पाळावयास नको काय ? हे एकादशीसारखे दिवस राष्ट्रीय महोत्सवाचे होत. अशा उत्सवात सर्व वर्गाच्या व सर्व वर्णाच्या लोकास समान धार्मिक वृत्तीमुळें, समान शीलाप्रमाणें एकत्र जमता येतें. या प्रसगीं परस्परातील मतभेद नाश पावतो. शिवरात्री-सारखा प्रसग येताच श्रीक्षेत्र काशी किंवा गोकर्णासारख्या सुप्रसिद्ध ठिकाणीं

राष्ट्रीय हेमंतोत्सव भरवावा. महाएकादशीच्या दिवशीं पंढरपूर क्षेत्रीं राष्ट्रीय ग्रीष्मोत्सव साजरा करावा. वर्षाऋतूंतील राष्ट्रीय संमेलन श्रीकृष्णाष्टमीच्या दिवशी वृंदावन मथुरा येथें भरवावें. वसंतोत्सवाचा समारंभ अयोध्यानगरींत श्रीराम नवमीच्या दिवशीं आणि वार्षिक राष्ट्रीय महोत्सव नवरात्रांत वंगदेशीं कलकत्ता येथें भरवावा. सर्व वर्गांच्या व वर्णांच्या, सर्व मतांच्या आणि विचारांच्या लोक-प्रतिनिधींनीं चालविलेले हे महोत्सवच आमच्यांत प्रेम, सद्भाव, धर्मनिष्ठा व राज-निष्ठा, वगैरे सद्गुण उत्पन्न करण्यास कारणीभूत होतील. असे प्रसंग प्राप्त होतांच राष्ट्रांतील सर्व जनांनीं, स्त्रियांनीं व पुरुषांनीं उत्साहपूर्वक आपापल्या वांट्यास आलेलें कर्तव्यकर्म करण्यास पुढें सरसावलें पाहिजे. या दिवशीं नगरकीर्तनें करवावीं. भजन, गायन व नर्तन करीत खेड्यापाड्यांतसुद्धां मिरवणुकी काढाव्या. भागवत सांप्रदायामुळें उत्पन्न झालेली हरिकीर्तनाची संस्था शुद्ध स्वरूपाची करून कर्तव्य-निष्ठ, सद्वर्तनी, निस्पृह व स्पष्टवक्ते हरिदास वारंवार लोकांत सत्यनिष्ठा उत्पन्न करतील, असें केलें पाहिजे. या प्रकारानें हिंदुधर्माची उज्ज्वल पताका हातांत घेऊन निवृत्तियुक्त प्रवृत्तिमार्गं आक्रमण्यास प्रत्येकानें पुढें सरसावलें पाहिजे. अशा उत्सवांच्या प्रसंगीं कलाकौशल्य आणि उद्योगधंदे यांचीं प्रदर्शनें, साधुसंतांबद्दल आदर उत्पन्न होईल असे देखावे (चालतीं चित्रें–सिनेमॅटोग्राफ), पदार्थ-संग्रहालयें, ग्रंथसंग्रहालयें, क्रीडाभुवनें, प्रयोगशाळा, व्याख्यानें, निरनिराळ्या बाबींचा विचार करणाऱ्या राष्ट्रीय परिषदा, नाटकें, मर्दानी खेळ, क्रिकेट फुटबॉलचे सामने वगैरेंच्या योगानें निरनिराळ्या प्रांतांतील लोक एकत्र येऊन आपण सर्व एकाच हिंदमातेचीं लेंकरें व एकच धर्माचे अनुयायी आणि एकाच छत्राखालीं वास करणारे राजनिष्ठ नागरिक आहों ही भावना त्यांच्यांत दृढ झाली पाहिजे. प्रेम, न्याय व समता यांची ध्वजा उभारली पाहिजे. हिंदुधर्म हाच हिंदुस्थानचा तरणोपाय आहे. भागवतसांप्रदाय हा त्याचें महत्वाचें अंग होय. ज्या सांप्रदायाची कास धरल्यामुळें प्राचीनकालीं ध्रुव, प्रल्हाद, अंबरीष, रुक्मांगद, नारद, सनक, सनत्कुमार वगैरे आबालवृद्धांची योग्यता वाढली आणि ही जी परंपरा चैतन्य, तुकाराम, नामदेव, ज्ञानोबा वगैरे अनेक साधूंच्या जन्मामुळें अद्यापपर्यंत अभंग चालली आहे, त्या सांप्रदायाचे तुम्हीही अनुयायी व्हा असें एकादशी निक्षून सांगत आहे.

चातुर्मास.

आषाढ शु॥ ११ शी पासून चार महिने व्रतस्थ रहावें असें भारतात सागितलें आहे. या चातुर्मासांत कोणकोणतीं व्रतें आचरावीं हें तिथितत्त्व, धर्मसिंधु, भविष्योत्तर व इतर पुराणें यात सागितलें आहे. भाविक हिंदुलोक या दिवसात महाभारत, रामायण, भागवत वगैरे ग्रंथांचें श्रवण, व्युत्पन्न शास्त्र्याच्या किंवा पुराणिकाच्या मुखानें, करीत असतात. ज्यानीं चतुर्थाश्रम घेतला आहे असे सन्यासी एकादें निवात स्थळ पाहून तेथें पावसाचे चार महिने मुक्काम करितात व कित्येक आपल्या आध्यात्मिक ज्ञानाचा लाभ आपल्या जवळपास राहणाऱ्या भाविक स्त्रीपुरुषास करून देतात. व्रतावरणास या दिवसात ऊत येतो. चातुर्मासातील विशेष बंधन ह्मटलें ह्मणजे आहारविहारासबधाचें होय. शिंपाचा व हाडांचा चुना, मोटेचें व पखालीचें पाणी, ईडनिंबू, मातुलिंग, मसुरा, मांस हे पदार्थ वर्ज्य करावे. वैश्वदेव केल्याशिवाय किंवा विष्णूस नैवेद्य दाखविल्यावाचून अन्न ग्रहण करू नये. पाढरे पावटे, काळे वाल, घेवडा, चवळी, लोणचीं, वांगीं, लिंगड, केळें, मुळे, कोहळा, ऊस, बोरें, आवळे, चिंच, मध, पडवळ, उडीद, कुळीथ, पांढऱ्या मोहऱ्या वगैरे कित्येक फळें, भाज्या व धान्यें वर्ज्य करण्याबद्दल शास्त्राची अनुज्ञा आहे. विषयोपभोग घेऊं नये. शिळें व करपलेलें अन्न, भूमींतील लवण, याचेंही सेवन करू नये. या प्रकारचा निर्बंध आहे परतु तो पाळणें बहुतेक अशक्य असल्यामुळें अत्यत कर्मठ हिंदु खेरीज करून इतर लोक बहुतेक वर्ज्य पदार्थांचें यथेच्छ सेवन करीत असतात.

आहारविहारात मितपणा राखणें आरोग्यदृष्ट्या हितावह असल्याचें प्राचीन काळीं मत बनलें होतें असें कित्येक पुराणातील कथनकावरून दिसतें. कित्येक पुराणमतवादी लोक असें प्रतिपादन करितात कीं सध्याच्या काळीं प्रजा क्षीण व हतवीर्य होण्याचें कारण लोकानीं आहारविहारासबधानें अगदींच ताळ सोडला आहे हें होय. या त्याच्या समजात काहींच तथ्य नाहीं असें ह्मणता येत नाहीं. शहरवासी जनात तर हल्लीं या बाबींत फार अदूरदर्शीपणा दिसून येतो. गल्लीकुचींत उपाहारगृहें स्थापन झालीं असून तेथें उघड्यावर ठेवलेले अनेक शिळे व ताजे पदार्थ स्वच्छास्वच्छतेची कल्पनाही मनात न आणतां वेळीं अवेळीं, गरज असो किंवा नसो, बुभुक्षिताप्रमाणें भक्षण करून पैशाची व प्रकृतीची खराबी करून घेणाऱ्या

अनेक तरुण बांधवांस पाहिल्यावर मन उद्विग्न होतें. घशाच्या, कानांच्या व पुप्फुसांच्या रोगांस कारणीभूत होणारे अत्यंत शीत किंवा उष्ण (आईसक्रीम, थंड सोडा, कढत चहा, कॉफी वगैरे) पदार्थांचें बेतानें व कारणपरत्वें सेवन न करित भलत्याच वेळीं केवळ मजेखातर ग्रहण करणें सर्वथैव अनिष्ट आहे. सध्य सोंवळ्याओवळ्याचा निर्बंध सुटत चालल्यामुळें आहाराच्या बाबींत लोकांचें स्वैर वर्तन विशेष वाढत चाललें आहे. ही स्थिति शोचनीय असून तिला आळ घालणें हें कुटुंबनायकांचें कर्तव्यकर्म होय. पुराणकालाच्या सुमारास वैद्यशास्त्र दृष्ट्या विचार करून आहारासंबंधानें कोणत्या प्रकारचे निर्बंध ठरविण्यांत आले याची संक्षिप्त माहिती पुढें देत आहों.

ऋतुपरत्वें आहार

घ्यावा असें ठरवून शिशिर, वसंत व ग्रीष्म या ऋतूंत कांहीं पदार्थ ग्रहण करावे व वर्षा, शरद् व हेमंत या ऋतूंत यांचा त्याग करावा असें धर्मशास्त्रांत सांगितलें आहे. ग्रहण करणें व त्याग करणें या अर्थी आदानं व विसर्ग हे शब्द अनुक्रमें योजलेले आढळतात. उत्तरायण व दक्षिणायन यांत सूर्यरश्मींचा लाभ सारखाच मिळत नाहीं; त्यामुळें जो हवेंत फरक उत्पन्न होतो त्यायोगें मनुष्याच्या शरिरावर परिणाम घडून ऋतुपरत्वें त्याची प्रकृति सशक्त किंवा अशक्त होते असें मानिलें आहे. ग्रीष्म व वर्षा ऋतूंत शरीरप्रकृति क्षीण होते, शरद् व वसंतांत ती मध्यम असते व हेमंत शिशिरांत उत्तम असते. यासाठीं प्रकृतीच्या शक्तीच्या मानानें पचन करितां येतील अशा पदार्थांचें सेवन करावें. शेवटच्या दोन्ही ऋतूंत मांस, दूध वगैरे पौष्टिक पदार्थ ग्रहण केले असतां ते पचनीं पडून शरीरसामर्थ्याची वाढ होईल. तैलमर्दन, अभ्यंगस्नान, व ऊबदार कपडे यांच्या योगानें जठराग्नि प्रदीप्त ठेवण्यास हा काल बरा आहे. शिशिर ऋतूंत तिखट व आंबट पदार्थांचें बेतानें ग्रहण करावें हें बरें. वसंतांत रेचक घ्यावें, थंड व सुवासिक जलानें स्नान करावें, जडान्न सेवन करूं नये. ग्रीष्म ऋतूंत आहारविहारासंबंधानें फार जपावें. शारीरिक व मानसिक श्रम विशेष करूं नयेत. अति शीत, अति उष्ण व मादक पदार्थांचें सेवन करणें हानिकारक आहे. वर्षाऋतूंत आंबट व पाचक पदार्थ ग्रहण करावे. वातुळ पदार्थ वर्ज्य करावे. शरदऋतूंत पित्तप्रकोप करणारे पदार्थ सेवूं नयेत व उन्हांत श्रमाचीं कामें करूं नयेत. मूलतः वैद्यकशास्त्रदृष्ट्या ठरविण्यांत आलेल्या याप्रकारच्या नियमांचा धर्मांच्या बाबींत

समावेश करितांच त्यांचा अर्थ निरनिराळ्या तऱ्हेनें करण्यांत येऊन त्यांच्यांत पापपुण्याच्या कल्पनांचा समावेश करण्यांत आला. याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, उत्तरेकडील देशांत आहाराचा बेत या नियमांवर बसविलेला आहे. ऋतुपरत्वें अनेक धान्यें, भाज्या व पदार्थ वर्ज्य केले जातात. यामुळें दक्षिणेकडील अनियंत्रितपणें चालणाऱ्या मंडळीपेक्षां त्यांचे उत्तरदेशीय बांधव प्रकृतीनें विशेष चांगले असतात. चातुर्मासांत कित्येक पदार्थ वर्ज्य करण्यासंबंधानें घालून दिलेले नियम मूलतः वैद्यकशास्त्राच्या पायावर रचलेले होते तथापि व्रतवैकल्यांचें प्रस्थ वाटतांच हें प्रकरण वेतावाहेर जाऊन सध्यां त्यांच्यावद्दलचा आदरभाव नाहींसा झाला आहे यांत आश्चर्य नाहीं. जुन्या व नव्या निर्बंधांतील अंतर व त्यांतील ग्राह्यांशाचा आदरपूर्वक स्वीकार करण्याची तयारी आम्ही दाखविली पाहिजे. आहारविहारासंबंधानें अत्यंत हितावह असे नियम प्राचीन ग्रंथांत सांपडतात. गीतेंत श्रीकृष्णानें उपदेश केला आहे तोही मनन करण्यासारखा आहे.

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्त स्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ ६—१७ ॥

अर्थ—जो योग्य आहारविहार करितो, जो कर्माच्याठायीं योग्यरीतीनें वर्ततो, जो योग्यकाळीं निजतो, जागतो त्याचा योग त्याच्या दुःखाचा नाश करितो. सारावली नामक ज्योतिषग्रंथांत म्हटलें आहे:—

पथ्याशिनां शीलवतां नराणां । सद्वृत्तभाजां विजितेंद्रियाणाम् ।
एवंविधानामिदमायुरेव । सत्यं भवेत् वृद्धमुनिप्रणीतम् ॥

भावार्थ—येथें ब्रह्मदेवानें ठरलेलें आयुष्य जे कोणी शीलवान्, सद्वर्तनी, पथ्यभोजी व जितेंद्रिय असतील अशांना मात्र लाभेल. तात्पर्य, मितपणा व सदाचरण न राखल्यानें आयुष्याची दोरी अकालीं तुटते. आयुर्वेदाचे सुप्रसिद्ध पंडित वाग्भट यांनीं सांगितलें आहे कीं:—

नित्यं हिताहारविहारसेवी । समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ॥
दाता समः सत्यपरः क्षमावान् । आप्तोपसेवी च भवत्यरोगः ॥

(अर्थ—जो मनुष्य रोज हितकारक अहारविहारांचें सेवन करितो, कार्यास विचारपूर्वक प्रवृत्त होतो, विषयलंपट न होतां दानशील, समदृष्टि, सत्यवक्ता, क्षमावान् व सन्मार्गगामी असतो तो निरोगी असतो.) याप्रकारचें निरोगी

राहून शरीर व मनःस्वास्थ्य बिघडूं न देण्याचें मत चातुर्मासापुरतेंच नव्हे तर सबंध आयुष्यांत चालविलें पाहिजे.

चातुर्मासाचा प्राचीन इतिहास

लक्षांत घेतां असें दिसतें कीं हल्लींचा चातुर्मासाचा प्रकार पूर्वकालीं नव्हता. प्रत्येक ग्रहस्थाश्रमी माणसानें १९ गृह्यसंस्कार, ७ पाक यज्ञ, ७ हविर्यज्ञ व ७ सोमयज्ञ करावे असा निर्बंध असे. प्रसिद्ध सूत्रकार बोधायन यानें जीं सूत्रें लिहिलीं आहेत त्यांत श्रौतसूत्रें, कर्मांतसूत्रें, द्वैधसूत्रें, गृह्यसूत्रें, धर्मसूत्रें, व शुल्बसूत्रें असे सहा भाग केले असून त्यांत गृहस्थानें धर्मार्थकाममोक्ष हे चतुर्विध पुरुषार्थ साधण्यासाठीं कोणत्या रीतीनें वागावें हें सांगितलें आहे. त्यांत हविर्यज्ञ व सोमयज्ञ यांची माहिती श्रौतसूत्रांत असून जे ७ हविर्यज्ञ सांगितले आहेत त्यांचीं नांवें पुढीलप्रमाणें होतः–१ अग्न्यधन, २ अग्निहोत्र, ३ दर्शपूर्णमास, ४ आग्रयण, ५ चातुर्मास्य, ६ *निरुधपशुबंध आणि ७ सौत्रमणि, यांपैकीं ब्राह्मणास* सकाळसंध्याकाळ अग्निहोत्र प्रदीप्त करावें लागत असे. प्रत्येक अमावास्येस व पौर्णिमेस इष्टी हविर्यज्ञ करावा असा निर्बंध होता.

प्रत्येक चार महिन्यांनीं एकदां ऋतु बदलण्याच्या वेळीं जो हविर्यज्ञ करण्यांत येई तोच चातुर्मास्य या नांवानें ओळखला जात असे. वसंत व ग्रीष्म ऋतूच्या अंतीं एक, वर्षाऋतु व शरद् ऋतूच्या अंतीं एक व हेमंत व शिशिरऋतूच्या अंतीं एक याप्रमाणें तीन हविर्यज्ञ होत असत. हल्लीं यज्ञाची कल्पना पार नाहींशी होऊन चातुर्मास्य हें एक निराळेंच प्रकरण होऊन बसलें आहे. *या चातुर्मास्याच्या निमित्तानें अनेक व्रतें निर्माण होऊन पुण्यप्राप्तीचा सोपा* उपाय अवगत झाल्यामुळें स्त्रिया कोकिलाव्रत, शाकव्रत, दधिव्रत, पिठोरीव्रत, *नक्तसोमवारव्रत, संकष्टीव्रत, दुग्धव्रत, हस्तागौरीव्रत वगैरे अनेक व्रतें आचरतांना* दृष्टीस पडतात. सूत्रकारांनीं ज्यांचा नामनिर्देश केला आहे असे पाकयज्ञ, हविर्यज्ञ व इतर गृह्यविधि यांचा मनूच्या कालीं लोकांनीं थोडाबहुत त्याग केला होता असें त्याच्याच लिहिण्यावरून दिसतें. दिवसेंदिवस समाजाची परिस्थिति बदलत गेली त्या मानानें आचारविचारांतही भलतेच फेरबदल होऊन आज मितीस प्राचीन पद्धतीहून किती तरी भिन्न असे विधि प्रचारांत आले आहेत. सध्यांच्या कालचें चातुर्मास प्रकरण हें त्या संबंधाचें उदाहरण आहे.

ते मतवैकल्यांचें तेज सद्वर्तनापुढें पडावयाचें नाहीं. पुनर्जन्माच्या अर्थात् जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून आपणास चुकविणें हें आर्यांचें अंतिम ध्येय. तें ध्येय साध्य होण्यास मतवैकल्यें मदत करीत नसून उलट त्यांत विशेष गुंतवीत असतात. गीतेंत असेंच सांगितलें आहे. मनु म्हणतो—

कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्त्यकामता
काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः ॥२-२॥
संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसंभवाः
व्रतानि यमधर्माश्च सर्वे संकल्पजाः स्मृताः ॥२-३॥

सकाम भक्तीनें कोणतेंही कार्य करणें योग्य नाहीं.

खरा शाश्वत व सनातन धर्म कोणता हें समजून घेऊन त्याचाच अवलंब करण्याचा प्रत्येकानें निश्चय केला पाहिजे. आमची आधिभौतिक अवनती होण्याचीं जीं कारणें असतील तीं शोधून काढून आमचा उत्कर्ष ज्या उपायांनीं होईल ते उपाय योजले पाहिजेत.

हल्लींचा काळ

या उन्नतिकार्यास अनुकूल आहे. हिंदमातेचा पुत्र किंवा दुहिता या नात्यानें आमच्या वांट्यास आलेलें कार्य अत्यंत महत्वाचें, परम मंगल व स्फूर्तिदायक असें आहे. कुंभकर्णी झोंपेंतून ताजेतवाने होऊन उठल्यावर सध्यांच्या जागृतीच्या काळीं कर्तव्यपराङ्मुख होऊन जांभया देत बसूं तर प्राचीन ऋषींचे वंशज म्हणविण्याची पात्रता आमच्या अंगीं राहणार नाही. दुरभिमान व दोषैकदृष्टि यांचा त्याग करून प्रेमभावानें आपण सर्व एकाच हिंदमातेचीं लेंकरें हा भाव मनांत धरून सत्कार्यासाठीं देह झिजविण्याचा निश्चय केल्यास लोकोत्तर अशी कामगिरी आमच्या हातून होईल. आत्मोन्नति साधण्यासाठीं व्रतस्थ राहणारानें केवळ चातुर्मास्यातच नव्हे तर आजन्म व्रतस्थ राहिलें पाहिजे. हें व्रत म्हणजे एक दिव्य यज्ञ असून त्याच्यायोगानें महायज्ञ केल्याचें श्रेय पदरीं पडेल. अनेक पंथ, अनेक मतें, अनेक तत्वज्ञानविषयक कल्पना यांच्या योगानें मनांत विकल्प उत्पन्न होऊन खऱ्या शाश्वत अशा ध्येयापासून आपली नजर भलतीकडे भटकते. ज्या कर्मांच्यायोगानें मनाला शांतता मिळून परमार्थ हातीं येत नाहीं, ज्यांच्या योगानें सच्चिदानंदस्वरूपाची ओळख होत नाहीं तीं कर्मे आचरण्यांत अर्थ काय? अनेक व्रतवैकल्यें केलीं तरी जीव व शिव यांची गांठ पडत नाहीं

तर तीं करण्यांत मतलब कोणतां? यासाठीं प्रत्येक स्त्रीनें व पुरुषानें अतस्थ राहून सदाचरण, आत्मसंयमन व स्वार्थत्याग यांच्या योगानें आपले पितर, आपणाहून श्रेष्ठ असे लोक व परमन्यायी, जो परमेश्वर यांची कृपा संपादन करावी. भलत्याच उपायांनीं आपली धार्मिक किंवा नैतिक उन्नति होणें शक्य नाहीं. मनुष्य या नात्यानें आमच्यावर असणारी जबाबदारी ओळखून ती पार पाडतांना मुख्य ध्येय विसरून जाऊं नये, ज्याचें चिंतन करणें आपलें 'कर्तव्यकर्म आहे त्या परमेश्वराच्या प्राप्तीचा खरा उपाय कोणता हें नीट समजून घेऊन त्याचा अवलंबन करण्याचा निर्धार करावा.' असें करणें ह्मणजेच अतस्थ राहणें होय. हें व्रत चातुर्मासापुरतें नव्हे तर आजन्म चालवावें. केवळ मूग मसूर सोडल्यानें किंवा दहीं दूध पिऊन चार महिने जिवंत राहिल्यानें परमेश्वराचे पाय दिसणार नाहींत. तुकाराम, रामकृष्ण परमहंस वगैरे जे सा होऊन गेले त्यांनीं मूगमसूरीवर रचलेल्या धर्माची किंमत मानिली नाहीं. श्री स्वाम रामतीर्थ यांनीं ह्मटल्याप्रमाणें, 'धार्मिक हिंदु लोकांनों ! आपलें प्रज्ञतत्व जाणू मोह आणि दौर्बल्य यांचा त्याग करा. यांना पुरून उरा, यांना जिंका. अंधश्रद्ध बाळगणाराला गति नाहीं. यासाठीं उल्हासवृत्तीनें सत्यसागरांत प्रवेश करा.'

श्रावण महिना.

दरसाल श्रावण हा महिना अत्यंत पवित्र मानला जातो. महाराष्ट्रापुरतें पाहूं गेल्यास या महिन्यांतील बहुतेक दिवशीं कांहीं नाकाहीं धर्मकृत्य केलें जातें. शिवप्रीत्यर्थ प्रत्येक सोमवारीं एकभुक्त किंवा नक्त व्रत आचरिलें जातें. मंगळवारी स्त्रिया मंगलागौरीचा उत्सव साजरा करितात. गुरुवारीं दत्तात्रेयाच्या भक्तांकडे भजन, पूजन व गुरुचरित्रपठण चालतें. शुक्रवारीं स्त्रिया लक्ष्मीची पूजा करीत असतात. शनिवार शनीप्रीत्यर्थ किंवा मारुतीप्रीत्यर्थ पाळला जातो, व रविवारीं सूर्याची पूजा करून त्याला दूर्वा वाहण्याची चाल कित्येक ब्राह्मण स्त्रियांत दृष्टीस पडते. श्रावण हा चातुर्मासांतील श्रेष्ठ मास मानिला जात असल्यामुळें प्रतिपदेपासून अमावास्येपर्यंत कित्येक धनिक लोक बरेंच द्रव्य खर्चून हजारो गरीब लोकांस व ब्राह्मणांस भोजन देत असतात. कथापुराण, मंत्रजागर वगैरेंच्या योगानें देवस्थानांत विशेष उत्साहानें उत्सव चाललेला दिसतो. उत्तर देशांत श्रावण महिन्यांत विशेष प्रकारानें पाळले जाणारे उत्सव ह्मटले ह्मणजे **झुलन जात्रा, रक्षाबंधन, जन्माष्टमी व नंदोत्सव** हे होत. यां पैकीं झुलन जात्रा

त नदोत्सव हे दक्षिण देशात रूढ नाहीत. झुलन जात्रा हा एक प्रकारचा दोलोत्सव आहे. पौर्णिमेच्या दिवशीं कृष्ण व राधा यांस हिंदोळ्यावर बसवून झोंके देतात व स्त्रिया त्याच्या संबधाचीं गीतें गातात हा उत्सव एकादशीपासून पौर्णिमेपर्यंत चालतो. काहीजण तो त्रयोदशीपासून तीन दिवस चालवितात. गीत, वाद्य वगैरेच्या योगानें घरोघरीं हा उत्सव साजरा करितात. राधाकृष्णाची पूजा करून ब्राह्मण व सुवासिनीस भोजन दिलें जातें. सुखवस्तु लोकांच्या घरीं कृष्णचरित्रातील काहीं भाग नाटकरूपानें दाखविला जातो त्यावेळीं आजुबाजूची मंडळी तो पाहण्यासाठीं येत असतात. कृष्णजन्माच्या दुसऱ्यादिवशीं नदोत्सव असतो. नंदास पुत्र झाला या समजुतीनें हा उत्सव पाळण्यात येत असून गीत, नृत्य, नाटक प्रयोग वगैरे होतात. या दिवशीं हरिद्राकुंकुममिश्रित पाणी पिचकारीनें एकमेकाच्या अंगावर उडविण्याचा परिपाठ उत्तर हिंदुस्थानात आहे. विशेषतः दक्षिणभागात जे उत्सव श्रावणमासात पाळले जातात त्यात पुढील उत्सव विशेष महत्वाचे आहेत. **१ नागपंचमी, २ मंगलागौरी, ३ श्रावणी, ४ पोवती-पौर्णिमा, ५ नारळी पौर्णिमा, ६ श्रीकृष्णजन्माष्टमी, ७ पिठोरी अमावास्या व ८ पोळा.**

नागपंचमी.

श्रावण शुद्ध ५ च्या दिवशीं नागाची पूजा करण्यात येते, यावरून या सणास नागपंचमी हें नाव आहे. या सणाची उत्पत्ति कशी झाली, यासंबंधानें पुराणात किंवा इतर ठिकाणीं काहीं कथा सापडत नाहीं परंतु हा सण हिंदुस्थानच्या बहुतेक सर्व भागात रूढ आहे. यावरून या सणास धार्मिकदृष्ट्या महत्व प्राप्त झालें असल्याचें दिसून येतें.

श्रीकृष्णानें कालिया नावाच्या नागाचा पराजय करून तो यमुना नदीच्या पात्रातून सुरक्षितपणें वर आला, हा दिवस श्रावण शु॥ ५ मी होता, यावरून नागपूजा प्रचारात आली असें कित्येकाचें मत आहे. कृष्णाच्या काली नाग जातीचे लोक होते व त्याचा नायक जो कालिया होता, त्याचा पराजय कृष्णानें अगदीं लहान वयात केला, असा कित्येकाचा तर्क आहे. परंतु कसेंही असलें, तरी ज्या नागाचा पराजय केला त्या नागाप्रीत्यर्थ त्याची पूजा अर्चा करून सण

पाळण्याची पद्धति प्रचारांत येणें संभवत नाहीं. कदाचित् या दिवशीं कृष्णाची पूजा करण्याची रूढि पडली असती तर तें सयुक्तिक झालें असतें.

दुसरी एक कहाणी सांगण्यांत येते, ती अशी:—मणिपूर (बंगाल्यांत) येथें पूर्वकालीं एक खेडवळ होता. त्यानें पंचमीच्या दिवशीं आपली जमीन नांगरली; त्यामुळें नागिणीच्या पिलांस इजा पोहोंचून तीं मरण पावलीं. तेव्हां नागिणीस पराकाष्ठेचा राग येऊन तिनें त्यासह कुटुंबांतील सर्व माणसांस रात्रीं निजल्या वेळीं दंश केला. पुढें ती नागीण त्या खेडवळाच्या मुलीस दंश करण्यासाठीं तिच्या नवऱ्याच्या घरीं गेली; परंतु मुलीनें नागाची पूजा करून त्याच्या पुढें दूध वगैरे ठेविलें होतें. हा प्रकार पाहतांच नागिणीस संतोष होऊन मुलीला दंश न करितां तिला तिच्या बापानें केलेलें कृत्य व आपण त्याबद्दल कसा सूड घेतला हें सांगितलें. मुलीनें त्या नागिणीची आपल्या सर्व माणसांस जीवंत करण्याविषयीं प्रार्थना केल्यावर तिनें अमृत दिलें व त्याचें सिंचन करतांच तीं जीवंत झालीं. खेडवळास नागपंचमीव्रताचें महत्व समजून आलें व त्या वेळेपासू तो व इतर लोक हें व्रत आचरूं लागले.

मणिपूर हा गांव बंगाल्यांत असून ही कहाणी या प्रांतांत कशी प्रसि झाली हें समजत नाहीं. एवढी गोष्ट खरी कीं, सर्पांपासून आपलें रक्षण व्हा एतदर्थ बंगाल्यांतील हिंदुलोक मनसा नांवाच्या देवीची पूजा करीत असतात ही देवी मूळची अनार्यांची असून तिला आर्यही भजतात. तेथें जी दंतकथ आहे तिजवरून दिसतें कीं, मनसा ही शेषाची बहीण व जरत्कारु ऋषीची पत्नी आहे. ती हेमवर्णाची सुंदर स्त्री असून कमलावर बसलेली व सर्पांनीं आच्छादलेली अशी आहे. सर्पांचें विष बाधूं नये असें करण्याचें तिच्यांत सामर्थ्य आहे असें मानण्यांत येतें, यामुळें तिला ' विषहरा ' हें नांव पडलें आहे. मनसा देवीचा मोठा उत्सव होत असतो, त्यावेळीं एकदोन दिवसांपूर्वी दुधाची खीर तयार करून खेड्यांतील एकाद्या झाडाखालीं एका पात्रांत घालून ठेवीत असतात. असें केल्यानें सर्पांपासून इजा पोहोंचत नाहीं, अशी बंगाल्याकडे समजूत आहे. या जत्रेच्या वेळीं गारुडी लोकांस जत्रेस येणाऱ्या लोकांकडून बरीच कमाई होते. गारुडी मंत्रसामर्थ्यानें सर्पांस त्यांच्या बिळांतून निमंत्रण करून आणतात व कितीही जालिम विष असलें तरी तें त्यांना देवीच्या कृपेनें बाधत नाहीं असें सर्व लोक समजतात. या सणासंबंधानें

- शास्त्रोक्त विधि

असा आहे कीं, पंचमीच्या दिवशीं सकाळीं जिवंत नागाची किंवा नाग व नागपत्नी यांच्या मातीच्या प्रतिमांची पूजा करावी. गृहद्वाराशीं दोन्ही बाजूंस चंदनानें किंवा खडूनें सर्पाची आकृति काढून पूजा केल्यासही चालते. नैवेद्यासाठीं दहीं, दूध, तूप व लाह्या अर्पण कराव्या. हा दिवस योग्य रीतीनें पाळला असतां सबंध वर्षांत सर्पाकडून त्रास पोहोंचणार नाहीं. " अनंतं वासुकिं शेषं पद्मनाभं च कंबलं। शंखपालं धृतराष्ट्रं च तक्षकं कालियं तथा ।" वगैरे स्तोत्राचें नित्यश: पठण करून नागाच्या या नऊ जातींची आराधना केली असतां विषाची बाधा न होतां सर्वत्र यश:प्राप्ति होते, असें सांगितलें आहे.

चालू रूढि.

या सणासंबंधानें चालू रूढि देशपरत्वें भिन्न आहे. हा सण महाराष्ट्र, दक्षिण हिंदुस्थान, गुजराथ, संयुक्तप्रांत व बंगालप्रांतांत प्रचलित आहे. या दिवशीं मातीच्या, पाषाणाच्या किंवा पिठाच्या नागप्रतिमांची पूजा करण्यांत येते. कित्येक देवालयें नागाप्रीत्यर्थच स्थापन केलेलीं आहेत. त्यांत या दिवशीं मोठा उत्सव चालतो. पुरुष, बायका व लहान मुलें या सर्वांस या सणाचें महत्व वाटतें. पुष्कळ ठिकाणीं या दिवशीं शाळा व कचेऱ्या बंद असतात. या दिवशीं पडवळासारखी नागाकृतीची भाजी देखील बायका चिरीत नाहींत. शेतकरी लोक जमीन नांगरीत नाहींत व कोणी फावड्यानें जमीन खणीत नाहीं. चुलीवर तळणही तळीत नसतात. महाराष्ट्रांत या दिवशीं कित्येक ठिकाणीं बायका हळदकुंकवाचे समारंभ करितात. झोंपाळ्यावर बसून झोंके घेणें, फुगड्या घालणें वगैरे करमणुकीच्या प्रकारांनीं हा दिवस त्या मोठ्या मजेंत घालवीत असतात. घरांतील लहान थोर मंडळी जिवंत नागास किंवा मातीच्या प्रतिमेस दूध, लाह्या व दूर्वा अर्पण करतात. गारुडी लोक या दिवशीं घरोघर सर्प घेऊन फिरत असल्यामुळें त्यांना भाविक लोकांपासून भरपूर दूध, लाह्या व पैसे याची प्राप्ति होते. घाटावर पहिलवान लोक नागपंचमीच्या दिवशीं कुस्त्या, आट्यापाट्या व अनेक मर्दानी खेळ खेळून गांवांतील लोकांस एकत्र जमण्याची संधि प्राप्त करून देत असतात. नागपंचमी हा दिवस विद्याभ्यासाचा प्रारंभ करण्यास शुभ मुहूर्त आहे असें समजण्यांत येत असल्यामुळें लहान मुलांकडून या दिवशीं गणेशपूजा करविली जाऊन त्यांच्या शिक्षणाचा प्रारंभ ब्राह्मणांच्या मुखानें होत असतो. देवीच्या

देवालयांतून हा उत्सव साजरा केला जात असून अशा देवीचे उपासक व इतर लोकही याच दिवशीं यज्ञोपवीतधारणविधि उरकून टाकतात.

नागांचा अधिपति राखेश्वर (किंवा शिव) असें मानून या पंचमीच्या दिवशीं त्याची कांहीं डोंगराळ प्रदेशांतील लोक पूजा करीत असतात. नागपंचमीला राखुपंचमी असेंही नांव तेथें आहे. उदेपूर येथें या दिवशीं घराच्या द्वाराशीं कांहीं वनस्पति आणून टाकतात. त्यायोगें विषारी प्राणी घरांत येत नाहींत अशी तेथील लोकांची समजूत आहे. नेपाळांत हा दिवस विशेष उत्साचा मानतात; कारण याच दिवशीं नाग व गरुड यांच्यांत मोठें युद्ध झालें अशी कथा तेथें प्रसिद्ध आहे. अयोध्या व संयुक्तप्रांतांत नागाच्या विळांत दूध व भात घालून 'सर्प सर्प' या शब्दांनीं नागास आमंत्रण देत असतात. कांग्रा (पंजाब) येथें दिवाळीनंतर नागांबद्दल शेवटचा उत्सव केला जातो. त्या वेळीं शेणाचा नाग पुजतात. त्यानंतर सर्प दृष्टीस पडल्यास त्याला ठार मारतात. कांहीं ठिकाणीं या दिवशीं ब्राह्मणांस दक्षिणा व शिधा देण्याची चाल आहे. सुतार व इतर कामगार लोक आपल्या हत्यारांची या दिवशीं पूजा करितात. ही चाल फक्त संयुक्तप्रांतांत आहे. बिहारांत हीन वर्णांतील स्त्रिया दोन अडीच दिवस स्वतः नागपत्न्या असें लेखून रस्त्यांतून नागांचीं पदें गात हिंडत असतात. त्यांस त्यां वेळीं मिळालेल्या पैशांतून निम्मे ब्राह्मणांस देऊन राहिलेल्या पैशांतून मीठ व मिठाई विकत घेण्यांत येते. खेड्यांतील सर्व मंडळी यांचें सेवन करतात. गन्ढवाल प्रांतांत शेण व मातीनें जमीन सारवून पांच, सात किंवा नऊ सर्पांच्या आकृति चंदनाच्या किंवा हळकुंडाच्या भुकीनें काढतात. चणे कुरमुरे भाजतात व ते त्यांच्यापुढें ठेवून धूप, दीप यांची आरती दाखवितात. दिवसांतून दोन वेळ पूजा होते व रात्रौ नागाच्या कहाण्या सांगण्यांत वेळ घालविला जातो. नागपूजा केव्हां व कां प्रचारांत आली, हें सांगतां येत नाहीं; तथापि आर्य लोकांत नागपूजा पुरातन कालींही चालू होती, या संबंधानें प्राचीन ग्रंथांत उल्लेख सांपडतो. सुमारें दोन अडीच हजार वर्षांमागें

नागप्रीत्यर्थ पाकयज्ञ

केला जात असे. गृहस्थाश्रमी पुरुषाला जीं धार्मिक गृहकृत्यें करावीं लागत असत, त्यास गृह्यविधि हें नांव होतें. या विधींचा उल्लेख गौतम नांवाच्या सूत्रकारानें 'गृह्यसूत्रां'त केला आहे. एकोणिस गृह्यविधि, सात पाकयज्ञ, सात हविर्यज्ञ, व सात सोमयज्ञ

या प्रमाणें ४० गृह्यविधि प्रत्येक गृहस्थाश्रमीयास करावे लागतात यापैकीं श्रावणी नावाचा एक पाकयज्ञ श्रावण पौर्णिमेच्या दिवशी नागप्रीत्यर्थ केला जात असे. सर्पांपासून कुटुंबातील माणसास इजा पोहोंचू नये हाच या यज्ञाचा हेतु होता त्या वेळीं मंत्र ह्मटले जात सध्या श्रावण पौर्णिमेस नागप्रीत्यर्थ यज्ञ केला जात नाहीं आणि श्रावणी हा उपाकर्म विधि झाला आहे. पौर्णिमेस केला जाणारा पाकयज्ञ जाऊन त्याच्याऐवजी पंचमीस नागास दूध व लाह्या अर्पण करण्याची रुढि प्रचारात आली आहे. सुमारें ८०० वर्षांमागें आलबेरुनी हा प्रवासी हिंदुस्थानात फिरत असता त्यानें जें प्रवासवर्णन लिहिलें, त्यात असें ह्मटलें आहे कीं, श्रावण पौर्णिमेस प्रत्येक घरीं ब्राह्मणास भोजन दिलें जातें नागपूजेचा किंवा उपाकर्मविधीचा त्यात उल्लेख नाहीं यावरून त्या कालीं हीं दोन्ही धर्मकृत्यें रूढ नव्हतीं असें दिसतें. त्या कालीं रूढ असलेले कित्येक उत्सव जसे आजमितीला नाहींत, तसेच त्यावेळीं नव्हते. असे अनेक उत्सव कालेंकरून रूढ झाले असें ह्मणता येईल. श्रावणपौर्णिमा उत्तरेकडील देशात राखी पौर्णिमा या नावानें प्रसिद्ध असून या दिवशीं मित्र मित्रास व भगिनी बधूस सर्पापासून रक्षण व्हावें ह्मणून राखी नावाचे दोरे हातात बांधण्यासाठीं पाठवीत असतात (राखु हें सर्पाचें नाव असल्याचें वर सांगितलेंच आहे). पाकयज्ञाचें श्रावणी हें रूपांतर आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं.

मनुष्य व सर्प

याच्यातील संबंध धर्मदृष्ट्या लक्षात घेता सर्पास बरेंच महत्त्व प्राप्त झालें असल्याचें दिसून येतें ख्रिस्ती धर्मात सर्पाला सैतानाची उपमा दिली असून परमेश्वराची आज्ञा मूलपुरुषास मोडण्यास लावणारा तो आहे, असें सांगितलें आहे. परमेश्वरानें आदम व ईव्ह हें जोडपें उत्पन्न केलें आणि ज्ञानवृक्षाच्या खेरीज करून इतर फळें खाण्याची त्यास परवानगी दिली, परंतु ज्ञानप्राप्ति हेंच श्रेष्ठ आहे असें त्यास समजावून देऊन सर्पानें त्याच्या करवीं ईश्वराज्ञेचें उल्लंघन करविलें. आदम व ईव्ह याच्यापासून उत्पन्न झालेली मनुष्यजाति देवाच्या रोषास पात्र होऊन पापी झाली असें ख्रिस्तीधर्म सांगत आहे कुराणातही बहुतेक अशीच गोष्ट आहे सैतानानें अदमास ज्ञानवृक्षाचीं फळें खाऊन देवाप्रमाणें अमर होण्याचा सल्ला दिला, असें कुराण ह्मणतें हा सैतान व बायबलातील सर्प एकाच अर्थी योजले आहेत यावरून सर्प हा माणसाला अमरत्व व ज्ञान यांच्या प्राप्तीचा मार्ग दाखविणारा देवाचा शत्रु होय असें दर्शविलें आहे

हिंदुधर्मांत सर्पाचें महत्व

निराळ्याच रीतीनें वर्णिलें आहे. श्रीमद्भागवतांत (स्कंध ४, अ. २५ पुढील कथा आहे. ती प्रपंच व परमार्थदृष्ट्या महत्वाची असल्यावरून येथें दे आहों. "पुरंजन (शरीरें उत्पन्न करणारा जीव) या नांवाचा एक मोठ कीर्तिमान् राजा होता. त्याचा अविज्ञात (ज्याचें नांव कोणास माहीत नाहं असा परमेश्वर) नामक एक परम मित्र होता आणि त्याचें कर्तृत्वही कोणास सम जत नसे. पुढें तो पुरंजन राजा आपणास आश्रय (शरीर) मिळावा म्हणून पृथ्वीवर हिंडूं लागला. पृथ्वीवरील सर्व पुरें (शरीरें) त्यानें पाहिली; परंतु तीं त्याला पसंत पडेनात. पुढें एकदां हिमालयाच्या दक्षिणेस नऊ द्वारांनी युक्त असलेलें पुर (शरीर) त्यानें पाहिलें. त्या पुराच्या बाहेर उत्तम वृक्षांनीं युक्त असें एक उपवन (विषयसमूह) होतें. त्या उपवनांत एक सुंदर स्त्री (बुद्धि) स्वेच्छेनें आलेली त्यानें पाहिली. त्या स्त्रीचे दहा भृत्य (दहा इंद्रियें) असून प्रत्येक भृत्याच्या हाताखालीं शेंकडों अनुचर (चित्तवृत्ति) होते. त्या स्त्रीचें रक्षण करण्यासाठीं एक पांच फण्यांचा सर्प (पंचप्राण) सर्वदा दक्ष असल्याचें त्यानें पाहिलें. तेव्हां राजानें तिला तूं कोण असा प्रश्न करतांच तिनें उत्तर दिलें, 'मी जाणत नाहीं. मला इतकेंच माहीत आहे कीं, सुप्तायां मयि जागर्ति नागोऽयं पालयन् पुरीम्। (मी निजल्यानंतरही हा नाग सर्वकाळ जागून या पुरीचें रक्षण करीत असतो.)' असें सांगितल्यावर त्या दोघांचा परस्परांस वरण्याचा निश्चय झाला व लग्न होऊन तीं शंभर वर्षे एकत्र राहिलीं; परंतु गंधर्वराज चंडवेगाचे ३६० गंधर्व व ३६० गंधर्वपत्न्या (दिवस व रात्री मिळून ७२०) अनुचरांनीं पुरंजनाचें पुर लुटून १०० वर्षे सारखें त्याच्याशीं युद्ध चालविल्यामुळें तो बिचारा थकूनभागून गेला. ताप, भय, जरा व मृत्यु यांच्या हल्ल्यांमुळें तो हवघाईस आला. सर्पानें पराकाष्ठा केली, परंतु त्याचें कांहीं चालेना तेव्हां मोठ्या कष्टानें तो क्षीण सर्प निघून गेला, व पुरंजन शत्रूच्या हातीं सांपडला. पुढें पुनर्जन्म प्राप्त झाल्यावेळीं त्याची व मित्राची (देवाची) गांठ पडली व तो सुखी झाला."

या कथेंत सर्प हा नेहमीं रक्षण करीत असतो असें दर्शविलें आहे. योगशास्त्रांत सर्पासनाची महती फार वर्णिली असून प्राणायाम करून त्याला अनुकूल करून घेतल्यास त्याच्यामुळें जीवाला ज्ञान व अमरपणाचा लाभ होतो असें

सांगितलें आहे. पंचप्राण हाच पांच फणांचा नाग आहे असें भागवतांतील कथेवरून स्पष्ट होतें. स्थूलदृष्ट्या पाहूं गेल्यास सर्प हा परद्रव्यापरसाचा, द्रव्याचा व गांवाचा अधिपति असून तो त्यांचें रक्षण करितो, अशी जुन्या काळीं समजूत होती हें वरील कथेवरून सिद्ध होतें. हीच स्थिति आजमितीसही आहे. प्रत्येक मनुष्याचें व उपवनाचें रक्षण करणारा सर्प आहे, ही जी जुनी कल्पना तिला मूर्तस्वरूप देऊन सर्पास पूज्य मानण्याचा प्रघात पडला असें ह्मणणें चुकीचें होणार नाहीं. सध्यां नागाप्रीत्यर्थ आह्मी आचरीत असलेलें नागपंचमीव्रत नागासंबंधाच्या वरील कल्पनांवरून रूढ झालें असें ह्मणण्यास प्रत्यवाय कोणता? पंचप्राणांच्या कल्पनेशीं जुळणारा पांच फणांचा नाग व त्याप्रीत्यर्थ पाळली जाणारी पंचमी तिथि यांचा एकमेकांशीं संबंध आहे असें ह्मणणें देखील चुकीचें होईल काय? हे प्रश्न विचार करण्याजोगे आहेत. प्राणाची उपासना मूळची, पण गोष्टींतील रूपक न समजल्यामुळें प्राणांच्याबद्दल नाग-सापाची उपासना सुरू झाली व नागाचीं देवळेंही स्थापन झालीं. सर्व पुराणांत अत्यंत महत्वाचें जें

विष्णुपुराण

त्यांत ठिकठिकाणीं सर्पासंबंधी उल्लेख असून पृथुराजानें जेव्हां पृथ्वीचा कारभार हातीं घेतला, तेव्हा शेषास सर्पांवर अधिपति नेमिलें असें सांगितलें आहे. शेषाचें वासस्थान पाताळ असून तो विष्णूच्या तमोगुणापासून उत्पन्न झाला. पृथ्वी ही त्याच्याच मस्तकावर आहे. त्याला हजार तोंडें असून प्रत्येक शिरावर प्रकाशमान होणारा एकेक हिरा आहे. महासागरांत शेषासनावर विष्णु प्रत्येक कल्पाच्या अंतीं शयन करीत असतो. द्वापारयुगांत विष्णूनें कृष्णावतार घेतला तेव्हा शेषानें बलरामाचें रूप धारण केलें. लक्षावधि गंधर्वांनीं नागदेवांवर हल्ला केला तेव्हां ते विष्णूस शरण गेले. नर्मदेनें पुरुकुत्सास मदत करून नागदेवाचें गंधर्वांपासून रक्षण केलें. त्यावरून नागांनीं असा आशीर्वाद दिला कीं, नर्मदेस नमस्कार करून सर्पांच्या विषापासून रक्षण कर अशी जो प्रार्थना करील, त्यास सर्पदंशाची भीति नाहीं वगैरे मजकूर विष्णुपुराणांत सांपडतो. रामाचा बंधु लक्ष्मण हा देखील शेषावतार आहे असें मानितात. आर्यांचें दुसरें जें श्रेष्ठ दैवत शिव तोही नागाभरणभूषित असल्याचें पुराणें सांगतात. गणपतीच्या कमरेस नागाचा विळखा दिलेला असतो. यजुर्वेदांत सर्पाप्रीत्यर्थ यज्ञसमयीं गावयाच्या ऋचा आहेत. यावरून प्राचीनकालीं आर्यलोकांत नागासंबंधानें पूज्यत्वभाव वसत होता हें सिद्ध होतें. उत्तरेकडील

आर्यांप्रमाणेंच दक्षिणेकडील द्रवीडही नागांची पूजा करीत असत. आर्य ज्याप्रमाणें अग्नि, वायु, जल वगैरे पंचमहाभूतांची (तीं परमेश्वराचीं स्वरूपें आहेत असें मानून) पूजा व प्रार्थना करीत असत, त्याचप्रमाणें द्रवीडही मनुष्यास इजा करणाऱ्या सर्पादिक प्राण्यांची, पिशाचांचीं व देवांचीं निवासस्थानें अशा मानलेल्या कित्येक वृक्षांची पूजा करीत असत. दक्षिणहिंदुस्थानांत जागोजागीं नागांचीं देवस्थानें आहेत. कित्येक वारुळांसही नागांचीं देवालयें असें मानतात. गांवाच्या सीमेवर पाषाणाच्या नागप्रतिमा ठेविलेल्या असतात व प्रवासी त्यांना दंडवत घातल्याशिवाय पुढें जात नाहींत. सुब्रह्मण्य, अनंतशयन वगैरे देवालयें नागाप्रीत्यर्थ असून हजारों भाविक लोक प्रत्यहीं त्यांच्या दर्शनाचा लाभ घेतात. तेथें संतानप्राप्त्यर्थ नागबली व सर्पसंस्कार हे विधि केले जातात. पुत्रसंतानप्राप्तीबद्दल नागास नवस करून लहान पाळणे अर्पण करण्याची चाल दक्षिण देशांत आहे. 'सर्पांची पूजा प्रचारांत येण्याचें कारण त्या प्राण्यापासून होणारी प्राणहानि हें असावें असा कित्येकांचा तर्क आहे. बंगाल व इतर ठिकाणीं दरसाल हजारों लोक सर्पदंशास बळी पडतात; यावरून सर्पास पूजेच्या योगानें संतुष्ट करण्याचा प्रघात पडला असेंही सांगण्यांत येतें. परंतु हे तर्क ग्राह्य दिसत नाहींत. कारण सर्पास शुद्ध व पवित्र मानण्यांत येतें. सर्प हा ब्राह्मण असून त्याला ठार केल्यानें ब्रह्महत्त्येसारखें मोठें पातक घडतें असें समजण्यांत येतें.

सर्पास दुखविलें असतां तो दुखविणाराचा सूड घेतल्याशिवाय रहात नाहीं; ज्याच्या हातून सर्पहत्या घडते त्याच्या कुलाचा नाश होतो वगैरे समजुतींचा विचार केला असतां केवळ भीतीमुळेंच नागपूजेची उत्पत्ति झाली असेल असें दिसत नाहीं. ज्या वारीं नागपंचमी असते, त्याच वारीं गणेशचतुर्थी व होळी हे सण येतात. यावरून ' नागा, गणा, फागा ' असें ह्मणण्याचा प्रघात कोंकणांत आहे.

हेतु व बोध.

प्रत्येक दृश्य व अदृश्य पदार्थ परमेश्वराच्या हातून घडलेला असून त्याच्याच इच्छामात्रें सर्व जग चालत आहे अशी सर्व आस्तिकांची समजूत आहे. मानवी शक्तीची व ज्ञानाची मजल कितीही पुढें गेली तरी जगाच्या अंतापर्यंत कित्येक गोष्टी मनुष्याला अगम्यच रहाणार. आणि तर्कवितर्क व मनाची समजूत करण्यांत त्याला समाधान वाटणार हें निर्विवाद आहे. यासाठीं ज्या गोष्टींसंबंधानें कांहींच सांगतां येत नाहीं, त्यांच्याबद्दल परिस्थित्यनुरूप तर्क करून तदनुरोधानें समाज

चालत आला आहे. या जगदवडंबरांत अतर्क्य असें पुष्कळ भरलें आहे. त्यामुळें परमेश्वराच्या अगाध लीलेविषयीं अंतःकरणात पूज्यबुद्धि जागृत होऊन त्या भावनेस अनुसरून देवाची सेवा करण्यास मनुष्य सदा तत्पर असतो. ही भावना कमी अधिक उदात्त असणें हें मनुष्याच्या अंतःकरणाच्या संस्कृतीवर अवलंबून आहे. ज्या कालीं प्रथमतः परमेश्वराच्या अतर्क्य शक्तीबद्दल मनुष्यांना अचंबा वाटला व त्याची सेवा करणें ह्मणजे त्यानें निर्माण केलेले सर्व प्राणी, झाडें वगैरेंची सेवा करणें आहे असें वाटलें, त्याच वेळीं नागपूजेसारखे प्रकार रूढ झाले असावेत. परमेश्वरानें ज्या अर्थी या प्राण्यास उत्पन्न केलें त्या अर्थी तो कितीही घातकी असला तरी त्याचा प्राण घेण्याचा अधिकार आपणास नाहीं असें त्यांस वाटल्यावरून त्यांचा नाश करणें हें अघोर कृत्य होय असें समाजाच्या पुढाऱ्यांनीं ठरविलें. स्थिरचर पदार्थांत परमेश्वर आहे असें समजणाऱ्या हिंदूंनीं सुष्ट व दुष्ट या सर्वांस आपल्या सेवेच्या योगानें सारखेंच संतुष्ट करण्याचें योजिलें. ज्या देशांत तत्त्वज्ञान अत्युच्च पायरीस जाऊन पोहोंचलें, ज्या देशांतील श्रेष्ठ ऋषिवर्यांनीं अनेक युगें विचार करून सच्चिदानंद स्वरूपाचा शोध लाविला आणि ज्ञानतपाच्या योगानें शाश्वत सुखाचा ह्मरा कोणता हें निश्चितपणें ठरवून टाकिलें, त्या देशांतील त्याच ऋषींच्या वंशजांनीं दगड, धोंडे, काष्ठ, पशु, पक्षी, झाड, सर्प वगैरे पदार्थांची पूजा करणें हें अनुचित आहे असें कित्येक वरवर पाहणारे ह्मणतात. परंतु ज्या कारणांवरून अशा पूजा प्रचारांत आल्या, त्याचा जोंपर्यंत त्यांनीं विचार केला नाहीं तोंपर्यंत मात्र त्याना हें विलक्षण वैषम्य भासणार आहे. तथापि एवढी गोष्ट खरी कीं, मनुष्यप्राण्याचें ध्येय सत्य, ज्ञान व प्रगति हें असावें; रूढीचें प्राबल्य कितीही असलें तरी तिच्या शृंखला हळूहळू तोडून टाकून धर्माचें खरें स्वरूप ओळखण्याचा व सच्चिदानंदाचे पाय मिळविण्याचा प्रयत्न प्रत्येकानें करावा हें विहित आहे. ज्यांचीं मनें सुसंस्कृत झालीं आहेत, त्यांनीं अशा न पटणाऱ्या पूजादिक उपचारांपासून अलिप्त राहिल्यानें व समाजास टाकून दिल्यानें आपलें कर्तव्य सपलें असें न समजता धर्मभोळ्या लोकांत मिळूनमिसळून त्यांना खऱ्या, श्रेष्ठ, शाश्वत व सार्वलौकिक धर्माकडे वळविलें पाहिजे.

मंगलागौरी.

प्रत्येक वर्षी श्रावण महिन्यांत मंगळवारीं मंगलागौरीचा उत्सव करण्याची रूढि महाराष्ट्रांतील कांहीं ब्राह्मणांत आहे. मुलीचें लग्न झाल्यावर पांच वर्षे-पर्यंत तिच्या करवीं मंगलागौरीची पूजा करवीत असतात. हें व्रत सौभाग्य-वृद्ध्यर्थ असून त्याच्या आचरणानें पतीचें आयुष्य बलवत्तर होतें असें पुढील कथानकावरून ठरविण्यांत आलें. प्राचीन काळीं कुंडिन नगरांत धर्मपालक नांवाचा एक ब्राह्मण रहात असे. त्याला पुत्रसंतति नव्हती. त्यामुळें तो व त्याची पत्नी सदैव कष्टी असत. ज्यांस पुत्रसंतान नाहीं त्यांच्या हस्तें भिक्षा देखील घेणें अनुचित आहे असें शास्त्रवचन असल्यामुळें एक योगी प्रत्यहीं घरावरून भिक्षा घेतल्याशिवाय जात असे. यामुळें तर त्यांच्या मनाला विशेष त्रास होऊन एकदां त्यांनीं युक्तीनें त्याच्या झोळींत भिक्षा घातली. हें पाहतांच योग्यास राग आला व कपटानें आपणाकरवीं शास्त्राज्ञेचा भंग करविण्याचा त्या दंपत्यानें प्रयत्न केल्याबद्दल त्यांस कधींही पुत्रसंतान प्राप्त न होवो असा शाप दिला; परंतु त्यांनीं योगीमहाराजांचे पाय घट्ट धरून अनेक परीनें त्यांची विनवणी केल्यावर प्रसन्न चित्तानें योग्यानें सांगितलें कीं 'नीलवस्त्र परिधान करा आणि निळ्या रंगाच्या घोड्यावर बसून तुम्ही मोठ्या अरण्यांत जा. त्या घोड्यांच्या पायांस ठेंच लागतांच त्या ठिकाणीं खणा. म्हणजे तेथें एक देवी अवतीर्ण होऊन इच्छित वर देईल. पुत्रसंतानासाठीं हपापलेल्या त्या उभयतां पतिपत्नींनीं योग्याच्या उपदेशाप्रमाणें अरण्याची वाट धरिली व घोड्यास ठेंच लागतांच त्यांनीं जमीन खणली; तेव्हां एक देवालय सांपडलें. त्या देवालयांतील देवीची आराधना करितांच तिनें त्यांस विचारिलें 'तुम्हाला दीर्घायुषी पुत्र पाहिजे असेल तर तो अंध असा देईन. गुणवान्, सुस्वरूप असा पुत्र पाहिजे असल्यास तो अल्पायुषी असा मिळेल; तुम्ही कोणत्या पुत्राची अपेक्षा करितां?'

त्या उभयतां देवीभक्तांनीं विचार करून अल्पायुषी असला तरी गुणवान् पुत्रच द्यावा अशी देवीची प्रार्थना करतांच 'तथास्तु' झणून ती अंतर्धान पावली. देवीच्या वराप्रमाणें त्या स्त्रीच्या उदरीं पुत्र जन्मास आला. त्याचें त्यांनीं शिव हें नांव ठेविलें. योग्य वय प्राप्त होतांच त्याचा उपनयनसंस्कार करण्यांत आला. पुढें विवाह करण्याजोगें त्याचें वय होतांच काशीक्षेत्रीं श्रीविश्वेश्वराचें दर्शन घेण्यासाठीं तीं मातापितरें आपल्या मुलासह निघालीं. तेथें पोहोंचल्यावर एके दिवशीं त्याच्या कानीं एक विलक्षण गोष्ट पडली ती अशी:—कांहीं मुली एका तलावाजवळ खेळत असतां त्याच्यांत कांहीं कारणावरून वाद उत्पन्न झाला. वादाचें पर्यवसान भांडणांत होऊन एक दुसरीवर अपशब्दांचा मारा करूं लागली. (हल्लीं देखील सामाजिक, राजकीय, धार्मिक वगैरे वादाचें असेंच पर्यवसान होतें. त्याचा परिणाम सध्यांप्रमाणें वाईट होऊं नये यासाठीं एकादें 'मौन' व्रत उपस्थित केल्यास वरें होईल). अशा रीतीनें आपणाविषयीं वाईट शब्द वापरलेले ऐकतांच सुशीला नांवाची मुलगी झणाली-'या तुमच्या शिव्याशापांपासून माझें कांहींच वाईट होणार नाहीं; कारण माझी आई मंगलागौरीचें व्रत आचरीत असते त्यामुळें भलतेंच न होतां मला अखंड सौभाग्यच प्राप्त होणार आहे.' धर्मपालकास वाटलें कीं अशी सुशीलेसारखी मुलगी आपली सून झाली तर तिच्या करवीं मंगलागौरीचें व्रत करविल्यानें आपल्या मुलाचा अपमृत्यु टळेल. त्याप्रमाणें त्यानें त्या मुलीच्या मातापितरांची अनुमति मिळवून आपल्या मुलाचें सुशीलेशीं लग्न लाविलें. एके दिवशीं मंगलागौरी पहांटेस सुशीलेच्या स्वप्नांत आली आणि झणाली 'तुझ्या पतीस दंश करण्यासाठीं एक मोठा सर्प येत आहे. यासाठीं हा अपमृत्यु चुकविण्याकरितां असें कर कीं एका घागरींत दूध घालून ठेव. तें पिण्यासाठीं सर्प आंत शिरतांच घागरीचें तोंड तुझ्या चोळीनें बंद कर आणि दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकालीं तें वायन मातेला दे.' सुशीला जागी होऊन पाहते तर देवीनें स्वप्नांत सांगितल्याप्रमाणें सर्प खरोखरच येत आहे; तेव्हां तिनें दुधाची घागर तयार करून सर्प आंत शिरतांच तिचें तोंड बंद केलें व देवीनें सांगितल्याप्रमाणें दुसऱ्या दिवशीं मातेस तें वायन दिलें. तिच्या मातेनें घागरीचें तोंड उघडलें, तेव्हां त्यांत सर्पाच्या ऐवजीं मोत्यांचा हार सांपडला. कांहीं दिवसांनीं सुशीलेच्या पतीस मरण प्राप्त झालें, तेव्हां तिच्या वतीनें मंगलागौरी यमराजाच्या दूतांशीं लढली, व त्याच्या हातून तिनें शिवाचा प्राण परत आणिला. शिव जीवंत झाला. याप्रमाणें

सुशीला मंगलागौरीच्या कृपाप्रसादानें अखंड सौभाग्यवती झाली. अर्थात् मंगलागौरी ही सौभाग्यदायिनी देवी असल्यामुळें तिची पूजा करण्याचा प्रघात पडला आहे.

शास्त्रोक्त विधि.

लग्न झाल्यानंतर सौभाग्यवती मुलीनें श्रावण महिन्यांत प्रत्येक मंगळवारी मंगलागौरीची पूजा करावी. उमामहेश्वरांची पूजा करावयाची ती पहिल्या वर्षी माहेरीं व त्यानंतर चार वर्षे पतिगृहीं करावी. पूजा आटोपल्यावर हात जोडून

पुत्रान्देहि धनं देहि सौभाग्यं देहि मंगले ।
अन्यांश्च सर्वकामांश्च देहि देवी नमोस्तुते ॥

अर्थ—पुत्र दे, धन दे, सौभाग्य दे आणि इतर सर्व मनोरथ पूर्ण कर, अशी प्रार्थना करावी. नंतर एका पात्रांत हळदकुंकू व काजळ, फणी, करंडा, कंचुकी, तांबूल, दक्षिणा, फुलांची वेणी, नारळ वगैरे ठेवून आपल्या सुवासिनी आईस किंवा इतर मातृपक्षीय दुसऱ्या सुवासिनीस तें वायन द्यावें. भटजीला दक्षिणा व वायन दिल्यावर दिवसा १६ सुवासिनींसह मौनपणें भोजन करावें. रात्रीं देवीस १६ वातींची आरती दाखवावी. (या व्रतांत १६ चें माहात्म्य विशेष आहे. आघाडा, धोतरा, शेवती, दूर्वा वगैरे १६ प्रकारचीं फुलें व पत्रें १६।१६ प्रमाणें देवीस वहावीं असा पूजाविधि सांगितला आहे) सुवासिनींच्या ओट्या भराव्या. रात्रौ भोजन करूं नये. गायन, नृत्य (फुगडी), खेळ वगैरेंच्या योगानें देवीस संतुष्ट करावें. रात्रीचा काल आनंदोत्सवांत घालविल्यावर दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकाली गौरीस सौभाग्यद्रव्यें अर्पण करून तिचें विसर्जन करावें. गौरीची प्रतिमा असल्यास ती भटजीस दान द्यावी. याप्रमाणें पांच वर्षेपर्यंत हें व्रत पाळावें असें भविष्यपुराणांत सांगितलें आहे. या व्रतासंबंधी

चालू रूढि

अशी आहे कीं फक्त महाराष्ट्रांत मात्र कांहीं दाक्षिणात्य स्मार्त सांप्रदायी ब्राह्मणांत हें व्रत करण्याचा प्रघात आहे. मुंबई, पुणें व इतर कांहीं शहरी ब्राह्मणेतरांच्या येथेंही हा दिवस स्त्रिया पाळतात. मंगलागौरीचें व्रत उत्तर किंवा दक्षिण हिंदुस्थानांत कोणी आचरीत नाहीं. शास्त्रोक्त विधीप्रमाणें सोळा सुवासिनीस भोजन किंवा मोठ्या किंमतीचीं वायनें देण्याची चाल नाहीं. देवीपुढें पाहुल्या मांडणें, रात्रौ गीत गाणें, कुमारिका व सौभाग्यवती स्त्रिया यांच्या भिज-

विलेल्या हरभऱ्यांनी ओट्या भरणें, फुगड्या घालणें वगैरे प्रकार रूढ आहेत. क्वचित् ठिकाणीं पुरोहितास बोलावून त्याच्या मुखानें मंगलागौरीची कथा श्रवण केली जाते. दिवसेंदिवस या व्रताचें धार्मिक महत्व कमी होत चाललें असून नववधूंस तें केवळ उत्सवाचें व करमणुकीचें एक साधन होऊन बसलें आहे. या व्रताची सांगता बालवयांत करण्यात येत असल्यामुळें त्याचें धर्मदृष्ट्या महत्व फारसें कोणी मानीत नाहीं.

या व्रतासंबंधीं विचार

करता असें दिसतें कीं काहीं धर्मसमजुतींवर त्या व्रताची उभारणी आहे. हें व इतर महाराष्ट्रांत रूढ असलेलीं व्रतें जशीं बंगाल्यात व उत्तर हिंदुस्थानातील इतर प्रदेशात नाहींत तशींच तेथें असलेलीं व्रतें या भागात नाहींत. उदाहरणार्थ माघ शु ६ ला ब्रह्मवैवर्तपुराणांतर्गत प्रकृतिखंडात सांगितलेलें सीतला* षष्ठीचें व्रत बंगाल्याकडे स्त्रिया आचरीत असतात. मुलांचें आयुरारोग्य वाढावें व त्यांना देवीच्या उपद्रवाची बाधा होऊ नये एतदर्थ हें आहे. या दिवशीं घरात अन्न शिजवीत नाहींत. पूर्व दिवशींच स्वयपाक सिद्ध करून ठेवून शिळें अन्न जेवतात एका वडाच्या झाडाखालीं मनुष्याच्या डोक्याएवढा दगड ठेवून देवीप्रीत्यर्थ त्याची पूजा केली जाते. नैत्रद्वादशी ही तिथि षष्ठी या नावानें तेथें प्रसिद्ध आहे. षष्ठी ही मुलाचें संरक्षण करणारी देवी आहे असें तेथील स्त्रिया मानतात. आपल्या प्रांतांत मूल जन्मास आल्यावर ६ व्या दिवशीं त्याच्या रक्षणार्थ षष्ठीदेवीची पूजा करण्याचा प्रघात आहे. या देवीला प्राकृतात 'सटी' असें ह्मणतात. ज्येष्ठ पौर्णिमेसही षष्ठीची पूजा याच हेतूनें केली जाते. ही पूजा अरण्यांत करावी असें शास्त्रात सांगितलें असल्यामुळें तिला 'अरण्यषष्ठी' हें नाव आहे. फक्त कदमूलावर या दिवशीं निर्वाह करावा असेंही शास्त्रात सांगितलें आहे. हीं उत्तर देशांतील व्रतें येथें कोणी पाळीत नाहींत, परंतु या सर्व व्रताचा उगम ज्या कारणामुळें झाला, त्या कारणाचा विचार करण्याजोगा आहे. मंगलागौरी काय किंवा इतर व्रतें काय तीं अस्तित्वात येण्यास

* मुंबईइलाख्यात बऱ्याच ठिकाणीं या देवीचीं देवालयें असून मुलास देवी आल्या असता त्याचें रक्षण करावें ह्मणून तिला नवस केला जातो. मुंबादेवीजवळ सीतलादेवीचें एक देवालय आहे. त्या देवीस मुंबापुरवासी हिंदुलोक भजतात.

एकच मुख्य कारण म्हटलें म्हणजे अपत्यप्रीति हें आहे. पुत्रसंतानासंबंधानें, दंपत्याच्या अंतःकरणांत उत्कट इच्छा उत्पन्न झाल्यानंतर योग्याच्या उपदेश प्रमाणें ती देवी प्रसन्न करून घेण्याच्या मार्गास लागली. पुत्रसंतान असणें अत्यं आवश्यक आहे अशी ज्याप्रमाणें भविष्योत्तर पुराण अस्तित्वांत आलें त्या वेळ समाजाची समजूत होती, तशीच ती आजमितीसही आहे. पुत्र असणें प्रापंचिकदृष्ट्याच केवळ अगत्याचें नसून धार्मिकदृष्ट्याही आवश्यक आहे अ कित्येक शतकांपासून हिंदू लोक मानीत आले आहेत.

पुंनाम्नो नरकाद्यस्मात्त्रायते पितरं सुतः
तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ मनु ९-१३८.

पुं नांवाच्या नरकापासून पितरांना पुत्र तारतो; यासाठीं त्याला पुत्र म्हणतात.

पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥ मनु ९-१३७

पुत्र झाल्याच्या योगानें पितरांस स्वर्गादि लोकांची प्राप्ति होते. नातवामुळें चिरकाल स्वर्गसुख लाभतें. पुत्राच्या नातवामुळें आदित्य लोक प्राप्त होतो. याप्रमाणें पुत्रपौत्रादिकांच्या योगानें पितरांस स्वर्गाचीं द्वारें खुलीं होतात. ही समजूत मनूच्या काळीं हिंदुलोकांच्या अंतःकरणांत दृढ झाली होती, हें सिद्ध होतें. अत्यंत प्राचीनकाळीं देखील पुत्रप्राप्तीस आर्य लोक महत्व देत असत. आणि स्वतःला पुत्र नसून परक्याचा मुलगा जवळ करण्याचा (दत्तक घेण्याचा) प्रसंग येई तेव्हां त्यांना वाईट वाटत असे. ऋग्वेदाच्या ७ व्या मंडळांत पुढील अर्थाचीं सूक्तें आहेत.

'हे अग्नि, दुसऱ्याचा पुत्र आम्हाला नको. अज्ञानी लोकांच्या या मार्गाचा अवलंब करूं नकोस. दुसऱ्याचा मुलगा आम्हाला सौख्य देऊं शकेल, परंतु तो आपला कधींही होणार नाहीं. जो आम्हांला अन्न आणून देईल आणि आमच्या शत्रूंचें निर्दालन करील असा पुत्र आम्हांस दे."

या उताऱ्यावरून दिसून येईल कीं पुत्रप्राप्ति व्हावी अशी इच्छा बाळगणारें दंपत्य स्वतःस अन्न व वस्त्र पुरविण्यास व शत्रूशीं लढून त्यांस चीत करण्यास समर्थ होईल अशा पुत्राची अपेक्षा करीत असे. मरणोत्तर तिलांजुलिच्या

योगानें स्वर्गलोकीं जाण्याची पात्रता पुत्रजन्मामुळें येते ही कल्पना त्या काळीं नव्हती, परंतु कालेंकरून समाजाचें असें मत बनत गेलें असावें; ह्मणूनच महाभारतांत '*अपुत्रस्य गतिर्नास्ति*' *ज्याला पुत्र नाहीं त्याला सद्गति मिळणार नाहीं* असें ह्मटलें आहे. रामानेंही दशरथ निवर्तल्याचें वर्तमान कानीं येताच त्याला यवाचे पिंड दिल्याचें रामायणात लिहिलें आहे. भारतीय युद्धाच्या आरंभीं अर्जुनानें जे उद्गार काढले ते प्रसिद्धच आहेत. तो ह्मणाला, "कुलक्षय झाला असतां प्राचीन कालापासून चालत आलेले कुलधर्म नष्ट होतात धर्मांचा नाश झाला ह्मणजे सर्व कुळामध्यें अधर्मांचें प्राबल्य चालू होतें. अधर्माच्या प्राबल्यामुळें कुलस्त्रिया बिघडतात आणि त्यायोगें वर्णसंकर होतो.

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतंति पितरो ह्येषा लुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥
—गीता १–४२.

"वर्णसंकर झाला ह्मणजे कुलक्षय करणारांना आणि त्या कुळालाही नरकाची प्राप्ति निश्चित होते, कारण कीं पिंडदान आणि तर्पण या क्रिया लुप्त झाल्यामुळें त्यांचे पितर पतन पावतात."

हे अर्जुनाचे विचार ह्मणजे भारतकालीन जनांचे किंवा समाजाचेच विचार होत. यांतील फोलपणा जाणून श्रीकृष्णानें जो खरा मार्ग सांगितला तो अत्यंत श्रेष्ठ प्रकारचा आहे. श्रीकृष्ण ह्मणतात,

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदंत्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः
—गीता २–४२ ते ४४.

"अर्जुना, वेदाविषयीं पोकळ बडबड करण्यात रमलेले, दुसरें काहींच नाहीं असा वाद घेणारे, कामना धरून कर्में करणारे, स्वर्गभोग हेंच सर्वस्व मानणारे असे जे मूढ लोक पोट ऐश्वर्यभोगाकडेसच लक्ष ठेवितात, आणि ज्या कर्मांचें फळ पुनर्जन्म आहे असली अमकीं तमकीं कर्में करावीं असें प्रफुल्लित भाषण करितात, पण हें त्यांचे भाषण भोग आणि ऐश्वर्य याच्या ठायीं आसक्त झालेल्या लोकांचें चित्त हरण करून नेतें. यामुळें अंतःकरणाची एकाग्रता करण्याला त्यांना दृढ प्रवृत्तीची बुद्धि होत नाहीं.

हिंदुस्थानची सांप्रतची स्थिति

लक्षांत घेतां वरील श्रीकृष्णाच्या विचारानुरोधानें वर्तन करणें हाच या देशास वर येण्याचा उपाय आहे. अनेक काम्य कर्मांच्या भरीस पडण्याची दुर्बुद्धि

आमच्यांतून पार काढून टाकिली पाहिजे. देवापाशीं प्रत्येक घटकेस ' मला अमुक दे, मला तमुक दे ' असें म्हणण्याची आमची संवय अत्यंत धर्मबाह्य आहे. अशा रीतीनें आम्ही वागूं लागल्यामुळें देवांतील देवपण विसरून आम्ही देवास दिवाळखोराच्या पायरीस मात्र आणून ठेविलें आहे. आमच्या या देवघेवीच्या (नवस करणें व मागणें) प्रकारामुळें, तुकारामानें म्हटल्याप्रमाणें

दिवाळखोर नारायण । त्यावरी बहुतांचें ऋण ॥
उठतांची उभे द्वारीं । अवघे दे दे म्हणती हरी ॥

अशी स्थिति नित्यशः आपण पाहतों. ही स्थिति वाईट तर खरीच. ती बदलली पाहिजे. पूर्वकालीन व हल्लींच्या स्थितींत महदंतर आहे हें आपण जाणलें पाहिजे. हल्लीं लोकसंख्येची वाढ प्रचंड झाली असून जीवनार्थ झटापटींत राष्ट्रदृष्ट्या पाहूं गेल्यास आम्ही किती तरी मागें आहों. या देशांतील लोक या कलहांत टिकाव धरून राहतील असें करण्याकडे सर्वांचें लक्ष्य वेधणें इष्ट आहे. मरणोत्तर स्वर्गप्राप्ति पुत्रजन्मावर अवलंबून आहे या कल्पनेनें अज्ञजन प्रपंचाची बिडी पायांत अडकवून ती नीटपणें चालविण्याची ताकद नसतां मरणापूर्वीच आपलें घर नरकलोकाप्रमाणें कष्ट व त्रास यांनीं युक्त करीत असतात. प्रत्येक स्त्रीचें व प्रत्येक पुरुषाचें लग्न झालेंच पाहिजे अशी जी घातुक कल्पना ती आमच्या डोक्यांतून पार घालवून दिल्याशिवाय आमची स्थिति सुधारणार नाहीं. सुमारें ८०० वर्षांपूर्वी आल्बेरुनी ह्यानें हि[illegible]समाजाचें सूक्ष्म निरीक्षण करून स्त्रिया आणि पुरुष यांच्या शारीरिक व मा[illegible]सिक दौर्बल्याचा जो उल्लेख केला आहे त्याचा विचार करितां आज किती शतकांपासून आमची [illegible]रीरिक स्थिति असमाधानकारक आहे हें समजून येईल. आम्ही सध्या जी सामाजिक अवनति भोगीत आहों, त्याचें मुख्य कारण म्हटलें म्हणजे [illegible] ते [illegible] धर्मज्ञांचें उत्पन्न हेंच आहे. परमेश्वरप्रणित आज्ञांचा आम्हीं भंग केले अ[illegible] दे[illegible] सध्यांचा अदूरदर्शीपणाचा प्रकार बंद पाडला [illegible] बालविवाहापासून उत्पन्न झालेलीं कमकुवत व अल्पवयी बालकें, [illegible]धवा, रोगग्रस्त मातापितरें, यांची संख्या कमी होण्यास एकच उपाय आहे. तो हा कीं, आमचीं जी मतें प्रचारांत आलीं आहेत त्यांचा हेतु कोणता हें ठरवून समाजांत तो हेतु तडीस जाण्याजोगे उपाय योजिले पाहिजेत. असे उपाय योजणें म्हणजेच सनातन हिंदुधर्माबद्दल सदभिमान प्रकट करणें होय.

श्रावणी.

प्रत्येक श्रावण पौर्णिमेस श्रवण नक्षत्र असल्यास श्रावणी नांवाचा यज्ञोपवीत घालण्याचा विधि ब्राह्मण करीत असतात. त्याचप्रमाणें इतर द्विजही हा दिवस पाळतात. ऋग्वेदी, यजुर्वेदी व सामवेदी यांना यज्ञोपवीत धारणाविषयीं निरनिराळे काल सांगितले आहेत. श्रवणनक्षत्र, पंचमी आणि हस्तनक्षत्र असे तीन काल ऋग्वेद्यांस सांगितले असून त्यांत श्रवण नक्षत्र हा काल मुख्य आहे. श्रवण न मिळेल तर पंचमी किंवा हस्त नक्षत्र हे काल घ्यावे. यजुर्वेदाच्या अनुयायांनीं श्रावण पौर्णिमा हाच मुख्य काल असें मानावें. यांच्यांत ज्या निरनिराळ्या शाखा आहेत त्यांनीं श्रावणीसाठीं पौर्णिमा कोणती घ्यावी यासंबंधाचा निर्णय शास्त्रकारांनीं केला असून काहीं शाखांच्या द्विजांनीं आषाढ, कांहींनीं भाद्रपद या मासांतील पौर्णिमा हा काल घ्यावा असें ठरविण्यांत आलें आहे. सामवेद्यास भाद्रपद शुक्लपक्षांतील हस्त नक्षत्र हा उपाकर्मांचा मुख्य काल आहे; तथापि क्वचित् प्रसंगीं हा काल बदलावा लागतो, असें निर्णयसिंधूंत सांगितलें आहे. नूतन मौंजीबंधन झालेल्यांनीं श्रावणी कोणत्या नक्षत्रीं करावी याबद्दलही विचार करण्यांत आला आहे. याप्रमाणें प्रत्येक वर्षी श्रावणीचा विधि उरकला जातो. या दिवशींचा शास्त्रोक्त विधि असा आहे कीं, उपनयन झालेल्या ब्रह्मचारी मुलांनीं व गृहस्थाश्रमी पुरुषांनीं गांवांतील प्रसिद्ध देवालयांत एकत्र जमून उपाध्यांच्या सूचनेप्रमाणें शास्त्रोक्त मंत्रोच्चारपूर्वक श्रावणीचा विधि उरकावा. प्रारंभीं शरीरशुद्ध्यर्थ पंचगव्य* प्राशन करावें. होमसिद्धि करून गृहीं तयार केलेल्या चरूच्या आहुती द्याव्या. याला उपाकर्म विधि असें नाव आहे. त्यानंतर स्नान करून सप्तर्षि व अरुंधति यांची पूजा करावी व होम पेटवून दधिसक्तूच्या आहुती द्याव्या. याला उत्सर्जन विधि असें म्हणतात. त्यानंतर दशगायत्री मंत्रांनीं मंत्रविलेलें यज्ञोपवीत धारण करण्यापूर्वी गुरु व वडील जनांस यज्ञोपवीत देऊन त्यांस नमस्कार करावा. त्यानंतर यज्ञोपवीत धारण करावें व जुनें जानवें काढून टाकावें. श्रावणींतील हा तिसरा व शेवटचा विधि आहे. याला यज्ञोपवीतधारणविधि असें म्हणतात. यानंतर मृत पितरांस तिलतर्पण द्यावें. ज्यांनीं तर्पण केलें असेल त्यांनीं एकभुक्त रहावें. श्रावणीसंबंधीं

---

* गायीपासून उत्पन्न झालेले पांच पदार्थ—दूध, तूप, दहीं, शेण, मूत्र.

चालू रूढि

अशी आहे कीं, पुराणमतवादी लोक हा विधि भक्तिपूर्वक पाळतात. खेड्यापाड्यांत देवालयांत श्रावण्या होत असतात. शहरांत बहुधा एकाद्या ज्ञातीच्या सार्वजनिक जागीं किंवा प्रतिष्ठित लोकांच्या घरीं श्रावण्या होत असून त्या वेळीं जवळपास राहणारी मंडळी एकत्र होत असते. नवीन मताचे लोक या विधीस फारसें महत्व देत नाहींत व त्यांच्यापुरतें पाहूं गेल्यास श्रावणी हा आवश्यक धर्मविधि आहे असें न मानतां ती केवळ अज्ञ जनांनीं भटजींच्या तंत्रानें करण्याची कवाईत आहे असें ते थट्टेनें ह्मणत असतात. आर्यसमाजपंथाच्या अनुयायांनीं श्रावणीचा विधि आपल्या मताप्रमाणें निराळाच बसविला आहे. चरूच्या व दधिसक्तूच्या ऐवजीं उत्तम सांजा करून या पंथाचे लोक अग्नीस आहुति देतात, व होमांत चंदनाचें लांकूड व तूप घालून अग्नि प्रदीप्त झाल्यावर कांहीं वेदऋचा ह्मणून यज्ञोपवीत धारण करतात. प्रार्थनासमाजाच्या मंडळींत नवीन प्रकारचा उपनयनसंस्कार चालू आहे; परंतु त्यांनीं श्रावणीस फांटा दिला आहे. हल्लीं श्रावणीबद्दल ब्राह्मण व इतर द्विजांची जी समजूत आहे ती मात्र विलक्षण खरी.

श्रावणी ह्मणजे काय ?

याचें ज्ञानच त्यांना नाहीं असें त्यांच्या एकंदर वर्तनावरून सिद्ध होतें. श्रावणी ह्मणजे यज्ञोपवीत धारण करण्याचा विधि नव्हे. यज्ञोपवीत धारण हें श्रावणीचें अत्यंत गौण अंग आहे. परंतु सांप्रत यालाच तेवढें महत्व दिलें जातें. कोणतेंही धर्मकृत्य करण्यापूर्वी यज्ञोपवीत धारण करावें असें शास्त्र सांगतें; त्याचप्रमाणें श्रावणीच्या वेळीं ब्रह्मयज्ञापूर्वी यज्ञोपवीत घालावें लागतें इतकेंच. श्रावणींतील मुख्य अंगें उपाकर्म व उत्सर्जन; अर्थात् अध्ययनाचा आरंभ व अध्ययनाची समाप्ति हीं होत. हल्लीं उत्सर्जन व उपाकर्म हीं दोन्ही कार्ये एकाच बैठकीस उरकलीं जातात. अध्ययनाचा आरंभ करण्याची तयारी व तयारी करतांच त्याची समाप्ति करणें हें मोठें विलक्षण तर खरेंच. उपाकर्मविधि व उत्सर्जनविधि यांच्यामध्यें कांहीं महिन्यांचा काल लोटला पाहिजे; हें वर वर पाहणारेही कबूल करतील. प्राचीनकालीं उपाकर्म व उत्सर्जन हे विधि कां करीत हें सांगण्यापूर्वी

उपनयनसंस्कार

याच या विधींच्या मुळाशीं असल्यामुळें त्याच्यासंबंधानें त्रोटक माहिती पुढें देत आहों. अत्यंत प्राचीनकालीं ह्मणजे वेदकालीं उपनयनाचा विधि रूढ होता किंवा कसें हें सांगणें शक्य नाहीं. वेदांतील यज्ञयागादिकांचें वर्गीकरण करून ते कसे करावे याचें विवेचन 'ब्राह्मण' नांवाच्या ग्रंथांत करण्यांत आलें. त्यानंतर सूत्रकारांनीं कौटुंबिकानें करण्याचे सुमारें ४० मुख्य गृह्यविधि ठरविले ते समाजास मान्य होऊन स्मृतिकारांनीं या विधींस किंवा संस्कारांस कायद्याचें स्वरूप देऊन ते करणें हें द्विजत्वाचें द्योतक व द्विजत्व कायम राखण्यास ते आवश्यक आहेत असेंही ठरविलें. गृह्यसूत्रें रचलीं गेलीं त्याकालीं उपनयनाचा विधि अत्यंत साध्या तऱ्हेचा होता. योग्य वय प्राप्त होतांच विद्यार्थि जवळपास रहाणाऱ्या विद्वान्, सदाचारी व ज्ञाननिष्ठ गुरूपाशीं जाऊन आपणास शिष्यशाखेंत सामील करून विद्यादान देण्याबद्दल विनंति करीत. अल्पसा विधि उरकल्यावर शिष्यास (ब्रह्मयज्ञ करण्यासाठीं) उपवीत घातलें जात असे. याच वेळीं वेदाध्ययनाचा आरंभ ह्मणून गायत्रीमंत्राचा उपदेश केला जात असे. याप्रमाणें विधि आटोपल्यावर त्या विद्यार्थ्यास द्विजत्व* प्राप्त होई. अध्ययनासाठीं गुरूपाशीं नेणें यालाच 'उपनयन' असें ह्मणतात. अशा रीतीनें गुरूकडे वेदाध्ययन करण्याच्या हेतूनें अनेक विद्यार्थी जात. भारद्वाजाचा पुत्र सुकेश, शिबीचा पुत्र सत्यकाम, गर्ग गोत्रोत्पन्न सौर्यायणि, अश्वलाचा पुत्र कौसल्य, विदर्भ देशींचा भार्गव व कात्याचा पुत्र कबंधी हे परब्रह्माविषयीं ज्ञान संपादन करण्यासाठीं पिप्पलादमुनीकडे गेले असें प्रश्नोपनिषदात सांगितलें आहे. आरुणीचा पुत्र श्वेतकेतु पित्याच्या आज्ञेनें बाराव्या वर्षापासून पुढें बारा वर्षे आपल्या कुलगुरूंच्या आश्रमांत राहिला (छांदोग्य). या प्रकारचीं किती तरी उदाहरणें देतां येतील. त्या वेळच्या गुरूंना हल्लींच्या खासगी शाळांच्या चालकांस वाटतें त्याप्रमाणें आपणाकडे शिष्य यावेत अशी इच्छा असे. तैत्तिरीयोपनिषदांत पुढील प्रार्थना आहे.

---

*द्विज ह्मणजे दोनदां जन्म पावलेला. माता व पिता यांच्यापासून प्रथमचा जन्म व गायत्री ही माता व आचार्य हा पिता यांच्यामुळें दुसरा जन्म याप्रमाणें प्रत्येक द्विजास दोन जन्म असल्याचें मानिलें आहे.

" माझ्याकडे ब्रह्मचारी (शिष्य) येवोत. ते शिष्य शमदमानें युक्त होवो जनांमध्यें मी यशस्वी व्हावें, मी श्रेयस्कर व्हावें, मी द्रव्यानें युक्त व्हावें. "

अर्थातच अध्ययन समाप्त झाल्यावर गुरूंना शक्यनुसार दक्षिणा देऊ त्यांचा आशीर्वाद घेत व त्या वेळीं शिष्याचें समावर्तन केलें जात असे. अभ्या पूर्ण झाल्याशिवाय समावर्तन करीत नसत. कमलपुत्र उपकोसल हा सत्यका जाबालाच्या गृहीं ब्रह्मचर्यानें अध्ययनासाठीं राहिला. सत्यकामानें इतर स शिष्यांचें (बारा वर्षांनंतर) समावर्तन केलें; परंतु उपकोसलाचें समावर्तन के नाहीं. शिष्याकडून गुरुदक्षणा घेण्याची ती त्याला पूर्ण ज्ञान झाल्याशिवाय घे नसत. याज्ञवल्क्याला विदेही जनकराजानें हजार गाई देऊं केल्या, तेव्हां याज्ञ वल्क्यानें म्हटलें, ' पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ' (अर्थ-शिष्याला पूर्ण ज्ञान देण्यापूर्वी त्याजपासून कांहीं घेऊं नये, असा माझ्या पित्याचा अभिप्रा होता.) आचार्याकडून विद्या प्राप्त करून घेत. त्याचप्रमाणें

पित्याकडून ज्ञान संपादन

करण्याची चालही पूर्वकालीं होती, ह्याबद्दल अनेक प्राचीन ग्रंथ साक्ष देतात मातेकडूनही मुलांस शिक्षण मिळे. व कित्येक राजेही आचार्याकडे जात. तसें विद्वान् राजाकडे अनेक जिज्ञासु विद्यार्थी हातांत समिधा घेऊन जात. स्त्रिय गुरूंच्या आश्रमीं राहून अध्ययन करीत किंवा कसें हें समजत नाहीं. तरी स्त्र घरींच अध्ययन करून ब्रह्मवादिनी हें नांव मिळवीत, असें दिसतें. वचक्नूची कन्या गार्गी ही ब्रह्मज्ञानी होती. याज्ञवल्क्याकडून त्याची पत्नी मैत्रेयी हिनें ब्रह्मज्ञान संपादन केलें. याप्रमाणें पुरुष व स्त्रिया ब्रह्मज्ञानी असल्यामुळें माता, पिता किंवा आचार्य यांच्याकडून मुलांस उपदेश दिला जात असे. स्त्रियांनीं ब्रह्मचाऱ्यान उपदेश द्यावा, असें देवलाचें मत आहे. ज्याप्रमाणें पुरुषांचा उपनयनविधि कर-ण्यांत येई, त्याचप्रमाणें स्त्रियांचाही मतबंध पूर्वकालीं होत असे. यमाचें वचन असें आढळतें कीं,

पुराकल्पे तु नारीणां मौंजीबंधनमिष्यते ।
अध्यापनं च वेदानां सावित्री वचनं तथा । -निर्णयसिंधु ॥
द्वादश वर्षाणि वेद ब्रह्मचर्यं उपनयनात्पूर्वं ॥ -सूत्र।

यावरून स्त्रियांचें मौंजीबंधन करून त्यांस ब्रह्मचर्य पाळण्यास लावीत हें सिद्ध होतें. याप्रमाणें स्त्रियांस मौंजीबंधन, वेदाध्ययन, महामंत्रोपदेश यांचा अधिकार

त्या काली होता म्हणूनच उपनयनाच्या वेळीं त्यांस गुरु होण्याचा अधिकार असे. कित्येक स्त्रिया जन्मभर अध्ययन व अध्यापन यांत काल घालवीत. त्या समाजांत पूज्य मानिल्या जात. गार्गी, वाचक्नवी, वडवा, प्रातिथेयी, सुलभा, मैत्रेयी यांस ब्रह्मवादिनी अशी विशेष संज्ञा प्राप्त होण्याचें कारण त्यांची योग्यता हेंच होय. त्यांच्या नांवें तर्पण द्यावें, असें आश्वलायनानें सांगितलें आहे. गुरुगृहीं असतांना व उपनयनाच्या वेळीं महामंत्रोपदेश झाल्यावर गुरूकडून

ब्रह्मचाऱ्यास उपदेश

मिळे तो अत्यंत महत्त्वाचा असे. या उपदेशाचा मासला तैत्तिरीयोपनिषदांत पुढीलप्रमाणें दिला आहे. तो विद्यार्थिदशेंतील स्त्रीपुरुषांनीं मनन करून त्याप्रमाणें आचरण ठेवण्याजोगें आहे.

'सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । देव पितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव । यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि; नो इतराणि । यान्यस्माकꣳसुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि; नो इतराणि ये के चास्मच्छ्रेयाꣳसो ब्राह्मणाः तेषां त्वयाऽऽसनेन प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया देयम् । अश्रद्धयाऽदेयम् । श्रिया देयम् । ह्रिया देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम् । आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः ॥

अर्थ–सत्य भाषण कर. धर्माप्रमाणें वाग. अध्ययनाविषयीं प्रमाद करूं नको. सत्याविषयीं प्रमाद करूं नको. धर्माविषयीं प्रमाद करूं नको. आपलें कुशल व्हावें यासाठीं कर्मे करण्याविषयीं प्रमाद करू नको. भूतमात्रासाठीं कर्माविषयीं प्रमाद करूं नको. स्वाध्याय व प्रवचन याविषयीं प्रमाद करूं नको. देवकार्य व पितृकार्य याविषयीं प्रमाद करूं नको. मातेला देवाप्रमाणें समज. पित्याला देवाप्रमाणें समज. आचार्याला देवाप्रमाणें समज. अतिथीला देवाप्रमाणें समज. जीं कर्मे निंद्य नाहींत त्यांचेंच आचरण करावें; इतर कर्मांचें आचरण करूं नये. आमचीं (गुरूंचीं) जीं सत्कर्मे असतील, त्यांचेंच तूं आचरण करावेंस; इतर कर्मांचें आचरण करूं नये. जे आमच्याहून श्रेष्ठ ब्राह्मण

असतील, त्यांना आसन देऊन त्यांच्या श्रमाचा परिहार करावा. जें कांहीं द्यावयाचें तें श्रद्धेनें द्यावें. अश्रद्धेनें देऊं नये. मर्यादायुक्त द्यावें. भीतियुक्त द्यावें. ओळख करून घेऊन द्यावें. (अध्ययन पुरें झाल्यावर) आचार्याला प्रिय असें धन देऊन गृहस्थाश्रमाचा उपभोग घे.

याशिवाय कोणत्याही विकट प्रसंगीं वर्तन कसें ठेवावें याबद्दल संशय आल्यास विद्वान्, निस्पृह, सच्छील, सदाचारसंपन्न अशा महाजनांचा सल्ला घेऊन वागावें असेंही सांगितलें आहे. हा उपदेश अमृततुल्य आहे असें कोण म्हणणार नाहीं ? अध्ययनासाठीं विद्यार्थी आचार्यगृहीं बराच काल घालवीत. त्या मुदतींत त्यांना ज्ञानसंपादनार्थ देशपर्यटनही करावें लागत असे, असें दिसतें. बृहदारण्यक उपनिषदांत लह्याचा पुत्र भुज्यु हा अध्ययनव्रत आचरीत असतां मद्र देशांत पर्यटनास गेल्याबद्दलचा उल्लेख आहे. तसेंच अध्ययन म्हणजे घोकंपट्टी नसे. प्रत्येक विषय नीटपणें समजल्याशिवाय पुढचा अभ्यास करण्याची परवानगी नसे. वेदाध्ययन हें अभ्यासाचें महत्वाचें अंग होतें, आणि तें अर्थ समजून करावें लागे. हल्लींची पोपटपंची व अर्थज्ञानाशिवाय पाठ करण्याची जी वैदिकांत चाल आहे, ती अत्यंत अश्लाघ्य असें मानीत. या संबंधाच्या पुढील ऋचा ऋग्वेदांतच सांपडतात.

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधिविश्वे निषेदुः ।
यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुत इमे समासते ॥

अर्थ—ज्याच्या ठायीं सर्व देव आहेत अशा परब्रह्माविषयीं सर्व मंत्र आहेत. जो तें परब्रह्म जाणत नाहीं त्याला ऋचा काय उपयोगी पडणार आहेत ? जे तें परब्रह्म जाणतात ते मात्र तत्स्वरूपाप्रत जातात.

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं ? विसस्रे—

अर्थ—जो पुरुष वेद पाठ मात्र करतो, परंतु त्याचा अर्थ समजत नाहीं तो वेदवाणी पहात असूनही पहात नाहीं. ज्यास अर्थज्ञान नाहीं तो वेद ऐकत असूनही ऐकत नाहीं. ज्यास अर्थज्ञान आहे त्यासच श्रुति आपली सर्व तनु अर्थात् रहस्य प्रकाशित करिते. ज्ञानाशिवाय केलेल्या पाठांतराच्या मदतीनें मोक्षाचा व धर्माचा मार्ग दाखविणारे वैदिक व त्यांच्यावर भरंवसा ठेवून कर्मावडंबरांत

गुरफटून जाणारे अज्ञजन या उभयतांची स्थिति सारखीच शोचनीय होय. उपनिषद्कालीं उपनयनाची जी पद्धति होती ती बदलून स्मृति व पुराणकालीं उपनयन व अध्ययन यांचे प्रकार बदलले. प्रत्येक वर्णांचे दर्जा व अधिकार यांसंबंधानें स्मृतिकारांनीं निर्बंध ठरविले. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र हे जे मुख्य चार भेद यांच्यापैकीं पहिल्या तीन वर्णांस उपनयनाचा संस्कार अवश्य झाला पाहिजे असें ठरविण्यांत आलें. शूद्र व स्त्रिया यांस मुंज करण्याचा अधिकार नाहीं असेंही ठरलें; कारण स्त्रिया शूद्रवत् मानाव्या असें स्मृतिकारांनीं मत दिलें. आचार्यगृहीं ब्रह्मचर्यानें राहून अध्ययन करण्याची चाल स्मृतिकालीं होती असें दिसतें; कारण स्मृतींतील अनुज्ञांवरून त्यासंबंधाचा तर्क करितां येतो. परंतु ह्या प्राचीन पद्धतीचा हळूहळू लोप होत गेला व घरींच उपनयन करून पिता किंवा दुसरा जवळचा नातेवाईक मंत्रोपदेशापुरता गुरु करण्याची रूढि पडली. सध्यां पुरुषांच्या बाबींत ब्रह्मचर्य, गुरुगृहीं वास, वेदाध्ययन वगैरे सर्व लुप्त झालें असून मुलाची मुंज होतांच त्यावा विवाह करण्यासंबंधानें अनेक कुटुंबांत तयारी चाललेली दिसते. आज उपनयन, उद्यां समावर्तन, काशीयात्रेस जाण्याचा नाटकी थाट, काशीयात्रेस जाण्याचें मिष करून निघालेल्या आठदहा वर्षांच्या बटूस मुलगी देऊन गृहस्थाश्रमी बनविण्याचा विचार प्रगट करून त्यास परतविण्याचा तमाशा, भिक्षावळीचा कर, ब्रह्मचर्याची दीक्षा देण्यासाठीं उभारलेल्या मंडपांत प्रदीप्त केलेल्या अग्निनारायणापुढें नृत्यांगनांचा नाच, थाटमाटाचे भोजनसमारंभ वगैरे पाहतां आह्मी उपनयनाचें खरें महत्वच विसरून गेलों आहों असें सिद्ध होतें. ऋषींच्या वंशजांनो, द्विजांनो, ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्यांनो ! तुह्मी असा प्रकार किती दिवस चालू ठेवणार ? सदभिमानपूर्वक सध्यांची स्थिति सुधारणें तुमचें कर्तव्यकर्म नव्हे काय ?

उपाकर्म व उत्सर्जन.

वरील विवेचनावरून दिसून येईल कीं, प्राचीनकालीं उपनयनाचा संस्कार हा विद्याभ्यासाचा आरंभ असे; परंतु वर्षभर अध्ययन चालत नसे. प्रत्येक महिन्यांत अनध्यायाच्या (सुटीच्या) कांहीं तिथि असत. खरा अध्ययनाचा काल ह्मणजे पावसाळा असें मानून त्याच्या प्रारंभीं श्रावण शुद्ध पंचमीस किंवा नौर्णिमेस वेदाध्ययनास प्रारंभ करीत. प्रारंभ करण्यापूर्वी जो होम पेटवून विधि केला जात असे, तोच उपाकर्मविधि होय. श्रावणापासून पुढें पावसाळा संपून

थंडीचे दिवस प्राप्त होत तोंपर्यंत अध्ययन चाले व माघमासी त्या सालचें अध्ययन संपविल्याचें दर्शक ह्मणून जो पुनः होम पेटवून विधि केला जात असे, त्याला उत्सर्जन हें नांव आहे. याप्रमाणें वर्षाचे फक्त ६।७ महिने अध्ययन चाले. बाकी चार पांच महिने विद्यार्थी अध्ययन केलेल्या विषयाचें मनन करण्यांत व इतर सामान्य विषयांचें ज्ञान करून घेण्यांत घालवीत. त्या काली चवदा विद्या व चौसष्ट कला यांचें ज्ञान प्रत्येकास असणें अवश्य आहे असें मानीत. मृच्छकटिक नाटकाच्या उपोद्‌घातांत शूद्रक राजासंबंधानें असें लिहिलें आहे की, तो ऋग्वेद, सामवेद, गणित, चौसष्टकला आणि हस्तिशिक्षणविद्या यांत निष्णात होता. या राजासंबंधानें स्कंदपुराणांतही गोष्ट सांगितली आहे. श्रीकृष्ण व श्रीराम वेदविद्येंत व तत्त्वज्ञानांत जितके पारंगत होते तितकेच ते युद्धकलेंत व राजधर्मांतही वाकबगार होते. त्यांचें शिक्षण आचार्यांच्या आश्रमींच पुरें झालें. हे आश्रम हल्लीं पृथ्वीच्या पाठीवरील सुधारलेल्या राष्ट्रांतील 'बोर्डिंग स्कूल' प्रमाणें असून ऋषि हेच 'प्रोफेसर' असत. या विद्यालयांतून बाहेर पडणारे विद्यार्थी तेजःपुंज, स्वावलंबी, सदाचरणी, धीरोदात्त व प्रेमळ असून वयोवृद्ध व ज्ञानवृद्ध लोकांबद्दल व आपल्या परमपूज्य गुरूंबद्दल त्यांच्या अंतःकरणांत पूज्यत्वबुद्धि असे. सध्यां आर्यसमाजपंथीयांनीं प्राचीन पद्धतीवर गुरुकुल ही संस्था स्थापन करून उत्तम नागरिक तयार करण्याचा उपक्रम चालविला आहे. कविवर्य डॉ॰ रवींद्रनाथ टागोर यांच्या शांतिनिकेतनांतही अनेक आर्यपुत्र ज्ञान संपादन करीत आहेत, हें शुभ चिन्ह होय.

श्रावणी ह्मणजे उपाकर्म व उत्सर्जन यांसंबंधाचें धार्मिक कृत्य असून आजकाल तिच्याबद्दल यज्ञोपवितधारणविधि अशी जी सार्वत्रिक समजूत आहे ती चुकीची होय हें वर आलेंच आहे. तसेंच उपनयनानंतर समावर्तन होईपर्यंत आचार्यांच्या आश्रमीं अध्ययन नियमितपणें चाले; तेव्हां उपाकर्म व उत्सर्जन हे विधि अध्ययनासंबंधींच असल्यामुळें समावर्तन झालें आहे अशा विद्यार्थ्यांनीं व विवाह होऊन जे गृहस्थाश्रमांत दाखल झाले अशांनीं हे विधि दरसाल उरकणें योग्य आहे किंवा कसें हा एक प्रश्न आहे. कारण ज्यांचें वेदाध्ययनच बंद पडलें किंवा जे वेदाध्ययन करीत नाहींत अशांनीं हा उपाकर्म—उत्सर्जनविधि दरसाल करणें सयुक्तिक दिसत नाहीं. द्विजहो! तुह्मी उपनयन व समावर्तन यांच्यासंबंधीं अध्ययन, ब्रह्मयज्ञ, गुरुगृहीं वास वगैरे गोष्टी तुमच्या उपनिषद्‌कालीन पूर्वजांप्रमाणें करतां काय? सध्यां श्रावणीच्या दिवशीं उपाकर्म व उत्सर्जन हीं वगल्या

बैठकीस करता हें योग्य आहे काय ? तुमचे वैदिक या दिवशीं जो श्रुतिस्मृति शास्त्रपुराणोक्त विधि म्हणून तुमच्या हस्तें करवितात, त्यातील मर्म व त्यानीं पोथीवरून वाचून सागितलेल्या वाक्याचा अर्थ त्याना किंवा तुम्हाला समजतो काय ? श्रावणीचें मुख्य अग म्हटलें म्हणजे यज्ञोपवीतधारण आहे असें जें तुम्ही समजता हें चुकीचें आहे असें तुम्हास वाटत नाही काय ? बरें यज्ञोपवीतास साजेल असें तरी तुमचें वर्तन आहे काय ?

यज्ञोपवित घालण्याची रूढि

आर्यातील उच्च वर्णात आहे. ही रूढि प्रथमतः यज्ञयागादिकांचा विधि ठरला गेला त्या काली म्हणजे ब्राह्मणें व उपनिषद् हे ग्रथ अस्तित्वात आले तेव्हाच प्रचारात आली. शतपथब्राह्मणात असें सागितलें आहे कीं, जेव्हा सर्व मनुष्यें प्रजापतींसमोर आलीं, तेव्हा देव व पितरें यानीं यज्ञोपवीत घातलें होतें. कौशितकी हा निकाल सूर्याची प्रार्थना करीत असे व प्रभातकाली उपासनेच्या वेळी यज्ञोपवीत धारण करीत असे असें कौशीतकी उपनिषदात सागितलें आहे. अर्थात् तो सूर्योपासना ही यज्ञाप्रमाणें मानीत असे. अजून गायत्रीचा* जप

* गायत्रीमत्र हा अत्यत पवित्र व श्रेष्ठ मानला जातो. छादोग्योपनिषदात असें सागितलें आहे कीं,

गायत्री वा इद्ং सर्वं भूतं यदिदं किं च वाग्वै
गायत्री वाग्वा इद्ং सर्वं भूतं गायति च त्रायते च

"गायत्री ही सर्व प्राणिजात किंवा स्थावरजगमादि जात आहे. गायत्री म्हणजे वाणी होय. या सर्व प्राणिजाताला वाणीच शब्द करण्यास लावते व सर्वांचें रक्षण करते." पुढें एके ठिकाणीं असें सागितलें आहे कीं, "पुरुष हाच यज्ञ होय त्याची जीं चोवीस वर्षे तें प्रात.स्तवन. गायत्रीचीं चोवीस अक्षरें असतात आणि प्रात स्तवन गायत्रीमत्रानें करतात. बृहदारण्यकोपनिषदात पुढील मजकूर आहे—"गायत्री अध्यात्मरूपी प्राणाचे ठिकाणीं स्थित आहे. प्राण ही गाय. तिनें इंद्रियांचें रक्षण केलें म्हणून गायत्री. आचार्य जेव्हा या सवितृ देवतात्मक गायत्रीचा उपदेश करतो तेव्हा तो त्याच्या प्राणाचेंच रक्षण करतो. अग्नि हेंच गायत्रीचें मुख. ज्याप्रमाणें अग्नीमध्यें पुष्कळ टाकिलें असतां तें सर्व दहन होतें त्याप्रमाणें गायत्रीविद्यानें पातकाचा नाश होऊन (मनुष्य) पुनीत, जरारहित व मृत्युरहित होतो.'

करण्याच्या वेळीं यज्ञोपवीत हातांत धरण्याची जी पद्धत आहे, ती कौशितकीच्या सूर्योपासनेच्या पद्धतीस जुळते.

हल्लींची स्थिति लक्षांत घेतां यज्ञोपवीतासंबंधी धर्मकृत्यें मागें पडली तरी त्यांचें महत्त्व मात्र सर्वांस वाटूं लागलें असून ज्यांस यज्ञोपवीत घालण्याचा अधिकार नाहीं असें शास्त्रकारांनीं ठरविलें किंवा रूढिपरत्वें या बाबीकडे ज्यांनीं द्विज असूनही पिढयान् पिढ्या लक्ष दिलें नाहीं ते सर्व मौंजीबंधनादि संस्कार आपल्या ज्ञातींत चालू करण्यास उद्युक्त झाले आहेत. ब्रिटिश साम्राज्याची स्थापना झाल्यापासून धर्मस्वातंत्र्य व व्यक्तिस्वातंत्र्य यांचा बावटा या देशांत रोविला गेला. याचा परिणाम असा झाला आहे कीं प्रत्येक जात आपल्या स्थितीचा विचार करून आपली योग्यता अनेक उपायांनीं वाढविण्याच्या प्रयत्नास लागली आहे. धर्माच्या बाबींत ब्राह्मणांचा कित्ता पुढें ठेवून त्यांच्या बऱ्यावाईट रूढि ते आपल्यांत प्रचलित करूं पाहत आहेत. प्रत्येक वर्षी कन्याकुमारीपासून हिमालयापर्यंत ज्या हजारों ज्ञातिपरिषदा भरतात, त्यांनीं पसार केलेल्या ठरावांकडे पाहिलें म्हणजे या ज्ञातींचें अंतिम ध्येय स्वत:ची योग्यता वाढवून घेणें हेंच आहे असें दिसतें. जवळच्या वरच्या वर्णांत (किंवा जातींत) त्याच्या खालच्या वर्णांतील लोक आपला समावेश करून घेण्याचा यत्न करीत आहेत. कित्येक आपणास ब्राह्मण तर कित्येक क्षत्रिय आणि कित्येक वैश्य म्हणवून घेण्यांत आपण धर्माच्या बाबींत यश मिळविलें असें समजत असून उच्चवर्णीय पुराणमतवादी लोक अशा प्रकारचा खालच्या वर्णांचा खटाटोप कलियुगास साजेसा असून त्यामुळें जगप्रलय लवकर प्राप्त होईल असें अंत:करणपूर्वक समजतात. जिनगरांसारख्या अस्पृश्य मानलेल्या लोकांनीं जानवें चढवून ब्राह्मणांची बरोबरी करण्याचा यत्न चालविल्यास आज बरींच वर्षें झालीं. त्याचप्रमाणें इतर कित्येक शूद्र मानलेल्या जाती राजरोसपणें जानवें चढवूं लागल्या आहेत. उलट पक्षीं जे ब्राह्मणवर्णांतच जन्मास आले त्यांच्यांत शिक्षण मिळविलेले लोक जातिभेदास महत्त्व न देतां अनेकजण तो मोडण्याच्या मार्गास लागले आहेत. महार व इतर सुमारें पांच कोटी अस्पृश्य मानलेल्या लोकांस देखील वर उचलून सामाजिक बाबींत न्याय व समता यांचा उपभोग घेण्याची त्यांच्या अंगीं पात्रता आणावी म्हणून यत्न करीत आहेत. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे खालच्या वर्णांतील सुशिक्षित लोक उच्च वर्णांत समावेश करून घेण्याचा व सुशिक्षि

असे श्रेष्ठ वर्णांतील लोक सर्व वर्णांस एकाच पायरीवर आणण्याचा यत्न करीत आहेत. दुःखाची गोष्ट ही कीं, कमी मानिलेल्या जाती उच्च मानिलेल्या जातींत आपली गणना व्हावी एतदर्थ खटपट करितात; परंतु आपणापेक्षां नीच मानिलेल्या जातींना आपणांत सामील करून घेण्यास किंवा आपल्या बरोबरीच्या मानण्यास त्या बिलकुल तयार नसतात.

हेतु व बोध.

धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे चतुर्विध पुरुषार्थ साधण्याराठीं प्राचीनकालीं समाजानें त्या वेळच्या परिस्थित्यनुरूप आचारासंबंधी नियम ठरविलेले होते. त्रिकालाबाधित असे नियम ठरविणें शक्य नाहीं. मनुष्याच्या अनुभवांत भर पडत जाईल त्याप्रमाणें समाजाचे विचार बदलत जाऊन नवीन परिस्थितीस योग्य असे सामाजिक नियम ठरविले जातात. अशा रीतीनें कालमानाप्रमाणें वर्तनक्रमांत योग्य तो फेरबदल होत जाणें हें समाजाच्या जिवंतपणाचें व प्रगतीचें लक्षण आहे. आपल्या देशात वेदकालापासून आजपर्यंत किती तरी घडामोडी झाल्या. राजकीय व इतर प्रकारचें स्थित्यंतर झाल्यामुळें लोकाच्या आचारविचारांत क्रांति घडून आली. तथापि पुराणप्रियतेचा गुण आह्मां हिंदूत विशेष बलवत्तर असल्याकारणानें आह्मी कित्येक अत्यंत प्राचीन चालींस मिठी मारून बसलों आहों. सध्याच्या परिस्थितीचा व जीवनार्थ कलहाचा विचार करून आमचे आचार ज्या ज्या ठिकाणीं बदलणें आवश्यक असेल, तेथें ते बदलण्यास आपण तयार झालें पाहिजे. परंपरागत रूढींत काय रहस्य आहे, त्यांत ग्राह्यभाग कितपत आहे वगैरे पाहून शिंप टाकून मोतीं घेण्याचा उपक्रम आरंभिल्याशिवाय आपली उन्नति होणार नाहीं. श्रावणीचा दिवस प्राप्त होतांच आमच्या उपनयनसंस्काराची, जुन्या ऋषींची, प्राचीन आश्रमांची वगैरे सहजच आह्मांस आठवण होते. अशा वेळीं आमचें पाऊल योग्य मार्गी आहे किंवा कसें, याचा विचार करून, तसें तें नसल्यास, सदभिमानपूर्वक खरा मार्ग आमच्या स्वतःसाठीं व पुढील पिढीसाठींही आखून तयार करण्यास आह्मीं निर्धारानें पुढें सरसावलें पाहिजे. चालू परिस्थितींत वेदाध्ययनावर अवलंबून रहाणें शक्य नाहीं; परंतु वेद ह्मणजे ज्ञान या अर्थानें प्राप्तकालानुसार जें ज्ञान आपण संपादन करतों, तें उत्साहानें ब्रह्मचर्यांत राहून करण्यास कोणती हरकत आहे? तसेंच मातापितरें, शाळा व महाविद्यालयें यांतील गुरुजन व समाजधुरीण यानीं वर दिलेला उपनिषदांतील अमूल्य उपदेश भावी

पिढीच्या हृत्पटलावर ठसविण्यास कां यत्न करूं नये ? कोणत्याही स्थितींत ज्ञानवृद्धि करण्याची आवड भावी पिढीच्या अंतःकरणांत उत्पन्न करून देणें यासारखें पुण्यकार्य दुसरें नाहीं. वडिलजन, गुरु, समाजांतील पुढारी या सर्वांनीं या कार्याचें महत्व जाणून त्याला शक्त्यनुसार हातभार लावावा. आह्मी तर असें समजतों कीं श्रावणी हें अध्ययनासंबंधीं ज्ञाननिष्ठ जनांचें एक संमेलन आहे. सर्व विद्वानांनी व ज्ञानार्जनाची लालसा असणाऱ्या तरुणांनीं या दिवशीं एकत्र जमून ज्ञानार्जनासंबंधाची आपली कळकळ व्यक्त करावी; लहानांनीं मोठ्यांबद्दल आदर व्यक्त करावा व ज्ञानतप करणारांची खूण (Badge) ह्मणून यज्ञोपवीत धारण करून त्यास साजेल अशाच रीतीनें वागण्याचा निश्चय करावा. यज्ञोपवीत घालणारांनीं विद्या, कला, ज्ञान व धर्म यांच्या बाबींत श्रेष्ठत्व संपादन करून आपणाहून खालच्या पायरीवर असणारांस वर आणण्याचा यत्न केला पाहिजे. निरक्षर व अज्ञानी अशांनीं केवळ ब्राह्मणकुलांत जन्माला आल्यामुळेंच आपणास ब्राह्मणत्व प्राप्त झालें असें मानणें कदापि योग्य नाहीं. यासाठीं ज्यांस यज्ञोपवीत घालणें अगत्याचें आहे असें वाटतें, त्यांनीं ते ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य किंवा शूद्र असोत आपली योग्यता वाढवून हें उपवीत धारण करण्यास आपण पात्र आहों, हें जगाच्या निदर्शनास आणून दिलें पाहिजे; मग उपविताच्या अधिकारासंबंधाचा तंटाच रहाणार नाहीं.

पोवती पौर्णिमा.

प्रत्येक श्रावण पौर्णिमेस पोवती धारण करण्याची चाल हिंदुस्थानाच्या बऱ्याच भागांत दृष्टीस पडते. धर्मशास्त्रांत या विधीस पवित्रारोपण असें नांव दिलें आहे. या पोवत्याची लांबी व त्याला असावयाच्या ग्रंथी ठरविल्या गेल्या असून हल्लीं हीं तयार करणारा जो ज्योतिषी व भटजींचा वर्ग आहे, त्यांस या दिवशीं किंचित् महत्व प्राप्त होतें. पोवत्यांत उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ असे तीन वर्ग असून त्यांच्यासंबंधाची धर्मग्रंथांत उपलब्ध असलेली माहिती पुढीलप्रमाणें आहे. कापसाच्या सुताची नवसुती करून तिचे एकशें आठ फेऱ्यांचे व मूर्तीच्या गुडघ्यापर्यंत पोहोंचेल इतकें लांब व चोवीस ग्रंथींनीं युक्त असें पोवतें उत्तम समजावयाचें. ५४ फेऱ्यांचें मांडीपर्यंत बारा ग्रंथींनीं युक्त तें मध्यम आणि २७ फेऱ्यांचें असून नाभीपर्यंत लोंबणारें ८ ग्रंथींचें पोवतें कनिष्ठ होय. याप्रमाणें पोवतें तयार केल्यावर नवसुतीचे १२० किंवा ७० फेरे घेऊन पायापर्यंत

लोंवणारी १०८ किंवा ७४ ग्रथींची वनमाला करावी. मग नवसुतीचें १२ फेऱ्यांचें १२ ग्रथींचें असें गधपवित्र करावें नवसुतीचें २७ फेऱ्याचें गुरुपवित्र करून तीन सुतीनें अगदेवताचीं पोवतीं करावीं. शिवलिंगाच्या आकारानुरूप शिवाचा पोवती करावी त्यानतर पचगव्यानें प्रोक्षण करून तीं शुद्ध केल्यावर त्यांवर १०८ वेळा अभिमत्रण करावें. पोवत्यांच्या ग्रथींस कुकुम लावल्यावर तीं वेळूच्या पात्रात ठेवावीं व देव्हाऱ्यापुढें तीं माडून 'सर्व प्रकारच्या विघ्नाचा परिहार व क्रियालोप झाल्याबद्दल क्षमा कर' अशी देवापाशीं प्रार्थना करावी त्यानतर त्या पोवत्याच्या ठायीं ॐकार, सोम, वन्हि, नागेश, सूर्य, शिव, विश्वेदेव, ब्रह्मा, विष्णु, शिव वगैरे अनेक देवताचें आवाहन करून तीं देवास अर्पण करावीं. धूप, दीप, नैवेद्यादिक उपचारानीं देवाची व पोवत्याची पूजा केल्यानतर गुरूची पूजा करून त्यास पोवतें द्यावें व कुटुबातील सर्व स्त्रीपुरुषानीं पोवतीं हातात बाधावीं ब्राह्मणासह मिष्टान्न भोजन करावें श्रावण शुद्ध अष्टमी व चतुर्दशी या पोवतीं धारण करण्याच्या तिथी आहेत तथापि शास्त्रोक्तरीत्या हा विधि करण्यात येत नसल्यामुळें पौर्णिमेसच तो उरकण्यात येतो पवित्रारोपण नित्यश करावें असें शास्त्रात सागितलें आहे, परतु सध्या तसें कोणी करीत नाहीं

उत्तरेकडे या विधीस रक्षाबधन असें नाव आहे म्हणूनच या पौर्णिमेला राखी पुनम असें तेथील लोक म्हणतात रजपूत लोकात ही रक्षाबधनाची चाल आहे पूर्वकाळीं या दिवशीं श्रावणी नावाचा नागप्रीत्यर्थ पास्यज्ञ केला जात असे नागापासून इजा पोहोंचू नये म्हणूनच हा यज्ञ करीत असत त्याचेंच रूपांतर होऊन रक्षाबधनाचा विधि प्रचारात आला असावा, कारण विशेषत नागासारख्या विषारी प्राण्याच्या दशापासून अपमृत्यु प्राप्त होऊ नये म्हणून रक्षाबधन करीत असतात, व बहीण बहुधा भावाच्या हातात रक्षा बाधात असते शत्रूच्या कपूत त्रिनदिक्कत जाऊन या दिवशीं रजपूत स्त्रिया आपल्या पतीशीं युद्ध करणाऱ्या वैऱ्याच्या हातात रक्षा बाधीत असत त्यामुळें द्वेषभाव विरघळून जाऊन उभय पक्षात सलोखा होत असे असें सागतात ज्याप्रमाणें परस्परप्रेम व मैत्री वाढविण्यासाठीं तीळगूळ वाटण्याचा साप्रदाय रूढ आहे, त्याचप्रमाणें हा रक्षाबधनाचा विधि समाजातील ऐक्य व प्रेमभाव वाढविण्यासाठीं युद्धकुशल अशा रजपूत लोकात रूढ झाला असावा.

हेतु व बोध.

श्राद्ध किंवा इतर धार्मिक कृत्य करीत असता भटजी आपल्या करा[illegible] ळच्या बोटास दर्भाचें वेष्टन चढवीत असतात. याला पवित्र असें [illegible]

पवित्रारोपण केल्याशिवाय शुभाशुभ कृत्यास प्रारंभ करितां येत नाहीं. याचा अर्थ काय? देव किंवा पितर यांच्या सान्निध्यांत असल्याची जेव्हां आपण कल्पना करितों, तेव्हां अंगीं पावित्र्याचें अधिष्ठान करणें आवश्यक आहे. अर्थात् देव व देवाप्रमाणें पूज्य असणाऱ्या पितरांकडे संबंध ठेवण्याची पात्रता आपल्या अंगीं येण्यास पावित्र्याची गरज आहे. दर्भाचें वेष्टन किंवा सुताचा धागा ह्या पावित्र्याच्या खुणा मानिल्या आहेत. जशा त्या ' पवित्र ' होऊं शकत नाहीत, तसें त्यांच्यायोगानें अंगीं पावित्र्याचा प्रादुर्भाव होणें शक्य नाहीं. मूर्ति या कांहीं देव नव्हत, परंतु देवाचें सान्निध्य मूर्तरूपानें नेत्रांत प्रस्थापित करण्यास मूर्ति साधनीभूत होतात, तद्वत् पोवतें हेंच कांहीं पावित्र्य अंगीं आणणारी ताईत नसली तरी त्याच्यामुळें पावित्र्य राखण्याबद्दलचें महत्व आमच्या मनांत बिंबतें व बिंबलें पाहिजे. परंतु एका श्रावण पौर्णिमेसच हें 'पवित्र' धारण करण्याचें नसून प्रत्येक दिवशीं त्याचें धारण केलें पाहिजे. मग आह्मांला कधींही कोणाची भीति बाळगण्याचें कारण नाहीं. काया, वाचा व मन यांस सदोदित पावित्र्याच्या सत्तेखालीं ठेविलें पाहिजे. अपवित्र आचरणामुळें परमेश्वरानें दिलेली कायानौका भंग पावते. आपल्या देशाकरितां, आपल्या धर्माकरितां, आपल्या देहाकरितां आणि आपल्या मनाकरितां, इहलोकाकरितां व परलोकाकरितां आपण पूर्ण पवित्र राहिलें पाहिजे. पावित्र्यावांचून शौर्य नाहीं, पावित्र्यावांचून ऐक्य नाहीं व पावित्र्यावांचून शांति नाहीं. आह्मी हिंदूलोक असें समजतों कीं आपली उत्पत्ति परब्रह्मापासून झाली. मग ती मुखावाटे झालेली असो किंवा पायांपासून झालेली असो. परमेश्वराचें मुख जितकें पवित्र तितकेच पायही पवित्र होत. मग आह्मी सर्वजण जर ईश्वरभूत आहों, त्याच्याच विराटदेहाचे अंश आहों तर त्याच्याप्रमाणें पवित्र रहाणें आपलें कर्तव्यकर्म नव्हे काय? आपण अनीतीच्या मार्गानें जाऊन दुःस्थिति प्राप्त होतांच ती सुधारण्याबद्दल देवाची विनवणी करण्यांत किंवा त्याला 'देवा, तूं अमुक कर ' असें नित्यशः रडगाणें गाण्यांत अर्थ नाहीं. त्याच्यावर पूर्ण विश्वास ठेवून सत्कार्यांत निष्कामबुद्धीनें सदोदित चूर असणें हा एकच मार्ग आह्मां आर्य ह्मणविणारांस उचित आहे. क्षणभंगुर सुखासाठीं किंवा जीवितासाठीं व्यवहारांत अपवित्रतारूपी पिशाचाचें मित्रत्व संपादन करणें यासारखें घातकी कृत्य दुसरें नाहीं. त्याच्या योगानें हृदय विदीर्ण करणाऱ्या वेदना, अस्वास्थ्य व अधोगति प्राप्त होऊन आपण आर्यत्वास मुकल्यावांचून रहाणार नाहीं. प्रेमाच्या नांवाखालीं कामवासनेला जवळ करणें, अनेक विषयांच्या लालसेमुळें आपल्या सौख्यांत भर

पडेल असें मानून परापहार करण्यास उद्युक्त होणें, यासारखीं कृत्यें आपल्या हातून कधींही घडूं नयेत म्हणून ज्या ईश्वरापासून आपण उत्पन्न झालों, त्याच्याच कृपाप्रसादाचा लाभ करून घेण्यासाठीं पावित्र्याच्या योगानें वज्रदेही बनण्याची तयारी प्रत्येकानें चालविली पाहिजे. कृत्रिम उपायांनीं पावित्र्य अंगीं येणें शक्य नाहीं. ही पावित्र्याची अभेद्य ढाल ज्याच्यापाशीं आहे तो जीवनकलहांत अजिंक्य होईल हें निःसंदेह होय.

नारळी पौर्णिमा.

प्रत्येक श्रावण पौर्णिमेस वरुणदेवतेप्रीत्यर्थ समुद्राची पूजा करून त्यास नारळ अर्पण करावा असें शास्त्रांत सांगितलें आहे. यावरून या दिवसास नारळी पौर्णिमा हें नांव प्राप्त झालें. हिंदुस्थानच्या पूर्व व पश्चिम किनाऱ्यांवर असणारे हिंदूलोक विशेषतः व्यापार करणारे या सणाचें विशेष महत्व मानतात. मुंबई-सारख्या व्यापाराच्या बाबतींत अत्यंत श्रेष्ठ दर्जास पोहोंचलेल्या शहरीं हिंदूप्रमाणें इतर धर्मीय व्यापारी लोक देखील हा दिवस महत्वाचा मानून मोठ्या संभारंभानें समुद्रदर्शनास जाऊन त्याला नारळ अर्पीत असतात. हा विधि केल्याच्या योगानें समुद्रावर सत्ता गाजविणारा वरुण देव (Uranus) तृप्त होऊन मालाची ने-आण करणाऱ्या जहाजांस इजा पोंचवीत नाहीं अशी सार्वत्रिक समजूत आहे. पावसाळ्याचा भर ज्येष्ठ व आषाढ महिन्यांत विशेष असतो. त्या वेळीं गलबतें चालत नसतात. श्रावण पौर्णिमेपासून जलमार्गानें व्यापाराची सुरवात होते. त्या सुमारास वादळाची भीतिही कमी होत जाऊन व्यापारी लोक आपल्या आयातनिर्गत व्यापाराचें धोरण याच वेळीं बसवीत असतात. अड-तीचा धंदा करणारे सावकार आषाढ व० ३०स आपलें व्यापारी वर्ष संपवून गतसालचा खातेउतारा आपल्या कुळांकडे पाठवीत असतात. या सणावरून हिंदूंच्या व्यापारविषयक उद्योगधंद्याची आठवण होते.

जलमार्गानें प्रवास व व्यापार

करणें ही गोष्ट पूर्वकालापासून हिंदुस्थानांत रूढ आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. अत्यंत प्राचीनकालीं ज्या वेळीं आर्यवसाहतवाले अनार्योशीं युद्ध करण्यांत गुंतलेले होते त्या वेळीं देखील त्यांनीं जलमार्गानें प्रवास केल्याबद्दलचा उल्लेख ऋग्वेदांत सांपडतो. समुद्रावर सत्ता चालविणाऱ्या देवास ' भगो वरुणो मित्रः

ह्मणजे 'भाग्यदाता लोकमित्र वरुण' असें ह्मटलें आहे. 'संपत्ति मिळविण्याची हांव धरणारे व्यापारी उष्ण निःश्वास टाकणाऱ्या नौकेवर आरूढ होऊन सफर करण्यासाठीं समुद्रमार्ग मोकळा करतात,' असा उल्लेख ऋग्वेदाच्या ४ थ्या मंडळांत ५६ व्या सूक्तांत आहे. यावरून सिद्ध होतें कीं त्या कालीं देखील जलमार्गानें व्यापार चालत होता व परदेशाशीं व्यापार केल्याच्या योगानेंच संपत्ति मिळविण्याची इच्छा पूर्ण होते असें लोक मानीत. अश्विन देवतेनें भुज्यूचें रक्षण केलें याबद्दल अश्विनाची स्तुति करितांना एक ऋषि ह्मणतोः—

'हे अश्विनहो, जसा एकादा मृत मनुष्य वैभवाचा त्याग करून जातो, त्याप्रमाणें खरोखर तुह्मानें भुज्यूला उदकाच्या प्रवाहांत टाकून दिलें होतें; परंतु अन्तरिक्षांतून उड्डाण करणाऱ्या व उदकाच्या स्पर्शापासून अलिप्त रहाणाऱ्या अशा नौकेंत बसवून त्यास तुह्मी सुरक्षितपणें घेऊन गेलां. 'हे सत्यस्वरूप देवहो! तीन दिवस व तीन रात्री याहूनही अधिक वेळेपर्यंत तुह्मी त्यास उदकानें भरलेल्या समुद्राच्या पलीकडे कोरड्या जमिनीवर घेऊन गेलां (ऋक् १-११६-३). यावरून दिसून येईल कीं अत्यंत वेगानें जाणाऱ्या नौका त्या कालीं तयार होत. तसेंच रात्रंदिवस वायुवेगानें चालणारी नौका संबंध तीन दिवस व तीन रात्री अफाट व खवळलेल्या समुद्रावर भुज्यूसह चालत होती हें लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे. तीन दिवस व तीन रात्र जो जलप्रवास करतो तो पतित होतो असा कायदा स्मृतिकारांनीं मागाहून पसार केला. तो कायदा ऋग्वेदाच्या कालीं असता तर भुज्यूच्या रक्षणाबद्दल अश्विनांचीं स्तुतिस्तोत्रें गाण्यांत ऋषिजन गर्क न होतां त्यांनीं भुज्यूला पुनित करण्यासाठीं प्रायश्चित्तार्थ योजलेल्या यज्ञांतील अग्नीची स्तुति केली असती. असो. वरुणदेवाची सत्ता समुद्रावर आहे असें मानून त्याला 'वेद नावः समुद्रियः' ह्मणजे समुद्रनिवासी असल्यामुळें तारवांची वाट त्याला माहीत आहे असें ह्मटलें आहे. समुद्रांत नाव लोटण्याचा त्या वेळीं कांहीं तरी विधि करीत असत, हें पुढील ऋचेवरून दिसतें.

उवासोषा उच्छाच्च नु देवी जीरा रथानाम्।
ये अस्या आचरणेषु दध्रिरे समुद्रे न श्रवस्यवः

(ऋग्-१-४-३)

अर्थ—'प्रातःकाळ होतांच मार्ग क्रमूं लागण्यासाठीं तयार करून ठेविलेले रथ चालविण्याविषयीं प्रेरणा करणारी उषादेवी पूर्वी प्रभातकाळ करिती झाली

आणि अजूनही करितें याचप्रमाणें धन मिळवू इच्छिणारे वाणी लोक समुद्रात जाण्याकरिता तयार करून ठेवलेल्या नौकाची प्रेरणा करितात '— सध्याची नारळी पोर्णिमा ही या प्राचीन विधीवरूनच प्रचारात आली असें ह्मणणें चुकीचें होईल काय ?

हिंदुस्थानात आर्यांनीं प्रवेश केल्यानतर त्याचीं काहीं वर्षे अनार्यांशीं झुजून स्वत ची सत्ता स्थापन करण्यात गेलीं. कालेंकरून शातता नादू लागल्यावर कृपि व इतर व्यवसाय फलद्रूप होऊ लागून उद्योगामुळें उत्पन्न झालेल्या अनेक प्रकारचा माल परदेशांत जाऊन किफायतीच्या भावानें विकण्याची त्याना आकाक्षा उत्पन्न झाली याप्रमाणें पूर्व व पश्चिम बाजूस असणाऱ्या अनेक देशाशीं त्याचा व्यापार सुरू झाला खिस्ती शकाच्या सहाव्या शतकाच्या सुमारास ग्रीस देशात पिथेगोरस नावाचा मोठा तत्त्वज्ञानी होऊन गेला त्यानें हिंदु लोकांच्या तत्त्वज्ञानाचें परिशीलन करून आर्यांचे कित्येक सिद्धात ग्राह्य आहेत असें आपल्या लेखात प्रतिपादन केलें पुनर्जन्म, ब्रह्म, अहिंसा वगैरे विषयाचें ज्ञान त्याला उत्तम झालें होतें सूत्रावरून त्याला सिद्धात-शास्त्राचेंही उत्तम ज्ञान झालें होतें त्याच्या नतर सुमारें शभर वर्षांनीं हेरोडोटस या ग्रीक इतिहासकारानें हिंदूसबधानें बरीच उपयुक्त माहिती लिहून ठेविली आहे. ह्या इतिहासकारानें हिंदुस्थानच्या भूमीवर कधीं पाय ठेविलेला नाहीं. असें असून या देशातील लोकाचा मार्मिक इतिहास लिहिण्याचीं साधनें त्याला कोठून उपलब्ध झालीं ? खिस्ती शकापूर्वी पाचसहाशें वर्षांपासून ग्रीक देशात येथील वाङ्मयानें प्रवेश केला, येथून तत्त्वज्ञानासारखे विषय तेथील पडितास समजावून देणारे आर्य पडित त्या देशात गेल्याशिवाय येथील गहन वाङ्मयाचा प्रवेश तेथें होण्याजोगा नाहीं यानतर खिस्ती शकापूर्वी ४०० वर्षे मॅगेस्थेनीस हा ग्रीक प्रवासी हिंदुस्थानात आला तो चद्रगुप्ताच्या पदरीं (खि. शकापूर्वी ३१७ ते ३१२) होता. त्याच्या वेळीं आर्यांनीं उत्तर व दक्षिण हिंदुस्थान बहुतेक काबीज केलें होतें. मॅगेस्थेनीसनें अनेक प्रसिद्ध शहराचें, हिंदूच्या उद्योगाचें, अनेक प्रतापशाली राजाचें वगैरे वर्णन आपल्या लेखात केलें आहे त्यात व्यापारासबधानें प्रसिद्धीस आलेल्या बदराची जी माहिती दिली आहे, तिजवरून आपले लोक नौकाच्या मदतीनें दूरदूरच्या ठिकाणी येथील उत्तमोत्तम माल विकण्यासाठीं जात असत असें दिसतें

ताप्रोवेन येथील लोक पूर्वकिनाऱ्यावरील कलिंग देशींच्या राजांस जंगलांतून हत्ती नेऊन विकीत असत, असें इलियन या इतिहासकारानें लिहिलें आहे यावरून हत्तीस नेण्याजोग्या नौका त्या कालीं तयार होत असें दिसतें. हिंदुलोक निरनिराळ्या धंद्यांत कुशल आहेत, असें मॅगेस्थेनीसनें म्हटलें असून हिंदूंच्या कलाकुसरीचीं कामें ख्रिस्तीशकाच्यापूर्वी कित्येक शतकें अरबस्थान, ग्रीस, इजिप्त वगैरे देशांस जाऊन पोहोंचलीं होतीं, असें त्यानें लिहिलें आहे. ख्रि शकापूर्वी ५० वर्षे सिलोन (लंका) बेट मगध देशाच्या विजय नांवाच्या राजपुत्रानें जिंकिलें. तेथें हिंदूंची वसाहत देखील झाली होती. या बेटास ग्रीक इतिहासकारांनें ताप्रोबेन हें नांव दिलें असून तें संस्कृत ताम्रपर्णी किंवा पाली भाषेंतील 'तांब पण्णी' याचा अपभ्रंश आहे. जयधीर या राजानें सिंहलद्वीपास आपला वकील गलबतांतून पाठविला होता, असें राजतरंगिणी या ग्रंथांत लिहिलें आहे. यावरून हिंदुलोक दोन अडीच हजार वर्षांपूर्वीपासून जलमार्गानें प्रवास करीत हें सिद्ध होत नाहीं काय? दुसरा असाही पुरावा सांपडतो कीं, येथील लोकांनीं कित्येक शतकांमागें अन्यधर्मीय व अन्य भाषा बोलणाऱ्या लोकांच्या देशांत जाऊन तेथें वसाहत देखील केली. सन ४०० वर्षांच्या सुमारास चीन देशांतील बुद्ध भिक्षु फा–ह्यान हा या देशीं बौद्ध धर्मीय ग्रंथ गोळा करण्यासाठी आला. सिलोन बेटापर्यंत प्रवास करून तो तेथून कांहीं ग्रंथांसह स्वदेशीं जाण्यासाठीं जहाजांतून निघाला; तेव्हां वाटेंत वादळ झाल्यामुळें जावा बेटांत उतरला. तेथें वसाहत करून राहिलेले अनेक ब्राह्मण त्याच्या दृष्टीस पडले. तेथून कांहीं महिन्यांनंतर चीन देशास जाण्यासाठीं तो जलमार्गानें प्रवास करीत असतां पुनः वादळ होऊन जहाज बुडण्याच्या बेतांत आलें तेव्हां जहाजावरील कांहीं ब्राह्मणांनीं त्या भिक्षूमुळेंच पुनःपुनः प्रवासांत विघ्न उपस्थित होतें असें मानून त्याला मध्येंच कोणत्या तरी बेटावर टाकून जाण्याचा बेत केला, असें फा-ह्याननें आपल्या प्रवासवर्णनांत लिहिलें आहे. त्यावरून दिसतें कीं, त्या कालीं जावा बेटांत ब्राह्मणांची वसाहत होती व त्यांचा प्रवास करणारे ब्राह्मण त्याच्या गलबतांत होते. प्राचीन कालीं

सुमात्राबेटांत हिंदूंची वसाहत

होती असें प्राचीन वस्तुसंशोधकांचें मत असून थिऑसॉफिस्ट या मासिक पुस्तकांत श्रीयुत नरसिंह यांचा तत्संबंधीं एक लेख हल्लींच प्रसिद्ध झाला आहे.

बेटांतील गोपवारा पुढें दिल्याप्रमाणें आहे:—हिंदुस्थानच्या द्वीपसमूहामध्यें जावा बेटाचें जितकें महत्व आहे, तितकें सुमात्रा या बेटाचें आहे. जावा, सुमात्रा, बोर्निओ, सेलिबीस, संबावा या बेटांचीं नांवें अनुक्रमें यव, सुमित्र, भरणी, शलभा आणि संवभ या संस्कृत शब्दांपासून झालेलीं आहेत. हिंदुस्थानांतून वसाहत करण्यासाठीं जी मंडळी बाहेर निघाली, तिचा सुमित्र या नांवाचा एक नायक होता व त्याच्याच नांवावरून यांपैकीं एका बेटाचें नांव सुमात्रा असें पडलें असावें. या बेटांतील अचिन नांवाचें शहर व त्याच नांवानें प्रसिद्ध असलेला पश्चिमेकडील प्रांत हे सुमित्र या संज्ञेनेंच पूर्वी ओळखिले जात असत. प्राचीन कालीं सुमित्र शहर या बेटाची राजधानी होती व त्याचे अवशिष्ट भाग अद्यापि पाहण्यास सांपडतात. या बेटांत चिंचेचीं झाडें बरींच असून त्यांवर वानरांचे कळप नेहमीं वस्ती करून रहात असल्यावरून येथील लोकांची अशी समजूत झाली आहे कीं, रामायणांत किष्किंधा या नांवानें प्रसिद्ध असलेलें स्थळ झटलें ह्मणजे हेंच बेट होय; आणि या ठिकाणीं वाली, सुग्रीव यांची रहाण्याची जागा अमुक असावी असें ते दाखवितात. सुमात्रा बेटाची जास्तींत जास्त लांबी व रुंदी अनुक्रमें १०४७ व ३३० मैल आहे व एकंदर क्षेत्रफळ १ लक्ष ६१ हजार ६१२ मैल आहे. या बेटांतील लोकवस्ती अगदीं पातळ आहे. येथील लोकसंख्या सुमारें ३५ लक्ष आहे. तेथील प्रदेश डोंगराळ असून त्यांत इंद्रजित, हरि, पाणी, शाक वगैरे नांवांच्या नद्या उगम पावतात. शिवाय ज्वालामुखी पर्वत व सरोवरेंही तेथें आहेत. सरोवरांचीं नांवें मणंद्रि, शंकर अशीं आहेत. या ठिकाणचे मूळचे लोक नरमांसभक्षक असल्यामुळें आर्य लोक तेथें गेल्यावर त्याना दस्यू आणि राक्षस या नांवानें संबोधीत असत. इसवी सनाच्या ७८ व्या सालीं हिंदू लोक जावा येथें रहाण्यास गेले, याबद्दल सर्व इतिहासकारांचें मतैक्य आहे व सुमात्रा येथील वसाहत यापेक्षांही जुनी असली पाहिजे असें वाटतें. सुमित्र नांवाचा हिंदु येथें वसाहत करण्यास निघाला, तो कृष्णानदीच्या मुखापाशीं श्रीककुलं नांवाचें शहर होतें तेथून होय. या वसाहतवाल्यीं लोकांना सुमात्रा येथील मूळच्या रहिवाशांकडून बरीच पीडा सोसावी लागली. चवथ्या शतकांत गुजराथ व सिंध या प्रांतांमधील बौद्ध धर्माचे कांहीं लोक प्रथम सिलोन येथें जाऊन नंतर ते सुमात्राकडे गेले होते. हिंदु व बुद्ध अशा दोन्ही धर्मांचे लोक या बेटात स्नेहानें रहात असत. त्यांचीं एकमेकांशेजारीं असलेलीं अनेक देवालयें तेथें आढळतात. तेथील लोक आपण सूर्यवंशीय किंवा चंद्रवंशीय

आहों, असें अभिमानानें सांगतात. आपण शिकंदरचे वंशज आहों असें सांगणारेही त्यांत कांहीं आहेत. सुमात्रा बेटाचा राज्यकारभार जावा बेटांतील राजाच्या हातीं असे. सुमात्रा बेटांत ठिकठिकाणीं राम, शिव, सीता, भवानी दुर्गा, महादेव, महेश, सुग्रीव, रुद्र इत्यादि नांवांच्या हिंदुदेवालयांचे अवशिष्ट भाग आढळतात. ज्याप्रमाणें येथील लोक परदेशीं जात त्याचप्रमाणें परस्थही या देशीं येऊन रहात असें दिसतें; कारण प्रसिद्ध स्मृतिकार मनूनें कित्येक परस्थ लोकांचा नामनिर्देश पुढीलप्रमाणें केला आहे.

पौण्ड्रकाश्चोड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः ।
पारदापल्हवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥
(मनु १०–४४.)

स्वदेशांतील पौण्ड्रक (उत्तरबंगाल्यांतील लोक), ओडिया प्रांतांतील व दक्षिणेकडील द्रविड यांच्या बाहेर कांबोज (काबुली), यवन (ग्रीक), शक (स्यूरेनियन), पारद (?), पल्हव (पारसी), चिनी वगैरे परस्थ लोक या देशांत होते. हे मूळ क्षत्रिय असून क्रियालोपामुळें पतित झाले असें मनूनें लिहिलें आहे. त्यांच्या पराक्रमाची जागोजागीं तारीफ केली असल्यामुळें त्यांना पतित झालेले क्षत्रिय असें ह्मटलें असेल. यवनांच्या ज्ञानासंबंधानेंही आदर व्यक्त केला असून '*ऋषिवत्तेपि पूज्याः*' ह्मणजे ऋषींप्रमाणें पूज्य असल्याबद्दल यवनाचार्यांची ज्योतिषग्रंथांत तारीफ केली आहे. चंद्रगुप्तानें सेल्युकस या यवन राजाच्या मुलीचें पाणिग्रहण केलें. आंध्रवंशीय शातवाहन कुळांतील पुलुमायी यानें शकाची मुलगी वरिली. यावरून परकीयांशीं येथील लोकांचें दळणवळण बरेंच होतें असें दिसतें. ही स्थिति चालू असणें योग्य नाहीं असें तत्कालिन धर्माभिमान्यांस वाटून अनेक *निर्बंध ठरवून यवन वगैरे परकीयांशीं* कोणत्याही प्रकारचा व्यवहार हिंदूंनीं करूं नये असें बहुजनमत बनलें. हेंच मत स्मृतींत पाहावयास सांपडतें. विशेषतः ब्राह्मणांची योग्यता व त्यांचें धार्मिक पावित्र्य अत्यंत श्रेष्ठ दर्जाचें असावें ह्मणून त्यांच्याबद्दल कडक नियम करण्यांत आले. सध्यां हिंदु ज्यास अत्यंत पूज्य मानतात तो

प्रसिद्ध स्मृतिकार मनु

हाच हिंदूंचा मुख्य आचार्य व धर्मार्थकाममोक्षादि चतुर्विध पुरुषार्थ प्राप्त करून घेण्याचा मार्गदर्शक आहे. त्यानें जे नियम घालून दिले, तेच आज दोन

सवादोन हजार वर्षांपासून अनुल्लंघनीय मानून हिंदूंतील उच्च वर्णीय लोक त्यास मान देत आले आहेत. मनूनें प्रत्येक जातीचीं कर्तव्यकर्मे निवेदन केलीं असून द्विजानीं अमुक गोष्टी करूं नयेत–पूर्वयुगात त्या चालत होत्या परंतु कलियुगात त्या वर्ज्य आहेत–असें सांगितलें आहे. इतर स्मृतिकारांनीं याच गोष्टींसबंधानें भिन्न मतें प्रदर्शित केलीं आहेत. कलिवर्ज्यांतल्या कित्येक बाबींपैकीं समुद्रयान ही एक आहे. मनूच्या पूर्वी सूत्रें अस्तित्वात आलीं. त्यांत श्रुतीवरून आलेलीं श्रौतसूत्रें व सामाजिक व्यवस्थेसंबंधानें अस्तित्वात आलेलीं धर्मसूत्रें असे दोन भाग आहेत. हींच धर्मसूत्रें एकत्र करून त्यास व्यवस्थित रूप दिल्याचें श्रेय मनु व याज्ञवल्क्य यांस आहे. मनूच्या कालापूर्वी धर्मसूत्रें गद्यापद्यात्मक असून तीं मुखोद्गत करणें हें शिक्षणातील एक अंग होतें. समाजातील एक जबाबदार व्यक्ति व राज्यातील नीतीनें वागणारा नागरिक या नात्यानें आपलें कर्तव्य नीटपणें जाणण्यास हीं सूत्रें पाठ करावीं लागत. अशा पाठपद्धतीमुळें उपलब्ध असलेल्या सूत्रांवरून मनूनें स्मृति हा ग्रंथ तयार केला. या मनूपूर्वी दुसरा एक त्याच नावाचा मोठा धर्मसूत्रकार होऊन गेला. त्याचीं मानवसूत्रें महाभारत रामायणकालीं लोकांस मुखोद्गत होतीं. यासाठीं त्या दोन्ही इतिहासांत हीं मनुस्मृतींत दिल्याप्रमाणेंच सापडतात. मनुस्मृति छंदोबद्ध व व्यवस्थित आहे. वसिष्ठ, गौतम, बोधायन आणि आपस्तंभ हे प्रसिद्ध धर्मसूत्रकार होत. पराशर हा उदारमतवादी कलियुगासाठींच धर्मबंधनें सांगणारा स्मृतिकार होता.

वेदकालीं जातिभेद

सध्याप्रमाणें नव्हता, हें यापूर्वी आलेंच आहे. वेदांत वर्ण हा शब्द आहे. गीतेंतही श्रीकृष्णानें तोच वापरला आहे. आर्य व अनार्य यांच्यातील वर्णभेदाचा हा द्योतक असून आर्यवर्णाचें रक्षण केलेंस व दस्यूंचा वध केलास–हत्वी दस्यून्प्रार्यं वर्णमावत्–अशी वेदांत इंद्राची प्रार्थना केली आहे (ऋक्–३–३५). क्षत्रिय हा शब्द मूलतः तेजोबलदर्शक होता ऋग्वेदात देवाचे पराक्रम वर्णन करिताना त्यास क्षत्रिय असें म्हटलें आहे. कालेंकरून हा शब्द जातिवाचक झाला. त्याचप्रमाणें ब्राह्मण व विप्र, हे शब्द विद्वत्तादर्शक होते, ते हळू हळू जातिवाचक झाले. बुद्धाच्या कालीं जाति बऱ्याच उग्र स्वरूपात होत्या त्याचा प्रतिकार करण्याच्या हेतूनें बुद्ध हा धर्मसुधारक पुढें आला. पुनः बौद्ध धर्म क्षीण होत जाऊन हिंदु धर्माचें पुनरुज्जीवन झालें. अशा वेळीं जातीजातींतील भिन्नत्व

ठळकपणें दिसावें, यासाठीं अनेक निर्बंध ठरविण्यांत आले. मयूख, निर्णयसिंधु वगैरे ग्रंथांत बृहन्नारदीय पुराणांतील कांहीं वचनें कलिवर्ज्यांच्या सदराखालीं दिलीं आहेत.

समुद्रयातुः स्वीकारः कमंडलुविधारणम् ।

म्हणजे समुद्रयान केलेल्या मनुष्याचा स्वीकार करणें व संन्यास घेणें या गोष्टी कलियुगांत वर्ज्य आहेत. आदित्यपुराणांतील पुढील वचनही त्यांत आढळतें.

द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्याप्यसंग्रहः

द्विजांनीं समुद्रयान केलें असतां त्यांस प्रायश्चित्त देऊन शुद्ध केलें तरी त्यांशीं व्यवहार करूं नये. यासंबंधानें मिताक्षरींत बौद्धायन ऋषीचें वचन असून समुद्रयान व इतर गोष्टींबद्दल निरनिराळीं प्रायश्चित्तें सांगितलीं आहेत. व्यवहार-मयूखांत नारदवचन आहे, त्यांत नौकेनें समुद्रांतून द्वीपांतरास जाणारास औरस पुत्र असला तरी भाग मिळत नाहीं असें म्हटलें आहे. विलायतेस जाऊं नये यासंबंधानें ज्या वचनांत निषेध आहे त्यांत इतर देशांचाही समावेश केला आहे. तो असा—

सिंधुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यंतवासिनः
अंगवंगकलिंगांश्च गत्वा संस्कारमर्हति ॥

म्हणजे सिंधु (सिंध), सौवीर (होळकरशाहींतील सिंधु नदीजवळील प्रदेश), सौराष्ट्र (गुजराथेंतील सोमनाथाचें देवालय असलेला प्रांत), परधर्मीयांचा देश, अंग (कुरुक्षेत्राजवळचा देश), वंग (बंगाल), कलिंग (मद्रासइलाख्यांतील सर्कार हा प्रांत) या सर्व देशांत गेलें असतां संस्कार केला पाहिजे ! समुद्र-यानाप्रमाणेंच अनेक गोष्टी बृहन्नारदीय पुराणांत कलिवर्ज्यांत सांगितल्या आहेत. उदाहरणार्थ—संन्यासग्रहण, मधुपर्कांत पशूचा वध, श्राद्धाच्या वेळीं मांसदान, कन्येचें पुनर्दान, दीर्घकाल ब्रह्मचर्य, आजन्म तीर्थयात्रा, आते व मामेबहिणीशीं विवाह. परंतु सध्यांची स्थिति पाहतां या सर्व गोष्टी उघडपणें चालू आहेत. इतकेंच नाहीं तर द्विजांतील श्रेष्ठ जे ब्राह्मण त्यांच्यांत चालू आहेत. मग नौका-गमनांतच काय पाप आहे ? शिवाय जे देश कलिवर्ज्यांत सांगितले आहेत त्या हिंदुस्थान देशांत, आम्ही आज हजारों वर्षें जात येत आहों.. बृहस्पति व कलिवर्ज्यांचा पुरस्कर्ता देवल हे ऋषि सिंध प्रांतांतले होते. धृतराष्ट्राचा जामात जयद्रथ हा देशांल तेथीलच रहाणारा असून कौरव त्याच्याकडे जात येत असत.

अमरनाथ (काश्मीर) येथील बर्फाचें स्वयंभु शिवलिंग.

(समुद्राच्या पृष्ठभागापासून १३०० फूट उंचीवर असलेल्या अमरनाथ गुहेंत हें लिंग आहे. तें चंद्रकलेप्रमाणें वृद्धि किंवा क्षय पावतें. याच्या दर्शनास हजारों यात्रेकरू जात असून श्रावण पौर्णिमेला तेथें मोठी जत्रा भरते.)

कौरव हे कलियुगातीलच होते अशाबद्दल इतिहास साक्ष देत आहे. या सर्व वर्ज्य देशांत किती तरी ब्राह्मणवस्ती आहे व इतर देशातील ब्राह्मणही जाऊन तेथें बिनदिक्कत रहात असतात. अंग देशाची राजधानी कर्णालय (कर्णाळ) येथें उदारधी कर्ण राज्य करीत असतां त्याच्या औदार्याचा फायदा घेण्यासाठीं हजारों ब्राह्मण त्या ठिकाणीं दूरदूरच्या प्रांतांतून जात असत बोधायन हा सूत्रकार खिस्ती शकाच्या पाच सहाशें वर्षांपूर्वी होऊन गेला उत्तर हिंदुस्थानातील लोक समुद्रयान करितात असें त्यानें सांगितलें असून त्या देशातील रूढीपरत्वें हें कृत्य निषिद्ध मानू नये व ज्या ठिकाणीं तें करण्याचा संप्रदाय नाहीं तेथेंच निषिद्ध मानावें असें त्याचें मत आहे, अर्थात् उत्तर हिंदुस्थानांतील द्विजाला जी गोष्ट करितां येते ती केवळ रूढीच्या अभावीं दक्षिण हिंदुस्थानांतील द्विजास करतां येऊ नये हें विलक्षण खरेंच दीर्घकाल एकाद्या पद्धतीचा अवलंब करणें यालाच रूढि ह्मणतात अशा रीतीनें कोणतीही गोष्ट चालू होतां होतां तिचा समावेश रूढींत होऊं शकतो हें लक्षात ठेविलें पाहिजे निकालाबाधित असे सामाजिक नियम ठरविणें कोणाही मनुष्यप्राण्यास शक्य नाहीं कालपरत्वें सामाजिक निर्बंधांची उजळणी होऊन त्यात कित्येक नवीन नियमांचा समावेश व कित्येकांचा लोप करण्याची आपली तयारी असली पाहिजे. आज खिस्ती शकाच्या विसाव्या शतकांत आह्मी जर इसवी सनापूर्वीच्या विसाव्या शतकांतील चालीरीती आचरणांत ठेवण्याचा दुरभिमान धरून बसलों तर पाश्चात्यांचें व कित्येक पौर्वात्यांचें पाऊल ज्या उद्योग व व्यापारामुळें पुढें पडलें ते उद्योगधंदे शिकणें व मालाची योग्य भावानें दूरदेशीं विक्री करून द्रव्य मिळविणें या गोष्टी असाध्य होतील सध्याच्या जीवनकलहाची तीव्रता किती आहे हें लक्षात आणून आमच्या आचारविचारात योग्य फेरबदल न केल्यास आपण कोठचे कुठें उडून जाऊं आह्मी पूर्वजांचा अभिमान बाळगतों असें ह्मणणारानीं पूर्वजांचीं कृत्यें नीट ध्यानी आणावीं. जेव्हां पुष्कर तीर्थाच्या ठिकाणीं मोठा यज्ञ झाला, तेव्हां हबशी, चिनी आणि इराणी राष्ट्रांतील लोकास निमंत्रण केलें होतें. राजसूय यज्ञाच्या पूर्वी भीम, अर्जुन, नकुल व सहदेव हे पट्टपुत्र परदेशीं गेले होते असें प्राचीन लेख सांगतात. खुद्द श्रीरामचंद्रानें समुद्र ओलांडून रण. कामीं. आपली. अनुमति. दिली. आहे रामानें समुद्राच्या पलीकडे जाऊन ज्याप्रमाणें सीतेस प्राप्त करून घेतलें, त्याचप्रमाणें आपणही पाहिजे तो समुद्र ओलांडून विद्या व कला संपादन करण्याच्या मार्गास

लागलें पाहिजे. अशा रीतीनें कूपमंडुकाची नीच स्थिति सोडून देऊन ज्या दिवशीं आपण नवीन प्रागतिक मार्गाचा अवलंब करण्यास उल्हासानें पुढें येऊं व विद्या व कला संपादनाच्या कामीं धर्माची आडकाठी बिलकुल होणार नाहीं असें आमचे आचार्य व वैदिक होतकरू विद्यार्थ्यांस फलमंत्राक्षतापूर्वक आशीर्वाद देऊन सांगतील त्या दिवशीं हिंदूंच्या उन्नतावस्थेच्या नवयुगाचा आरंभ होईल! तेव्हांच लोकांत नवा जोम व नवा जीव उत्पन्न होईल. ज्यांस आपण अज्ञानानें भ्रष्ट मानिलें ते आमच्याहून किती तरी पुढें गेले असून सुदैवानें त्यांच्या प्रगमनशील विचारांमुळें आह्मांस विद्येचा लाभ होऊन आमचें पाऊल पुढें पडूं लागलें आहे. अशा वेळीं धर्माची आडकाठी पुढें आणून आह्मास मागें खेंचूं पाहणारे अद्याप जागेच झाले नाहींत असें ह्मणणें भाग आहे.

आमची सध्यांची स्थिति

लक्षांत घेतां असें दिसून येईल कीं, इतर सुधारलेल्या राष्ट्रांच्या मानानें सांपत्तिक-दृष्ट्या आह्मी फार खालावलेल्या स्थितींत आहों. इतर बाबींत (तत्त्वज्ञान, शोध, शास्त्रीय ज्ञान) यांतही आमची स्थिति समाधानकारक नाहीं. याचें कारण आह्मी स्वतःच्या दृष्टीचा उपयोग न करतां पुरातनकालीं होऊन गेलेल्या ऋषींच्या, सूत्रकारांच्या व स्मृतिकारांच्या दृष्टीचा उपयोग करीत आहों. स्मृतिकार, श्रुतींचे मंत्रद्रष्टे ऋषि, सूत्रकार, पुराणकार व इतिहासकार यांच्यांत पावलोपावली मतभेद दृष्टीस पडतो. याचें कारण असें कीं ते ज्या ज्या कालीं होते त्या त्या कालास अनुसरून त्यांचे विचार आहेत; परंतु हें आह्मी जाणत नसतां त्यांच्यांत मेळ घालण्याचा किंवा रूढिपरत्वें जीं मतें आह्मी ग्राह्य धरून बसलों आहों त्यांसच चिकटून राहण्याचा यत्न करीत आहों. हें दोन हजार वर्षांमागचें नाणें आज कसें चालू होणार? मजेखातर ध्यावें, किंवा ऐतिहासिकदृष्ट्या त्यास महत्व आहे ह्मणून जवळ बाळगावें, याबद्दल कोणाचाही मतभेद नाहीं. परंतु तें आज चालवूं पाहणें ह्मणजे निव्वळ दुराग्रह आहे. कनिष्काचें नाणें जसें शिवाजीमहाराजांच्या कारकीर्दींत चालणें शक्य नव्हतें, तसें शिवराई नाणें आज-मितीस मान्य होण्याजोगें नाहीं. हीच स्थिति स्मृतींतील कायद्यांची आहे. पूर्व-स्थिति पुनः प्राप्त करून घेणें हेंच परमध्येय होय असें सांगणारे भविष्यत्काला-संबंधाच्या महत्त्वाकांक्षेस भलतेंच वळण लावून देत आहेत, असें मोठ्या कष्टानें ह्मणावें लागतें. श्रुतिस्मृतींतील आधार देऊन त्यांच्याबद्दल काथ्याकूट करीत वेळ

दवडण्यापेक्षां स्वानुभव व देशाचा इतिहास काय सांगत आहे याचा विचार करणें विशेष फायद्याचें होईल. जुन्या गोधडीला ठिगळ्या लावीत लावीत तिचें मूळचें स्वरूपही बदलून टाकिलें हें पुरें झालें नाहीं काय? असें करणें ह्मणजेच पूर्वजांबद्दल अभिमान बाळगणें होय, हें सांगणाऱ्या आमच्या हिंदुबांधवांची स्थिति खरोखर अनुकंपनीय आहे. **कायदे मनुष्याकरितां असून मनुष्य कायद्याकरितां नाहीं,** हें सत्य ज्या दिवशीं हिंदूंच्या अंतःकरणांत प्रकाशमान होईल तोच सुदिन खरा. तोंपर्यंत सूर्य जरी आर्यावर्तावर प्रकाश पाडीत असला तथापि रात्रच चालली आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. जुनें आदरावें परंतु नव्यांतील ग्राह्यांश घेण्यास कचरूं नये. सत्यनिष्ठा, भूतदया, प्रेम, स्वार्थत्याग, पारमार्थिक वृत्ति, ज्ञाननिष्ठा हे गुण पूर्वजांकडून घ्यावे. धाडस, उत्साह, प्रयत्नवाद, उद्यमशीलता हे गुण नव्यांतून घ्यावे. यांचें सहकारित्व ह्मणजेच देशाची ऊर्जितावस्था होय. अशा प्रकारच्या गुणांचा समाजांत प्रादुर्भाव होईल असें करणारे स्मृतिकार पाहिजे आहेत. पराजय पावलेली सैन्याची तुकडी ज्याप्रमाणें आपल्या मदतीस प्रचंड सेनासमुदासह कूच करीत येणाऱ्या धूर्त व अजिंक्य सेनानायकाची वाट पाहत राहते, तशी आह्मी या स्मृतिकारांची वाट पाहत राहिलें पाहिजे आणि ते येताच त्यांचें योग्य स्वागत करण्याची तयारी ठेविली पाहिजे. ज्यांनीं आप, तेज, वायु वगैरे महाभूतें आपल्या ताब्यांत आणिलीं त्यांची सत्ता जगतावर स्थापन झाली आणि त्यांच्या पूजनांत जे आपण गढून गेलों त्या आमची स्थिति काय झाली याचा विचार करून या धार्मिक हीन अवस्थेंतून वर येण्याचा प्रत्येक आर्यानें यत्न केला पाहिजे. सतत उद्योग, स्वार्थत्याग, उल्हासी वृत्ति, सत्यत्व, स्वावलंबन, पावित्र्य व आत्मविकास या साधनसप्तकाच्या द्वारें आपला उत्कर्ष करून घेण्यास आर्यांनीं कंबर बांधिली पाहिजे. मुलामुलींस शब्दज्ञान होऊं लागल्यापासून उत्कर्षाचा हा महामंत्र पढवून त्यांना देशाचे आधारस्तंभ बनवून टाकिलें पाहिजे. मातेच्या दुग्धातून बालकास या उत्कर्षामृताचें पान होईल असे उपाय समाजानें योजिले पाहिजेत. समुद्रयानाच्या विधिनिषेधाचे प्रश्न बाजूस सारून स्वोदाहरणानें त्याची उपयुक्तता जनतेच्या नजरेस आणून दिली पाहिजे असें हा

समुद्रपूजनाचा दिवस

सर्व आर्यांस निवेदन करीत आहे. प्राचीन काळीं जैन, बुद्ध, ब्राह्मण, क्षत्रिय,

वैश्य, शूद्र वगैरे लोक समुद्रयान करीत. इजिप्त, ग्रीस, लंका, ब्रह्मदेश, चीन, जावा इत्यादि देशीं जाऊन ते आपल्या मायदेशाची संपत्ति व्यापाराच्या योगानें वाढवीत असत. हिंदुस्थानांत उत्पन्न झालेला कलाकुसरीचा माल जसा त्यांनीं त्या देशीं पोहोंचविला त्याचप्रमाणें येथील तत्वज्ञान, धर्म व देवता यांचेंही आवाहन तेथें केलें. बौद्ध धर्म जपानापर्यंत पोहोंचविणारे हिंदूच होते. ग्रीस देशांत तत्वज्ञान पोंहचविणारेही हिंदूच. अशा लोकांची–अशा परमपूज्य पूर्वजांची–कीर्ति नारळीपौर्णिमेच्या दिवशीं एकदिलानें गाऊं या. त्यांची संतति, देवालयें, देव व भाषा अद्याप जावा वगैरे बेटांत नांदत आहेत. हल्लींच चीन देशांत हिंदूचें एक देवालय जमिनींत दडपून गेलेलें सांपडलें. ज्या पुण्यात्म्यांनीं आमच्या देवतांस सातासमुद्रांपलीकडे नेलें, त्यांची व इतरत्र सांपडणाऱ्या हिंदूंच्या वंशजांच्या पितरांची आठवण करून त्यांस समुद्रोदकानें तिलतर्पण देऊं या. सध्या विद्यार्जनासाठीं व व्यापारउद्योगाच्या मागें लागून जे अनेक आर्यबांधव परदेशीं गेले आहेत त्यांची या दिवशीं प्रेमानें आठवण करून त्यांचें कल्याण व्हावें एतदर्थ वरुण देवाची प्रार्थना करूं या. आजपर्यंत राज्यकर्त्यांच्या यशस्वी बावट्यासह अनेक हिंदुवीर परभूमीवर क्षात्रतेज दाखविण्यासाठीं जाऊन धारातीर्थी आपले प्राण ठेविले अशांना तिलांजुलीच्या योगानें स्वर्गी तृप्त करूं या. १९१४ सालीं जर्मनमहत्वाकांक्षेमुळें उपस्थित झालेल्या घनघोर संग्रामांत शत्रूस शासन करण्यासाठीं जे अनेक वीर गेले त्यांच्यांत कित्येक द्विवेदी, त्रिवेदी चतुर्वेदी, अग्निहोत्री, श्रोत्रीय, उपाध्याय, पाठक, पाण्डेय, शुक्ल, मिश्र, वाजपेयी, त्रिपाठी असे उच्चवर्णीय द्विज होते. त्यांची कीर्ति सुवर्णाक्षरांनीं हृत्पटलावर लिहून ठेवूं या. समुद्रयानामुळें ते पतित झाले असें प्रतिपादन करणारे आम्हीच धर्मदृष्ट्या पतित होऊं. गेल्या सालीं जलमार्गानें आपला व्यापार किती झाला, तो वाढवावा कसा वगैरे प्रश्नांचा खल या दिवशीं व्यापारी मंडळींनीं करण्याजोगा आहे. असें केल्यास आपली व्यापाराची बाजू कशी आहे, याची त्यांना अटकळ बांधतां येईल. अशा रीतीनें नारळी पौर्णिमा हा सण साजरा केल्यास प्रपंच व परमार्थ हे दोन्ही साधतील.

अर्वाचीन कालचे ऋषि

श्रीस्वामी रामतीर्थ ह्मणतात्—माझ्या हिंदु बांधवांनो, योग्य ते फेरफार करण्यास कंटाळून जुन्या चाली आणि परंपरागत संस्कार यांना महत्व देऊं नका. तेणें-

करून तुह्मी मनुष्यकोटीहूनही हीन बनाल. हिंदुस्थानांतील प्राचीन ऋषींचे तुह्मी वंशज आहां हें मला मान्य आहे. परंतु त्याच्या कालांत तुह्मी आज राहत नाहीं. तुह्मांला यतःपर सध्याच्या जगावरील चळवळींतून अंग काढून रहातां येणार नाहीं. वाफेचीं यंत्रें, आगबोटी, तारायंत्रें हीं तुमच्या आजूबाजूस पसरलीं आहेत. या विसाव्या शतकांतील युरोप व अमेरिका देशांतील शास्त्रज्ञ, शिल्पज्ञ व मजूरदार यांच्याशीं तुह्मास झुंजावयाचें आहे. हें झुंजणें तुह्माला टाळतां येणार नाहीं. या नव्या ज्ञानाचें ग्रहण करून तें आपलेंसें करावयाचें नसेल तर तुह्मींही आपल्या पूर्वजांबरोबर पितृलोकांत जाऊन रहा. बाह्यवस्तु ग्रहण करून त्या पचनीं पाडा आणि आपली उन्नति करून घ्या. मात्र श्रुतिरूपि प्राण तुह्मीं आपल्या हृदयांत जागृत ठेवा.

श्रीकृष्णजन्माष्टमी.

श्रीकृष्णाचा जन्मोत्सव हिंदुस्थानांतील सर्व वर्णांचे लोक मोठ्या प्रेमानें प्रत्येक वर्षी श्रावण वद्य अष्टमीस साजरा करीत असतात. श्रीकृष्णाचें चरित्र अत्यंत हृदयंगम असून तें पावन करणारें आहे असें प्राचीनकालापासून

हिंदुलोक समजत आले आहेत. महाभारत, हरिवंश, भागवत व जैमिनी अश्वमेध यांत हें चरित्र सांपडतें. तें येथें विस्तारपूर्वक देणें शक्य नाहीं. यासाठीं श्रीकृष्णचरित्रांतील महत्वाच्या गोष्टी तेवढ्या संक्षेपानें पुढें देत आहों.

राजा श्रीरामचंद्राच्या कालीं यमुना नदीच्या दक्षिण भागीं शत्रुघ्नानें मधुवन नांवाचा एक अत्यंत सुपीक व रमणीय देश काबीज केला. याला शूरसेन देश असें ह्मणतात. प्रथमतः मधु नांवाच्या एका राक्षसानें त्या देशीं वसाहत करून जें राजधानीचें शहर स्थापन केलें होतें तें मधुपुरी किंवा मथुरा या नांवानें प्रसिद्ध झालें. कांहीं काल शत्रुघ्नाच्या क्षत्रिय वंशजांनीं या देशावर सत्ता चालविली. कालेंकरून त्यांची सत्ता लयास गेल्यावर शूरसेन देशांत यादव, अंधक, भोज, भौम, कुकुर, दाशार्ह आणि वृष्णि अशा सात चंद्रवंशी क्षत्रियांच्या कुलांनीं वसाहती केल्या. त्यांपैकीं यादवांचें घराणें प्रमुख असून वसुदेव हा यादव जहागीरदार भोज राजाचा मांडलिक होता. तो यमुना नदीच्या पलीकडे गोवर्धन नांवाच्या टेकडीजवळच्या आपल्या जहागिरींत राहत असे. यादव व इतर क्षत्रियांचा त्या कालचा धंदा कृषि, गोरक्षण व व्यापार हा असे (कालेंकरून वैश्यांनीं कृषि व गोरक्षण कमी लेखिल्यामुळें हे धंदे चतुर्थ वर्णाकडे गेले.) क्षत्रियलोक गाईंचे शेंकडो कळप बाळगून हवा, पाणी व चारा यांची अनुकूलता असे, त्या ठिकाणीं वसाहत करून रहात व गोपाचा धंदा करीत. त्यांच्यांत वसुदेव हा प्रमुख असून त्याचा शब्द सर्व गोप शिरसावंद्य मानीत. शूरसेन देशाचा राजा त्याकालीं उग्रसेन हा होता. हा मोठा पापभीरु व सदाचरणी असल्यामुळें लोक आनंदी होते. परंतु त्याचा पुत्र कंस हा फार दुष्ट निघाला. त्यानें आपल्या बंधूंच्या मदतीनें पित्यास कैद करून तो स्वतःच राज्यकारभार पाहूं लागला. स्वभावतः क्रूर असलेल्या कंसानें अनेक परीनें प्रजाजनांस गांजण्यास प्रारंभ केला. उग्रसेनाची कन्या (कंसाची बहीण देवकी) वसुदेवाची बायको असल्यामुळें आपला मेहुणा वसुदेव हा सासऱ्याच्या वतीनें आपल्या विरुद्ध कारस्थानें करील अशी कंसास भीति वाटून तो त्याला शत्रूप्रमाणें मानूं लागला. वसुदेवाच्या मुलांकडून आपणास इजा होऊं नये ह्मणून कंसानें त्यांस जन्मतःच ठार करण्याचा क्रम ठेविला. त्यानें आपल्या बहिणीचे सहा पुत्र जन्मतांच शिळेवर आपटून ठार केले. सातव्या खेपेस भीतीमुळें तिचा गर्भ गळून गेला. वसुदेवास रोहिणी नांवाची दुसरी एक बायको असून ती देवकीहून ज्येष्ट होती. ती या सुमारास गर्भवती असल्या-

मुळें कंसाच्या भीतीनें तिला त्यानें आपला मित्र नंद याच्या घरीं पोहोंचविलें. तिला कालेंकरून जो मुलगा झाला त्याला संकर्षण हें नांव ठेवण्यांत आलें. यालाच पुढें बलराम हें नांव पडलें. देवकी आठव्या खेपेस गर्भवती राहताच तिला व वासुदेवास कंसानें कडेकोट बंदोबस्तांत ठेविलें. या मुलावर त्याचा विशेष कटाक्ष होता कारण त्याच्या हातून कंसाचा अंत होईल असें नारदानें भविष्य वर्तविलें होतें. देवकी कर्मधर्मसंयोगानें आठव्या महिन्यांत अकल्पित बाळंत झाली. सोसाट्याचा पाऊस पडत असतां श्रावण महिन्यांत वद्य अष्टमीस ऐन मध्यरात्रीच्या वेळीं श्रीकृष्णाचा जन्म झाला. या मुलास तरी कोणत्याही उपायानें वाचवावें असा वसुदेवानें निश्चय केला व पहारेकरी गाढ झोंपेंत असलेले पाहून तो त्या बालकासह वाड्यांतून बाहेर पडला. यमुनानदी ओलांडून नंदाच्या गृहीं जाऊन पाहतो तर तेथें नंदाची पत्नी यशोदा नुकतीच कन्या प्रसवली होती. आपल्या सुकुमार बालकास तेथें ठेवून नंदाच्या मुलीस घेऊन तो पुनः आपल्या वाड्यांत शिरला दुसऱ्या दिवशीं कंसाची स्वारी कारागृहीं प्रविष्ट झाली व त्यानें देवकीच्या विनवण्या लक्षांत न घेतां त्या मुलीस शिलेवर आपटून यमसदनास पाठविलें. त्या वेळीं कंसास असा भास झाला कीं एक तेजःपुंज दिव्य शक्ति त्या कन्येपासून निघून तिनें तुझी शंभर वर्षें भरलीं असें त्यास बजाविलें. हीच नंदाची कन्या शक्ति असें मानण्यांत येत असून ती भगवती या नांवानें प्रसिद्ध आहे

याप्रमाणें आपल्या शत्रूचा नाश केल्याचें समाधान मानून कंस आपल्या राजमंदिरीं गेला, व वसुदेवदेवकीस बंधमुक्त करण्यांत आलें. इकडे नंदाच्या घरीं पुत्रजन्म झाल्याबद्दल सर्वांस आनंद झाला. त्याला कृष्ण असें नांव ठेवण्यांत आलें. नंद हा गोकुळ येथील पाटील असून तो सदाचरणी व परोपकारी होता. सुमारें चार महिन्यानंतर सरकारसारा भरण्यासाठीं मथुरेस तो कृष्णासह आला तेव्हां वसुदेवानें कृष्ण हा आपला मुलगा आहे असें कळू न देतां त्या मुलास डोळे भरून पाहिलें व लवकर त्याला परत नेण्याबद्दल आग्रह केला.

कृष्ण जात्याच फार हूड, चलाख व लहानामोठ्यांचें चित्त आकर्षण करून घेणारा होता. यशोदेस तो एक क्षणही स्वस्थ बसूं देत नसे. दांडगें मूल आईस प्रियच असतें, त्या अर्थी त्याचें कौतुक करण्यांत नंदयशोदेचा काल

मोठ्या आनंदानें जात असे, यांत आश्चर्य नाहीं. राम व कृष्ण यांची जोडी असे. ते किंचित् मोठे होऊन हिंडूं सवरूं लागतांच गोपगोपींस फार प्रिय झाले. कृष्ण व राम सात वर्षांचे होतांच नंदानें त्यांस गाई चारावयास पाठवून देण्याचा क्रम सुरू केला. बालगोपालांवर कृष्णानें हां हां म्हणतां स्वामित्व मिळवून तो त्यांचा नायक बनला. त्याच्या नेतृत्वाखालीं गोकुळांतील सर्व बालगोपाल झाडांच्या दाट छायेखालीं अनेक खेळ खेळत.

त्या कालच्या गवळ्यांच्या पद्धतीप्रमाणें नंदानें गोकुळांतून आपलें ठाणें उठवून त्याहीपेक्षां उत्तम अशा प्रांतीं जाण्याचा निश्चय केला. त्याप्रमाणें सर्व गोपगोपी आपलीं गुरें व चीजवस्त घेऊन उत्तरेकडे चालल्या व वृंदावन नांवाच्या एका नवीन वनांत त्यांनीं ठाणें दिलें. त्या वेळीं कृष्णाचें वय सुमारें चवदा वर्षांचें असावें. बलराम त्याहून पांच सहा महिन्यांनीं मोठा होता. त्या उभयतांनीं गो-पालनाचा उद्योग मोठ्या प्रेमानें चालविला. कृष्ण मुरली वाजविण्यांत पटाईत होता. त्याच्या मनोहर आलापांस पशुपक्षीही भुलून जात; मग गोपगोपी ह्या मधुर वेणुरवास विसंबण्यास तयार नसत यांत आश्चर्य कोणतें? गोपांसंगें असतांना या बंधुद्वयास कुस्तीचा नाद लागला. दोघेही मल्लविद्येंत निष्णात झाले. दूधतुपासारखा सात्विक आहार, निर्मल हवा व प्रेमळ व शुद्ध विचार यांच्या अनुग्रहामुळें आधींच सशक्त असलेल्या त्या बालवीरांस मल्लविद्या साध्य होतांच ते अप्रतिम शक्तिमान् झाले. त्यांचें सौंदर्य पाहून व्रजवासी स्त्रीपुरुष मोहित होऊं लागले.

या व्रजाच्या जवळच गाईंस पाणी पाजण्याचा एक डोह होता. कोणी नाग नांवाचा एक मत्त पुरुष त्या डोहांत विष कालवी; त्यामुळें पाणी पिण्यासाठीं तेथें येणारीं गुरें प्राणास मुकत. कृष्णानें त्या नागास जेरीस आणिलें व त्याला तेथून हुसकावून लाविलें. याच सुमारास धेनुकासुर व प्रलंब नांवाचे दोघे दैत्य गाईंच्या कळपांत शिरून त्या पळवून नेण्याच्या खटपटींत होते. त्यांनाही या पराक्रमी बंधुद्वयानें यमसदनास पाठविलें. यावरून कृष्णाचा बंधु संकर्षण यास बलदेव, बलराम व प्रलंबहन् हीं नांवें पडलीं. शरदृतूच्या प्रारंभीं गवळी लोक पर्जन्याचा देव जो इंद्र त्याच्या नांवानें उत्सव करीत; परंतु कृष्णाच्या सूचनेप्रमाणें या उत्सवाचा विचार बदलून ज्या गोवर्धन पर्वतामुळें गाईंस भरपूर चारा मिळतो, त्याचा गोवर्धनोत्सव व्रजानीं साजरा केला. या प्रमादाबद्दल इंद्रास

राग येऊन त्यानें सात दिवस मजावर भयंकर वृष्टि केली व सर्वांस जेरीस आणण्याचा यत्न केला. तेव्हा श्रीकृष्णानें गोवर्धनच वर उचलून त्याच्याखालीं सर्वांस राहण्याची सोय करून दिली. अशा प्रकारें कृष्णाच्या पराक्रमाच्या गोष्टी आजूबाजूच्या देशांत पसरल्या. बलराम व कृष्ण ह्यांचा तोंडवळा सारखा असल्यामुळें ते दोघेही वसुदेवाचेच पुत्र असावेत असें लोक बोलू लागले. कृष्णजन्मासबधाची खरी वार्ता खुद्द कंसाच्या कानावर येताच तो रागानें खवळून गेला. वसुदेवानें आपणास फसविलें, हें कंसाच्या लक्षांत आलें तेव्हां त्यानें दरबार भरवून वसुदेवाचें कठोर वाक्प्रहारांनीं ताडण केलें आणि कृष्ण व बलराम यास आपल्या नगरीं बोलावून आणून कुस्तीचा पण लावून आपल्या पदरीं असलेल्या चाणूर व मुष्टिक या मल्लाकडून त्यांना ठार करण्याचा बेत केला. त्यांस आणण्यासाठीं अक्रुरास मजाला पाठवून दिलें. या बंधुद्वयास रथांत घालून आणतांना मजातील सर्व स्त्रीपुरुषानीं जो आकांत केला, त्याचें वर्णन अनेक प्रासादिक कवींनीं केलें असून तें श्रवण केलें असतां अजून मन कळवळूं लागतें. कृष्ण व बलराम यांच्याशीं मुष्टिक व चाणूर हे धिप्पाड मल्ल बराच वेळ झुंजले. सर्व मथुरा नगरी हा सामना पाहण्यासाठीं लोटली होती. शेवटीं त्या दोघांसही त्या उभयतांनीं यमसदनीं पाठविलें. द्वारावर एक मत्त हत्ती ठेवून त्याच्या करवीं त्यास ठार करविण्याची कंसानें युक्ति योजिली, तीही निष्फळ झाली. अशा रीतीनें हीं गवळ्याचीं पोरें आटोपेनात असें पाहताच कंस चवताळला व वसुदेव व रामकृष्ण यांच्या संबधानें कठोर भाषण करूं लागला, तेव्हा सिंहाचा छावा ज्याप्रमाणें हरिणावर उडी टाकतो, त्याप्रमाणें कृष्ण कंसाच्या अंगावर धावला व एका हिसक्यासरशीं त्याला जमिनीवर आपटून त्यानें त्याची जीवनयात्रा संपविली. वसुदेवदेवकीच्या पायांवर त्यानें मस्तक ठेविलें, तेव्हा त्याच्या प्रेमाश्रूंचें त्याला स्नान घडलें. कंसाचें उत्तरकार्य संपताच त्याचा वृद्ध व नीतिमान् पिता उग्रसेन याच्या हवालीं राज्य करून कृष्ण व राम आपल्या खऱ्या मातापितराच्या घरीं राहण्यास गेले. येथें एक गोष्ट सांगितली पाहिजे ती ही कीं, उग्रसेनाचा आग्रह असतांही कृष्णानें मथुरेच्या गादीवर बसण्याचें कबूल केलें नाहीं व आपल्या हातानें राजमुकुट उग्रसेनाच्या मस्तकावर ठेविला. ही निस्पृहपणाची कमाल आहे असें कोण कबूल करणार नाहीं? नंदाच्या घरीं राहिल्यामुळें क्षत्रियास योग्य असे जे उपनयनादि संस्कार शिल्लक राहिले होते ते सर्व वसुदेवानें यथासांग करून त्या पुत्रद्वयास उज्जयनीस सदीपन गुरूच्या आश्रमीं वेदाध्ययन व धनुर्विद्या

संपादन करण्यासाठीं ठेविलें. अल्प कालांत त्यांनीं या विद्या अवगत करून घेतल्या. अनेक प्रकारें गुरूची सेवा करून त्यास या शिष्यांनीं संतुष्ट केलें. गरीब ब्राह्मणपुत्र सुदामा हा त्यांचा गुरुबंधु होता. अध्ययन समाप्त झाल्यावर रामकृष्ण मथुरेस परत आले. व्रजवासियांप्रमाणेंच मथुरेंतील आबालवृद्ध त्यांच्यावर अत्यंत प्रेम करूं लागले. कंसाच्या दोन पट्टराण्या अस्ति व प्राप्ति या जरासंध राजाच्या मुली होत्या. त्यांनीं आपल्या प्रिय भर्त्याच्या नाशाबद्दल रामकृष्णाचा सूड उगवावा अशी आपल्या पित्यास विनंति केली. जरासंध हा पराक्रमी सार्वभौम राजा असून त्याचे अनेक आश्रित संस्थानिक होते. करुष देशाचा राजा दंतवक्र, चेदि देशाचा शिशुपाल, विदर्भाचा भीष्मक व त्याचा युद्धकुशल पुत्र रुक्मी, काश्मीर देशाचा गोनर्द, सौवीरचा शैब्य, तसेंच काशी, विदेह, मद्र, त्रिगर्त, शाल्व, दरद वगैरे देशांचे राजे यांच्या मदतीनें जरासंधानें मथुरेस वेढा दिला. कृष्ण व राम यांच्या सेनापतित्वाखालीं हल्ला परतविण्याचें काम चालू झालें. अनेक राजांचा पराभव होऊन शेवटीं २८ दिवसांनीं वेढा उठवून जरासंध आपल्या राजधानीस परत गेला. परंतु पुनः युद्धसामग्रीची जुळवाजुळव करून तो परत आला तेव्हां आपणामुळें मथुरेवर हा अनर्थ कोसळतो हें ध्यानीं आणून कृष्णानें बलरामासह मथुरा सोडून दक्षिणदेशीं जाण्याचा विचार ठरवून तो निघून गेला. हें वर्तमान जरासंधास समजतांच त्यानेंही मथुरेस वेढा घालण्याचा बेत रहित केला. परंतु जरासंधानें त्याच्या मागून जाऊन गोमांत पर्वताच्या पायथ्याशीं त्यास गांठिलें. पुढें जरासंधाच्या सेनेचा पराभव होतांच तो स्वदेशीं परत गेला. कृष्णानें पुनः मथुरेची वाट धरली. रस्त्यांत करवीरचा राजा शृगाल यास त्यानें द्वंद्वयुद्धांत ठार केलें व त्याच्या पुत्रास सिंहासनावर बसवून तो मथुरेस आला. या वेळीं कृष्ण सुमारें २२।२३ वर्षांचा झाला. याच सुमारास त्याची आत्या कुंती (वसुदेवाची बहीण) हिजला पंडूच्या निधनामुळें वैधव्य प्राप्त झालें. तेव्हां अक्रुरास हस्तिनापुरास पाठवून आपल्या आतेभावांचा (धर्म, भीम व अर्जुन) प्रेमानें सांभाळ करावा असा निरोप कृष्णानें धृतराष्ट्रास कळविला. मथुरेंत परचक्राची भीति नसल्यामुळें सुबत्ता नांदूं लागली. लवकरच कुंडिनपुरीं भीष्मक राजानें आपली मुलगी रुक्मिणी हिचें स्वयंवर करण्याचा बेत ठरवून देशोदेशींच्या राजांस निमंत्रण केलें. परंतु तो व त्याचा मुलगा रुक्मी हे जरासंधाच्या पक्षाचे असल्यामुळें कृष्णास निमंत्रण गेलें नव्हतें. रुक्मिणीच्या मनांतून कृष्णासच वरण्याचें होतें; परंतु हा योग कसा जुळून येईल हें तिला समजेना. इतक्यांत

कृष्णाची स्वारी तेथें येऊन थडकली. कृष्ण हा मूर्धाभिषिक्त राजा नसून त्याला या स्वयंवरास येण्याचा अधिकार नाहीं असें शिशुपाल वगैरे राजांनीं प्रतिपादन करताच कृष्णाच्या वतीच्या कित्येक राजांपैकीं एकानें आपलें राज्य त्यास अर्पण करून मूर्धाभिषेकही केला. तेव्हां विरुद्धपक्षीयास राग येऊन ते स्वदेशीं निघून गेले. कृष्णानें मित्राचें राज्य परत दिलें व तोही मथुरेस निघून गेला अर्थात् स्वयंवराचें काम बंद पडलें. जरासंध व कालयवन (ह्याच कालियानाग असावा) यांनीं पुनः मथुरेवर हल्ला केला त्यास कृष्णानें युक्तीनें दुसऱ्याकडून ठार करविलें. स्वतःमुळें पुनः पुनः मथुरेवर अनर्थ कोसळतो असें लक्षांत आणून कृष्णानें ती नगरी सोडून जाण्याचा निश्चय केला व पश्चिमेस द्वारका-बेटावर त्यानें यादवांसह जाऊन वसाहत केली.

द्वारकेची नगररचना फार सुंदर अशी करण्यांत आली. या ठिकाणीं यादवांची संतति व संपत्ति या बाबांत दिवसेंदिवस वाढती होत गेली व लोक द्वारकेस इंद्रपुरीची उपमा देऊं लागले. कृष्ण द्वारकेंत येऊन राहिल्यावर रुक्मिणीच्या विवाहाचा विचार चालून तिला रुक्मीच्या सहयानें शिशुपालास देण्याचें ठरलें. कृष्णाचें मन रुक्मिणीवर व रुक्मिणीचें कृष्णावर होतें. रुक्मिणीकडून यासंबधानें पत्र मिळताच ऐन लग्नसमारंभाच्या वेळीं कृष्णानें कुंडिनपुरास जाऊन तिचें युक्तीनें हरण केलें व तिला रथांत घेऊन तो द्वारकेस आला. या वेळीं कृष्णाचें वय २५ व तिचें १८ वर्षांचें असावें. सुमुहूर्तावर कृष्णरुक्मिणीचा विवाह झाला. कालेंकरून प्रद्युम्न हा अत्यंत सौंदर्ययुक्त पुत्र त्यास झाला. हिच्याशिवाय कृष्णाला आणखी सात बायका होत्या. त्यांचीं नांवें सत्यभामा, नाग्नजिती सत्या, सुदत्ता, लक्ष्मणा, जांबवती, मित्रविंदा व कालिंदी अशीं होतीं. त्यांच्या पोटीं अनेक वीरपुत्र व वीरकन्या झाल्या. जांबवतीचा पुत्र सांब हा मोठा वीर होता. कृष्णाचें सर्व भार्यांवर सारखें प्रेम असे व त्यांच्या समागमांत तो आनंदानें काल घालवी. या निरनिराळ्या स्त्रियांशीं कारण-परत्वें कृष्णाचा विवाह झाल्याचें भागवतांत लिहिलें आहे. कृष्णाचा वृद्ध पिता सुदेव जिवंत होता. त्याच्या हस्तें त्यानें अनेक यज्ञ करवून सत्पात्रीं दान-र्म केला. याप्रमाणें गृहस्थाश्रमांत राहून कृष्णानें मध्य वयाच्या पूर्वार्धाचा काल ारकेंत घालविला.

कृष्णाचे आतेभाऊ धर्म, भीम व अर्जुन यांचा धृतराष्ट्राच्या पुत्र द्वेष करीत पुढें त्यांचा नाश करण्याच्या मार्गासही ते लागले. त्यांचा नाश झाला

असतां सर्व राज्याचा उपभोग घेण्यास सांपडेल या दुराशेनें धृतराष्ट्रपुत्रांनीं लाखेचें घर तयार करून त्यांत पंडुपुत्रांस ठेविलें व एकेरात्रीं त्यास आग लावून दिली. पांडवांनीं वेळींच आपल्या चुलतबंधूंचें कपट जाणून त्या लाक्षागृहांतून पाय काढल्यामुळें ते सुरक्षित राहिले. धृतराष्ट्र व त्याचे पुत्र, पांडवांचा कांटा काढून टाकला अशा समजुतींत असतां द्रौपदीस्वयंवराच्या वेळीं पांडव प्रकट झाले. त्यांनीं द्रौपदीस पणांत जिंकल्यावर तिचा पांचही पंडुपुत्रांशीं विवाह झाला. आपले आतेभाऊ जिवंत असल्याचें पाहून कृष्णास अत्यानंद झाला. ही बातमी धृतराष्ट्रपुत्रांस समजली तेव्हा त्यांस अशी धास्ती पडली कीं यादव व पांचाळ यांची मदत घेऊन पांडव आपल्या हक्काचा प्रदेश मागण्यासाठीं कुरुप्रदेशावर स्वारी करतील. तेव्हां त्यांनीं विदुरास द्वारकेस पाठवून कृष्ण, कुंति व पांडवांस हस्तिनापुरीं बोलावून आणिलें. यमुनेच्या कांठचा अरण्यमय प्रदेश पांडवांस देऊन हस्तिनापुर असलेला गंगेच्या कांठचा सुपीक प्रांत कौरवांनीं ठेवून घेतला. श्रीकृष्णाच्या सल्ल्यानें पांडवांनीं या नवीन प्रदेशांत खांडव वनाच्या शेजारीं इंद्रप्रस्थ हें राजधानीचें शहर स्थापन केलें. आतेभावांची याप्रमाणें नवीन प्रांतीं स्थापना करून देऊन कृष्ण द्वारकेस गेला. द्रौपदीस तर तो वहिणीप्रमाणें मानूं लागला. पांडवांची दिवसेंदिवस भरभराट होत गेली.· अर्जुनानें कांहीं दोष निवारणार्थ बारा वर्षें तीर्थयात्रा केली. शेवटीं द्वारकेवरून परत घरीं येत असतां बलरामाची बहीण (कृष्णाची सावत्र बहीण) सुभद्रा हिचें अर्जुनानें युक्तीनें हरण केलें. पुढें त्यांचा विवाहही यथाविधि करण्यांत आला. पुढें पांडवांनीं कृष्णाच्या सल्ल्यानें खांडव वन जाळून तेथील विस्तृत प्रदेश वसाहतीस योग्य होईल असें केलें. पांडवांचें वैभव शिखरास पोहोंचलें. मयासुर नांवाच्या कारागिरानें इंद्रप्रस्थास आपल्या कलाकुसरीच्या कामाच्या योगानें स्वर्गपुरीचें रूप प्राप्त करून दिलें. पांडवांच्या पराक्रमाची कीर्ति दिगंतरीं पसरली.

आपल्या चुलत भावांस निर्जन असा प्रदेश देऊन सुपीक प्रांत आपण ठेवून घेतला. असें असतां पांडवांचें वैभव फारच वाढलें, हें पाहून कौरवांच्या अंतःकरणांत मत्सर व द्वेष उत्पन्न झाला. तशांत पांडवांनीं लवकरच राजसूययज्ञ करून देशोदेशींच्या राजांना व कौरवांना निमंत्रण केलें. त्या वेळी त्यांची संपत्ति पाहून सर्व लोक आश्चर्यचकित झाले. पांडवांची संपत्ति कशी हरण करावी हा विचार कौरवांनीं त्या वेळेपासून चालविला होता हें सांगणें नकोच. राजसूययज्ञ करण्या-

पूर्वी श्रीकृष्णानें अशी सल्ला दिली की तो निर्विघ्नपणें पार पडण्यास दुष्ट व बलिष्ट असलेल्या जरासंधाचा नाश करणें जरुरीचें आहे. तेव्हां धर्मराजानें अर्जुन व भीम यांस कृष्णासह मगध देशीं पाठविलें. त्यांनीं जरासंधास द्वंद्वयुद्धास आव्हान केलें. या मल्लयुद्धांत जरासंध भीमाकडून मारला गेला. जरासंधानें कैदेंत टाकलेल्या अनेक क्षत्रियांस कृष्णानें बंधमुक्त करून त्याचें राज्य त्याच्या पुत्राच्या स्वाधीन केलें व श्रीकृष्ण, भीम व अर्जुन यांसह इंद्रप्रस्थास आला. कृष्णानें जरासंधास मारविलें असून त्याचें प्रस्थ दिवसेंदिवस वाढत चाललें आहे असें पाहतांच कृष्णाचा हेवा करणारा पौंड्रक वासुदेव (वसुदेवाचा पुत्र) हा त्याच्याशीं युद्ध करण्यासाठीं आला. पौंड्रक वासुदेव कृष्णाप्रमाणेंच वनमाला व शंखचक्रादि आयुधें धारण करून आपण श्रीविष्णूचा अवतार असें भासवीत असे. कृष्णानें या भोंदूस गांठून त्याचें शिर आपल्या चक्रानें तोडिलें. असो.

युधिष्ठिरानें आपल्या चारही बंधूंस चार दिशा जिंकण्यासाठीं पाठवून आपलें स्वामित्व अनेक देशांवर प्रस्थापित केल्यावर मांडलिकांस निमंत्रण करून राजसूयमज्ञ मोठ्या थाटानें चालविला. या समारंभांत देवांस हवींनीं, ब्राह्मणांस दक्षणांनीं, राजे लोकांस अनुपम सत्कारांनीं व इतर जनांस उत्तमोत्तम पक्कान्नांनीं संतुष्ट केलें. शेवटीं समारंभास आलेल्या मोठमोठ्या व्यक्तींचें पूजन करण्याचा विधि चालू झाला. भीष्माच्या सल्लयानें अग्रपूजेचा मान श्रीकृष्णास देण्यांत आला. तेव्हां शिशुपाल (जरासंधाचा सेनापति व चेदीचा राजा) क्रोधायमान होऊन ह्मणाला, 'पांडव हो, मूर्खासारखे कृष्णास प्रथम मान काय ह्मणून देतां? वृद्ध ह्मणून त्याची पूजा करीत असाल तर त्याचा बाप त्याहून जो वृद्ध तो येथें हजर आहे त्याची पूजा करा. आचार्य ह्मणून तो श्रेष्ठ असें ह्मणावें तर त्यापेक्षां द्रोणाचार्य अग्रमानास योग्य आहेत. वेद जाणणारा ह्मणून कृष्ण श्रेष्ठ असें ह्मणावें तर प्रत्यक्ष व्यास महर्षि हे येथें हजर असून त्यांच्याइतका वेदविद् दुसरा कोणी नाहीं. राजा ह्मणून त्याला हा मान देत असाल तर त्याच्यापेक्षां श्रेष्ठ असे दुर्योधन, भीष्मक, कृतलक्षण, पांड्य, शाल्व, शल्य, रुक्मी वगैरे महान् महान् राजे येथें आहेत. ' अशा रीतीनें भाषण करून कृष्णाची त्यानें कठोर शब्दांत निर्भत्सना केली. भीष्मानें कृष्णाची योग्यता सभाजनांस समजावून देऊन शेवटीं असें सांगितलें कीं, 'कृष्ण हा ज्ञानवृद्ध, बलवृद्ध आणि वयवृद्ध आहे. तो सर्व द्विजांत श्रेष्ठ होय. वेदवेदांगें तो जाणत असून सत्त्वबलसंपन्न असा हा श्रीकृष्ण सर्वांचा आचार्य, पिता व गुरु आहे. ' असें ह्मणतांच शिशुपाल भलतेसलते शब्द

चरळूं लागला. पाव प्रहरांत द्वंद्वयुद्धाच्या आव्हानावर गोष्ट येऊन ठेपली. तेव्हां कृष्णानें चक्र फेंकून शिशुपालास यमसदनास पाठविलें. श्रीकृष्णाचें धाडस, पराक्रम व प्रसंगावधान पाहून सर्व सभा स्तिमित झाली. व शिशुपालाचा वध केल्याबद्दल त्यांनीं कृष्णाची स्तुति केली. यज्ञकार्य योग्य कालीं संपून मंडळी आपापल्या गृहीं गेली परंतु हा यज्ञ म्हटला ह्मणजे भारतीयुद्धाच्या पायाचा जणूं काय दगड बसविण्याचा समारंभच होय.

राजसूययज्ञानंतर कौरवांनीं धर्म, भीम वगैरे भ्रातृव्यांस व भावजयींस हस्तिनापुरास आणून कपटानें द्यूत (जुगार) खेळण्याची व त्यायोगें त्यांच्या राज्याचा अपहार करण्याची युक्ति योजिली. त्यांनीं या कपटकार्यांत कुशल अशा शकुनीची मदत घेतली. थोडक्यांत सांगावयाचें ह्मणजे धर्मानें या खेळांत आपलें राज्य गमाविलें; इतकेंच नाहीं तर स्वत: बंधूंसह तो हरला जाऊन पांडवांना कौरवांचें दास्यत्व पतकरण्याचा प्रसंग आला. शेवटीं पत्नी द्रौपदीला पणास लावून तो पण हरल्यावर दुर्योधनानें तिला दासी असें मानून राजसभेंत बोलाविलें व तिची वस्त्रें सर्वांसमक्ष फेडण्यास दु:शासनास सांगितलें. तो नीच तिचें लुगडें फेडूं लागतांच तिनें अत्यंत काकुळतीनें कृष्णाचा धांवा केला. तेव्हां तिचीं अनेक वस्त्रें फेडलीं गेलीं तरी ती नग्न झाली नाहीं असा चमत्कार घडला. शेवटीं दु:शासन थकून खालीं बसतांच सभ्य जनांनीं त्याचा धिक्कार करून द्रौपदीची स्तुति केली. धृतराष्ट्रानेंही प्रसन्न होऊन तिला वर मागण्यास सांगतांच आपल्या पतींस दास्यांतून मुक्त करून त्यांचें राज्य परत द्यावें अशी द्रौपदीनें प्रार्थना केली. ती विदुराच्या सांगण्यानें धृतराष्ट्रानें मान्य केली; परंतु त्याच्या पुत्रांनीं पुन: एक वेळ द्यूत खेळून जो हरेल त्यानें बारा वर्षे वनवास व एक वर्ष अज्ञातवास भोगावा असें ठरविलें. त्याप्रमाणें कपटानें पांडवांस जीत केल्यामुळें त्यांस वनवासास जाणें भाग पडलें.

कृष्णास या द्यूताची व पांडवांच्या दुर्दशेची हकीकत मागाहून समजली. तशांत त्याच्या नगरीवर शाल्वानें स्वारी करून त्यास फार त्रास दिला. ह्मीप्रमाणें या ह्मयांत सौभ नांवाच्या आकाशविमानाचा उपयोग शाल्वानें केला असल्याचें भारतांत लिहिलें आहे. पुढें शाल्वाचा पाठलाग करून कृष्णानें त्याचा नाश केला. कांहीं कालानंतर त्यानें पांडवांची वनांत असतांना गांठ घेतली. ज्या कौरवांनीं कपटानें राज्यहरण केलें व महासति द्रौपदीचा अपमान केला,

त्याचा नाश करून पुन वैभवशिखरीं पांडवास बसवीन असें कृष्णानें त्यास आश्वासन दिलें या वेळीं कृष्णाचें वय सुमारें ७० वर्षांचें असावें. त्यानें पुढील तेरा वर्षे द्वारकेंत राहून तपश्चरणात व वैराग्यात काढिली. या मुदतींत त्यानें उपनिषदाचा अभ्यास केला व तो योगिश्रेष्ठ असल्याबद्दल त्याची कीर्ति पसरली. छांदोग्य उपनिषदात (अ. ३—१६—५) देवकीचा पुत्र श्रीकृष्ण हा घोर आंगिरसापासून आत्म-विद्या शिकला असें सांगितलें आहे.

वनवासाहून परत आल्यानंतर पांडवांनीं कौरवाकडे आपलें राज्य मागितलें, परंतु तें त्यांनीं दिलें नाहीं. कृष्णानें केलेल्या उपदेशाची पर्वा न करता ते युद्धास सिद्ध झाले. या महायुद्धात कौरवाच्या बतीनें ११ अक्षौहिणी (३३ लक्ष) व पांडवांच्या बतीनें ७ अक्षौहिणी (२१ लक्ष) सैन्य उभें राहिलें कृष्णानें उभयपक्षास मदत देण्याचें कबूल करून कौरवांस सेनेची मदत दिली व पांडवांतील शूर योद्धा अर्जुन याचें आपण सारथ्य पतकरलें. युद्ध चालू असता अनेक प्रकारें योग्य सल्ला देऊन त्यानें पांडवांस यश मिळवून दिलें या घनघोर समरांचें वर्णन (भारतांत) वाचलें ह्मणजे अंगावर शहारे उठतात शेवटीं कौरवांचा समूळ नाश होऊन पांडव पुन सार्वभौम राजे झाले युद्धाच्या आरंभीं अर्जुनास मोह उत्पन्न होऊन तो युद्ध करण्यास कबूल होईना, तेव्हा कृष्णानें कर्तव्य-कर्मांसंबधानें त्याला अमूल्य असा उपदेश करून त्याचा मोह दूर केला हाच उपदेश गीतोपनिषत् किंवा गीता होय. या उपदेशामुळेंच त्याला धर्मसंस्थापक असें मानितात.

भारतीय युद्धाच्या वेळीं कृष्ण सुमारें ८३ वर्षांचा होता त्यानें आपलें पुढील आयुष्य विदेह्याप्रमाणें ब्रह्मोपासनेंत घालविलें. पुढें यादवात मद्याचें व्यसन वाढलें ते संपत्तीच्या मदानें धुंद झाले व अनीतीनें वागू लागले. तेव्हा त्याचा अंत होण्याचा काळ समीप आला असें कृष्णानें ताडलें. त्याप्रमाणें लवकरच यादवात भयंकर रण माजून सर्व वीरांचा नाश झाला यापूर्वीच बलरामानें संसाराचा त्याग करून तो योगसाधनात निमग्न झाला होता त्याच्या आश्रमीं जाऊन कृष्णानें योग्याप्रमाणें ब्रह्मासन मांडिलें व तो ध्यानस्थ बसला असता एका व्याधानें त्यास मृग असें समजून बाण मारला, त्यायोगें त्याचें प्राणोत्क्रमण झालें श्रीकृष्ण व बलराम याचीं प्रेतें शोधून काढून प्रजानीं त्याचें और्ध्वदेहिक केलें. अर्जुनास द्वारकेंतील अनर्थांची हकीकत समजताच तो तेथें आला व सर्व

अनाथ स्त्रीपुरुषांस घेऊन आपल्या देशीं जाण्याकरतां द्वारकेबाहेर पडतांच समुद्र वाहून श्रीकृष्णानें वसविलेली पवित्र द्वारका पाण्यांत बुडून गेली. निधन-समयीं कृष्णाचें वय १०१ वर्षांचें असावें असें ज्योतिष व गणितशास्त्रज्ञांनीं ठरविलें आहे.

शास्त्रोक्त विधि.

श्रावण वद्य अष्टमीच्या दिवशीं उपोषित राहून मध्यरात्रीस बालकृष्णाची षोडशोपचारें पूजा करावी. पूजनोत्तर सुंठवडा मात्र घ्यावा. दुसऱ्या दिवशीं अष्टमी संपल्यावर भोजन करावें. पूजेसाठीं मृत्तिकेची प्रतिमा आणिली असल्यास ती जलांत विसर्जन करावी. कृष्णजन्माच्या उत्सवाच्या कालासंबंधानें शास्त्रकारांनीं निश्चित असें कांहींच सांगितलेलें नाहीं. कांहीं कृष्णोपासक रोहिणी नक्षत्रयुक्त अष्टमी असेल तीच तिथि जन्माष्टमी असें मानतात. कित्येक अष्टमी तिथि असेल त्या दिवशीं मध्यरात्रीस रोहिणी नक्षत्र असो किंवा नसो, त्याच वेळीं कृष्णजन्म झाला असें प्रतिपादन करतात. मध्यरात्रीस मथुरेंत कृष्णाचा जन्म झाला, तथापि दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकाळीं गोकुळांत त्याची प्रसिद्धि झाली. यावरून तोच दिवस मुख्य मानून त्या दिवशीं कांहीं लोक जयंत्युत्सव साजरा करितात. या उत्सवास ' गोकुळाष्टमी ' असें नांव देण्यांत आलें आहे.

चालू रूढि.

कृष्णजन्माष्टमीचा दिवस सर्वत्र हिंदुस्थानांत कमी अधिक प्रमाणानें साजरा करण्यांत येतो. गोकुळ, मथुरा, वृंदावन, द्वारका, पुरी वगैरे गांवीं हा उत्सव फार थाटानें साजरा केला जातो. वैष्णवमतप्रतिपादक व प्रवर्तक असे कित्येक आचार्य या देशांत होऊन गेले. त्यांच्यामुळें कृष्णभक्तीचें महत्त्व या देशांत वाढलें. कृष्ण हा बुद्ध, किंवा ख्रिस्त यांप्रमाणें एक विशिष्ट धर्म स्थापन करणारा पुरुष नव्हता. त्यानें धर्मांची दिशा दाखवून दिली इतकेंच नाहीं तर सर्व प्रचलित धर्मांची व कालें करून अस्तित्वांत येण्याजोगीं अनेक धर्मपंथांची एकवाक्यता करून देऊन ते सर्व एकाच परमेश्वराची प्राप्ति करून घेण्याचे निरनिराळे मार्ग आहेत असें दाखवून दिलें. यामुळें कृष्णास जगद्गुरु हें सार्थ नामाभिधान प्राचीन व अर्वाचीन लोक देत आहेत. या देशांत कृष्णभक्ति ज्यांच्यामुळें फैलावली असे अनेक आचार्य व साधुसंत होऊन गेले. त्यांच्या संबंधाची

सविस्तर माहिती 'महाएकादशी' या सणाच्या विवेचनात पहावी.) सध्यां कृष्णाष्टमी साजरी करण्याचा जो प्रकार आहे, तो लक्षात घेता श्रीकृष्णासबधानें हा उत्सव रूढ होण्यास ज्या गोष्टी कारण झाल्या, त्या लोकाच्या नजरेसमोर आहेत असें दिसत नाहीं. कृष्ण हा विष्णूचा अवतार आहे, एवढेंच नव्हे तर ती प्रत्यक्ष जगद्रक्षक विष्णुदेवता होय, असें मानून त्याच्या प्रतिमेची पूजा करणें व त्यानें बालवयात केलेल्या लीला भक्तीनें कथन व श्रवण करणें यातच आपल्या धार्मिक जबाबदारीची परिसमाप्ति होते असे समजतात. कृष्णजन्म मध्यरात्रीस झाला त्या वेळेपर्यंत पूजेसाठीं अत्यत भाविक लोक खेरीजकरून विशेष कोणी तिष्टत बसत नाहींत. कित्येक दिवसा तर बरेच लोक प्रहर रात्रीच्या आत पूजाअर्चा आटोपून फलाहार करतात कित्येकाच्या घरीं गोकुळाचा तट-बदीचा सुदर असा काल्पनिक देखावा तयार करून त्यात कृष्णजन्माचा उत्सव केला जातो सर्व वर्णांचे लोक हा दिवस महत्वाचा मानतात त्यातही वैष्णव-मतानुयायी हा दिवस विशेष आस्थेनें पाळतात. विष्णूच्या देवालयात दीपाराधना, पालखीची मिरवणूक, आदोलनोत्सव, कृष्णलीलेचे खेळ, भागवताचें वाचन, हरिकीर्तन, भजन, नृत्य, गान वगैरे कधीं कधीं प्रतिपदेपासून अष्टमीपर्यंत चालतात.

मथुरा, गोकुळ व वृंदावन

येथें लाखों यात्रेकरू या दिवशीं एकत्र जमून कृष्णाच्या ठिकाणीं आपलें तनुमन धन अर्पण करीत असल्याचें दिसून येतें कृष्णचरित्राशीं मथुरा, गोकुळ व वृंदा वन याचा निकट सबध असल्यामुळें त्यासबधाची माहिती येथें देतों ब्रह्मवैवर्त पुराणात अशी कथा आहे कीं, सत्ययुगात केदार नामक एक उत्तम राजा होऊन गेला. जैगीषव्य ऋषीच्या उपदेशानें त्यानें आपल्या मुलास राज्य देऊन अरण्य-वास पतकरला. त्याला वृन्दा नावाची एक कन्या होती. तिनें आजन्म अविवाहित राहण्याचें व्रत स्वीकारून यमुनातटावर घोर तपश्चर्या आरंभिली. तिला पाहून श्रीकृष्ण सतुष्ट झाला आणि वर माग, असें म्हणताच वृन्देनें करद्वय जोडून वर मागितला कीं, 'तुम्ही माझे पति व्हा' कृष्णानें तिची विनति मान्य करून तिला स्वगृहीं नेलें. ज्या वनात या राजनदिनीनें तप केलें त्याला **वृंदावन** असें नाव पडलें श्रीकृष्णाच्या कालापासून वृंदावनाची ख्याति वाढत गेली असें दिसतें. मथुरानगरीच्या पुढें यमुनेच्या पलीकडे गोकुळ नावाचें खेडें आहे त्या ठिकाणीं व्रजांचीं गुरें चाऱ्यासाठीं ठेविलीं जात. गोकुळाजवळ गुरें चरत त्या जागेस

बृहद्वन (महावन) असें नांव आहे. प्राचीन लेखांवरून असें दिसतें कीं, गोवर्धन टेकडीपर्यंत मथुरेचा विस्तार असून तेथें गुरांना चारण्यासाठीं श्रीकृष्ण बालगोपालांसह जात असे. व्रजावर मुसळधारा पाऊस पडून गोपांचीं झोंपडीं जमीनदोस्त झालीं, तेव्हां भयभीत झालेल्या प्रिय गोपांना घेऊन कृष्ण गोवर्धनाच्या आश्रयास गेला व तेथें त्यानें त्यांचा बचाव केला. यावरून देखील गोवर्धन हा जवळच्या टापूंत होता हें सिद्ध होतें. यमुनानदी या टेकडीजवळून वहात होती हें देखील जुन्या लेखांवरून सिद्ध होतें; परंतु कालेंकरून यमुनेचा प्रवाह दुसरीकडे वळतां वळतां वृंदावन व गोवर्धन येथून ती गुप्त झाली असून सध्या या दोहोंमध्यें चवदा मैलांचें अंतर पडलें आहे. वृन्दावनांत गोवर्धनगिरि आहे असा उल्लेख स्कंदपुराणांत सांपडतो. वृन्दावनाचा विस्तार ५ योजनें (वीस कोस) असल्याचें त्यांत सांगितलें आहे. याच प्रदेशांत निंबवन नामक स्थलीं महर्षि आरुणीचा पुत्र आरुणि नांवाचा एक नैष्ठिक ब्रह्मचारी तपश्चर्या करीत असे. निंबवनाला निंबग्राम असें ह्मणतात. पुढें कृष्णानें गोकुळ सोडल्यावर वृन्दावनांत गोवर्धनाजवळ आरुणि महर्षीनें ठाणें दिलें. या प्रदेशालाही निंबग्राम हेंच नांव आहे. आरुणीची योग्यता श्रेष्ठ दर्जाची होती असें देवर्षि नारदानें भक्तिसूत्रांत ह्मटलें आहे. अर्जु या निंबग्रामद्वयांना आरुणीची तपोभूमि ह्मणून पूज्य मानतात. आरुणि ऋषीलें निम्बार्क असेंही ह्मणतात. हा सनकसांप्रदायाचा प्रवर्तक होय.

वृन्दावन हा गांव यमुनेच्या कांठावर असून तो विस्तृत होता याची साक्ष सध्यां तेथें असलेल्या नन्दघाट व चीरघाट यांवरून पटते. हे घाट प्राचीन काळीं नदींत स्नान करण्यासाठीं बांधण्यांत आले होते; परंतु यमुनेनें तेथून आपलें ठाणें उठविल्यामुळें आज ते तिच्या प्रवाहापासून कितीतरी कोस दूर असल्याचें दिसून येतें. वृंदावनाहून सध्यांची मथुरा सहा मैल आहे. श्रीकृष्णाच्या कालीं हें अंतर किंचित् जास्त होतें असें दिसतें. कारण वृंदावनवासीयांस मथुरेस जाण्यास दोन प्रहर लागत असें भागवतावरून अनुमान निघतें. वृन्दावन, मथुरा व व्रजभूमि यांच्यावर कुरुक्षेत्रांतील युद्धाचा अनिष्ट परिणाम घडून तेथील शूर व्रजांचा त्या संग्रामांत नाश झाला. अनेक परधर्मीयांनीं या पवित्र भूमीवर रक्तपात केला, तथापि तेथें सनातन धर्माचें ठाणें राहिलें. बौद्धधर्मीयांनीं व्रजभूमीवर आपल्या धर्माची छाप बसविण्याचा प्रयत्न केला व हजारों बौद्ध भिक्षु तेथें वास करून राहिले होते, हें चीनचे प्रसिद्ध यात्रेकरू फाहायन व हुएनत्सिआंग यांच्या लेखांवरून दिसतें. पुढें इ. स १०१७ त गझनी महंमदानें वीस दिवसपर्यंत मथुरेवर

हल्ला करुन ती नगरी उध्वस्त केली. इ. स. १५०० त सुलतान शिकदर लोदी यानें मथुरेचा नाश केला, परंतु त्या वेळीं केशवकाश्मिरी भट्टाचार्य या निंबार्क संप्रदायी साधूनें शिकदरास युक्तिप्रयुक्तीनें वश करून तेथून घालविलें. पुढें श्रीकेशवाचार्यांच्या शिष्यशाखेंत अधिकाधिक योग्यतेचे गोस्वामी प्रसिद्धीस येऊन मोंगल, पेशवे वगैरे अधिकारसंपन्न लोकाकडून मथुरेच्या धार्मिक वैभवात भर पडत चालली. औरंगजेबानें मात्र अनेक देवालयें जमीनदोस्त केलीं. इंग्रजी सत्ता स्थापन झाल्यापासून मथुरेंत शांतता नांदत आहे. तेथील ऐतिहासिक स्थानांत गोविंददेव, मदनमोहन, गोपीनाथ, जुगलकिशोर, राधावल्लभ वगैरे पुरातन भग्नमंदिरें प्राचीन इतिहासाची साक्ष पटवीत आहेत त्याच्या शेजारीं सध्या नवीन मंदिरें स्थापन करण्यात आलीं आहेत. श्रीरंगनाथ शेठजींचें मंदिर, शाहाजींचें मंदिर, लाला बाबूचें मंदिर व श्रीब्रह्मचारीजी (ग्वाल्हेर महाराजाचें) मंदिर हीं प्रेक्षणीय आहेत. घाटापैकीं भरतपूरच्या लक्ष्मीराणीचा घाट दर्शनीय आहे. वंशीवट, सेवाकुंज, शृंगारवट, कैवारवट व निधुवन हीं सुप्रसिद्ध प्राचीन स्थानें होत वृंदावनात श्रावण महिन्यात झुलन किंवा दोलोत्सव अत्यंत प्रेक्षणीय होतो. संयुक्तप्रांतातील आर्यसमाजानें वृंदावनास आपल्या कार्याचें केंद्र बनविलें असून प्रजमंडलऋषिकुल व आचार्यकुल नांवाच्या दोन उत्तम संस्था स्थापन केल्या आहेत. रामकृष्ण (परमहंस) मिशनच्या वतीनें एक धर्मार्थ दवाखाना तेथें ठेवण्यात आला आहे. यमुनानदीच्या प्रवाहाचा ओघ बदलून तो वृंदावनाजवळून जाईल असें करण्याकडे सरकार व राजेरजवाड्याचें लक्ष लागलें असून सुमारें आठ लाख रुपये या कामीं खर्च केल्यास वृंदावनास प्राचीन सौंदर्य प्राप्त होईल असें म्हणतात. श्रीकृष्णाचें नांव अजरामर झालेंच आहे. तथापि अवश्य ती सुधारणा करून वृंदावनास प्राचीन वैभव प्राप्त करून देणें हें सर्व कृष्णभक्ताचें आद्य कर्तव्य होय. श्रीकृष्णाचें हें एक स्मारक आहे असें म्हणता येईल. आरोग्यदृष्ट्या वृंदावनाची स्थिति बरी नसून ती सुधारण्याचा यत्न सरकार व लोक करीत आहेत ही अत्यंत समाधानाची गोष्ट होय.

श्रीकृष्णाचें चरित्र वर दिलें आहे त्यावरून त्याने आपल्या आयुष्यात केलेल्या श्रमाची कल्पना होण्याजोगी आहे. कृष्णास अवतारात गणतात. त्याअर्थी अवतार दृष्टीनें त्याच्या हस्तें कोणतें महत्कार्य घडलें याचा विचार करण्यापूर्वी अवतारकार्याची व्याख्या जी स्वतः श्रीकृष्णानेंच सांगितली तिचा अर्थ नीटपणें समजून घेणें आवश्यक आहे. श्रीकृष्णानें गीतोपदेश करितांना अर्जुनास सांगितलें कीं

परित्राणाय साधूनाम् विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

साधूंचें परित्राण करण्यासाठीं, दुष्कृताचा नाश करण्याकरितां व धर्मसंस्थापनार्थ मी प्रत्येक युगाच्या ठायीं जन्म घेत असतों, असें जें श्रीकृष्णानें सांगितलें, त्याला अनुसरून त्याच्या हस्तें कसें कार्य घडत गेलें हें पाहिलें ह्मणजे कृष्ण हा अवतार आहे हें समजण्यास आपणास सुलभ पडेल. प्रथमतः

'परित्राणाय साधूनाम्'

या दृष्टीनें कृष्णचरित्राचा विचार करूं. देवकीच्या उदरीं श्रीकृष्णाचा जन्म झाल्यावर त्याला नंद गवळ्याच्या येथें नेऊन ठेवण्यांत आलें. हे गवळी क्षत्रिय होते; परंतु त्यांनीं समशेर चालवून रक्तपात करण्याचा व्यवसाय टाकून देऊन गोपालनाचा व गोरसविक्रय करून त्यावर निर्वाह करण्याचा धंदा पतकरला होता. अशा व्यवसायांत पडलेले लोक सहजच त्यांच्या युद्धकलाविशारद व राजकार्यांत गुंतलेल्या क्षत्रिय ज्ञातिबंधूंप्रमाणें संपत्तिमान् किंवा अधिकारयुक्त नसावयाचे. वसुदेवाची बहीण पंडुराजास दिली होती. अर्थात् राजघराण्याशीं यादवांचा संबंध होता, तरी यादवांची स्थिति सांपत्तिकदृष्ट्या बरी नव्हती. ते सच्छील सदाचारी व प्रेमळ होते. श्रीकृष्ण त्यांच्यांतच लहानाचा मोठा झाला. त्यामुळे त्यांचे सात्विक गुण सहजच त्याच्यांतही विकास पावले. दीन स्थितींत दिवस कंठणाऱ्या गोपगोपींबद्दल त्याच्या अंतःकरणांत आदर उत्पन्न झाला. प्रेमाचा विकास होऊन सर्वांठायीं ममत्वबुद्धि प्रस्थापित झाली ह्मणजे स्वार्थत्याग हा अनुपम गुण मनुष्याच्या अंगीं उद्भूत होतो. स्वतःचा स्वार्थ न पहातां श्रीकृष्णानें जीं महत्वाचीं कामें केलीं, त्याचें कारण पाहूं गेल्यास गरीब गोपजनांत त्याचें बालपण मोठ्या आनंदानें गेलें हेंच आहे असें दिसून येईल. निष्कांचन व दहींभाकरीवर निर्वाह करून राहणाऱ्या गवळ्यांत वाढलेला कृष्ण पराक्रमानें प्राप्त झालेल्या राज्यपदाचा उपभोग घेण्यास कबूल न होतां तें योग्य वारसाच्या हवालीं करतो व आपणच चालून आलेलें वैभव लाथाळतो, यापरता श्रेष्ठ स्वार्थत्याग असेल काय? कंस, जरासंध, शृगाल वगैरे कित्येक आसुरी स्वभावाच्या राजांस यमसदनीं पाठविल्यावर त्यांच्या राज्यावर आपलें स्वामित्व स्थापन करण्याचा विचारच त्याला शिवला नाहीं. इतकेंच नव्हे तर आपण होऊन तीं राज्यें त्यांच्या योग्य वारसांच्या हवालीं केलीं. ज्या यादवांत त्याचें बालवय गेलें, त्यांच्या

गुणावर लुब्ध होऊन त्याची सांपत्तिक स्थिति सुधारण्याचा त्यानें यत्न केला. कालैंकरून यादव धनाढ्य झाले व त्याच्या द्वारका नगरीची इंद्रपुरी हेवा करू लागली. अत्यंत गरीब गुरुबंधु सुदामा हा श्रीकृष्णाच्या ऐन भरभराटीच्या वेळीं त्याला भेटण्यासाठीं आला, तेव्हां कित्येक आधुनिक धनवान् गुरुबंधूप्रमाणें दरवाजातून आपल्या मित्राची बोळवण न करता अनेक प्रकारानीं आपलें प्रेम व्यक्त करून कृष्णानें त्याचें दारिद्य दूर केलें. पांडव व कौरव हे दोघेही त्याचे आप्त होते. परंतु पांडवांचा पक्ष हा सत्पक्ष आहे हें जाणून त्यास यश मिळवून देण्यासाठीं सारथ्याचें कमी लेखलें जाणारें काम श्रीकृष्णानें पतकरलें. खांडव वन जाळून नवीन प्रदेश तयार करण्यासाठीं अर्जुनास त्यानें मदत केली. राजसूय-यज्ञाच्या वेळीं मेजवानींत आचाऱ्यांबरोबर त्यानें काम केलें. अर्थात् साधूंच्या परित्राणासाठीं प्रसंगानुसार जीं उच्च नीच कामें करावीं असें त्याला वाटलें, तीं सर्व त्यानें मोठ्या उत्सुकतेनें केलीं.

हें जग त्रिगुणात्मक असून रज व तम या गुणांपेक्षा सत्वगुण श्रेष्ठ आहे व सत्वस्थ लोकास ज्या ज्या वेळीं रजोगुणी व तमोगुणी लोकांकडून त्रास होतो, त्या त्या वेळीं सात्विक जनाचें रक्षण करणें हें आपलें आद्य कर्तव्य आहे, असें श्रीकृष्णानें अर्जुनास सांगितलें. साध्या व सरळ उपायांनींच साधूचें परित्राण करितां येतें असें नाहीं कृष्णानें दुर्योधनाची अनेकपरीनें समजूत घालून कौरवपांडवांमधील लढा मिटविण्याचा यत्न केला, परंतु तो जेव्हां साधला नाहीं, तेव्हांच पांडवास युद्धार्थ उभें राहण्याची त्यानें सल्ला दिली. सारांश, साधूचें रक्षण करून त्यांना दुष्टांच्या हातून सोडविण्याला एकच मार्ग मोकळा असतो आणि तो युद्धाचा, हें जाणून अवतारकृत्यापैकीं जें एक कृत्य

'विनाशाय च दुष्कृताम्'

तेंही श्रीकृष्णानें यथासांग पार पाडलें. बालवयांत कालियानाग व मधुकैटभ याच्या त्रासापासून व्रजास मोकळें केलें, कंसास निजधामास पाठवून मथुरेंतील लोकांच्या मागचा त्रास नाहींसा केला. नरमेध करण्यापर्यंत मत्त झालेल्या जरा-संधास यमसदनीं पाठवून अनेक राजास बंधमुक्त केलें. शिशुपाल, शृगाल वगैरे गर्विष्ट व नीच प्रवृत्तीच्या राजाच्या जीवनावर घाव घालून प्रजेस सुखी केलें. शेवटीं दुर्योधनादिक दुष्ट, मत्त व जुलमी कौरवकुलाचा नाश करविण्यासाठीं अर्जुनाचें सारथ्य पतकरून त्याचा पांडवांकरवीं नाश करविला. आपले सगेसोयरे

जे यादव ते दुर्व्यसनांत सांपडून अघोर कृत्यें करूं लागले हें पहातांच त्यांज वरील प्रेमास फांटा देऊन भू-भार कमी करण्यासाठीं त्यांचा नाश करण्यास श्रीकृष्णानें मागेंपुढें पाहिलें नाहीं. याप्रमाणें दुष्कृताचा विनाश करण्याच्या कामीं त्यानें अलौकिक पराक्रम, साहस, बल व निश्चय हीं जगाच्या निदर्शनास आणून दिलीं. अवतारकृत्यांपैकीं तिसरें आणि अत्यंत महत्वाचें असें

धर्मसंस्थापनेचें कार्य

श्रीकृष्णानें केलें. त्या कालीं धर्मसंस्थापना करण्याची काय जरुरी होती हा प्रश्न सहज उद्भवतो. श्रीकृष्णानें अर्जुनास सांगितलें कीं,

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

हे भारता, जेव्हां जेव्हां धर्माला क्षीणता येते आणि अधर्माचें प्राबल्य होतें, तेव्हां तेव्हां मी जन्म घेतों. अर्थात् ज्या अर्थी धर्मसंस्थापनेचें कार्य श्रीकृष्णास भारतकालीं करणें प्राप्त झालें, त्या अर्थी अधर्माचें प्राबल्य कसें झालें होतें हें पाहूं. मुख्यतः समाजाची घडी नीट राहून व्यवहार सुरळीत चालण्यास या लोकीं धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे चतुर्विध पुरुषार्थ उत्तम प्रकारें कसे प्राप्त करून घ्यावे याचें योग्य ज्ञान लोकांस असावें लागतें. समाजांत केवळ सात्विक वृत्तींची वाढ झाली ह्मणून प्रगति होत नाहीं. इहलोकीं व परलोकीं सद्गति प्राप्त होण्यास सत्त्व, रज व तमोगुणांकरवीं योग्य कर्में समाजनायकांच्या हस्तें घडलीं पाहिजेत. पुरुषार्थासंबंधीं भलत्याच कल्पना लोकांत रूढ झाल्या ह्मणजे त्याचा परिणाम विपरित व्हावयाचा. एका बाजूनें प्रवृत्तिपर वर्तनाचा जोर तर दुसरीकडून निवृत्तीचें बंड माजावयाचें. प्रवृत्तीच्याच मार्गाला लागणें खऱ्या उन्नतीच्या दृष्टीनें जितकें अनिष्ट आहे, तितकेंच निवृत्तिपर कर्मांत अगदीं गढून जाणें अहितकारक आहे. या दोहोंत समतोलपणा राहिला पाहिजे. प्रवृत्ति व निवृत्ति किंवा निवृत्तिपर प्रवृत्ति असणें हें अत्यंत महत्वाचें आहे. यांच्यांतील समतोलपणा चुकला ह्मणजे समाजाचाही समतोलपणा चुकलाच. याचा परिणाम असा व्हावयाचा कीं समाजास कोणत्या दिशेनें पाऊल टाकावें हें न समजतां तो भलतीकडे जावयाचा. ही स्थिति सुधारण्यासाठीं धर्मसंस्थापक पृथ्वीतलावर वेळोवेळीं जन्मास आले आहेत. सर्व धर्मसंस्थापकांनीं हेंच कार्य केलें आहे हें सूक्ष्मरीत्या विचार केला असतां दिसून येईल.

पांडव व कौरव हे त्या कालचे निवृत्ति व प्रवृत्तीचे पुरस्कर्ते होते असें ह्मणतां येईल. एका पक्षानें सन्यस्त वृत्तीचा स्वीकार केला तर दुसऱ्यानें सर्वथैव प्रवृत्तीस पोटाशीं धरिलें. यामुळें प्रत्येक ठिकाणीं धर्माधर्मांचा व कर्तव्याकर्तव्याचा विचार करीत पाऊल टाकणारे पांडव जसे भीत भीत ऐहिक कर्तव्यकर्में आचरीत त्याचप्रमाणें दुर्योधन व त्यांचे जरासंध वगैरे मित्र बेफाम होऊन प्रवृत्तिपर अनन्वित कृत्यें बिनदिक्कत करण्यांत गढून गेलेले असत. धर्म, अर्जुन वगैरे निवृत्तिपंथीय समाजाचे नेते कर्तव्यकर्मापासून परावृत्त होऊन धर्मसंबंधीं भलत्याच कल्पनांस आपल्या डोक्यांत थारा देऊन बसले होते. पापपुण्याचे भ्रामक विचार त्यांच्या मनांत घोळत असल्याकारणानें जगांतील व्यवहारांचा तात्त्विकदृष्ट्या विचार करण्याची शक्ति त्यांच्यांत राहिली नव्हती. अनेक देवतांची उपासना, त्या देवतांस संतुष्ट करण्याचे अनेक यज्ञयागादिक उपाय, मोहाच्या योगें बुद्धिनाश झाल्यामुळें कर्तव्यपराङ्मुखता, देह व आत्मा यांच्या संबंधानें योग्य ज्ञानाचा अभाव, वेदांबद्दल अंधश्रद्धा, सद्धर्मरहस्य कोणतें हें पारखण्याची समाजाच्या अंगीं अपात्रता, केवळ जन्मावरून वर्णांचा उचनीचपणा मानण्याची दूषित पद्धति वगैरे किती तरी गोष्टी श्रीकृष्णानें पाहतांच योग्य संधि साधून सद्धर्माचा उपदेश अर्जुनास केला व त्याचा मोह घालवून त्याला योग्य कर्म करण्यास प्रवृत्त केलें. या दिव्य उपदेशाला भगवद्गीता असें ह्मणतात. प्रवृत्तीपासून परावृत्त करून निवृत्तीच्या मार्गास ओढून आणण्यास हा गीतोपदेश जसा समर्थ आहे तसाच तो निवृत्तिपरायणास सत्कर्तव्याची दिशा दाखवून देणारा आहे. हिंदुस्थानांत आज शेंकडों वर्षे या उपदेशाचा पगडा समाजावर बसलेला असून आडवाटेनें जाणारांस तो पुनःपुनः शुद्धीवर आणीत आहे. अज्ञानतमाचा नाश करणारा हा कोटिभास्करतुल्य प्रकाश आहे. या गीतामृतपानाच्या योगानें या देशांत अनेक आर्यांस परंधाम व शांतता लाभली आहे. स्त्रिया, शूद्र, पतित व चांडाल मानलेल्या लोकांसही हा दिव्य उपदेश देणाऱ्या गुरूनें स्वर्गाचें द्वार खुलें करून दिलें आहे. सध्यांच्या कालीं तर या भगवंत मानलेल्या श्रीकृष्णाच्या वाणीचा मधुर आलाप पृथ्वीच्या पाठीवरील सर्व धर्मियांच्या व सर्व मनोवृत्तींच्या लोकांच्या कर्णरंध्रीं पडल्यामुळें त्यांस अत्यानंद होऊन जगाकडे ते नव्या व शुद्ध दृष्टीनें पाहूं लागले आहेत. श्रीकृष्णानें बुद्धिवादास धरून कथन केलेला हा एकांतिन् भक्तीचा धर्म परमवंद्य होऊं लागला आहे. या दृष्टीनें पहातां श्रीकृष्ण हा हिंदुस्थानापुरता धर्मकथन करणारा माहात्मा होऊन गेला असें न ह्मणतां सर्व जगासाठीं विश्वधर्म सांगणारा धर्मसंस्थापक होय असें ह्मणणें वावगें होणार नाहीं.

ज्या भगवद्गीतेवर शेंकडों टीकात्मक ग्रंथ होऊन गेले व आजही होत आहेत, जिचा अर्थ सुबोध करून जनांचा उद्धार करण्यासाठीं श्रीशंकराचार्य, ज्ञानेश्वर, वामनपंडित, विद्वद्वर्य टिळक वगैरे संस्कृत व प्राकृत भाषाभिज्ञ जनांनीं प्रयत्न केला आहे, जिची महती जगावरील सर्व विद्वान् गात आहेत, तिचें योग्य कथन या लहानशा लेखांत करणें शक्य नाहीं. तेव्हां सामान्यतः या गीतोपदेशाची अल्पस्वल्प ओळख व्हावी ह्मणून अत्यंत संक्षेपरूपानें तो पुढें देत आहों. प्रत्येक आर्य ह्मणविणारानें गीतेचें पठण करून आपल्या कर्तव्यकर्मांची दिशा समजून घेतलीच पाहिजे. तसें न करणारा आर्य या नामाभिधानास पात्र होणार नाहीं.

भगवद्गीतोपदेश.

या शरिराला क्षेत्र असें नांव असून शरिरास जाणणाराला क्षेत्रज्ञ असें ह्मणतात.

देह व देही. परमेश्वर हाच क्षेत्रज्ञ होय. क्षेत्राहून क्षेत्रज्ञ वेगळा. क्षेत्र ह्मणजे देह व क्षेत्रज्ञ तो देही किंवा आत्मा. आत्मा हा नित्य, अविनाशी आणि अप्रमेय (पूर्णपणें समजावयाचा नाहीं) असा आहे. हा अजन्मा पुराणपुरुष आहे. मनुष्य जसा जुनीं वस्त्रें टाकून दुसरीं नवीं घेतो तसा हा देही जुना देह टाकून नवा देह घेतो. आत्मा हा अव्यक्त, अचिंत्य व अविकार्य आहे. देहाला इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख, चेतना, धैर्य, जन्ममरण वगैरे यांची बाधा आहे. आत्मा यापासून मोकळा. यासाठीं जन्माबरोबर आपणावर आलेली जबाबदारी स्मरून आपल्या वांट्यास आलेलें योग्य कर्म करण्यास मनुष्यानें मागेंपुढें पाहूं नये.

कर्म हें शेवटपर्यंत करीत राहिलेंच पाहिजे. कर्मापासून कोणीच सुटला नाहीं.

कर्मयोग. परंतु इतकें मात्र ध्यानीं असावें कीं, कर्म करण्यापुरता मात्र मनुष्याचा अधिकार. फलाच्या ठायीं कदापि नाहीं. यासाठीं योगयुक्त होऊन मीपणा सोडून कर्माचें आचरण करावें. लाभ, अलाभ, सिद्धि, असिद्धि यांच्या ठायीं समबुद्धि ठेवावी. या समबुद्धीलाच योग असें ह्मणतात. कर्माच्या फलाची आसक्ति सोडणारे जन्मबंधापासून मुक्त होऊन सायुज्यपदाला पावतात. आपलें नेमलेलें कर्म केलेंच पाहिजे. तें केल्याशिवाय चालावयाचें नाहीं. विद्वानानें जनतेला सुमार्ग लावण्याची इच्छा धरावी. आपण आसक्तिविरहित कर्म करून अज्ञजनांस धडा घालून द्यावा. श्रेष्ठ लोक जसे चालतात तसेच इतर लोक चालतात हें नेहमीं लक्षांत ठेवावें.

कर्मांचा त्याग करावा असें कोणी ह्मणतात. परंतु त्यांना असें समजत नाहीं कीं कर्म न करणें हा कांहीं कर्मत्याग नव्हे. फलेच्छारहित कर्म करणें हाच कर्मत्याग समजावा. कर्मांच्या फळाची आसक्ति सोडून, जो योग्य कर्म आचरितो तोच खरा संन्यासी आणि तोच खरा योगी; ज्यानें लौकिक कर्मांचा त्याग केला तो नव्हे. जो निष्काम झाला, जो रागद्वेषापासून मुक्त झाला, सर्वत्र ज्याला ब्रह्म दिसतें त्याला ब्रह्मप्राप्ति होते. आपणच आपला उद्धार करून घेतला पाहिजे. आपला आपणच हितकर्ता आणि आपला आपणच शत्रू होतों हें ध्यानीं ठेवावें. ज्यानें स्वतः विवेकानें आपलें मन जिंकिलें तो आपलें हित करून घेतो; परंतु जो अविवेकी तो आपणच आपला शत्रू बनतो. अंतःकरण फार शांत ठेवून, निर्भय होऊन, ब्रह्मचर्यव्रतानें राहून, मनाचा उत्तम प्रकारें निरोध करून, परमेश्वराच्या ठायीं चित्त ठेवून, परमेश्वर हेंच सर्वस्व मानून रहावें. याप्रमाणें चित्ताचा निरोध करणारा शेवटीं निर्वाणशांति पावतो. मन स्वभावतः चंचल आहे, यासाठीं अभ्यासानें तें जिंकिलें पाहिजे. धैर्याच्या साधनानें बुद्धीला आपल्या स्वाधीन ठेवून, हळूहळू विषयांपासून मागें सरावें. मनाला उत्तम रीतीनें आपल्याठायीं निश्चल करावें व त्यामध्यें भलत्यासलत्या कल्पना न आणतां स्थिर रहावें.

कर्मत्याग व मनोविजय.

परमेश्वराला ज्या प्रकारें लोक भजतात त्या प्रकारचेंच फळ तो देतो. मनुष्यें कोणत्याही पंथानें परमेश्वराचें पूजन करीत असोत, तथापि त्याच्याकडे जाण्याचा जो मार्ग त्यालाच येऊन तीं मिळतात. रोगपीडित, जिज्ञासु (ह्मणजे आत्मज्ञान मिळवूं इच्छिणारे,) अर्थार्थी (ह्मणजे भोगसाधनाची इच्छा करणारे) व ज्ञानी असे चार प्रकारचे लोक ईश्वराला भजतात. त्यांत ज्ञानी श्रेष्ठ होय. वार्धक्य आणि मृत्यु यांपासून सुटण्या-

भक्तियोग.

ह्मणजे प्रौढता आणि तमोगुण ह्मणजे मंदता. यात सत्वगुण हा श्रेष्ठ प्रकृतीच्या-ठायीं या गुणाचा जसजसा उत्कर्ष किंवा अपकर्ष होईल तसतशीं कार्ये घडतात. त्याच्याचयोगानें सृष्टीची सर्व घडामोड चालली आहे या तीन गुणाच्या उत्कर्षापकर्षाचें मर्म काय ही मोठी गूढ गोष्ट आहे परमेश्वराची अगाध माया ती हीच. परमेश्वराच्या आधारानें सर्व ब्रह्मांडें माळेंतील मण्याप्रमाणें ओंविलीं गेलीं आहेत ही अति दिव्य आणि त्रिगुणात्मिका ईश्वरी माया ह्मणजे विलक्षण शक्ति फार दुस्तर आहे. जे अनन्यभावानें ईश्वराला भजतात ते या मायेला तरून जातात. सर्वांचा अधिपति असा जो परमेश्वर त्याच्या आश्रयानें प्रकृति सर्व चराचराला उत्पन्न करिते. यामुळें सर्व जगत् पुन पुन उदयास येतें मूर्ख मनुष्य व्यर्थ अहंता धरून ह्मणतो "मीं अमुक केलें, मीं तमुक केलें" परंतु वास्तविक गोष्ट वेगळीच आहे प्रकृतीच्या गुणांमुळेंच या सर्व घडामोडी होतात इंद्रियें आणि विषय यामध्यें परस्पराची आवडनिवड ठरलेली आहे. तिला अनुसरून त्यांचीं त्यांचीं कार्यें होतात तथापि परमेश्वरानें मनुष्याला बुद्धीचें स्वातंत्र्य दिलें असल्यामुळें त्याच्या पापपुण्याचें फळ त्यालाच भोगावें लागतें. परमेश्वराच्या सभोंवतीं योगमायेचें ह्मणजे अघटित घटनाचातुर्याचें पटल आहे, ह्मणून परमेश्वर सर्वांना प्रकट दिसत नाहीं. जग मूढ आहे यामुळें परमेश्वर अनादि अव्यय आहे ही गोष्ट तें जाणत नाहीं.

मानवी ध्येय

मनुष्यानें आपल्या खऱ्या स्थितीचें ज्ञान करून घेतलें पाहिजे. त्यानें निरिच्छपणें आपलीं कर्तव्यकर्में केलीं पाहिजेत आणि कर्माचरणाच्या असह्य दोषांपासून मुक्त राहण्यास्तव आपलें अंत:करण शुद्ध ठेवून अनन्य भावानें परमेश्वराला शरणागत झालें पाहिजे. मन त्य्यांत ठेवून निष्काम कर्म करावें. भक्तीनें परमेश्वरास प्राप्त करून घ्यावें व ज्ञानाच्या योगानें परम श्रेष्ठ, परम अक्षर व कधींही विकार न पावणाऱ्या ब्रह्मांत मिळून जावें हाच मनुष्याचा तरणोपाय असून परमात्मस्वरूपीं लय पावणें हेंच त्याचें अंतिम ध्येय होय.

अशा प्रकारें धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे चतुर्विध पुरुषार्थ साधून देणारा धर्मोपदेश ज्यानें केला व अर्जुनाचा मोह दूर करून त्याला कर्तव्यकर्म करण्यास प्रवृत्त केलें, ज्यानें दुष्टाचा संहार करून व करवून साधुवृत्तीच्या लोकांचें रक्षण केलें त्या

श्रीकृष्णासंबंधाचा गैरसमज

आजकाल या देशांत असलेला आपण पहातों. कृष्णानें गोपींशीं लहान वयांत अश्लाघ्य वर्तन केलें, तो मोठा रंगेल होता, रासक्रीडा वगैरे खेळांत राधेसारख्या परवधूसह तो विषयोपभोगांत मग्न असे वगैरे कितीतरी आरोप श्रीकृष्णावर लादले जातात. या गोष्टी सत्य मानूनही श्रीकृष्णासंबंधानें हिंदुलोक आदर कसा व्यक्त करतात, याबद्दल अन्यधर्मीयांस व आमच्यांतील कित्येक नवीन मतांच्या लोकांसही आश्चर्य वाटतें. खरें पाहिलें असतां कृष्णाच्या वर निर्दिष्ट केलेल्या कृत्यांचा महाभारतांत उल्लेख नाहीं आणि महाभारत हाच ग्रंथ कृष्णासंबंधाचा प्रामाण्य ग्रंथ होय. राजसूय यज्ञाच्या वेळीं भीष्मानें कृष्णासंबंधानें असें म्हटलें आहे कीं, कृष्ण हाच अग्रमानाहं आहे. याचें कारण औदार्य, व्यवहारचातुर्य, वेदज्ञान, शौर्य, विनय, पराक्रम, विद्वत्ता, सौंदर्य, निरिच्छपणा व संपत्ति हीं सर्व लक्षांत घेतां श्रीकृष्णाइतक्या योग्यतेचा दुसरा कोणी नाहीं (सभापर्व अ. ३८–१९।२०). असे हे गुण त्याच्यांत प्रामुख्यानें वसत होते, हें भीष्माच्या भाषणावरून सिद्ध होतें. कृष्ण हा अर्जुनाहून १८ च वर्षांनीं मोठा होता. परंतु त्याच्याबद्दल अर्जुनाच्या अंतःकरणांत अत्यंत पूज्यत्व बुद्धि वसत होती, हें त्यानें गीतोपदेशाच्या वेळीं काढलेल्या उद्गारांवरून स्पष्ट होतें. कृष्णाबरोबर जो अर्जुन खेळला, निजला, बसला, जेवला व विनोदानें बोलला त्याला कृष्ण हा अनाचारी व कपटी आहे हें माहीत असतें तर त्याच्या उपदेशाचा परिणाम अर्जुनावर झाला नसता; इतकेंच नाहीं, तर अशा कुमार्गी पुरुषाचा उपदेश ऐकण्यास तो तयार झाला असता कीं काय, हा एक प्रश्न आहे. द्रौपदीच्या वस्त्रहरणाच्या वेळीं त्या साध्वीनें श्रीकृष्णाचा ' गोपीजनप्रिया ' या नांवानें संबोधून धांवा केला आहे. गोपींशीं अश्लाघ्य वर्तन करणारा हा कृष्ण असता तर महासभेंत गोपीजनांशीं कृष्णाचा संबंध असल्याचा उघड रीतीनें ती सांगती ना व अशा पातिव्रत्यावर घाला घालणाऱ्या श्रीकृष्णाची ती आठवणही करती ना. अबलांचा कैवारी या दृष्टीनें कृष्णाची आठवण तिला झाली हें निर्विवाद आहे. गोपींचें निर्व्याज प्रेम कृष्णावर व त्यांच्याबद्दल भगिनीप्रेम त्याच्या अंतःकरणांत वसत होतें इतकेंच. या प्रेमाचा परिणाम मात्र असा झाला कीं, श्रीकृष्णानें जो धर्मबोध केला त्यांत स्त्रियांस देखील परमेश्वराची अनन्य भावानें भक्ति करण्याचा अधिकार आहे व त्यांसही पुरुषांप्रमाणेंच सायुज्यपद मिळवितां येतें, असें त्यानें आपलें निश्चयात्मक मत

दिलें. चांडाल, वेश्या, शूद्र अशाना देखील मुक्तीचें द्वार मोकळें आहे असें सागणारा श्रीकृष्ण किती उदारमतवादी होता याचीही अटकळ बांधता येण्याजोगी आहे. सर्वांत महत्वाचा पुरावा ह्मटला ह्मणजे शिशुपालाचें कृष्णासबधाचें राजसूय यज्ञाच्या वेळचें भाषण होय. कृष्णास अर्घहरणाच्या वेळीं तो अत्यंत टाकून बोलला. तो ह्मणाला, ‘ कृष्णानें पूतना वगैरेंचा वध केला यात मोठें काय झालें ? गोवर्धन उचलला, अश्वाला ठार केलें इतक्यावरूनच त्याला मोठा ह्मणता काय ? याप्रमाणें त्यानें निंदात्मक टीका केली; परतु कृष्णाचें आचरण निंद्य असतें तर त्याचा उल्लेख करण्याची सधि शिशुपालानें फुकट घालविली नसती. युधिष्ठिरास राजधर्म सागणारा, पाडवावर द्यूतामुळें अनर्थ कोसळल्यावेळीं बहुमोल उपदेश देऊन सात्वन करणारा व महाजन जसे चालतात तसेच सामान्य लोक चालतात यासाठीं आपलें वर्तन चोख असू द्यावें असें अर्जुनास सागणारा श्रीकृष्ण वाईट वर्तनाचा होता असें ह्मणणें किती मूर्खपणाचें आहे, याचा विचार करण्याजोगा आहे. कृष्णाचें आचरट वर्तन प्रजात असताना अर्थात् बालवयातच होतें असें ह्मणावें तर ज्या गोपींशीं तो अनीतीनें वागत होता असें सागण्यात येत आहे, त्याच्या पतींचें पूर्णप्रेम त्याच्यावर असण्याचा संभव नाहीं. शिवाय ज्या मल्लविद्येमुळें व शारीरिक बलामुळें तो प्रसिद्धीस आला, ती मल्लविद्या व तें बल त्याला प्राप्त झालें नसतें. कृष्ण चौर्यकर्मात प्रवीण होता असें दाखविण्यासाठीं लीलेनें अनेक कथा ज्यानीं उत्पन्न केल्या, त्यानीं स्यमंतक मण्याची गोष्ट लक्षपूर्वक वाचावी. ज्याला चोरीची आळ न रुचल्यामुळें अत्यंत धाडसाचीं कामें करून तो मणि खरोखर कोणापाशीं आहे याचा तपास लावून ज्यानें तो मालकास मिळवून दिला, तोच कृष्ण दहीं, दूध, लोणी चोरण्याच्या कामात गुंतलेला होता असें ह्मणावें काय ? भारतीय युद्धानंतर जेव्हा अभिमन्यूची गर्भवती स्त्री बाळंत झाली तेव्हा मूल मेलेलें निघालें. पाडववशाचा भावी अंकुर हाच शिशु होता तो अशा रीतीनें मेलेला निघाल्यामुळें आक्रोश करीत जेव्हां सर्वजण कृष्णापाशीं आले तेव्हां त्याचें हृदय कळवळलें. त्यानें आसन घालून त्या मृत बालकास मांडीवर घेतलें व उच्च स्वरात शपथ करून ह्मटलें, ‘ मी आजपर्यंत थट्टेनें सुद्धा असत्य भाषण केलें नाहीं व युद्धातून माघारा फिरलों नाहीं, त्या माझ्या पुण्यानें मृत बालक जिवत होवो. ज्या अर्थी मला धर्म प्रिय आहे, आणि धर्माचे अधिष्ठाते ब्राह्मण मला प्रिय आहेत, त्या अर्थी अभिमन्यूचा पुत्र जिवंत होवो. मी विजयात सुद्धां दुसऱ्याचा विरोध केला नाहीं हें जर सत्य असेल, तर त्या सत्यानें

या बालकाचा प्राण परत येवो. कंस आणि केशी यांचा मी धर्मानें नाश केला ही गोष्ट खरी असेल तर त्या सत्यानें हा मृत बालक पुन्हा सचेतन होवो!' (अश्वमेध पर्व.) यावरून सत्यवचन, धर्मानुसार वर्तन, सत्यप्रीति यांच्याच वर कृष्णानें सर्वत्र जय मिळविला असें जसें सिद्ध होतें तसेंच त्याचें वर्तन मुळापासून निष्कलंक होतें हें दिसून येणार आहे. एकंदरींत महाभारतावरून कृष्णाच्या चरित्राचा विचार केला असतां तो त्या कालचा थोर मुत्सद्दी, वीर पुरुष व महात्मा होता हें दिसून येणार आहे. भारतीय युद्धाच्या व इतर कांहीं प्रसंगीं त्यानें कपटानें व अन्यायानें शत्रूचा नाश करविल्याचें दर्शविलें आहे. यासंबंधाचीं वाक्यें महाभारताच्या कांहीं प्रतींत सांपडतात तर कांहींत सांपडत नाहींत. शिवाय काल, प्रसंग व उपयुक्तता यांच्याकडे योग्य नजर देऊन त्यानें केलेलीं किंवा करविलेलीं निष्काम कर्में योग्य होतीं किंवा कसें याचा विचार करण्याचा व त्यावर मन मानेल तसे तर्क लढविण्याचा सामान्य बुद्धीच्या मनुष्यांस किलपत अधिकार आहे हा एक प्रश्नच आहे. तेव्हां यासंबंधानें विशेष काथ्याकूट करून जागा न अडवितां कृष्णासंबंधानें

भलत्यासलत्या गोष्टी

प्रेम व भक्तीनेंच कां होईना, ज्यांनीं लिहून समाजांत रूढ केल्या त्यांच्या लेखांकडे वळतों. पुराणें पाहूं गेल्यास या गोष्टीसंबंधानें एकवाक्यता दिसून येत नाहीं. यांचा उल्लेख हरिवंशांत आहे तेवढा विष्णुपुराणांत नाहीं. भागवतांत त्याहूनही विशेष रीतीनें कृष्णाच्या लीलांचें वर्णन आहे. ब्रह्मवैवर्त पुराणांत तर याबद्दल बहारीचें वर्णन सांपडतें. परंतु ऐतिहासिकदृष्ट्या यांची किंमत मानतां येत नाहीं. गोपींसह रासक्रीडा केल्याचें वर्णन विष्णुपुराणांत आहे, परंतु तेथें अनयगोपाची पत्नी जी राधा तिचा नामनिर्देश नाहीं. हरिवंशांतही तिचें नांव दिलेलें नाहीं. भागवतांत एकदांच राधेचें नांव आलेलें आहे. ब्रह्मवैवर्त पुराणांत मात्र प्रत्यक्ष ब्रह्म उपाध्या होऊन राधेबरोबर कृष्णाचा विवाहविधि चालवीत असल्याचें दर्शविलें आहे. तीच गोष्ट गोपीवस्त्राहरणाची. हरिवंश व विष्णुपुराण यांत ही गोष्ट नाहीं. ब्रह्मवैवर्तपुराण व भागवत यांत ती दिली आहे. या दोन्ही ग्रंथांत रासलीलेचें वर्णन आहे; परंतु भागवतांत तें विस्तारपूर्वक दिलें आहे. यावरून इतकेंच सिद्ध होतें कीं, भागवत व ब्रह्मवैवर्त पुराण यांच्या लेखकांनीं आपल्या कल्पनाचातुर्यानें या लीलेचें वर्णन केलें आहे.

हरिवंशात कृष्णाच्या आयुष्यातील शेवटच्या भागात केलेल्या कार्यांचें, त्यानें भारतीय युद्धात गाजविलेल्या पराक्रमाचें किंवा अनीतींत सापडून भूमार झालेल्या आपल्या भाउबंदाचें निर्मूलन केल्याचें सागितलेलें नाहीं. आपल्या शत्रूंचा संहार करून व्रजात नंदयशोदेची भेट घेतल्यावर ऋषींचें दर्शन घेण्यासाठीं पुष्कर तीर्थावर कृष्ण गेला असल्याचें मात्र हरिवंश सांगत आहे. भागवत व विष्णुपुराण यातही कृष्णचरित्र पूर्णपणें आढळत नाहीं. कृष्णाच्या बायकासंबधानें विचार करता हरिवंशात असें लिहिलें आहे कीं, प्राग्ज्योतिषपुरचा राजा नरकासुर यानें बंदींत ठेवलेल्या स्त्रियास मुक्त केल्यावर त्यानीं कृष्णास माळ घातली, परंतु या स्त्रियाची संख्या १६००० होती असें त्यात सागितलें नाहीं. त्यानंतरच्या लेखकानीं या स्त्रियाची संख्या १६००० वर आणिली. ज्यानें धर्माचें प्रतिपादन अत्युत्तम रीतीनें केलें, आणि अर्जुनास विषयाच्या मोहापासून परावृत्त कसें व्हावें हें अधिकारयुक्त वाणीनें सागितलें व

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यासि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ।

म्हणजे माझ्याठायीं मन ठेव, माझी भक्ति कर, माझें पूजन कर, मला वंदन कर, म्हणजे खरोखर तू मलाच येऊन मिळशील असा आशीर्वाद ज्यानें अर्जुनास व त्याच्या द्वारें सर्व मनुष्यप्राण्यास दिला, तोच श्रीकृष्ण १६००० बायकाचा नवरा होता, राधेचा वल्लभ होता वगैरे गोष्टींवर आह्मीं विश्वास ठेवावा ना ? हिंदूंचें दुर्दैव हें कीं या गोष्टींस त्यानीं आपल्या अंत.करणात थारा दिला. वैष्णव धर्मासारख्या सार्वलौकिक धर्मात अशा विचारास व या गोष्टींस मान मिळाला ही मोठी दुर्दैवाची गोष्ट होय. त्याची अनेक बाबींत अवनति होण्याचें कारण तरी या प्रकारच्या गोष्टीच होत. भागवत हा अत्युत्तम रसभरित ग्रंथ आहे, याबद्दल कोणाचाही मतभेद नाहीं. परंतु तो अगदीं अलीकडे बंगाल्यात मुसलमानाच्या अमदानींत सुमारें ४०० वर्षांमागें ह्मणजे श्रीकृष्णानंतर सुमारें ३००० वर्षांनीं वोपदेवानें लिहिलेला ग्रंथ आहे. यानें कृष्णभक्तीची वाढ केली परंतु तो इतिहास नव्हे हें ध्यानात ठेविलें पाहिजे.

कृष्णानें केलेल्या लीलाचा अन्य तऱ्हेनें अर्थ सागण्यात येतो. वृंदावनातील गोपी ह्मणजे मनोवृत्ति व कृष्ण हा परमात्मा या दृष्टीनें मनोवृत्ति परमात्म्यात लय पावतात. राधा ह्मणजे जीवात्मा व कृष्ण हा परमात्मा याचें दर्शक असून गोपीवस्त्र-

हरणाची कथा सर्वसंगपरित्याग करून परमात्म्याचा लाभ करून घ्यावा एतदर्थ आहे वगैरे प्रतिपादन वेदांत्यांकडून करण्यांत येतें. परंतु यामुळें कृष्णाच्या ऐतिहासिक अस्तित्वास बाधा येते. यासाठीं अशा गोष्टी कवीच्या कल्पनाचातुर्यानें व त्या कथन करण्याच्या चातुर्यामुळें सर्वसंमत झाल्या, इतक्यावरूनच त्यांचें प्रामाण्य वेळीं अवेळीं मानलेंच पाहिजे असें नाहीं. या व इतर अद्भुत चमत्काराच्या गोष्टी कृष्णचरित्रांतून वगळल्या म्हणून श्रीकृष्णाची योग्यता कमी होण्याचा संभव नाहीं. मत्त हत्तीस त्यानें एका मुष्टिप्रहारानें ठार केलें, त्याच्या दाढा उपटल्या, गोवर्धन पर्वत करांगुलीवर उचलला, मृतबालकास जीवंत केलें, सात फडांच्या कालिया नागास* जेरीस आणलें व त्याच्या मस्तकावर तो थै थै नाचला इतक्यावरून कृष्णास देव म्हणावयाचें नसून त्याच्या अपार बुद्धिमत्तेवरून व त्याच्या अंगीकृत सत्कार्यावरून त्याचा अवतारमालिकेंत समावेश करून घेण्यांत आला. **कृष्ण हा मनुष्याप्रमाणें जन्मला, वाढला, जगला व निवर्तला परंतु त्याच्या हस्तें घडलेल्या महान् कार्यावरून त्याला देवत्व प्राप्त झालें.** नर करनी करे तो नरका नारायण हो जाय–याचें श्रीकृष्ण हें एक अत्युत्तम उदाहरण आहे.

हेतु व बोध.

ज्या श्रीकृष्णाचा जन्मोत्सव श्रावण व० अष्टमीस हिंदुलोक मोठया प्रेमानें व भक्तीनें साजरा करतात, त्याचा अवतार साधूंचा सांभाळ करून दुष्टांचा विनाश करण्यासाठीं व धर्मसंस्थापनार्थ सुमारें ३००० वर्षांमागें या देशांत झाला. कृष्णाचा समकालीन जो महामुनि व्यास यानें कृष्णाच्या आयुष्यांतील ज्या मुख्य व महत्वाच्या गोष्टी महाभारतांत दिल्या आहेत, त्यांवरून श्रीकृष्ण हा एक धाडसी, दूरदर्शी मुत्सद्दी व धर्मज्ञ होता हें स्पष्ट होतें. त्याच्या काळीं

* नाग व आर्य यांच्यांत दीर्घकालपर्यंत लढा चालून शेवटीं त्यांच्यांत समेट झाला व आर्यांनीं त्यांची हत्या करूं नये व नागांनीं आर्यांस कोणत्याही प्रकारें आपल्या विषारी शल्यांनीं इजा पोहोंचवूं नये असें ठरलें. या समेटाचें दर्शक नागपंचमीचा सण असून विष्णुपुराणांतील कथाभागाचा ऐतिहासिकदृष्ट्या अर्थ लावतां येईल असें प्रतिपादन करणारे लोक आहेत. यासंबंधानें निश्चित असें कांहींच सांगतां येत नाहीं, म्हणून सध्या रूढ असलेल्या अर्थानेंच नागपंचमी या सणाचा या पुस्तकांत विचार केला आहे.

समाजात घर्म व तदगभूत कर्तव्यकर्म याची जाणीव पुढारी ह्मणविणारासही नव्हती. ज्याच्यामुळें जगाचें धारण होतें अर्थात् जग टिकतें तो धर्म. असा धर्म कोणता हें स्पष्ट व निर्भीडपणें सागणाऱ्या अधिकारी धर्मसस्थापकाची आवश्यकता त्या कालीं भासू लागली होती आणि हें अवतारकार्य श्रीकृष्णानें उत्तम प्रकारें बजाविलें. वेद हे अपौरुषेय आहेत, यासाठीं त्यांच्याबद्दल पूज्यत्व-बुद्धि बाळगून यज्ञयागादिकाच्या मदतीनें स्वर्गप्राप्ति करून घ्यावी असें काहींचें मत होतें तर कित्येक जिज्ञासू जगाची उत्पत्ति कशी झाली, तें कोणत्या कारणा-मुळें टिकलें आहे, त्याचा नाश का होतो, जगाशीं आपला सबध काय, आपण कोण, कोठून व कशासाठीं आलों व शेवटीं जाणार कोठें वगैरे प्रश्नाचा उलगडा कर-ण्यांत रात्रदिवस गुतलेले होते. परतु कोणतें तरी एक मत गृहित धरून निर-निराळ्या प्रश्नाचा विचार चालविला असल्यामुळें कोणाचेंही कायमचें समाधान होईना. प्रत्येकाचें मत निराळें असे. यासाठीं ठाम असे सिद्धात निघणें फार मुष्किलीचें होऊन समाज घोंटाळ्यात पडला होता. त्या काळीं अस्तित्वात आलेल्या तत्वज्ञानावरून कृष्णानतर बऱ्याच कालानें गौतम, कणाद, कपिल, पतजलि, जैमिनी व व्यास यानीं अनुक्रमें न्याय, वैशेपिक, साख्य, योग, मीमासा व वेदात हीं शास्त्रें रचलीं, त्यांस षड्शास्त्र असें ह्मणतात. श्रीकृष्णानें तत्कालीन तत्वज्ञानविषयक विचारापैकीं योग, साख्य व वेदात याच्यात एकवाक्यता कशी आहे हें दाखवून व एक दुसऱ्यावर अवलबून असल्याचें सिद्ध करून समाजाचा भ्रम दूर केला. त्यांतही तत्वज्ञानास भक्तीची जोड लावून दिल्यामुळें सर्व दर्जाच्या लोकास ईश्वर-प्राप्तीचा मार्ग सुगम झाला. मायावादात गुरफटल्यामुळें कर्तव्यशून्य बनलेल्या समाजास श्रीकृष्णानें ऐहिक व पारलौकिक कर्तव्यकर्मांची योग्य दिशा दाखवून दिली कर्म, उपासना व ज्ञान या त्रयींच्या साह्यानें हा भयाण वाटणारा भवसागर तरून प्रत्येकाला पैलतीरास सुरक्षितपणें जातां येतें व सर्व दृश्यादृश्य पदार्थमात्राचें आदिकारण जे सत्स्वरूप ब्रह्म त्यात मिळून जाऊन जन्ममरणाचे असख्य फेरे चुकविता येतात, हें श्रीकृष्णानें जगास सागितलें ह्मणूनच त्याला जगद्गुरु असें ह्मटलें आहे.

नरजन्माचें महत्व

...ात येण्यासाठीं श्रीकृष्णानें केलेला उपदेश प्रत्येक मनुष्य ह्मणविणारानें हृत्पटलावर कोरून ठेविला पाहिजे. त्या उपदेशाचें महत्व लक्षात आणून आपलें आचरण शुद्ध ठेवणें हाच तरणोपाय आहे.

देहो देवालयः प्रोक्तः जीवो देवः सनातनः ।
त्यजेदज्ञाननिर्माल्यं सोऽहं भावेन पूजयेत् ॥

हा मानवदेह हें देवालय असून त्यांतील रहिवाशी जीव हा देव आहे. अज्ञानरूपी निर्माल्याचें विसर्जन करून अंतस्थ आत्मा हा केवळ ईश्वर आहे या भावनेनें त्याची पूजा करावी. देह हें देवालय आहे अशी प्रत्येक मनुष्याची खात्री पटल्यास हें देवालय शुचिर्भूत राखण्यासाठीं आम्ही किती घरें यत्न करूं! परमेश्वररूपी आत्मारामास या देहाचा कंटाळा येऊं नये ह्मणून आम्ही किती बरें जपूं! ही मानवी देहाची देणगी देऊन आम्हांस धन्य केल्याबद्दल आम्ही ईश्वराचे किती आभार मानूं! परंतु देह हें देवालय आहे, ही भावना दृढ झाली नसल्यामुळें आमच्या हातून पावलोपावलीं असंख्य अपराध घडतात व अशा अपवित्र जागीं रहाण्याचा ईश्वरासही कंटाळा येतो. सर्व धर्मांतील विचारी लोक भगवद्गीतेला मान देतात. तिच्या द्वारें श्रीकृष्णानें सांगितलेल्या कर्मयोगाची उभारणी व्यापक व उदात्त अशा धर्म, नीति व वेदांत या तत्त्वत्रयावर केली असल्यामुळें त्याची योग्यता सर्व लोक वाखाणीत आहेत. मानवी उन्नतीस धर्म, नीति व वेदांत यांचा उपयोग कसा होतो पहा. स्त्रिया व पुरुष, उच्च व नीच या सर्वांच्या अंतःकरणांत प्रेम, सद्भाव, समता व सदसद्विवेकबुद्धि उत्पन्न करणारा धर्म मनुष्यास सन्मार्गाचें अवलंब करण्यास भाग पाडतो. अर्थात् मनुष्य पापभीरु झाल्याच्या योगानें त्याचें वर्तन शुद्ध व सरळ होतें. नीतिबंधन हें समाजांतील एका व्यक्तीचा दुसऱ्या व्यक्तीशीं असलेला हितसंबंध सुरळीतपणें चालण्यास आवश्यक आहे. या नीतिवरच कुटुंबाचें, समाजाचें, राज्याचें व राष्ट्रांचें स्थैर्य, प्रगति व सौख्य हीं अवलंबून आहेत. नीतिविघातक कृत्यें कोणाकडूनही न घडावीं एतदर्थ राजशासनाची व्यवस्था केलेली असते. राष्ट्राराष्ट्रांमधील सुनीतीच्या वर्तनास विघात येतांच युद्ध उपस्थित होऊन शस्त्रानें अन्यायाचा प्रतिकार करण्यासाठीं राजा व त्याची प्रजा स्वार्थत्यागपूर्वक पुढें सरसावते. वेदान्ताचें ध्येय या सर्वांच्याही पुढचें आहे. सर्व मानवी कुटुंब एकजीव करून जात, धर्म, पंथ, भाषा व देश यांच्यामुळें उत्पन्न झालेलें कृत्रिम भिन्नत्व नाहींसें करण्याला वेदांत झटत असतो व तसें करण्यास तोच समर्थ आहे. वेदांत हा सार्वलौकिक धर्म व त्रिकालाबाधित नीति होय. सुखदुःखाच्या विवंचनेंत सांपडून सदा कष्टी होणाऱ्या जीवास वेदान्त सच्चिदानंदाची ओळख करून देत असतो. वेदांत

हा जगदुद्धारासाठीं श्रीकृष्णानें गीतेच्या द्वारें कथन केलेला शुभ संदेश आहे. ज्याना श्रीकृष्णाबद्दल पूज्यत्व बुद्धि वाटते, त्यानीं गीतेंत कथन केलेल्या सन्मार्गानें जाऊन आमोद्धार करून घ्यावा असें हा जन्माष्टमीचा उत्सव सागत आहे. जगात प्रेम, ऐक्य व ज्ञान यांची वाढ श्रीकृष्णाच्या कृपेनें होवो, अशी प्रार्थना प्रत्येक मनुष्यानें जीवमान असेपर्यंत दररोज करून श्रीकृष्णाबद्दल आदर व अनन्य-भक्ति प्रकट करावी व सत्कर्मांच्या योगानें कृष्णमय व्हावें हेंच योग्य होय.

आरती श्रीकृष्णाची.

जय जय जगदानंदा जय जय श्रीकृष्णा ।
तव गीतामृतपानें निवली भवतृष्णा ॥ धृ० ॥
नीतीन्यायदयादिक गुण जनिं लोपोनी ।
अधर्मे अन्यायांहीं त्रासलि जंव अवनी ॥
दुष्टां निर्दाळाया तंव जगिं अवतरुनी ।
सुष्टां रक्षियलें त्वां सत्पक्षा धरुनी ॥ १ ॥
वेदोक्ताचरणीं रत झाले जन सारे ।
उपनिषदांचें ज्ञानहि वेगें विस्तारे ॥
परि निज कर्तव्यातें जन विसरनि गेले ।
सकाम कर्मे करितां धर्मा अंतरले ॥ २ ॥
नाना पंथ मतें हीं नाना उद्भवलीं ।
कर्माकर्मविचारीं मति मोहित झाली ॥
अवतरलासी तेव्हां धर्माचा वाली ।
वाजविली मधुरध्वनि त्वां गीता मुरली ॥ ३ ॥
लाभलि पुण्यें गीता, तव दर्शन घडलें ।
भ्रामक मोहाचेही पाश पुरे तुटले ॥
आत्मस्वरूप उमगुनि मन निश्चल झालें ।
ब्रह्मानंदीं शिरतां देहा विस्मरलें ॥ ४ ॥

पिठोरी अमावास्या.

श्रावण वद्य ३० स पिठोरी व्रत करण्याची चाल कांहीं वर्गांत आहे. मंगळा-गौरी, हरितालिका वगैरे जीं व्रतें सध्यांच्या काळीं स्त्रीसमाजांत रूढ झाली त्यांतीलच पिठोरी हें एक असून विशेषतः संततिप्राप्त्यर्थ सौभाग्यवती स्त्रिया हें व्रत आचरीत असतात. हें व्रत पार्वतीप्रीत्यर्थ आहे. भविष्योत्तर पुराणांत अशी कथा आहे कीं, पार्वतीनें इंद्रायणीस या व्रताचा महिमा कथन केला व हें व्रत आचरिल्याच्या योगानें सौभाग्य, संतति व ऐश्वर्य हीं प्राप्त होतात असें सांगितलें. ज्या कथेवरून हें व्रत अस्तित्वांत आलें ती कथा अशी आहेः—पूर्वकालीं श्रीधर नांवाच्या एका ब्राह्मणास सुमित्रा नांवाची बायको होती. तिच्या ज्येष्ठ पुत्राचें नांव शंकर व स्नुषेचें नांव विदेहा असें होतें. विदेहा प्रत्येक वर्षी श्रावण अमावास्येस प्रसूत होई व तिचें मूल मरत असे. तिच्या सासू सासऱ्यांचा श्राद्धाचा दिवस त्याच दिवशीं असल्यामुळें तो पाळतां येईना. घरांतील माणसांच्या सल्ल्यानें तिच्या पतीनें तिला घराबाहेर घातलें. नवीन जन्मलेल्या बालकासह ती एका अरण्यांत गेली असतां तेथें एका देवतेची व तिची गांठ पडली. देवतेनें प्रसन्न होऊन तिला असें सांगितलें कीं, 'या ठिकाणीं ६४ देवता येत असतात, त्यांचें दर्शन घडल्यावर तुझे हेतु पूर्ण होतील.' त्याप्रमाणें तेथें त्या देवता आल्याव विदेहा त्यांस शरण गेली व त्यांच्या वरानें तिला पतिसमागम घडला व आठ दीर्घायुषी पुत्र झाले.

शास्त्रोक्त विधि.

श्रावण व. ३० च्या दिवशीं उपोषित राहून सायंकाळच्या पहिल्या प्रहरीं आठ कलश मांडून ब्राह्मी, कौमारी, वैष्णवी, वाराही, इंद्राणी, महेश्वरी व चामुंडा या देवतांच्या प्रतिमा स्थापन कराव्या. याशिवाय ६४ सुपाऱ्या मांडून निरनिराळ्या नांवाच्या ६४ देवतांची आराधना करावी. त्यांची पूजा करून ऐश्वर्य व पुत्र यांची प्राप्ति होवो अशी त्यांजपाशीं प्रार्थना करावी. घरांतल्या मुलीस पोळीचें वायन द्यावें.

चालू रूढी.

वटसावित्री किंवा मंगळागौरी यांप्रमाणें हें व्रत विशेष रूढ नाहीं. धर्मशास्त्रांतही याचा उल्लेख नाहीं. जिची संतति वांचत नाहीं अशी स्त्री हें व्रत आचरीत असते. याच हेतूनें सोळा सोमवार नांवाचें शिवाचें व्रत करण्याचा प्रघात शैवसांप्रदायी लोकांत आहे. मुंबईत पांढरपेशा लोकांत या व्रताचा विशेष प्रचार आहे. भिंतीवर ६४ देवतांचा पट काढून त्यांची पूजा करण्यांत येते. या व्रतासंब-

घानें विचार केला असता असें दिसतें कीं, मंगलागौरी, हरितालिका वगैरे काम्य व्रताप्रमाणें हें देखील अगदीं अलीकडे अस्तित्वात आलेलें व्रत आहे. वेताळपंचविशींतील गोष्टींसारख्या एका सामान्य कथेवरून हें व्रत कसें उत्पन्न झालें याचें आश्चर्य वाटतें. प्रत्येक वर्षी प्रसूत होणें व मुलें मृत्युमुखीं पडणें या प्रकाराबद्दल विदेहेस वाळत असतानाच घरातून हाकून दिलें. यावरून ज्या पुराणात ही गोष्ट लिहिली आहे, तें भविष्यपुराण अस्तित्वात आलें त्या वेळीं हिंदुसमाजाची स्थिति किती शोचनीय होती याचें अनुमान करिता येण्याजोगें आहे. स्त्री म्हणजे घरात आणलेली एक दासी असून तिच्यापासून कोणत्याही कारणानें पीडा उत्पन्न होताच तिचा त्याग करण्यास हरकत नाहीं अशी समजूत आज कित्येक शतकापासून या देशात रूढ असून धर्मशास्त्रकारानीं स्त्रीजातीबद्दल जो तिट्कारा प्रदर्शित केला, त्याचा परिणाम आजकाल दृग्गोचर होत आहे. स्मृतिकार मनु यानें स्त्रियाची योग्यता व त्याचें स्वातंत्र्य याजवर शास्त्रवचनाची कुऱ्हाड मारून त्याची योग्यता कमी केली. साह्यकर्त्या गृहिणीपदापासून त्यास खालीं लोटलें. याचा परिणाम असा झाला कीं, मनूच्या कालापासून स्त्रियास अज्ञानात वाढविण्याची चाल शिष्टसमत झाली. स्त्रियाच्या बाबींत मनूचें मत किती अनुदार होतें, यासबधानें अनेक उतारे देता येतील (अ० ९–१४–१५) स्त्रियाना जातकर्मादि क्रिया किंवा मत्राचा अधिकार नाहीं. त्याना असत्याप्रमाणें मानावें. त्या स्वभावानें आळशी, दाभिक, कामक्रोधानें युक्त, दुसऱ्याची भीड न राखणाऱ्या अशा आहेत असें मनू सागत आहे. ज्या आर्यावर्तात सीता, दमयती, सावित्री, अरुंधती, वाचक्नवी, अशा योग्यतेच्या असंख्य साध्वी होऊन गेल्या, त्यांतील स्त्रियांस अनुलक्षून मनूनें वरील प्रकारें मत का प्रदर्शित केलें हें सागणें शक्य नाहीं. त्यानें सागितलें आहे कीं स्त्री ही बालवयाची असो, युवती असो किंवा वृद्ध असो तिनें कोणतेंही कार्य स्वतत्रपणें करू नये तिनें बालवयात पित्याच्या, यौवनात नवऱ्याच्या व वैधव्य स्थितींत पुत्राच्या ताब्यात रहावें. अनेक कारणावरून स्त्रीचा त्याग करण्याचा पतीस अधिकार आहे अशा अर्थाचीं स्मृतिवचनें असून त्यांतील पुढील स्मृतिवाक्य अत्यत अनुदारपणाचें होय.

वन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याब्दे दशमे तु मृतप्रजा ।
एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥ (९–८१)

मुलें होत नसल्यास ८ व्या वर्षी, मुलें होऊन तीं जगत नसल्यास १० व्या वर्षी मुलीच जन्मत असल्यास ११ व्या वर्षी आणि अप्रियवादिनी असेल तर . .

स्त्रीचा त्याग करावा. यांतून दुसऱ्या कलमान्वयें विदेहा अपराधी ठरून प्रसूत होतांच तिला अरण्याची वाट सुधरावी लागली. कमी अधिक प्रमाणानें हिंदु समाजांत या प्रकारच्या नियमांचा परिणाम आजमितीसही दृग्गोचर होतो. पवित्र विवाहसंस्काराची अशा रीतीनें निर्भत्सना झाल्यावर त्या संस्कारामुळेंच उत्पन्न होणारी प्रजा अधोगतीस जात असल्यास आश्चर्य नाहीं. उलट पक्षीं स्त्री-धर्म सांगतांना मात्र स्मृतिकारांनीं स्त्रियांस पुढीलप्रमाणें आज्ञा केली आहेः--

विशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः ।
उपचर्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत्पतिः ॥
नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम् ।
पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते, ॥ ५-१५४।५५

शील नसलेला, दुर्गुणी किंवा कसाही असो, पति हा देवाप्रमाणें पूज्य आहे असें समजून त्याची सेवा करावी. पतीची शुश्रूषा हाच स्त्रीला स्वर्गास जाण्याचा एक मार्ग आहे. यज्ञ, व्रत, उपोषण यांच्या योगानें त्यांना स्वर्गप्राप्ति होणार नाहीं। असो. मनुस्मृतींत परमात्मस्वरूप, ब्रह्मचर्य, इंद्रियनिग्रह, गुरुजनांची योग्यता, अतिथि-सत्कार, पतिपत्नी धर्म, न्यायनिरूपण इत्यादि विषयांसंबंधीं दिलेले कांहीं नियम जितके सर्वव्यापी, उदात्त व पथ्यकर आहेत तितकेच समाजाचे अत्यंत महत्वाचे घटकावयव असलेल्या स्त्रियांसंबंधानें प्रदर्शित केलेलें मत अत्यंत विघातक आहे. स्त्रियांची स्थिति सुधारण्याचें काम राष्ट्रहितदृष्ट्या अत्यंत आवश्यक असून सुशिक्षित स्त्रीपुरुषांनीं आमच्या स्त्रीसमाजास अज्ञान-पंकांतून वर काढिलें पाहिजे. विद्येच्या योगानें ज्यांचीं मनें सुसंस्कृत झालीं आहेत, त्यांनीं आपल्या बहिणी, मुली व बायका यांच्यांतील अज्ञान घालविण्याचा शक्य तो प्रयत्न केला पाहिजे. असें केल्यास पिटोरी मतासारखीं हिंदुसमाजाचें हिडीस रूप दाखविणारी मतें मागें पडतील. या मताचा काल अगदीं अलीकडचा आहे. मनूनंतर बराच काल लोटल्यावर पुराणें अस्तित्वांत आलीं. त्यानंतर तंत्रें रचलीं गेलीं. शक्तिपूजेचें महत्व वाढलें. देवींच्या अंगीं संतति व संपत्ति देण्याची शक्ति आहे असें तंत्रकारांनीं व पुराणांच्या लेखकांनीं प्रतिपादन केलें. ज्या देवींची आराधना केल्यानें पुत्रप्राप्ति होते असें सांगण्यांत आलें त्या देवींचीं नांवेंच लक्षांत घेतां त्या किती भयानक आहेत याची कल्पना होण्याजोगी आहे. 'प्रेताक्षी, डाकिनी, निशाचरी, रक्तवेताली, विरूपाक्षी, नरभोजना, कलहप्रिया,

राक्षसी, भयकरी, ध्वसिनी, दुर्मुखी, प्रेतवाहना, ग्राटकी, यमदूति, दीर्घलघोष्टी, काकदृष्टि, भक्षणी, व्याघ्री, प्रेतभक्षणी, मुडधारिणी वगैरे भयकर नावें असून त्याचा अर्थ लक्षांत घेतां देवाची प्रकृति जी शक्ति ती इतकी भयानक व भेसूर करून दाखविणें हें योग्य आहे किंवा वसें हा प्रश्न आहे. ज्या देवास माता व पिता या अत्यत श्रेष्ठ नावांनी सबोधितात त्याची शक्ति इतकी भेसूर असावी काय? देवाच्या ठायीं अत्यत श्रेष्ठतम असेच गुण असणें व असल्याचें समजणें योग्य आहे. सतति अल्पायुषी होण्याचीं कारणें कोणतीं हें स्त्रियानीं नीट समजून घेऊन उपरिनिर्दिष्ट देवताचा घरात सचार होऊ नये एतदर्थ प्रयत्न करावा. त्याचा सचार झाला असता पुनप्राप्ति कोठून होणार? बालवयात मुलास मातृपितृपद प्राप्त होणार नाहीं अशी समाजानें खबरदारी घ्यावी. त्याच्यातील अज्ञान घालवावें. जीवनार्थ कलहात त्याचा टिकाव लागेल असें करावें. आरोग्य-देवतेची पूजा करावी. अर्थात् घरातील स्त्रीपुरुषाचें आरोग्य कायम राहण्यास स्वच्छ हवा व उजेड याचा मुबलक उपयोग पूर्णपणें घेता येईल असें करावें, म्हणजे पिठोरी अमावास्येचें व्रत केल्याप्रमाणें होऊन इच्छित हेतू तडीस जातील.

पोळा किंवा वृषभोत्सव.

श्रावण अमवास्येस शेतकरीलोक पोळा नावाचा सण साजरा करतात. हा सण बैलासबधाचा असून त्या दिवशीं बैलास रगवून व शृगारून त्याची गावातून मिरवणूक काढतात घाटावरील कित्येक भागात हा सण रूढ आहे. सातारा जिल्ह्यात आषाढात मूळ नक्षत्राच्या दिवशीं हा सण शेतकरी लोक साजरा करितात तो 'बेंदर' या नावानें ओळखला जातो सोलापूर, दौंड, पुणेंप्रात, कर्नाटक व महाराष्ट्राच्या काहीं भागात भाद्रपद अमावास्येस 'पोळा' करतात. पोळ्याचा दिवस जवळ येतांच शेतकरी लोक आपल्या ढोराचें सामर्थ्य जमलेल्या मडळीस दाखविण्यास उत्सुक असतात. बैलाच्या शर्यती लावून त्याचे मालक तो दिवस आनदात घालवितात रात्रीच्या वेळीं वाजतगाजत त्याची मिरवणूक निघते तेव्हा लहानथोर मोठ्या आनदानें तो देखावा पाहण्यासाठीं एकत्र होतात. या सणासबधानें शास्त्रोक्त विधि नाहीं, तथापि काहीं ब्राह्मणात या दिवशीं मातीचा बैल करून त्याची पूजा करण्याची चाल आहे असें समजतें आपल्या देशात पुराणकालापासून

विशेष मानिलें आहे. वेदकालीं तर गाईचा समावेश संपत्तींत होत असे. गाईची अनेक ठिकाणीं स्तुति केलेली असून त्यांचें शत्रूंपासून रक्षण करण्यासाठीं इंद्राची अनेक वेळां प्रार्थना केलेली आढळते. महाभारतकालींदेखील गाई धनाप्रमाणें समजत असत. गाईचें पालनपोषण करणें हें अत्यंत पवित्र व पुण्यदायक कृत्य आहे असें हिंदूंचें ठाम मत असून श्रीकृष्णाचें गोपाल हें नांव अत्यंत प्रिय झालें आहे. कित्येक अवतारांनीं गो-प्रतिपालन करण्यासाठीं शत्रूंवर शस्त्र उचललें असेंही पुराणांतरीं लिहिलें आहे. गाईस पवित्र मानणें, तिला प्रत्यक्ष देवतेच्या ठिकाणीं मानून तिची पूजाअर्चा करणें हें हिंदुधर्माचें एक लक्षण आहे.

शंकराचें वाहन या नात्यानें नंदीस प्रत्येक शिवाच्या देवालयांत अग्रमान मिळतो. लिंगाईतांस 'बसव' हें नांव फार प्रिय आहे. 'बसव' याचा अर्थ 'बैल' असा आहे. देवतांचीं जीं निरनिराळीं वाहनें त्यांतून 'बसव' हें एक नांव मात्र प्रचारांत आलेलें दिसतें. पूर्वकालीं ज्या आर्योनीं बैलांच्या मदतीनें कृषीचा धंदा नांवारूपास आणिला, त्यांनीं त्यांची जोपासना चांगल्या रीतीनें करून या देशाच्या संपत्तींत भर घातली. हल्लीं शेतकरीवर्गाची स्थिति समाधानकारक नसल्यामुळें त्यांच्या पदरीं भरपूर ढोरें नाहींत; यास्तव त्यांजकडून जमिनीची नीट मशागत होत नाहीं. पूर्वी ज्याप्रमाणें प्रत्येक कुटुंबांत दूधदुभतें भरपूर पुरविणाऱ्या एक दोन गाई असत त्याप्रमाणें आज नाहींत. क्वचित् ठिकाणीं त्या असल्या तरी त्या रोडलेल्या असल्यामुळें त्यांच्यापासून आरोग्य व शक्तिदायक दूध प्राप्त होत नाहीं. जनतेस भरपूर दूधदुभतें मिळाल्याशिवाय ती सशक्त होणें शक्य नाहीं. शहरवासियांस तर जलमिश्रित दुधाची संवय झाल्यामुळें खऱ्या दुधाची रुचीच ठाऊक नाहींशी झाली आहे. दिवसेंदिवस वाढत्या प्रमाणावर असलेल्या चहाच्या दुकानांतून होणाऱ्या जलमिश्रित दुधाच्या अपरंपार खपामुळें चांगलें दूध जास्त भाव देऊनही मिळणें मुष्किलीचें झालें आहे. तरी पोळ्यासारख्या सणाचा फायदा घेऊन सुशिक्षितांस वरींच कामें करितां येण्याजोगीं आहेत. अशा उत्सवांत पडून त्यांनीं शेतकरी वर्गाच्या तक्रारी व त्यांच्या गरजा लक्षांत घ्याव्या, त्यांस गुराढोरांची अवलाद सुधारण्याचे मार्ग दाखवावे. प्रदर्शनें भरवून अवलाद सुधारणारास बक्षिसांच्या द्वारें उत्तेजन द्यावें; तसें न करत

ध्यांची स्थिति अशीच चालू राहूं दिल्यास आमचे अन्नदाते बैल व बलदात्या गाई आम्हांस सोडून जातील.

भाद्रपद महिना.

भाद्रपद मासांत एकान्न व्रत करावें. त्यायोगें धन, धान्य व आरोग्यप्राप्ति होते असें शास्त्रांत सांगितलें आहे. या महिन्यांत हृषीकेशास पायस, गुडमिश्रित भात व लवण दिल्यानें तो संतुष्ट होतो. गणेशचतुर्थी, ज्येष्ठागौरी व वामनद्वादशी हे सण याच महिन्यांत असतात. यांशिवाय हरितालिका व ऋषिपंचमी हीं व्रतें स्त्रियांकडून आचरलीं जातात. अनंतव्रताचें आचरण कुलाचारपरत्वें भाद्रपद शु० १४ च्या दिवशीं करण्यांत येतें. भाद्रपद कृष्णपक्ष पितरांप्रीत्यर्थ, श्राद्धादिक कर्में करण्यासाठीं योजलेला असून तो महालय पक्ष या नांवानें प्रसिद्ध आहे.

हरितालिका.

हरितालिका हा सण नव्हे, तें एक कौटुंबिक व्रत असून कांहीं दाक्षिणात्य ब्राह्मणांत मात्र त्याचा प्रचार आहे. याच्या उपपत्तीसंबंधानें पुराणांत अशी कथा सांपडते कीं, पूर्वकालीं पर्वतराजाची कन्या पार्वती ही उपवर झाली व नारदाच्या सल्ल्यानें तिच्या पित्यानें तिला विष्णूला देण्याचा बेत केला. परंतु पार्वतीच्या मनांतून शंकरास वरण्याचें असल्यामुळें तिनें आपल्या सखीकडून पित्यास निरोप पाठविला कीं, 'तुम्ही मला विष्णूच्या पदरीं बांधल्यास मी प्राणत्याग करीन.' इतक्यावरच ती थांबली नाहीं. तिनें आपल्या सखीशीं मसलत करून घरांतून पळून जाण्याचा निश्चय केला. त्याप्रमाणें ती एका अरण्यांत जाऊन तेथें शिवाचा लाभ व्हावा एतदर्थ शिवलिंगाची पूजा करूं लागली. कालेंकरून शिव प्रसन्न झाला व त्यानें तिला वरिलें. तिनें जें व्रत आचरिलें त्याच प्रकारच्या व्रताचरणानें इच्छित वर प्राप्त होईल या हेतूनें हरितालिकागौरी या नांवानें सखीसह गौरीची पूजा केली जाते.

शास्त्रोक्त विधि.

भाद्रपद शु० तृतीयेस सर्व मुलींनीं व सौभाग्यवती स्त्रियांनीं प्रातःकालीं मंगल स्नान करून नदींतील शुद्ध स्थानावरील वाळूचीं तीन लिंगें स्थापन करावीं. त्यांचीं पूजा केल्यावर ब्राह्मणास विडादक्षिणा द्यावी व सौभाग्यवायन देऊन त्यांचा आशीर्वाद घ्यावा. या दिवशीं उपोषण करावें. रात्रौ जागरण करून हरितालिकेची कथा श्रवण करावी. दुसऱ्या दिवशीं पहांटेस लिंगांची उत्तरपूजा करून तीं विसर्जन करावीं. पूजेसाठीं शेष असेल ती तृतीया घ्यावी. परदिवशीं मुहूर्त मात्र तृतीया असली तरी गौरीव्रत परदिवशींच करावें; कारण चतुर्थी योग शुभ मानिला आहे.

या व्रताची रूढि

महाराष्ट्रांतील कांहीं स्मार्त संप्रदायी ब्राह्मणांत मात्र आहे. एकंदर कथेचा मथितार्थ लक्षांत घेतां हें व्रत कुमारिकांनीं करावें हें उचित दिसतें; परंतु कित्येक स्त्रिया लग्न झाल्यावर हें व्रत आचरीत असून पतिनिधनानंतरही तत्संबंधीं उपोषण, पूजा वगैरे करीत असतात. पार्वती व तिची सखी यांच्या मातीच्या रंगविलेल्या मूर्ती आणून त्यांची व शिवलिंगाची पूजा केली जाते. श्रावण शु० तृतीयेला सुवर्णगौरी (मधुश्रावणिका) श्रावण कृष्ण तृतीयेला कज्जली गौरी आणि भाद्रपद शु० तृतीयेला हरितालिका गौरी याप्रमाणें सौभाग्यवती स्त्रियांनीं गौरीपूजन करावें असें शास्त्र सांगतें.

बंगाल्याकडे हरितालिकेच्या ऐवजीं **वरदचतुर्थी** हें व्रत प्रचारांत आहे. तें देखील इच्छित वर प्राप्त व्हावा याच हेतूनें स्त्रिया माघ पौर्णिमेस आचरीत असतात. या दिवशीं शिवाची कुंदपुष्पांनीं पूजा करावी असें पद्मपुराण व इतर ग्रंथांत सांगितलें आहे. यावरून या दिवसाला कुंदचतुर्थी असेंही नांव आहे. स्त्रिया व पुरुष या उभयतांनीं गौरीची पूजा करावी असें आहे, तथापि सौभाग्यवती स्त्रिया मात्र तो दिवस पाळतात. या दिवशीं कुमारिकांना धनधान्य, मोदक वगैरेंचीं वायनें द्यावीं असें देवीपुराणांत सांगितलें आहे. दक्षिण हिंदुस्थानांत माघ शु० द्वितीयेपासून तीन दिवस गौरीउत्सव चालतो व कुमारिका व विवाहित स्त्रिया त्यांत सामील होतात. हरितालिका गौरीच्या

व्रतावरून बोध

काय घेतां येईल हें पाहूं. याच्या उत्पत्तीस पार्वती कारण झाली असें दाखवून; लिंगपूजा वगैरे कथाभाग पुराणकारांनीं पुढें आणिला हें जरी खरें, तथापि शिव व

पार्वती हीं उभयतां विवाहास योग्य होऊन त्यांनीं एकमेकांस वरिलें त्या वेळीं शिवाप्रीत्यर्थ लिंगपूजा करण्याचा प्रघात पडला नव्हता (शिवरात्री हा सण पहा.). प्राचीन कालच्या आख्यायिकांवरून या प्रीतिविवाहाची कथा लिहितेवेळीं पुराणलेखकानें त्याच्या कालीं समाजांत रूढ असलेला लिंगपूजेचा प्रकार या कथाभागांत घेतला हेंच खरें आहे. शिवासंबधानें ज्या कालीं पूज्यत्वभाव वाढून त्याची गणना देवांत होऊं लागली, इतकेंच नव्हे तर त्याला प्रत्यक्ष महादेव मानूं लागले, त्याच वेळीं निरनिराळ्या प्रकारानें शिवाची पूजा करण्याची पद्धति सुरू झाली. पार्वतीनें त्याला वरिलें त्या वेळीं कांहीं तो देव ह्मणून तिनें त्यास वरलें नाहीं. आपणास हा योग्य वर आहे याच विचारानें तिनें त्याला वरिलें व पित्याच्या इच्छेविरुद्ध तिनें हा प्रीतिविवाह घडवून आणिला. असे विवाह प्राचीनकालीं घडून आल्याचे अनेक दाखले पुराणांतरीं व इतिहासांत आढळतात. सुभद्रेनें बलरामाच्या इच्छेविरुद्ध अर्जुनास वरिलें. शकुंतलेनें कण्वमहर्षीची अनुमति घेण्यापूर्वीच दुष्यंत राजाबरोबर गांधर्वविवाह लावला. सावित्रीनें तर स्वतःच सत्यवानास निवडलें. नल व दमयंती यांच्या विवाहाची कथा अत्यंत रसभरित असून तिच्यावरून प्रीतिविवाहाच्या बुडाशीं असलेल्या उदात्त प्रेमाची कल्पना होणार आहे. श्रीकृष्णासच वरणार असा रुक्मिणीनें निर्धार करून शेवटीं अन्य वराशीं आपला विवाह लागण्याचें ऐन वेतांत आल्या वेळीं कसें युक्तीनें चुकवून घेतलें हें महशूर आहे. स्वयंवराची चाल प्रीतिविवाहाच्या चालीहून किंचित् भिन्न होती; कारण वधूच्या पित्यानें लावलेला पण जिंकणारास माळ घालणें तिला प्राप्त असल्याकारणानें आवडीनिवडीचा तेथें प्रश्न नसे. जीं उदाहरणें वर दिलीं आहेत तीं निराळ्या तऱ्हेचीं असून मुली योग्य वय प्राप्त झाल्यावर आपली प्रापंचिक जबाबदारी पूर्णपणें ओळखून योग्य पुरुषासच कशा वरीत हें दिसतें. अंबेच्या मनांतून भीष्मासच वरण्याचें होतें; परंतु त्यानें आजन्म अविवाहित राहण्याची प्रतिज्ञा केली होती त्यामुळें तिला तो वर प्राप्त होत नाहीं असें वाटल्यावर तिनेंही दुसऱ्या कोणाबरोबर विवाह केला नाहीं, हें लक्षात ठेवण्यासारखें आहे. अशा रीतीनें प्राचीनकालीं घडलेलीं कितीतरी उदाहरणें देता येण्याजोगीं आहेत. यावरून इतकेंच दिसतें कीं आपला पति निवडण्याची मोकळीक रामायण महाभारतकालीं स्त्रियांस होती. इतकेंच नव्हे तर ही चाल त्यानंतरही रूढ असून क्षत्रियांत असे विवाह झाल्याचीं अनेक उदाहरणें आहेत. त्यांतलेंच एक उदाहरण पृथ्वीराज चव्हाण या रजपूत राजाचें होय.

जेव्हां राजा जयचंद्रानें संयोगितेचें स्वयंवर मांडून अनेक देशींच्या राजांस निमंत्रण केलें, तेव्हां आपल्या कन्येनें ज्यास मनानें वरिलें होतें त्या पृथ्वीराजास निमंत्रण न करितां त्याचा अपमान करण्याच्या हेतूनें द्वारांत त्याच्या सारखा पुतळा उभा करून ठेविला; तेव्हां संयोगितेनें स्वयंवरमंडपांत न्याहाळून पाहून कोणासही न वरतां थेट जाऊन त्या निर्जीव पुतळ्याच्या गळ्यांत माळ घातली; त्या वेळीं श्रीकृष्णाप्रमाणें पृथ्वीराजानेंही तिला आपल्या रथांत घालून आपल्या राजधानीस नेलें. (ही कथा भविष्यपुराणांतही दिली आहे.) सारांश असे विवाह मार्गे झाले आहेत व सध्या हिंदूंशिवाय इतर धर्मांच्या लोकांत ते होत असतात. पारशी व ख्रिस्तीधर्मीय लोकांत मुलीनें आपला पति निवडण्याची पद्धति सर्वसंमत आहे; परंतु काडीमोड (divorce) करण्याची मोकळीक त्या धर्मांनी ठेविली असून कायद्यानें या बाबींत पुरुष व स्त्रिया यांस बऱ्याच सवलती दिल्या असल्याकारणानें कांहीं अंशीं ही प्रीतिविवाहाची चाल समाजाच्या स्थैर्यास व नैतिक प्रगतीस विघातक आहे असें कित्येकांचें मत बनत चाललें आहे. तथापि अज्ञानदशेंत वधू व वर हीं उभयतां असतांना त्यांचा जन्माचा संबंध त्यांच्या पालकांनीं कधीं कधीं बेजबाबदार रीतीनें जुळविणें हेंदेखील अनिष्टच होय. आह्मी हिंदूंनीं विवाहसंस्काराचें पावित्र्य ओळखून अल्पवयी अर्भकांचीं लग्नें करण्याची चाल साफ बंद करण्यासाठीं प्रयत्न केले पाहिजेत. या दिशेनें आपल्या भरतखंडांतील म्हैसूर व बडोदें येथील सुविद्य संस्थानिकांनीं कायदे करून या विषयाचें महत्व लोकसमुदायाच्या नजरेस आणून दिलें आहे. यामुळें ते सर्व हिंदु धर्मीयांच्या स्तुतीस पात्र आहेत. प्रपंच ह्मणजे काय, पति व पत्नी यांचें नातें किती श्रेष्ठ दर्जाचें आहे, पति व पत्नी हीं एकमेकांस सर्व तऱ्हेनें अनुरूप असणें किती अगत्याचें आहे वगैरे गोष्टींचा पूर्ण विचार केल्याशिवाय आपल्या ताब्यांतील मुलांमुलींची विल्हेवाट लावूं नये. वधुपक्षाकडून हुंड्याच्या रूपानें शक्य तितकी अगडबंब रक्कम उपटण्याच्या राक्षसी महत्वाकांक्षेस वरपक्ष बळी पडत असल्यामुळें विवाहकार्यांत ज्या सांपत्तिक अडचणी येऊन कित्येक कुटुंबांवर आपत्ति कोसळते त्याचा विचार करून ही आसुरी चाल काढून टाकिली पाहिजे. बंगाल्यांत अलीकडे घडलेलें स्नेहलतेच्या आत्मयागाचें हृदयद्रावक उदाहरण या दुष्ट चालीचें निर्मूलन करण्यास सर्व वडील जनांस व तरुणांस सांगत आहे. जरठकुमारी विवाह, अज्ञान अर्भकांचे विवाह, केवळ द्रव्याच्या आशेनें घडून येणारे विवाह बंद पाडा असें हरितालिका मत सांगत आहे. गौरीनें जरठ शंभूस वरिलें

असें जें वर्णन आहे तें सर्वथैव असत्य होय, हें शंकरानें विवाहानंतर केलेल्या अद्भुत पराक्रमांवरून समजून येईल. शंकरपार्वतीच्या जरठकुमारी विवाहसंबंधाच्या गोष्टी हास्यरसपरिपोषणासाठीं पुराणकारांनीं उत्पन्न केल्या असाव्या. 'आर्य ऋषींच्या वंशजांनो! तुमच्या विवाहसंस्कारांत शिरलेली अनीति अजीबात काढून टाकून तो शुद्ध करा; असें केल्यानें तुमचें आर्यत्व कायम राहून तुमचा समाज श्रेष्ठतम पायरीस चढल्याशिवाय राहणार नाहीं.'

गणेशचतुर्थी.

नमस्तस्मै गणेशाय ब्रह्मविद्याप्रदायिने।
यस्यागस्त्यायते नाम विघ्नसागरशोषणे॥

ज्याच्या नामामध्यें विघ्नसमुद्राचें अगस्तीप्रमाणें शोषण करण्याचें सामर्थ्य आहे आणि वेदान्ताचें ज्ञानही जो करून देतो असें मानिलें जातें, त्या गणपतीचा वार्षिक महोत्सव प्रत्येक भाद्रपद शु० चतुर्थीस साजरा केला जातो. प्रत्येक हिंदुमहिन्याची शुक्ल पक्षातील चवथी तिथि सिद्धिविनायकी या नांवानें प्रसिद्ध असून भाद्रपद शुक्लचतुर्थी ही महासिद्धिविनायकी होय. कृष्णपक्षातील चतुर्थीस संकष्टचतुर्थी हें नांव आहे. ही तिथि मंगळवारी आल्यास अंगारकी संकष्टचतुर्थी असें मानून त्या दिवशीं चंद्रोदयीं गणपतीची पूजा केल्याच्या योगानें सर्व प्रकारच्या संकटांचा परिहार होतो असें भाविक हिंदुलोक समजतात. श्रावण व माघांतील अंगारकी विशेष श्रेष्ठ समजतात. गणपतीच्या उपपत्तीसंबंधानें अनेक

कथा पुराणांत सांपडतात. मुद्गलपुराण, गणेशपुराण व गणेशभागवत हे तीन संस्कृत ग्रंथ उपपुराणात्मक असून त्यांच्यांत आलेल्या कथाभागांत एकवाक्यता नाहीं. तरी सामान्यतः पुढील कथा गणेशाच्या उत्पत्तीसंबंधानें विशेषतः सांगण्यांत येतात:—मत्स्यपुराणांत असें लिहिलें आहे कीं एकदां पार्वतीनें आपल्या अंगाची मळी काढून तिचा एक पुतळा तयार केला. त्यास हत्तीचें मुख असून बाकीची आकृति पुरुषाप्रमाणें होती. पुढें तिनें लीलेचा उपरम करून तो पुतळा जलांत टाकिला. तेव्हां त्यानें विशाल देह धारण केला, व देवांनीं हा गंगापुत्र मानून त्याची पूजा केली. ब्रह्मदेवानें विनायकनामक रुद्रगणांचें त्यास आधिपत्य दिलें. पार्वतीच्या अंगच्या मळापासून याची उत्पत्ति असल्यामुळें यास शिवपुत्र असें म्हणतात. दुसरी एक कथा अशी आहे कीं एकदां तारकासुराच्या सैन्यांतील गजासुर नांवाच्या असुरानें शंकराचा कमंडलू लाथाळून त्याचा अपमान केला. हें कृत्य आपला द्वारपाल जो गणपति त्याचेंच असावें या समजुतीनें शंकरानें त्याचा शिरच्छेद केला, परंतु आपल्या पुत्राचा नाहक शिरच्छेद केल्याबद्दल विलाप करीत आलेल्या पत्नीकडून खरा प्रकार समजतांच त्यानें गजासुराचें शुंडायुक्त शीर त्याच्या धडापासून वेगळें करून गणपतीच्या धडावर गजतुंड बसविलें. हा गजासुर तारकामय संग्रामांत कपाली रुद्राच्या हातून मरण पावल्याचें मत्स्यपुराणांत सांगितलें आहे. अशीही एक कथा आहे कीं गजासुराचा वध करण्यासाठीं विष्णूनें पार्वतीच्या उदरीं जन्म घेतला. त्याचें योग्य कालीं अष्टसिद्धींबरोबर लग्न झालें व सिद्धींनीं त्याला अनेक कार्यांत मदत केली. गणपतीच्या उत्पत्तीचा तात्त्विकदृष्ट्या विचार करून

गणपति हा प्रणवस्वरूप

असल्याचें गणेशपुराणाच्या १२ व्या अध्यायांत विस्तारानें सांगितलें आहे. गणपति हा मूळचा गणेश नसून गुणेश आहे; अर्थात् सत्व, रज व तम या त्रिगुणांचा तो अधिपति होय. सृष्टीला व्यापून असणारा परमेश्वर ॐ प्रणववाच्य असल्याचें सांगून गणपति हा त्याचेंच रूपांतर होय असें दर्शविलें आहे. एकदंत, वक्रदंत हा प्रणवाच्यावरचा भाग आहे. यासाठीं हीं नांवें गणपतीस देण्यांत आलीं आहेत. ज्ञानेश्वरीच्या आरंभीं श्रीगणेशस्तवन करितेवेळीं ज्ञानदेवानें म्हटलें आहे कीं—

उपरी दशोपनिषदें। जियें उदारें ज्ञानमकरंदें॥
तियें कुसुमें मुक्तिसुगंधें। शोभती भाळीं॥

अकार चरण युगुल। उकार उदर विशाल॥
मकार महामंडल। मस्तकाकार॥
हे तिन्ही एकवटले। तेथ शब्दब्रह्म कवळलें॥
तें मियां गुरुकृपें नमिलें। आदिबीज॥

चतुर्थीला गणपतिपूजनाची चाल आहे तिचा अर्थ असा की, चतुर्थ तूर्यावस्थेंत परमात्म्याचा साक्षात्कार होतो. या दिवशीं चंद्रदर्शनाचा निषेध आहे; कारण चंद्र ही मनाची देवता असून मन चंचल आहे. चंद्रदर्शन न घेणें ह्मणजे मनोलय करणें होय. गणपतीचें वाहन जो उंदीर तो कालरूप जाणावा. उंदीर ज्याप्रमाणें अहर्निश पदार्थमात्र कुरतडीत असतो, तद्वत् कालही सृष्ट पदार्थांचा सारखा नाश करीत आहे. या कालालाच ज्यानें जिंकून आपलें वाहन बनविलें तो भूतमात्राचा पति गणराज श्रेष्ठ होय, असाही या देवतेबद्दलचा तात्विक अर्थ आहे.

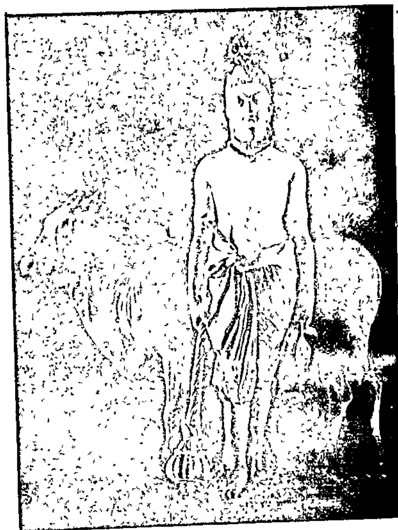
शास्त्रोक्त विधि व रूढि.

भाद्रपद शुक्ल चतुर्थीला गणपतीची मृत्तिकेची प्रतिमा पूजावी. या देवतेला दूर्वा व मोदक फार प्रिय असल्यामुळें ते समर्पण करावे. शक्त्यनुसार नवविधा भक्तीच्या प्रकारांनीं त्याला संतुष्ट करावें. गणपतीचें विसर्जन दीड, पांच, सात, दहा किंवा एकवीस दिवसांनीं करावें. विसर्जन होईपर्यंत उत्सव चालू ठेवावा. उत्तरपूजेनंतर प्रतिमा जलांत विसर्जन करावी असा हा गणपतिपूजेचा शास्त्रोक्त विधि आहे. चालू रूढि पाहूं जाता गणेशचतुर्थी पाळण्याची पद्धति विंध्याद्रीच्या दक्षिणेस मात्र आहे. दक्षिण देशांतून जे लोक उत्तरेकडील प्रदेशांत जाऊन राहिले आहेत त्यांच्यातही हा उत्सव चालू आहे. मुंबई इलाख्याच्या कांहीं भागांत या दिवशीं कागदावर किंवा चंदनानें पानावर तात्पुरतें काढलेलें गणपतीचें चित्रच पूजीत असतात. अन्यधर्मीयांच्या जाचामुळें देशत्याग करून रानोमाळ पळून जाण्याचा प्रसंग आल्यामुळें आपले धार्मिक विधि रक्षण करून ठेवण्यासाठीं या प्रकारचा पूर्वजांनीं अवलंब केला असावा. तोच कुलाचार अद्यापि कोंकणांतील कांहीं भागांत दृष्टीस पडतो. कित्येक या चित्रांशिवाय मृत्तिकेच्या प्रतिमेचीही स्थापना करितात. तृतीयेच्या दिवशीं शंकर व गौरीचीं चित्रें पुजण्याची चाल कांहीं ठिकाणीं आहे. कोंकण, महाराष्ट्र व मुंबई या ठिकाणीं सप्तमीपासून नवमीपर्यंत मोठ्या थाटानें ज्येष्ठा गौरीचा

उत्सव साजरा होत असून गौरीगणपतीचें एकाच दिवशीं विसर्जन करण्यांत येतें. ब्राह्मणापासून शूद्रांपर्यंत सर्वच वर्णांचे लोक या देवतेची मोठ्या भक्तीनें पूजा करितात. बंगाल्यांत गणपतीचा उत्सव रूढ नाहीं, परंतु दुसऱ्या दोन शिवगणांची पूजा करण्यांत येते. फाल्गुन शुद्ध चतुर्दशीस घंटाकर्ण नांवाच्या गणाची पूजा होत असून हा गण अप्रतिम सुंदर असल्यामुळें त्याच्या पूजनानें सौंदर्य प्राप्त होतें अशी तेथील लोकांची समजूत आहे. या गणाचा द्योतक ह्मणून एका पाण्यानें भरलेल्या घटाची पूजा केली जाते. याच महिन्यांत घेंट्ट नांवाच्या दुसऱ्या एका गणाची पूजा करून त्वग्रोगापासून आपलें रक्षण करण्याबद्दल त्याची प्रार्थना केली जाते. द्रविड देशांत रामेश्वरापर्यंत गणेशोत्सव चालू असून तो साजरा करण्याची प्रद्धति स्थलपरत्वें भिन्न आहे. कानडी लोक गणेशचतुर्थीस **वेनकन हब्ब** आणि तेलगू लोक **पिल्लेयर चवति** असें ह्मणतात. *पिल्लेयर हें त्या लोकांनीं गणपतीस दिलेलें नांव आहे.* तेथील लोकांचा असा समज आहे कीं ब्राह्मणाचें आराध्यदैवत शंकर, क्षत्रियाचें विष्णु, वैश्याचें ब्रह्मा आणि शूद्राचें गणपति होय. गणपतीची पूजा चतुर्थ वर्णांतील लोक देखील आस्थेनें करीत असतात. यावरून तेथील लोकांचा तु समज झाला असावा. प्रत्येक संस्थानिक व राजसंन्यासी देखील हा उत्सव मोठ्या दरबारी थाटानें चालवीत असतात. मुंबई, पुणें वगैरे प्रसिद्ध ठिकाणीं चित्रांचे सार्वजनिक देखावे या प्रसंगीं दाखविले जातात. अलीकडे सार्वजनिक गणपत्युत्सव साजरा करण्याचा प्रघात पडत चालला असून त्यांत मूर्तीसमोर पुराण, कथा व कीर्तनाशिवाय निरनिराळ्या विषयांत व्याख्यानें देण्याचीही वहिवाट पडत चालली आहे. भजनी मेळ्यांचा उपक्रम कांहीं कारणांमुळें यशस्वी झाला नाहीं. हा चतुर्थीचा उत्सव हिंदुस्थानांत सर्वत्र चालू असल्याचें दिसत नाहीं तथापि

गणपतीबद्दल पूज्यत्वभाव

प्रत्येक हिंदू ह्मणविणाराच्या अंतःकरणांत पूर्णपणें वरात आहे. हें दैवत विघ्नांचें हनन करण्यास पूर्ण समर्थ असल्यामुळें नित्यपूजेच्या पंचायतनांत त्याचा समावेश झाला आहे. सर्व शुभाशुभ संस्कारांत गणेशपूजा ही प्रारंभीं व्हावयाची. या देवतेची व्याप्ति नेपाळांतील लौडी गणेशापासून रामेश्वर येथील गणेशमूर्तीपर्यंत आढळते. याचें कारण शैव व वैष्णव या दोन्ही पंथांचे लोक या देवतेस

श्री गोपालकृष्ण.

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनंदनः ।

भजत असून आपापल्या मताप्रमाणें कोणी त्यास शिवस्वरूप तर कोणी विष्णुस्वरूप समजतात. हिंदुस्थानांत प्रत्येक गांवांत निदान एक तरी गणपतीचें देवालय असून कित्येक त्याला कुलदेव असें मानितात. तामील देशात त्याला नुंबिकाई अलवर ह्मणजे बुद्धिवान गजानन असें ह्मणतात. तंजावर येथें गणपतीचें प्रसिद्ध देवालय आहे. त्रिचनापल्ली येथेंही उच्छि पिल्लेयर हें गणपतीचें देवालय अत्यंत भव्य व सुंदर आहे. अनेक संस्कृत व प्राकृत ग्रंथांमधी गणेशस्तवन केलेलें आढळतें. मराठींत गणेशप्रताप, गणेशलीलामृत, गणेशभागवत, गणेशपुराण, गणेशविजय वगैरे जुने ग्रंथ प्रसिद्ध असून त्यांची श्लोकसंख्या दीड लक्षाहून अधिक होईल. या देवतेच्या भक्तीचा निराळाच पंथ आहे. तो

गाणपत्य पंथ

या नांवानें संबोधिला जातो. यासंबंधाची माहिती अशी आहे की, वेदांतील रुद्र हा मरुत् वगैरे अनेक गणांचा अधिपति असें मानण्यांत येत असे. या गणांत रुद्राचेच पुण वास करीत असल्याचें मानून त्यांना देखील रुद्र असें ह्मणत. या रुद्राचा किंवा गणांचा एक नायक असे, त्याला गणपति हें नांव देण्यांत आलें होतें. अथर्वशीर्ष उपनिषदांत अनेक देव व भूतांस रुद्र असें ह्मटलें आहे. यापैकीं विनायक हें एकाचें नांव आहे. विनायक हा सर्व ठिकाणी असून मनुष्यमात्रांच्या कृत्यावर त्याची नजर असते असें महाभारतांत (अनुशासनपर्व) सांगितलें आहे. विनायक, गणेश्वर किंवा गणपति अनेक असल्याचा उल्लेख असून विनायकांची प्रार्थना केली असतां ते संकटांचें निवारण करून कार्यसिद्धि करून देतात; यामुळें त्यांना सिद्धिविनायक हें नांव प्राप्त झालें. मानवगृह्यसूत्रांत चार विनायक असल्याचें सांगितलें असून त्यांचा संचार अंगांत झाला असतां स्त्रीपुरुषांच्या हातून विलक्षण कार्यें घडतात असा उल्लेख आहे. त्यांचा कोप झाला असतां मुलें मृत्युमुखीं पडतात व इतर प्रकारची हानि होते. यासाठीं विनायकास संतुष्ट करण्याकरितां मांस, मत्स्य, अन्न व खिचडी या पदार्थांचा बलि अर्पण करावा व तो दुर्वांनीं झांकून चार रस्ते एका ठिकाणी जुळले आहेत अशा जागीं ठेवावा वगैरे अनेक विधि सांगितले आहेत. रुद्र व ब्रह्मदेव यांनीं विनायकास गणांचा नायक नेमिलें आणि मनुष्यमात्रांच्या कार्यांत संकटें उपस्थित करण्याची (स्तुत्य ?) कामगिरी त्याजकडे सोंपविली. सहा नांवांनी प्रसिद्ध असा एकच विनायक आहे व त्याला बलि अर्पण करून संतुष्ट करावें वगैरे विवेचन याज्ञवल्क्य स्मृतींत केलें

आहे. अंबिका ही विनायकाची माता असून तिलाही पूजा अर्पण करावी असें याज्ञवल्क्याचें मत आहे. यावरून दिसून येईल कीं विनायक हा रुद्राप्रमाणेंच भयानक परंतु प्रसन्न करून घेतल्यास हित करणारा आहे असें मानण्यांत येत असे. गृह्यसूत्रें लिहिलीं गेलीं त्या वेळीं चार विनायक असल्याचें समजत असत. स्मृतिकालीं एकच विनायक आहे असें ठरविण्यांत येऊन त्याची माता अंबिका आहे असें मत बनलें. विनायकाचीं कृत्यें, त्याला देण्यांत येणाऱ्या मत्स्यमांसादिक बलींचा प्रकार, हें सर्व पाहिलें असतां त्याला भूतपिशाचादिकांचा नायक किंवा पुढारी समजत असत हें सिद्ध होतें. पौराणिक कालीं गणपति–विनायक हा हिंदूंचा अत्यंत पूज्य देव झाला. तो विघ्नहर्ता आहे याच दृष्टीनें सर्व त्याच्याकडे पाहूं लागल्यामुळें कार्यारंभीं त्याचें चिंतन करणें हा सर्व शुभाशुभ कृत्यांतील एक अत्यावश्यक विधि होऊन बसला. ख्रिस्ती शकाच्या तिसऱ्या किंवा चवथ्या शतकापर्यंत गणपति–विनायकाची महति वाढली नव्हती व त्यानंतर त्याची पूजा अर्चा करण्याचा प्रघात पडला असें डॉ. भांडारकरांचें मत आहे. जोधपूरच्या वायव्येस २२ मैलांवर घटिशला येथें विक्रम संवत् ९१८ (इ. स. ८६२) त बांधलेला एक स्तूप असून त्याच्या शिखरावर चोहों बाजूंस चार विनायक खोदलेले आहेत. याशिवाय जो त्यावर शिलालेख आहे त्यांत प्रारंभीं विनायकाची प्रार्थना केलेली आढळते. कित्येक पुरातन लेण्यांत देखील गणपतीची मूर्ति खोदलेली आहे. यावरून सुमारें एक हजार वर्षांपूर्वीपासून गणपतिविनायकाची उपासना करण्याची रूढि या देशांत चालू झाली असावी हें सिद्ध होतें.

गणपतीचा गजानन केव्हां व कसा झाला याचा उलगडा होत नाहीं. पुराणांत त्याबद्दल कारण दिलें आहे, त्यावरून त्याच्या धडावर गजतुंड बसविलें असावें हें सयुक्तिक दिसत नाहीं. रुद्र व त्याची पत्नी हीं गजचर्म पांघरीत असत. ज्या अरण्यांत रुद्राचा व त्याच्या विनायक वगैरे गणांचा वास असे तें स्थान हत्तीसाठीं प्रसिद्ध मानून वन्यपशूंत विशेष बुद्धिमान् जो हत्ती त्याचें शिर विनायकास जोडण्याची पद्धति पुराणकालीं निघाली असावी. शिवाच्या अन्य गणांस देखील इतर प्राण्यांचीं (माकड, मांजर, सिंह) शिरें असल्याचें पुराणांवरून दिसून येतें. या सर्व गणांत गणपतीला अत्यंत बुद्धिमान् व विद्वान् असें मानतात. वेदांत बृहस्पतीस अत्यंत ज्ञाता व बुद्धिशाली गणिलें असून त्या गणपति असें संबोधिलें आहे.

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ।
ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनम् ॥
(मं २–२३ सू.)

अर्थ—"समुदायांचा प्रभु ह्मणून तूं गणपति, तूं ज्ञानी जनांत अत्यंत ज्ञानी, ज्यांची कीर्ति अतिशय उत्कृष्ट त्यांच्यामध्येंही तूं श्रेष्ठ, तूं राजाधिराज, तुला आह्मी आदरानें बोलावितों. हे सूक्तदेवते ब्रह्मणस्पते, आमची हांक ऐकून आपल्या सर्व शक्तींसह या आसनावर विराजमान हो. याच सूक्तानें गणपतीचीही स्तुति केलेली आपण सध्यां पाहतों; अर्थात् वेदकालीं केवळ रुद्रांचा किंवा भूतपिशाचादिकांचा जो नायक ह्मणून प्रसिद्ध होता, तोच पुराणें रचलीं गेलीं तेव्हां विघ्नहर्ता सिद्धिविनायक व विद्याधर बृहस्पति झाला हें वरील विवेचनावरून स्पष्ट होतें. अथर्ववेदांतील मुख्य मंत्र ॐ यं गणपतये नमः हा देखील हल्लींच्या गणपतीसंबंधाचा नाहीं असें विद्वानांचें मत आहे; परंतु पाणिनीच्या पूर्वी तैत्तिरीयारण्यकाच्या सुमारास रचिलेल्या नारायणोपनिषदांत गणपतीचा स्पष्टपणें उल्लेख आहे. यावरून गणेशभक्ति खिस्ती शकाच्या आरंभीं प्रचारांत होती असें ठरतें.

गाणपत्य पंथांत सहा भेद असल्याचें आनंदगिरीनें शंकरदिग्विजयांत सांगितलें आहे. ते पुढीलप्रमाणें आहेतः—**महागणपतिपंथ**—या पंथाचे लोक गणपति हाच जगत्कर्ता असून त्यानेंच ब्रह्मदेवादि देव व एकंदर विश्व उत्पन्न केलें असें मानतात. २ **हरिद्रा गणपतिपंथ**—या पंथाचे लोक वर निर्दिष्ट केलेल्या सूक्तांतील ब्रह्मणस्पति हाच गणपति असें मानून तो सर्वांत श्रेष्ठ आहे असें समजतात. गणपतीची मूर्ति, त्याचें यज्ञोपवीत, वस्त्रें वगैरे पिवळ्या रंगाचीं असावीं. त्याची सोंड व एकदंत याच्या तप्तमुद्रा अंगावर धारण कराव्या. तोच सर्वश्रेष्ठ आहे असें मानावें वगैरे या पंथाचें मत आहे. हा पंथ मध्वाचार्यांच्या वैष्णव-पंथानंतर अस्तित्वांत आला असावा किंवा मध्वाचार्यांनीं तप्तमुद्राधारणासंबंधानें केलेल्या अनुज्ञांचा त्याच्यावर परिणाम झाला असला पाहिजे. ३ **उच्छिष्ट गणपतिपंथ**—या पंथाचे लोक वाममार्गी शाक्तांप्रमाणें निंद्य रीतीनें त्याची भक्ति करितात. ४ **नवनीतगणपतिपंथ**. ५ **स्वर्णगणपतिपंथ**. ६ **संतान गणपतिपंथ**. या पंथाचे लोक आपण श्रुतीप्रमाणें गणपतिपूजा करितों असें सांगतात. गणपति हाच आदिकारण असून प्रत्येक शुभकार्याच्या आरंभीं तो आधिदेव असल्यामुळें त्याची पूजा करण्यांत येते असें ते प्रतिपादन

सुळें ज्यांचे विचार प्रगल्भ आहेत असे लोक चतुर्थीसारखा उत्सव हिंदुस्थानांत साजरा होत असलेला पाहून किंचित् नाक मुरडतात. अशा विचारी व ज्ञानी लोकांनीं या सणास शुद्ध व उदात्त स्वरूप देण्याचा प्रयत्न करावा. प्राचीनकाळीं आपल्या देशांत हल्लींच्या पद्धतीप्रमाणें 'क्लब' किंवा समाज नव्हते. अशावेळीं एकमेकांत दळणवळण वाढून ओळखी होण्यास व प्रेमसंवर्धनास हे उत्सव कारणीभूत होत. तसेंच आजही घडवून आणणें शक्य आहे. खालच्या वर्गांत मद्यपानाचें बंड याच उत्सवाच्या प्रसंगीं विशेष दिसतें. अशा धर्मबाह्य आचरण करणाऱ्या आपल्या गरीब भाऊबंदांस खरा नीतीचा व धर्माचा मार्ग दाखवून त्यांस रस्त्यावर आणण्याचा यत्न सुशिक्षित म्हणविणारांनीं अवश्य केला पाहिजे. अनेक देवांच्या ठायीं एकच देव आहे, हें जाणण्याचें सामर्थ्य लोकांत उत्पन्न होईल असें करण्यास पुराणिक व हरिदास यानीं अशा उत्सवाच्या प्रसंगीं प्रयत्न करणें योग्य होय. केवळ भाडोत्री पुराणिक व हरिदास यांच्या हस्तें कोणतेंही सामाजिक सत्कार्य होणें शक्य नाहीं. श्रीसमर्थ रामदास व संत तुकाराम यांसारखीं निस्पृह व शुद्ध वर्तनाचीं थोर माणसें आमच्यांत कर्तव्यजागृति उत्पन्न करतील तोच सुदिन खरा. गणेशचतुर्थीच्या योगानें आमच्या चित्रकलेस उत्तेजन देण्याची आयती संधि प्राप्त होते. अशा प्रसंगीं प्रसिद्ध चित्रकाराकडून चित्रें तयार करवून त्यांचीं प्रदर्शनें गांवोगांवीं भरतील असें केल्यास बराच उपयोग होईल. विख्यात चित्रकार रस्किन यांनीं म्हटल्याप्रमाणें चित्रकलेच्या अंगीं सामाजिक, नैतिक व इतर प्रकारची उन्नति करण्याचें सामर्थ्य आहे. यासाठीं समाजहितेच्छूंनीं चित्रकारांस सार्वजनिक रीत्या पारितोषिकें देऊन उत्तेजन द्यावें व या महत्वाच्या बाबीकडे जनतेचें लक्ष वेधेल असें करावें. स्वामी विवेकानंद यांनीं एका व्याख्यानांत सांगितलें कीं, '**भरतभूमीला नवजीवन प्राप्त होईल असे प्रयत्न सध्यां हवे आहेत.**' सत्य आहे. विघ्नहर्त्या परमेश्वराचें साह्य मागून ते अव्याहत चालविण्याची जबाबदारी तरुण व सुशिक्षित पुढाऱ्यांच्या शिरावर आहे. सामाजिक नीतिमत्ता प्रत्येक बाबतींत उच्चतम पायरीस पोहोंचेल असें करण्यास

सुसंस्कृत मनाचे निस्पृह पुढारी

कंबर बांधतील तर आपले सद्धेतु हां हां म्हणतां तडीस जातील. या कार्यात यशप्राप्ति ही ठेवलेली; यासंबंधानें जगाचा इतिहास साक्ष देत आहे. आजपर्यंत

धर्मविचारी थकले गम्य न परि त्यांसी।
तीर्थाटन जन करिती रामेश्वर काशी।
परि नच शांती लाभे चंचल चित्तासी ॥ १ ॥
विश्वस्वरुपा तुजला स्थापूं मी कोठें।
आवाहन करुं कैसें सन्मंटपिं थाटें।
तव महिमा आठवितां तर्कोदधि आटे।
पाहुनि अद्‌भुत शक्ति आदर बहु वाटे ॥ २ ॥
गंधाक्षतसुमदुर्वा तव योग्य न मिळती।
तव निज महिमा सूचक मंत्र न मज येती ॥
अर्घ्यस्नानविलेपन करुं केवीं रीति।
नकळे, येउनि राहो हृन्मंदिरिं मूर्ति ॥ ३ ॥
काया वाचा मनही तव सेवे लागो।
जो तूं सत्पथ दाविसि त्या मार्गें वागो ॥
तव गुणचिंतनिं मन्मन आनंदें जागो।
'सज्जन संगति देई' वर निशिदिनिं मागो ॥ ४ ॥

ऋषिपंचमी.

ऋषिपंचमी हा सण नव्हे. तें एक व्रत आहे. स्त्रिया मात्र तें पाळतात. या व्रताचा दिवस भाद्रपद शु. पंचमी असून त्या दिवशीं स्त्रिया ऋषींची पूजा करीत असतात. यावरून या दिवसाला ऋषिपंचमी हें नांव प्राप्त झालें आहे. या व्रतासंबंधानें पुढील दोन कथा भविष्योत्तर पुराणांत सांपडतात. वैदर्भदेशीं उत्तंक व सुशीला या नांवाचें एक दंपत्य होतें. त्यांस एक पुत्र व एक कन्या अशीं दोन अपत्यें होतीं. त्यांनीं यथाकालीं कन्येचा विवाह केला. ती अल्पवयी असतांच तिचा पति निवर्तल्यामुळें वैधव्याचे कष्टमय दिवस मातापितरांच्या शुश्रूषेंत ती कंठूं लागली. पुढें उत्तंकानें वानप्रस्थाश्रम पत्करून तो बायकोमुलांसह गंगातटाकावर एका पर्णकुटिकेंत राहूं लागला. एके दिवशीं असा चमत्कार झाला कीं ती विधवा मुलगी निजल्यानंतर कांहीं वेळानें तिचें सर्व किडे बनले. उत्तंकानें गतजन्मीं तिच्या हातून रजस्वला असतां पाप घडल्यामुळें तिला अशी दुरवस्था

प्राप्त झाली असें सांगून पापक्षालनार्थ तिच्याकडून ऋषिपंचमी व्रत करविलें; त्यामुळें ती पुन: मूळस्वरूपी झाली. (उत्तंकानें प्रथम हें व्रत कथन करीपर्यंत त्याच्या पत्नीस तें ठाऊक नव्हतें असें या कथेवरून सिद्ध होतें. कन्येचे किडे बनले, किड्यांची पुन: कन्या कशी व केव्हां बनली व तिच्याच हस्तें हें व्रत करविलें का त्या किड्यांकडून करविलें याचा बरोबर उलगडा या कथेवरून होत नाहीं.)

दुसरी एक याच व्रतासंबंधीं अशी कथा आहे कीं वर सांगितलेल्या विदर्भ देशीं सुमित्र नांवाचा एक ब्राह्मण होता. त्याच्या पत्नीनेंही रजस्वला असतां घरांत विटाळ कालविल्यामुळें उभयतां पतिपत्नींस अनुक्रमें कुत्र्याचा, बैलाचा व किड्यांचा जन्म प्राप्त झाला. पुढें तें दंपत्य सप्तर्षींच्या पूजनानें उद्धरून गेलें. (विदर्भ देशांतच या दोन्ही गोष्टी घडल्या असें त्यांच्या लेखकानें दाखविलें आहे. किड्यांचा जन्म प्राप्त झाल्यावर त्या दंपत्यांनीं हें व्रत कसें आचरिलें हें समजत नाहीं.)

शास्त्रोक्त विधि व रूढि.

माध्यान्हकालीं नदी, तलाव किंवा विहीर यांपैकीं एकाद्या जलाशयाजवळ जाऊन या व्रतासंबंधीं संकल्प केल्यावर पंचगव्य प्राशन करावें. आघाड्याच्या समिधेनें दंतधावन करून अंगास सौभाग्यवती स्त्रीनें हळद व विधवेनें गोमय लावावें व थंड पाण्यानें स्नान करावें. याप्रमाणें १०८ वेळां स्नान करून पाटावर सप्तर्षींच्या स्थानीं सात सुपाऱ्या मांडून त्यांची पूजा करावी. ब्राह्मणास वायन व दक्षिणा द्यावी. ऋषींची कथा श्रवण करावी. या पंचमीच्या दिवशीं फक्त कंदमूलांवर रहावें. बैलाच्या श्रमानें पैदा केलेले जिन्नस वापरूं नयेत. याप्रमाणें सात वर्षे हें व्रत पाळल्यास वर कथन केलेल्या पातकाचा नाश होतो (अर्थात् देहाचे किडे बनण्याची किंवा किड्यांचा जन्म प्राप्त होण्याची भीति नाहीं).

हें व्रत करण्याचा प्रघात फक्त महाराष्ट्र व कोकणपट्टींतील कांहीं ब्राह्मण स्त्रियांत असल्याचें दिसून येतें. कित्येक ब्राह्मणस्त्रिया अगदीं लहानपणीं हें व्रत पाळतात, तर कित्येक अगदीं वृद्धापकालीं आचरीत असतात. (बंगाल्याकडे हें व्रत रूढ नाहीं. तेथें अशी एक समजूत आहे कीं, आषाढांत तीन दिवस पृथ्वी रजस्वला असते. या तीन दिवसांत कोणी जमीन खणीत नाहीं किंवा बीं पेरीत नाहीं. या दिवसांस तेथील लोक 'अंबुयाची' असें ह्मणतात.) या दिवशीं बैलाच्या श्रमाचे पदार्थ सेवन करूं नयेत असें मानिल्यामुळें अन्य तन्हेनें मीठ, धान्य वगैरे जिन्नस पैदा करून त्यांचा यथेच्छ उपभोग घेण्यांत येतो. हें

विलक्षण व्रत

अगदीं अलीकडच्या कालीं उपस्थित झालें. रजस्वला स्त्रीनें कांहीं काल स्वस्थ पडून असणें व प्रपंचाच्या कार्यापासून अलग राहणें आरोग्यदृष्ट्या अत्यंत इष्ट आहे. आरोग्याचें महत्व विशेष रीतीनें ज्या धर्मांत सांगितलें आहे त्या झरतुष्ट्राच्या (पारशी) धर्मांत रजस्वला स्त्रियासंबंधी कडक निर्बंध सांगितले आहेत, परंतु व्रतोपोषणादि प्रकार त्या लोकांस माहीत नाहींत हिंदुधर्मांत या गोष्टीस विलक्षण रूप प्राप्त झालें आहे. विशेष सोंवळें पाळणारे कर्मठ पुरुष व स्त्रिया रजस्वला स्त्रीचा शब्द कानीं पडल्यास विटाळ झाला असें मानून स्नान करतात, कित्येक मनवादी ह्मणविणारे भोजन करीत असतां अशा स्त्रीचें भाषण कर्णीं आल्यास जेवण टाकून जातात तिची सावली लहान मुलावर पडल्यास तें रोडतें असें समजणाऱ्या अज्ञानी लोकांचा भरणा आपल्या देशांत आहे. रजस्वला स्त्रीच्या सावलीमुळें प्राप्त झालेल्या अशक्ततेवर औषधही देण्याचा परिपाठ आहे. रामरक्षामंत्रित भस्महीं मुलाच्या अंगास लावण्यांत येतें. या व्रताच्या उपपत्तीसंबंधाची कथा जशी असंभवनीय व पोरकट आहे तशीच त्याच्या पालनाची तऱ्हा किळसवाणी आहे गोमय, माती वगैरे पदार्थ अंगास लावणें, पंचगव्य प्राशन करणें वगैरे प्रकार खरोखरच विलक्षण आहेत. यावरून असें दिसतें कीं अशा कथानकावर विश्वास ठेवून भलत्याच सद्धर्मबाह्य कर्मांच्या मागें लागणाऱ्या आमच्या महिलावर्गास

ऋषि कोणास ह्मणतात

व या पंचमीचें महत्व किती आहे हें न समजल्यामुळें हा दिवस विलक्षण रीतीनें पाळण्यांत येतो सुमारें सहासात हजार वर्षांपूर्वी आर्य लोक सध्याच्या हिंदुस्थान देशाच्या वायव्येस रहात होते (नृसिंहजयंतीच्या विवरणांत सांगितल्याप्रमाणें) कालेंकरून त्यांच्यात भाऊबंदकी वाढून भयंकर कलह उत्पन्न झाला तेव्हां त्यांपैकीं कांहीं कुटुंबातील मंडळी पूर्वेकडे वळली व त्यांनीं पंजाबांत प्रवेश केला येथें येण्यापूर्वी त्यांच्या युद्धकार्यांत व इतर बाबींत ज्यांनीं यश मिळवून दिलें, त्या इंद्र, रुद्र, विष्णु वगैरे महनीय नायकांस त्यांनीं देव असें मानून त्यांच्या पराक्रमानें अनेक प्रकारें वर्णन केलें. त्यांच्याप्रीत्यर्थ यज्ञयागादि करून अग्नीच्या द्वारें त्यास संतुष्ट करण्याचाही त्यांनीं उपक्रम आरंभिला या देशांत मूळचे जे लोक होते त्यांचे आचारविचार भिन्न प्रकारचे असून या

नवीन आर्यवसाहतवाल्यांस अनेक परीनें त्रास देण्याचा त्यांनीं सपाटा लावल्या मुळें आपणास सर्व परीनें यश प्राप्त व्हावें ह्मणून त्यांच्यापैकीं जे विशेष मान्य व पूज्य होते अशा महंतांनीं व त्यांच्या वंशजांनीं शत्रूंचा कांटा समूळ काढून टाकीपर्यंत कित्येक वर्षे आपल्या पूर्वजांची स्तुति चालविली व आपणास साह्य करण्याबद्दल त्यांची प्रार्थना केली. त्यांच्या पराक्रमाच्या तोलाचीं जीं सृष्टीतील महाभूतें–आप, तेज, वायु वगैरे–त्यांस आपल्या परमपूज्य पूर्वजांच्या ठिकाणीं कल्पून त्यांची प्रार्थना व स्तुति करण्यासाठीं प्रासादिक व अर्थपूर्ण अशीं सूक्तें रचिलीं. या प्रार्थनापर स्तोत्रांस वेद असें नांव आहे. वेद ह्मणजे ज्ञान. वेद या अर्थी श्रुति * हा शब्दही वापरतात. श्रुति ह्मणजे देवाच्या मुखानें श्रवण केलेलें ज्ञान. वास्तव वेद हे मनुष्यानें रचले नसून ते देवाकडून प्राप्त झाले, अतएव ते अपौरुषेय असें ह्मणतात.

असे हे वेद चार असून त्यांचीं नांवें ऋग्वेद, यजुर्वेद सामवेद व अथर्ववेद हीं होत. यांपैकीं पहिला ऋक् हा सर्वांत ज्येष्ठ व श्रेष्ठ असून शेवटचा अथर्वण हा सर्वांत कनिष्ठ होय. ऋग्वेद हा अत्यंत प्राचीनकालीं प्रचलित असलेल्या संस्कृत भाषेंत आहे. अनेक परदेशीय व स्वकीय पंडितांच्या परिश्रमामुळें चारही वेद भाषांतररूपानें इंग्रजी व इतर परकी भाषेंत व स्वदेशी भाषेंत उपलब्ध झाले आहेत. त्या

* वेद अपौरुषेय असून त्यांस दिलेलें श्रुति हें नांव यथार्थ दिसतें. अपौरुषेय ह्मणण्याचें कारण हें की ज्यांच्या स्तुतिपर ते रचले गेले ते सर्व देव असें मानण्यांत येत असून ते ज्यांनीं रचले ते कोण आहेत हें नक्की सांगणें शक्य नाहीं, असा समज आहे. श्रुति असें ह्मणण्याचें कारण लेखनकला अस्तित्वांत येईपर्यंत श्रवणाच्या द्वारेंच वेदांचें रक्षण करण्यांत आलें हें असावें. पारशी लोक देवाधिदेव जो अहूर मझ्द (असुर महत्) त्यानें झरतुष्ट्रास कथन केलेला, धर्म ज्या **झेंडअवस्था** नामक धर्मग्रंथांत आहे त्याला **श्रोश** असें ह्मणतात. श्रोश याचा अर्थ श्रुति असाच होतो. झेंड याचाही अर्थ जवळ जवळ वेद किंवा ज्ञान यासारखाच आहे. यावरून दिसून येईल कीं प्राचीन इराणी व आर्य एका प्रकारच्या धर्मविचारांनीं प्रेरित होते; परंतु प्रत्येकाच्या विचाराची दिशा मात्र भिन्न होती. महमदी व ख्रिस्ती धर्माचे लोक आपला धर्म प्रत्यक्ष देवाकडून प्राप्त झाला असें मानतात. तो कथन करणारा हाच त्यांचा देवदूत, देवपुत्र किंवा पैगंबर होय.

वरून सुसंवद्ध असा प्राचीन इतिहासही लिहिण्यांत आला आहे. वेदांतील सूक्तें ज्या महापुरुषांनीं रचिलीं व गाइलीं त्यास ऋषि ही बहुमानार्थी संज्ञा देण्यांत आली आहे. त्यांस मंत्रद्रष्टे असेंही ह्मणत असून त्यांनीं रचिलेलीं छंदोबद्ध सूत्रें मंत्र या नांवानें प्रसिद्ध आहेत.

वेदरचनेचें काम सुमारें पाचशें वर्षे चालून अनेक ऋषींनीं त्याच्या रचनेच्या कामीं श्रम घेतले. पुराणकालापर्यंत अनेक ऋषि होऊन गेले. या सर्वांनीं वेद-रक्षण केलें व वेदांतील धर्माचा प्रसार केला. सध्यां प्रत्येक द्विज आपण प्राचीन कालीन एकाद्या ऋषीचा वंशज आहों असें मानितो. तो प्रत्यहीं संध्यावंदनाच्या वेळीं आपल्या गोत्राचा उच्चार करून आपला संबंध प्राचीन ऋषीशीं आहे याचें स्मरण कायम ठेवितो. सर्व वेदांत अग्रगण्य जो ऋग्वेद त्याचीं दहा प्रकरणें किंवा मंडळें असून पहिलें व शेवटचें मंडळ अनेक भिन्न ऋषींकडून रचलें गेलें. भृगु-कुलोत्पन्न गृत्समद व त्याचे वंशज यानीं दुसरें मंडळ, विश्वामित्रानें तिसरें, वामदेवानें चवथें, अत्रीनें पांचवें, भारद्वाजानें सहावें व सातवें, कण्वानें आठवें व अंगिरसानें नववें याप्रमाणें मधलीं आठ मंडळें भिन्न ऋषींनीं रचिलीं. त्यांनीं निरनिराळ्या तेहतीस* देवतांची स्तुति केली आहे. परंतु या स्तुतीचें पर्यवसान 'ईश्वर एकच आहे' अशा भावनेंत झालें आहे. वेदकालीं एकंदर ९१ ऋषि होऊन गेले असें मत्स्यपुराणांत सांगितलें आहे.

एकाद्या ऋषीचें आयुर्मान दोन तीन हजार वर्षांहूनही जास्त होतें कीं काय असा रामायण, भारत व इतर पुराणें वर वर वाचणाराकडून प्रश्न उपस्थित होण्याचा संभव आहे. एकाच ऋषि पुरोहितानें तीस तीस पिढ्यांपर्यंत एकाद्या कुलांत पुरोहितपणा चालविल्याचें दिसतें. याचा उलगडा करणें कठीण नाहीं. असा समज होण्यास मुख्य कारण झटलें ह्मणजे प्राचीन महनीय ऋषींबद्दलच्या अनेक प्रचलित दंतकथांचा समावेश निरनिराळ्या ग्रंथांत लेखकांनीं अभिमानपूर्वक केला हें होय. भारताचा लेखक व्यास हाच पुराणाचा लेखक होण्यास सर्वथैव पात्र आहे असें मानून त्याच्यानंतर अस्तित्वांत आलेल्या पुराणाचा लेखक होण्याचा मान खऱ्या लेखकानें व्यासासच दिला. एकाच ऋषीचें नांव अनेक पिढ्यांपर्यंत आढळण्याचें दुसरें कारण असें कीं मूळ ऋषीचें नांव त्याच्या वंशजांनीं उप-नामात्मक वापरण्याचा परिपाठ ठेविला. या अर्थानें व्यास, विश्वामित्र, वसिष्ठ

* या ३३ प्रकारच्या देवतांवरून पुराणकारांनीं देवांची संख्या तेहतीस कोटींवर नेली.

वगैरे मूलतः एकाच व्यक्तीची नांवें त्याच्या पिढीतील सर्व पुरुषांनीं उपनामात्मक घेतलीं हेंच खरें. असो. प्राचीन ऋषींपैकीं जे महर्षि विशेष प्रसिद्धीस आले, त्यांचीं नांवें चिरस्मरणीय व्हावीं म्हणून उत्तरेकडील ध्रुव नक्षत्राभोंवतीं प्रदक्षिणा घालणाऱ्या (हा भास आहे) नक्षत्रपुंजांतील सात तेजःपुंज नक्षत्रांस सात ऋषींचीं व एकास एका ऋषिपत्नीचें नांव देण्यांत आलें आहे. यांस सप्तर्षि म्हणतात. त्यांचीं नांवें कश्यप, अत्रि, भारद्वाज, विश्वामित्र, गौतम, जमदग्नि व वसिष्ठ हीं असून त्यांपैकीं वसिष्ठाच्या पत्नीचें नांव अरुंधती असें आहे. या

सप्तर्षींची पूजा

ऋषिपंचमीच्या दिवशीं स्त्रिया करीत असतात. तिच्या योगानें रजोदर्शनकालीं घडलेलें पाप धुऊन जातें असें त्या मानितात. हे ऋषि म्हणजे हल्लींच्या लोकांप्रमाणें प्रापंचिक होते. पारमार्थिक विचारांची दिशा त्यांना विशेष मान्य झाल्यामुळें त्यांनीं उच्च पायरीवरून जगांतील सुखदुःखांकडे पाहिलें इतकेंच. एऱ्हवीं ते सर्वथैव गृहस्थाश्रमी सत्पुरुष होते. त्यांच्यांत कित्येक ब्राह्मण, कित्येक क्षत्रिय आणि कित्येक वैश्यवृत्तीचे लोक होते; यास वेद साक्ष देत आहेत. ऋषींच्या आचारविचारांचें निरीक्षण करून त्यांच्या व्यवसायानुसार त्यांस देवर्षि, ब्रह्मर्षि व राजर्षि हीं अर्थपूर्ण नांवें पुराणकारांनीं दिलीं आहेत. उदाहरणार्थ नारदमुनींची गणना देवर्षींत, वसिष्ठ, कण्वादिकांची ब्रह्मर्षींत व जनकाची राजर्षींत करण्यांत आली आहे. जसे पूर्वकालीं अनेक ऋषि होऊन गेले तसेच आधुनिक कालीं आमच्या देशांत अनेक जण या पदास योग्य असे होऊन गेले. देवेंद्रनाथ टागोर, माधवराव रानडे, गोपाळ कृष्ण गोखले, स्वामी विवेकानंद हे व यांसारखे कित्येक सत्पुरुष हल्लींच्या कालीं ऋषिपदास पोहोंचले. रवींद्रनाथ टागोर, डॉक्टर भांडारकर, यांसारखे अनेक ज्ञाननिष्ठ आर्य ऋषि हयात आहेत. ही जी ऋषींची परंपरा या देशांत अव्याहत चालू आहे तिच्याकडे नजर देऊन आशापूर्ण दृष्टीनें आपण भविष्यत्कालाकडे पाहिलें पाहिजे. ज्या आर्यपुत्रांनीं व दुहितांनीं आमच्या धर्मानें कठिण प्रसंगींही रक्षण करून आमची योग्यता व आमचें शील वाढविलें त्यांप्रीत्यर्थ हा

ऋषिपंचमीचा दिवस

सर्व आबालवृद्धांनीं, स्त्रियांनीं व पुरुषांनीं पाळावयास नको काय ? या दिवशीं कथाकीर्तनें, नाटकें व व्याख्यानें यांच्या द्वारें त्या प्राचीन महंतांची आर्यमातेच्या

लेंकराना आठवण होईल असें केलें पाहिजे. देहात्मबुद्धीचा त्याग करून उच्या, शाश्वत व सर्वांस सुखदायक अशा ध्येयाचा विचार प्रत्येकानें केला पाहिजे असें हा दिवस निक्षून सांगत आहे. अशा प्रसंगीं ऋषिश्रेष्ठांचे गुणानुवाद गाऊन व त्यानाच आपले आदर्श मानून आम्ही चालू तर आपलें कल्याण झाल्याशिवाय राहणार नाहीं आर्यमहिलानो! अज्ञान टाकून देऊन ज्ञानाच्या साम्राज्यात शिरा ऋषिपंचमीच्या व्रतासबधीं जी कथा वर दिली आहे, तिच्यासंबधानें पूर्णपणें विचार केल्यावरही तुम्हाला तें व्रत सध्याप्रमाणेंच केलें पाहिजे असें वाटतें काय? आम्ही अमुक व्रत करणार म्हणून हट्ट धरून बसणें हें जसें तुम्हाला प्रशस्त नव्हे, तसेंच अशा रीतीनें भलत्याच कर्ममार्गांत लोटणारीं व्रतें तुमच्या हस्तें करविणें तुमच्या पुरुषमंडळीस गैर आहे. हें जाणून भलतेसलते हट्ट न धरतां तुमचें खरें ध्येय कोणतें व खरा धर्म कशात आहे, हें समजून घ्या या व्रताच्या बुडाशीं असलेला प्रधान हेतु मात्र विसरू नका तुमच्या स्वत च्या व तुमच्या पुत्रपौत्राच्या आरोग्यासाठीं तुम्ही रजोदर्शनाच्या स्थितींत पाळण्याचे नियम पूर्णपणें पाळा. तसें करणें हें तुमचें कौटुंबिक कर्तव्य आहे. तुमचा स्त्री-धर्म आहे. तुमची दृष्टि प्राचीनकालाकडे न्या व त्या काळीं स्त्रियाची योग्यता केवढी होती का मानीत हें नीटपणें समजून घ्या पुरुषाप्रमाणें कित्येक स्त्रियाही ऋषिपदास पोहोंचल्या होता व म्हणूनच त्या वद्य झाल्या हें ध्यानात ठेवा. कित्येक आर्यदुहितांनी वेदांतील सूक्तें रचिलीं तर कित्येकींनीं उपनिषदातील तत्वज्ञानात भर घातली याचें स्मरण ठेवा गार्गी, अरुंधती, लोपामुद्रा, सुलभा, अहिल्या, अनुसूया, सीता, द्रौपदी, तारा, वृंदा वगैरे महिलांचीं नावें अजरामर का झालीं याचा विचार करा सांप्रत सरलादेवी घोसाल, रमाबाई रानडे, काशीबाई कानिट-कर, चिमणाबाईसाहेब गायकवाड, सरोजिनी नायडू यांच्यासारख्या साध्वींचीं नावें सर्वतोमुखीं का झालीं आहेत याचाही विचार करा. त्यांचें जीवनचारित्र्य समजून घेऊन आपली योग्यता वाढवा अहिल्याबाई होळकरीण, जिजा-बाई, मिराबाई, पन्नाबाई, मुक्ताबाई, जनाबाई अशा किती तरी साध्वींनीं तुमचें नांव मोठें होईल असें केलें आहे त्याच्याच तोडीच्या तुम्ही व्हा म्हणजे तुमच्या पोटीं ऋषि व ऋषिपत्न्या जन्मास येतील गृहिणी या नात्यानें तुमच्यावर आलेली जबाबदारी व तुमच्याकडे सोंपविलेलीं कामें अत्यंत महत्वाचीं आहेत तीं योग्य रीतीनें पार पाडा. आघाड्याचीं पानें, मुळें किंवा पंचगव्य चाखिलें आणि शेण, माती किंवा हळद लावून अष्टोत्तर वेळा स्नान केलें तरी तुमच्या आत्म्याला

सद्गति मिळणार नाहीं. ती केवळ सदाचरण, परोपकार, अंतर्बाह्य शुद्धता यांच्याच योगानें प्राप्त होईल. यासाठीं या पवित्र दिवशीं अरुंधतीसह सप्तर्षीस नमस्कार करून त्यांचा आशीर्वाद मागा म्हणजे तुमची खास उन्नति होईल.

ज्येष्ठागौरी.

भाद्रपद शुक्लपक्षांतील अनुराधा नक्षत्रावर गौरीचें आवाहन, ज्येष्ठा नक्षत्रावर पूजन व मूळ नक्षत्रावर विसर्जन करण्याचा सांप्रदाय महाराष्ट्र व दक्षिण हिंदुस्थानांत असून हा उत्सव ज्येष्ठागौरी किंवा महालक्ष्मी उत्सव या नांवानें प्रसिद्ध आहे. हा प्रचारांत येण्याचें कारण पुराणांत असें सांपडतें कीं पूर्वकालीं दैत्यांनीं देवांस अतिशय त्रास दिल्यामुळें स्त्रीमंडळीस आपलें सौभाग्य कसें कायम राहील याची धास्ती पडली. तेव्हां त्यांनीं एकत्र जमून या संकटांतून आपली मुक्तता होण्याबद्दल महालक्ष्मीस विनविण्याची तयारी केली. पुढें त्यांच्या विनंतीस मान देऊन त्या देवतेनें मत्त दैत्यांचा संहार करून आपल्या भक्तांस सुखी केलें. या तिच्या उपकाराचें स्मरण म्हणून हा उत्सव दरसाल साजरा केला जातो. हा उत्सव तीन दिवस चालतो. गणपत्युत्सवाच्या नंतर दोन तीन दिवसांतच गौरी बसवितात. बहुधा भाद्रपद शु. अष्टमीस हा उत्सव होत असतो. या तिथीस दुर्वाष्टमी असेंही म्हणतात. गौरीबरोबर गणपतिविसर्जन करण्याची पद्धति अनेक ठिकाणीं दृष्टीस पडते. विशेषतः स्त्रियांस हा सण फार प्रिय आहे. याचें कारण असें कीं महालक्ष्मीच्या पूजनानें आपण अखंड सौभाग्यवती होऊं असें त्यांस वाटतें. कांहीं ठिकाणीं पुरुषही हा सण पाळतात. दक्षिण हिंदुस्थानांत हे गौरी उत्सवाचे तीन दिवस मोठ्या आनंदांत घालविले जातात. गौरीपूजनाचे प्रकार देशपरत्वें भिन्न आहेत. कित्येक धातूच्या तर कित्येक मृत्तिकेच्या मूर्तींची आणि बरेच लोक तर कागदावरील गौरींच्या चित्रांची पूजा करीत असतात. ब्राह्मण वर्णांतील सर्वच लोक हा उत्सव पाळीत नाहींत. कित्येक भाद्रपद शु. तृतीयेच्या दिवशीं बसविलेल्या गौरीपुढेंच धायनें मांडून त्यांवर दिवे ठेवतात. या गौरीस वाहिलेलीं सौभाग्यद्रव्यें (कुंकू, फणी, पोत, बांगड्या वगैरे) वापरण्याची चाल कांहीं दाक्षिणात्य ब्राह्मणांत दृष्टीस पडते. तृतीय व चतुर्थवर्णांतील लोकांत या सणाचा प्रसार विशेष आहे. कांहीं ब्राह्मणांत या गौरीची पूजा करण्याची पद्धति पुढीलप्रमाणें आहे. कुंभाराकडून पांच नवीन मडकीं आणून त्यांतील एकांत धान्य घालतात व त्याच्याबरोबर पिंवळ्या रंगाचा एक दोरा, पांच खोबऱ्याच्या

वाट्या व पांच खारका त्या भांड्यांत घालतात. नंतर सर्व मडकीं एकावर एक रचून शिरोभागीं गौरीचा मुखवटा बसवितात. हा मुखवटा मातीचा, कागदाचा किंवा येळणीवर रंगानें चित्रित असा असतो. अशीच दुसरी एक गौरी करून तिच्याच शेजारीं बसवितात. तीन दिवस गौरीचीं गाणीं, पूजा, नाच वगैरे प्रकार चालतो. तिसऱ्या दिवशीं मडकीं उतरून स्त्रिया खारीक व खोबऱ्याचे तुकडे पिवळ्या रंगाच्या दोऱ्यांत सात गांठींतून बांधतात व गळ्यांत घालतात. असेच दोरे मुलाच्या गळ्यात बांधण्यासाठीं तयार केले जातात. पुढें शुभ दिवस पाहून ते दोरे दहीं व दूध यांत भिजवून शेतात पुरतात. कोकणपट्टींतील काहीं लोकांत— कोळी, मराठे वगैरे वर्गांतील—पुरुषमंडळीचे या दिवसांत मेळे निघत असून कित्येकांकडून कलालाच्या दुकानास उदार आश्रय मिळतो. कोळी लोकांच्या बायका वस्त्रालंकारांनीं मंडित होऊन गात व नाचत गौरीस नेऊन जलांत विसर्जन करितात. गौरीपाशीं धनधान्यसमृद्धि व दीर्घायुष्य मागणें, हाच या सणाचा विशिष्ट हेतु दिसतो. शक्तिपूजेच्या अनेक प्रकारांपैकीं ज्येष्ठागौरी हा एक प्रकार आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. धन्यधान्यसमृद्धि व दीर्घायुष्य मागणाऱ्या देवीच्या उपासकांनीं घातुक अशा दारूच्या व्यसनाधीन होऊन द्रव्याचा नाश करणें ह्यापेक्षां शोचनीय काय आहे? मुंबईंत गौरीउपासकाचा भरणा खालच्या वर्गात विशेष आहे. अशा लोकाना खरें धर्मरहस्य समजावून देऊन त्यांना ताळ्यावर आणण्याचा प्रयत्न ताडदेव येथें रहाणाऱ्या काहीं मंडळीकडून होत आहे, ही अत्यंत समाधानाची गोष्ट होय. ज्याच्यात असे हे अनीतीचे व अधर्माचे प्रकार चालू आहेत, त्यास प्रत्येक वर्षी हा उत्सव प्राप्त झाल्या वेळींच मद्यपानाविरुद्ध व्याख्यानें देऊन विशेष काहीं वळणार नाहीं. त्याचें अज्ञान घालविलें ह्मणजे सहजासहजीं त्याचे डोळे उघडून ते रस्त्यावर येतील. तेव्हा विद्याप्रसार होईल असे प्रयत्न अव्याहत चालवून मागसलेल्या लोकांस आपला खरा प्रगतीचा मार्ग कोणता हें समजेल असें केलें पाहिजे, ह्मणजे व्याख्यानाची आवश्यकता राहणार नाहीं.

वामनद्वादशी.

दशावतारांतील पाचवा जो वामन त्याच्या नांवानें भाद्रपद महिन्यांतील शुक्ल द्वादशी पाळली जाते. वामनावताराची कथा वामनपुराणांत अशी आढळते कीं, पूर्वकाली बली या नावाचा एक मोठा विख्यात चक्रवर्ति राजा होऊन गेला. तो प्रसिद्ध दैत्यकुलोत्पन्न विष्णुभक्त प्रल्हादाचा पुत्र होता; तथापि तो पाप-

भीरु व सदाचरणी असून त्याच्या दातृत्वाची कीर्ति दिगंतरीं पसरली होती. त्यानें आपल्या पराक्रमाच्या जोरावर अलोट संपत्ति मिळविली. त्याची सत्ता दशदिशांस प्रस्थापित होऊन त्याचे प्रजाजनही आनंदानें त्याच्या सत्तेखालीं सुख-समृद्धि भोगूं लागले. देवांसही तो त्रास देत नसल्यामुळें त्याच्याशीं युद्धास उभें राहण्यास योग्य कारण मिळेना. त्यासाठीं बळी राजाचें साम्राज्य कपटानें हरण करावें असा देवांनीं विचार ठरवून या कार्यासाठीं अदितीचा पुत्र जो वामन त्याची योजना केली. यानें ब्रह्मचाऱ्याचा वेष पत्करून तो बळीच्या यज्ञाच्या वेळीं समारंभांत हजर राहिला व तेथें त्यानें आपल्या विद्वत्तेनें त्या राजास चकित केलें. राजानें संतुष्ट होऊन 'तुला काय पाहिजे' असें विचारतांच 'मी त्रिपादभूमीची तेवढी याचना करितों' असें त्यानें उत्तर दिलें. बळीचा पुरोहित शुक्राचार्य यानें वामनाचें कपट जाणिलें व त्याला त्रिपादभूमि दान न देण्याबद्दल बळीस आग्रह केला; परंतु तत्पूर्वीच बळीनें आपण दान देतों असें वचन दिल्यामुळें तें तो परत घेईना. पुढें भूमिदान दिल्याबद्दल शास्त्रोक्तरीत्या वामनाच्या हातावर उदक सोडतांच वामनानें आपलें खरें विश्वरूप प्रगट केलें व दोन पावलांत सर्व भूमि व्यापून, तिसरें पाऊल कोठें ठेवूं असा बळीस प्रश्न केला; तेव्हां त्यानें आपलें शिर नम्र करितांच वामनानें त्याच्या मस्तकावर पाय ठेवून त्यास पाताळांत लोटून दिलें. बळीचें शील, त्याचा दानशूरपणा व सद्वर्तन पाहून वामनास संतोष झाला व मी तुझा द्वारपाल होऊन राहीन. असें त्यानें त्यास आश्वासन दिलें, अशी ही अपूर्व कथा आहे.

शास्त्रोक्त विधि व रूढि.

भाद्रपद शुक्ल एकादशीस उपोषित राहून माध्यान्हकालीं वामनाची पूजा करावी. रात्रीं त्याची अवतारकथा वाचावी. हरिकीर्तन, विष्णुनामस्मरण, भजन वगैरे प्रकारानें रात्रौ जागरण करून द्वादशीच्या दिवशीं त्याची पंचोपचारें पूजा केल्यावर ब्राह्मणास दान द्यावें. दहीं व दूध घालून भाज्याचें शिकाळें, छत्री, उपानह वगैरे दान द्यावें व पंक्तीस ब्राह्मण घेऊन भोजन करावें. याप्रमाणें एकादशी व द्वादशी हे दोन्ही दिवस विष्णुस्मरणांत घालवावे. या सणासंबंधानें रूढि पाहूं जातां महाराष्ट्रांत कांहीं वैष्णव सांप्रदायी ब्राह्मणांत मात्र तो प्रचलित असल्याचें दिसून येतें. मलबारांत हा उत्सव अत्यंत प्रेक्षणीय होतो. त्याला 'ओनम्' असें नांव आहे. मलबारांत त्या वेळीं वर्षाकाल संपून धनधान्याची सर्वत्र समृद्धि होते. घरांच्या

दरवाज्यांवर फुलांच्या माळा लोंबवून ती सुशोभित करण्यांत येतात. रात्रौ दीपोत्सव होतो. याच दिवशीं नवीन कपडे व भांडीं विकत घेण्याचाही तेथें परिपाठ आहे. हा उत्सव सर्व वर्णांचे व दर्जांचे लोक पाळतात. भोजनोत्तर लटक्या लढाईचा प्रेक्षणीय समारंभ होतो. हा पाहण्यासाठीं गांवांतील लोक एकाद्या सार्वजनिक जागीं एकत्र होतात. असुरांचें राज्य जाऊन देवांचें राज्य प्रस्थापित झाल्यावर प्रजेची सांपत्तिक स्थिति कशी काय झाली हें पाहण्यासाठीं या दिवशीं बळीराजा पृथ्वीवर येतो. आपलें वैभव त्याच्या दृष्टीस पडावें म्हणून हा उत्सव होत असतो अशी तेथील लोकांची समजूत आहे. सामान्यतः पाहूं गेल्यास हा दिवस कोणी सणाप्रमाणें मानीत नाहीं. पुराणें अस्तित्वांत आलीं तेव्हां अनेक

प्राचीन ऐतिहासिक गोष्टींचें रूपांतर

कसें झालें हें समजण्यास वामनावताराची गोष्ट हें एक उत्तम उदाहरण आहे. या कथानकाचा खरा व सरळ अर्थ असा आहे कीं, देवांच्या वतीनें वामनानें पुढें येऊन त्यांचें सर्व राज्य बळकावून बसलेल्या बळीपाशीं थोडीशी भूमि मागितली. बळी हा मनाचा उदार असल्यामुळें त्यानें देवांची विनंति मान्य करून त्यांना आपल्या राज्यांत आश्रय दिला; परंतु याचा परिणाम मात्र असा झाला कीं देवांनीं पाय पसरतां पसरतां बिचाऱ्या बळीची व त्याच्या दैत्यकुलाची स्वतःची म्हणून एक टीचभरही जमीन राहूं दिली नाहीं. देव व दैत्य किंवा सुर व असुर हे भाऊबंद असून त्यांच्यांत वारंवार लढाया होत. (यासंबंधाचें विवरण नृसिंहावताराच्या इतिहासांत आलेंच आहे.) बळी हा सद्धर्मनिष्ठ असून त्याची प्रजाही संतुष्ट व राजनिष्ठ असल्यामुळें तरवारीच्या जोरावर त्यास चित करणें देवपक्षाला शक्य नव्हतें. अशा प्रसंगीं राजनीतिशास्त्रांतील मार्गांपैकीं जो कपटाचा उपाय तो करून देवांनीं बळीस चकविलें व कालेंकरून आपला हेतु तडीस नेला. ही वेदकालापूर्वीची गोष्ट आहे. शतपथ ब्राह्मणांत या घडामोडीचें सरळ रीतीनें वर्णन दिलें आहे त्यावरून देखील वर दिलेल्या ऐतिहासिक पुराव्यास पुष्टी येते. त्यांत असें सांगितलें आहे कीं देव व दैत्य यांच्यांत लढाई जुंपून देवांचा पाडाव झाला. दैत्यांना वाटलें कीं यापुढें देव आपलें डोकें वर काढणार नाहींत. तेव्हां विष्णूनें लहान असें वामनरूप धारण करून असुरांपाशीं थोडी जमीन मागितली व दैत्यांनीं त्याच्या निवासाला पुरेल इतकी जमीन देण्याचें अभिवचन दिलें. पुढें विष्णूनें विराट रूप धारण करून सर्व विश्व व्यापून टाकिलें व त्यामुळें

सर्व देश देवांच्या ताब्यांत आला. ही गोष्ट घडून बराच काळ लोटल्यावर अस्तित्वांत आलेल्या वेदांत हीच गोष्ट निराळ्या रीतीनें सांगून विष्णूची तारीफ केली आहे. ऋग्वेदांत (मं. १-१५४-२ व ३) पुढील ऋचा सांपडतात—

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।
यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥
प्र विष्णवे शूषमेतु मन्म गिरिक्षित उरुगायाय वृष्णे ।
य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्थमेको विममे त्रिभिरित्पदेभिः ॥

अर्थ—विष्णूची त्याच्या पराक्रमामुळेंच फार स्तुति होत असते. गिरिकंदरीं राहून घोर प्रदेशांत संचार करणाऱ्या सिंहाप्रमाणें हा महापराक्रमी आहे. सर्वव्यापक अशा निरनिराळ्या तीन पावलांतच विश्वांतील सर्व भुवनें सहज मावली आहेत. हें मनोहर कवन विष्णूच्या कानावर जावो. प्रेमळ स्तुतीचा भोक्ता आणि ज्याचें यश सर्व जगतीतलावर पसरलें आहे असा हा वीर आहे. हें एकंदर विश्व इतकें अवाढव्य असून तें त्याच्या एकट्याच्या तीनच पावलांत मावून गेलें. मूळची गोष्ट ऐतिहासिक असून वेदगायकांनीं ती अभिमानपूर्वक गाइली; परंतु कालेंकरून अदिति व अदितिपुत्र यांचा मूळचा अर्थ जाऊन आकाश म्हणजे अदिति व अदितिपुत्र हाच वामन (विष्णु) म्हणजे सूर्य असा अर्थ होतांच त्रिपादांचा अर्थ उदय, मध्य व अस्त असा करण्यांत आला. असा हा वामनावताराच्या कथेचा इतिहास आहे. वामनानें बळीस पाताळांत लोटून दिलें याचा अर्थ इतकाच कीं त्याला राज्यभ्रष्ट करून आपल्या प्रदेशांतून हाकून लाविलें. तरी त्यानें त्याचें योग्य प्रकारें रक्षण केलें व त्याच्याप्रीत्यर्थ दरसाल दिवाळीच्या वेळीं महोत्सव करून त्याचें नांव चिरस्मरणीय होईल असें करण्याचेंही आश्वासन दिलें.

अशा या उत्सवास सध्यां सर्वथैव धार्मिक स्वरूप प्राप्त झालें आहे. ऐतिहासिक महत्वाची माहिती टिपून ठेवण्याची किंवा त्याचें महत्व जाणण्याची उपजत बुद्धि हिंदुलोकांत नाहीं असें कित्येक लोक म्हणतात पण हें खरें आहे असें म्हणतां येत नाहीं. एक गोष्ट मात्र लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे. ती ही कीं, जे प्रसंग धार्मिकदृष्ट्या महत्वाचे वाटले त्यांचीच योग्यता विशेष आहे. असें मानून त्यांचें टिपण तत्कालीन लेखकांनीं करून ठेविलें. पुराणें, महाभारत व रामायण हे तर इतिहास आहेत. त्यांतील प्रक्षिप्त व अतिशयोक्तीचा भाग वजा केला असतां त्यांत शुद्ध इतिहासच दिसून येणार आहे. वेदांतही आर्यांचा इतिहास आहे.

उपनिषदांवरून देखील तत्कालीन समाजाची कल्पना होते. येथील लोकांत अनेक कारणांवरून धार्मिक प्रवृत्तीच वृद्धिंगत झाल्यामुळें प्राचीन इतिहासास सर्वथैव धार्मिक वळण मिळालें. वामनद्वादशीसारखे ऐतिहासिक महत्वाचे दिवस निवळ धार्मिक उत्सव होऊन बसण्याचें कारण तरी हेंच आहे. या सणावरून

बोध काय घेतां येईल

हें पाहूं. हें सर्व विश्व जसें चमत्कारांनीं युक्त आहे तशाच या विश्वांत घडणाऱ्या गोष्टीही चमत्कारिक आहेत. पृथ्वीचा नकाशा व उपलब्ध असलेला जगाचा इतिहास यांचें विचारपूर्वक निरीक्षण केलें असतां असें दिसून येईल कीं प्राचीन कालापासून आजपावेतों जगांत हजारों घडामोडी झाल्या. राज्यतृष्णेच्या पायीं निरपराध्यांवर अनर्थ कोसळले. 'बळी तो कान पिळी' या न्यायानें मनगटाच्या जोरावर प्रबल लोकांनीं कमकुवत लोकांस पादाक्रांत केलें. अशांचा पाडाव करण्याकरितां कधीं युक्तीचा तर कधीं शक्तीचा उपयोग करणारे लोक पुढें आलेले आहेत. या पृथ्वीतलावर कधीं देवांचें तर कधीं दैत्यांचें राज्य झालें आहे; परंतु ज्यांच्यांत सत्वस्थपणा विशेष असून आपपरभाव कमी, सत्य, न्याय व समता यांच्याविषयीं पूर्णपणें आदर वसत आहे अशांची सत्ता सुखावह व स्थायिक झाली आहे. साम, दाम, दंड, भेद वगैरे सरळ व कुटिल प्रकारांचा सर्व देशांत प्रसंगानुसार अवलंब करण्यांत आला आहे. अवतार मानलेल्या वामनावर कुटिल नीतीचा आरोप करणारांनीं जगाच्या इतिहासाची छाननी करून पहावें म्हणजे त्यांना दिसून येईल कीं या आरोपापासून कोणतेंही राष्ट्र सुटलेलें नाहीं; परंतु कुटिल नीति ही कदाचित् तात्पुरती उपयुक्त असली तरी खरा राष्ट्राचा अभ्युदय शीलावर अवलंबून आहे. राजा व प्रजा सच्छील असल्यास राष्ट्राचें कल्याण होतें. बळी शीलवान होता परंतु त्याची प्रजा जे दैत्य ते आसुरी वृत्तीचे असून देवांस त्रास देण्यास कमी करीत नसत. याचा परिणाम त्यांना भोंवला. शीलवान बळीचें नांव अजरामर झालें, परंतु त्याच्या बळावर मत्त होऊन भलत्याच रीतीनें वागणाऱ्या दैत्यांचा शेवटीं निःपात झाला. हें जाणून प्रत्येकानें आसुरी वृत्तीचा त्याग केला पाहिजे. सदाचारसंपन्न होऊन देवत्व अंगीं येईल असे यत्न केले पाहिजेत. हाच उन्नतीचा मार्ग आहे. याच मार्गाचें सर्व साधु, ज्ञानी जन व सर्व महंत यांनीं अवलंबन केलें आहे. त्याच मार्गानें आम्हीं आर्यांनीही गेलें पाहिजे. इतकें जरी आपण वामनद्वादशीच्या उत्सवावरून शिकलों तरी हा उत्सव रूढ झाल्याचें सार्थक होईल.

अनंतचतुर्दशी.

अनंतचतुर्दशी हा सण नसून तें एक काम्य व्रत आहे. कुलाचार असला तर किंवा संकल्प केला तर मात्र तें आचरितात. या व्रताचा महिमा श्रीकृष्णानें युधिष्ठिराला कथन करून त्याजकडून हें व्रत करविलें असें महाभारतांत वर्णिलें आहे. या व्रताच्या उत्पत्तीविषयीं अशी कथा सांगितली आहे कीं पूर्वकाली सुमंतु नांवाच्या कोणा एका ब्राह्मणाला सुशीला नामक एक मुलगी होती. तिच्या सापत्न मातेनें तिजला सापत्नभावानें सतावून सोडल्यामुळें विवाहानंतर ती आपला पति जो कौंडिण्यऋषि त्याच्याबरोबर अरण्यांत निघून गेली. त्यावेळीं हें दंपत्य अत्यंत दारिद्र्यावस्थेंत काळ कंठीत होतें. पतीसह अरण्यांत हिंडत असतां कोणे एके समयीं कित्येक स्त्रिया लाल रंगाचीं वस्त्रें नेसून कलशपूजा करितांना सुशीलेच्या दृष्टीस पडल्या. तिनें त्यांजकडून तें व्रत समजावून घेऊन यथामति व भक्तिपूर्वक आचरिलें. त्याचें फळ वैभवाच्या रूपानें त्या दंपत्यास मिळालें. पुढें तिनें आपणास ऐश्वर्याची जोड देणाऱ्या अनंताप्रीत्यर्थ धारण केलेला १४ ग्रंथींनीं युक्त दोरा आपल्या पतीस दाखविला व अनंताच्या कृपेनें आपणास वैभव लाभलें असें ती ह्मणाली. हें तिचें भाषण कौंडिण्य ऋषीस रुचलें नाहीं. ऐश्वर्यप्राप्ति व्रताचरणावर अवलंबून नसून उद्योगानेंच आपणास ऐश्वर्याचा लाभ झाला असें त्यानें प्रतिपादिलें व आपल्या भाषणाच्या समर्थनार्थ तो अनंत-व्रताचा दोरा त्यानें अग्नींत फेंकून दिला. यामुळें त्याचें वैभव नष्ट झालें; तेव्हां त्यास अनंताचें सारखें वेड लागलें. अनंताचा लाभ व्हावा एतदर्थ तो रानोमाळ भटकत असतां उत्कृष्ट पक्व फलांनीं युक्त असा एक आम्रवृक्ष

असूनही त्याच्या जवळपास पक्षी फिरकत नाहींत असें त्याच्या नजरेस आलें. पुढें एक बैल व सवत्स धेनु भरपूर चारा असूनही तो खाण्यास तीं असमर्थ आहेत असें त्यास आढळलें. आणखी पुढें जात असता त्यास दोन सरोवरें दिसलीं; परंतु त्या जलाचा कोणी उपयोग करणारा त्यास दिसून येईना. नंतर त्यास एक हत्ती व एक गाढव असे पशु आढळले. या सर्व फळांस, सरोवरास व पशूंस त्यानें अनंताचा लाभ कसा होईल म्हणून विचारलें. तें त्यास सांगता येईना. शेवटीं हताश होऊन तो जमिनीवर धाडकन् पडताच भक्तिवश अनंत प्रकट झाला व तुला पूर्व वैभव प्राप्त होईल असें त्यानें त्यास वरदान दिलें. त्याच वेळीं त्यानें कौंडिण्यास असें सांगितलें कीं, " तुला वाटेंत भेटलेला आंबा हा एक वेदज्ञ ब्राह्मण असून विद्यादान न केल्यामुळें त्यास दुर्गति प्राप्त झाली. बैल हा पूर्वजन्मींचा दानधर्मपराङ्मुख धनिक आहे व स्वार्थापायीं परस्परांस दान देऊन मनाची समजूत करून घेणाऱ्या या दोन पूर्वजन्मींच्या बहिणी सरोवररूपानें आहेत. गाढव व हत्ती म्हणजे केवळ तुझे राग व गर्व होत. अशी कानउघाडणी झाल्यावर त्यानें अनंताची करुणा भाकतांच तो पुनः धनकनकसंपन्न झाला.

शास्त्रोक्त विधि व रूढि.

माध्यान्हीं सुशोभित मंडपाच्या ठायीं शुद्धोदकपूर्ण ताम्रकलश स्थापन करावा. त्यास दोन पंचे बांधावे व त्याजवर दर्भांचा शेष तयार करून ठेवावा. कलशावरील पूर्णपात्रांत मोहिनीसहित अनंताची प्रतिमा किंवा शालिग्राम स्थापन करून षोडशोपचारें पूजा करावी. तसेंच १४ ग्रंथींनीं युक्त रेशमी दोऱ्याची पूजा करावी. रात्रीं नृत्य, गीत, वाद्य, कथाश्रवण वगैरेंच्या योगानें अनंताची सेवा करून पूजा आटोपल्यावर ब्राह्मणांस पक्वान्नाचें वायन व दक्षिणा द्यावी. याप्रमाणें १४ वर्षे व्रत करावें, म्हणजे इच्छित हेतु तडीस जातात. अनंतव्रत शेषाप्रीत्यर्थ असून दक्षिण हिंदुस्थानांत वैष्णवमतानुयायी लोकांत त्याचा विशेष प्रसार आहे. बंगाल्यांतही हें व्रत आचरणारे लोक आहेत. परंतु तें कृष्णाप्रीत्यर्थ पाळलें जात असून या दिवशीं अनेक प्रकारचीं फळें व मिठाई कृष्णास अर्पण करण्यांत येतात. हें व्रत १४ वर्षे पाळल्यास विष्णुलोकाची प्राप्ति होते असें तेथील लोक समजतात. अलीकडे सत्यनारायणाचें माहात्म्य विशेष वाढलें असून महाराष्ट्र व गुर्जरदेशांत तें मान्य होत चाललें आहे. मुंबईंत तर सार्वजनिक सत्यनारायणापर्यंत मजल येऊन ठेपली आहे. सर्व

काम्य कर्मांचा त्याग

करून निष्काम बुद्धीनें जगांतील सर्व व्यवहार करावे असें सांगणारा श्रीकृष्ण जगांतील सुखदुःखांकडे समान वृत्तीनें पाहणाऱ्या धर्मराजाकरवीं हें व्रत करवितो हें तर संभवनीय नाहीं. महाभारतांत बराच प्रक्षिप्त भाग आहे त्यांतील हा अनंतव्रतासंबंधाचा भाग होय असें विद्वान् शोधकांचें मत आहे. केवळ मताचरणानें मनकामना सिद्ध व्हावयाची असती तर सात अक्षौहिणी सैन्याच्या मदतीनें स्वतः सारथ्य पतकरून श्रीकृष्णास पांडवांच्या वतीनें समरांगणावर आण्याचें कारण नव्हतें. हल्लींच्या काळीं अस्तित्वांत आलेल्या सत्यनारायण, सत्य विनायक वगैरे व्रतांसारखेंच अनंताचें व्रत आहे व त्याचा संबंध जसा तीं उपस्थित करणारांनीं पुराणकालास नेऊन भिडविला आहे तसाच अनंतव्रताचा संबंध श्रीकृष्णास लावून दिला आहे हें निर्विवाद होय. अशीं मतें कांहीं अंशीं ईश्वरावरची श्रद्धा कमी होण्यास व मनुष्यास बेहिंमत करण्यास कारणीभूत होतात. *कारण कीं नवसाप्रमाणें कार्यसिद्धि न झाल्यास मनुष्य ईश्वराच्या* शक्तीबद्दल सांशंक होतो. इतकेंच नव्हे तर तो दैववादी बनून दृढ प्रयत्नाचें महत्व विसरून जातो. आर्य म्हणविणारांनीं धर्माच्या बाबतींत निष्काम *भक्ति करण्याकडे व जेणेंकरून मन ईश्वरमय होईल अशीं कृत्यें करण्या*कडे आपलें लक्ष लाविलें पाहिजे. वरील कथानकांत सर्व असंबद्ध व प्राचीन तत्वज्ञानास न जुळणारीं अशीं जीं विधानें आहेत त्यांवरून या मताची कथा रचणारास कोणत्या तरी उपायानें या व्रताचें महत्व व तेंही प्रापंचिकदृष्टया दाखवावयाचें होतें हें सिद्ध होतें. पुनर्जन्मासंबंधाच्या सिद्धांताप्रमाणें जीवात्मा हा आंबा किंवा सरोवर होऊन पुनर्जन्म पावणें शक्य नाहीं. प्राणिकोटींतच त्याचा जन्म व्हावयाचा. तसेंच हत्तीस विशेषतः बुद्धिमत्तेची व गाढवास सहनशीलतेची उपमा साजेशी आहे. या कथानकांत त्यांची गर्व व राग यांच्याशीं तुलना केली आहे. पंचतंत्रांतील गोष्टींवरून जसा बोध घेणें शक्य आहे तसा या अनंतव्रताच्या कथेवरूनही घेतां येईल. तो म्हटला म्हणजे अनंताच्या कृपाप्रसादाशिवाय जगांतील कोणत्याही स्थिरचर पदार्थास पूर्णावस्था *प्राप्त होणें शक्य नाहीं हा होय.* आंब्यांतील माधुर्य अनंताच्या कृपेनें प्राप्त होतें. सरोवराचा जन्म प्राप्त होणाऱ्या बहिणींनीं परोपकार व सद्धर्माची खरी दिशा कोणती हें जाणलें असतें तर त्या निरुपयोगी जलाशय होऊन पडल्या नसत्या,

ईश्वरावर भाव नसतां केलेल्या काम्य कर्मांचें फळ त्यांना अशा रीतीनें लाभलें. अंगीं विद्वत्ता असून जो मनुष्य

> जितकें कांहीं आपणास ठावें । तितकें हळूहळू शिकवावें ।
> शहाणे करूनि सोडावे । सकल जन ॥

हें समर्थांनीं दाखवून दिलेलें व्रत आचरणार नाहीं, त्याची दशा वर सांगितलेल्या बैलाप्रमाणें व्हावयाची. अनंताचा वास सर्वत्र आहे व त्याच्या कृपाप्रसादानेंच सर्व जग चाललें असून ज्याच्यांत उत्तम गुण दृग्गोचर होत नाहींत त्याच्यात अनंत किंवा ईश्वर वाणलेला नाहीं असें समजावें, असें हें अनंतव्रत सांगत आहे.

अनंतव्रताचा दोरा बांधणारांनीं दुसरी एक गोष्ट ध्यानांत वागविण्याजोगी आहे ती ही कीं, अनंत हा परमेश्वर असून सर्व स्थिरचर पदार्थांचा नाश झाला तरी शेवटीं जें शेष किंवा शिल्लक राहील त्या कालरूपी शेषाच्या ठायीं त्याचें या मताच्या वेळीं अधिष्ठान करण्यांत येत असतें. अनंताचा दोरा हा त्याची अद्भुत शक्ति दर्शवीत असून त्या शक्तीच्या सूत्रावर हिंदुधर्मानें मानलेलीं १४ भुवनें ग्रंथिरूपानें मण्याप्रमाणें ग्रथित केलीं आहेत. अशा या परमसमर्थ अनंताची आठवण सदासर्वदा राहण्यासाठीं व्रतस्थ होऊन हातांत यज्ञकंकणाप्रमाणें बांधलेल्या दोऱ्यास साजेल अशा रीतीनें वागण्याचा प्रत्येक अनंतव्रताच्या उपासकानें यत्न केला पाहिजे. ह्मणजे कालातीत जो अनंत त्याच्यांतच तो मिलिंदायमान होऊन जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून कायमचा चुकेल. अर्थात् त्याला परमपदाची प्राप्ति होईल.

महालय पक्ष.

प्रत्येक भाद्रपद महिन्याचा कृष्णपक्ष पितृकार्यास अत्यंत योग्य आहे असें शास्त्रकारांनीं ठरविलें. सध्यां पितृपक्ष किंवा महालयपक्ष या नांवानें तो ओळखिला जातो. हिंदुधर्माची उभारणी पितृभक्तीच्या पायावर झाली असून त्याच्या दिव्य मंदिराची रचना करणारांनीं सूक्ष्म विचार करून आमच्या कर्तव्याकर्तव्याची दिशा ठरवून टाकिली आहे. देहाव्यतिरिक्त शाश्वत व निर्लेप जो आत्मा त्याची सत्ता व मरणोत्तर त्याचें स्थित्यंतर या कल्पनांवर अनेक संस्कार अस्तित्वांत आले. हिंदु व पारशी धर्मांत प्रचलित असलेले अंत्येष्टि संस्कार, त्यानंतर करण्यांत

येणाऱ्या क्रिया, श्राद्धकल्प हे सर्व वरील कल्पनेमुळेंच रूढ झाले. देहाव्यतिरिक्त आत्मा असा कोणी नाहीं असें धर्माचें मत झाल्यास सहजच असे संस्कार रूढ होणें शक्य नाहीं. पुनर्जन्मावर विश्वास न ठेवणाऱ्या ख्रिस्ती व महंमदी धर्मांत श्राद्धासारखे धर्मविधि प्रचलित नाहींत. हिंदुधर्म पुनर्जन्माचें विश्वासानें प्रतिपादन करीत असून मरणोत्तर जीवात्म्यास कर्मानुसार उत्तम, मध्यम किंवा कनिष्ठ योनींत जन्म प्राप्त होतो; तसेंच बऱ्यावाईट कर्माप्रमाणें त्याला स्वर्ग किंवा नरकवास घडतो असें सांगत आहे. 'क्षीणे पुण्ये मर्त्ये लोकं विशंति' या न्यायानें पुण्याचा संचय हाच स्वर्गांत जाण्यास व तेथें रहाण्यास साधनीभूत असून त्याचा व्यय होतांच प्राणी मृत्युलोकावर जन्म घेतो असें गीतावाक्य आहे. स्वर्गांत चढणें किंवा मृत्युलोकीं उतरणें या मार्गाला उपनिषद्कारांनीं **पितृयान** असें नांव दिलें असून ज्या मार्गानें जीव जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून कायमचा मुक्त होतो त्याला **देवयान** असें नांव आहे. या

देवयान व पितृयानांसंबंधी माहिती

छांदोग्य, बृहदारण्यक, मुंडक वगैरे उपनिषदांत व गीता, भागवत वगैरे प्राचीन व अर्वाचीन ग्रंथांत मिळते. बृहदारण्यकोपनिषदांत ती बऱ्याच विस्तारानें दिली आहे. देवयान या अर्थी प्रकाशाचा भाव दाखविला आहे. देवयान या शब्दाच्या जोडीचे शब्द १ देवपथ, २ ब्रह्मपथ, ३ सूर्यमार्ग, ४ विरजमार्ग, ५ ज्ञानमार्ग, ६ विशुन्मार्ग, ७ अर्चरादि मार्ग, ८ निवृत्तिमार्ग व ९ श्रेयमार्ग हे होत. पितृयान हा प्रकाशाचा अभाव किंवा अज्ञान यांचा द्योतक असून याच्या जोडीचे शब्द १ धूममार्ग, २ चंद्रमार्ग, ३ कर्ममार्ग, ४ पितृपंथ, ५ संसृतिमार्ग, ६ प्रेयमार्ग व ७ प्रवृत्तिमार्ग हे होत. या दोन मार्गांचा अवलंब केल्यानें भिन्न फळें प्राप्त होतात. ब्रह्माची उपासना केल्याच्या योगानें देवयान मार्गाची प्राप्ति होत असून तो पायरीपायरीनें क्रमून जावें लागतें. अग्नि, तेज, दिवस, शुक्लपक्ष, उत्तरायणाचे सहा महिने, देवलोक, आदित्यलोक, चंद्रलोक, विद्युल्लोक व शेवटीं ब्रह्मलोक असे हे देवयानाचे टप्पे आहेत. शेवटच्या टप्प्याला पोहोंचलेला ब्रह्मज्ञानी पुरुष पुनर्जन्म पावत नाहीं. पितृयान मार्गाचा अवलंब करणारे धूमलोक, रात्र, कृष्णपक्ष, दक्षिणायनाचे सहा महिने, पितृलोक, आकाश व शेवटीं चंद्रलोक येथें जाऊन पोहोंचतात. जीवात्मे चंद्रलोकावर पोहोंचल्यानंतर तेथून ते स्वर्गास जातात. तेथें पुण्याचा सांठा संपतांच खालीं उतरतां उतरतां

स्वर्गातून चद्रलोक, तेथून आकाश, वायुलोक, मेघ, वृष्टिजल, वनस्पति, अन्न, तेथून पिंडरूपानें पुनर्जन्म या रीतीनें पुनः जन्म पावतात असा हा प्रवृत्तिमार्ग आहे या लोकाचीं नावें भिन्न भिन्न प्रकारचीं आढळतात. तरी सामान्यत, वरील विवरण विशेष मान्य झालेलें दिसतें चद्रलोकावर पितर पोहोंचल्यानतर ते तेथील अमृतान्न सेवन करून निर्वाह करीत असतात. हें अमृतान्न चद्रकले-बरोबर कृष्णपक्षांत क्षीण होत जातें त्यासाठीं कृष्णपक्षात येथून त्याच्या वशजानीं अन्न पोहोंचवावें एतदर्थ श्राद्धाची व पिंडोदकाची योजना आहे. अमावास्येस तर पितृकार्य अवश्य केलें पाहिजे असें शास्त्र सागतें. मनुष्य मेल्यानतर एका वर्षानें चद्रलोकास जाऊन पोहोंचतो तोंवर्यंत जीवात्म्याला अन्नोदकाचा लाभ व्हावा एतदर्थ वर्षभर मृताच्या नावानें श्राद्ध करावें लागतें (गरुड पुराण). वर्षानंतर मृत जीव पितृस्वरूप होतो.

श्राद्धाचे काल

निरानिराळे सागितले आहेत. यासबधीं विष्णुपुराणात दिलेली माहिती (३–अ १४.) अशी आहे कीं प्रत्येक अमावास्येस व अष्टकाच्या दिवशीं श्राद्ध करावें याशिवाय योग्य द्रव्यें व सत्पात्र ब्राह्मणाचा लाभ झाला असता, व्यतिपात, अयनसक्राति, विषुव सक्रांति, चद्रसूर्यग्रहण, प्रत्येक सक्राति असे योग आल्यावेळीं श्राद्ध करावें अमावास्येस पुष्य, आर्द्रा, पुनर्वसु वगैरे नक्षत्राचा योग असतां केलेल्या श्राद्धाच्या योगानें पितर विशेष तृप्त होतात वैशाख शु. ३, कार्तिक शु ९, भाद्रपद व. १३ व माघ अमावास्या या चार तिथी युगादि सज्ञक असून त्या वेळीं श्राद्ध करणें अत्यत श्रेयस्कर आहे भाद्रपद कृष्णपक्षातील मघा नक्षत्रास केलेल्या श्राद्धानें पितर विशेष तृप्त होतात. भाद्रपद कृष्ण पक्षात प्रत्येक दिवशीं पितराप्रीत्यर्थ श्राद्ध करावें, कारण त्या वेळीं सर्व पितर यमलोकांतून पृथ्वीवर उतरतात असें शास्त्रात सागितलें आहे. 'दिने दिने गया तुल्यम् ' या न्यायानें प्रत्येक दिवशीं केलेलें श्राद्धकार्य गयाक्षेत्रीं केलेल्या पितृकार्यासमान पुण्यप्रद आहे, परतु प्रत्येक दिवशीं अशी श्राद्धें न करितां ज्या तिथीस आपला पिता निवर्तला असेल त्याच तिथीस महालय श्राद्ध उरकण्याचा परिपाठ आहे तरी अमावास्येस सर्व वर्णांचे लोक पितरांप्रीत्यर्थ वायसबलि देतात. श्राद्धकालीं शुद्ध अतःकरण, पवित्र द्रव्य, प्रशस्त काल, निर्दोष विधि, शास्त्रोक्त सत्पात्र ब्राह्मण व उत्कृष्ट प्रकारची भक्ति यांच्या योगानें मनुष्यास

हेतु एकीकडे राहून या बाबीस हल्लीं फार विलक्षण स्वरूप प्राप्त झालें आहे. मृत्यूची पर्वा बाळगूं नये व बाट़ही नये असें ज्या आर्यांनीं सांगितलें, त्यांच्याच वंशजानीं श्राद्ध व अंत्येष्टीसारख्या संस्कारास भयंकर रूप प्राप्त करून दिल्यामुळें मूळ हेतु सिद्धीस जात नाहीं. या दिशेनें अवश्य ती सुधारणा करून हे संस्कार साधे, उपाधिविरहित व उच्च दर्जाचे असे केले पाहिजेत. पितरांस सतुष्ट करण्यास श्रद्धापूर्वक त्यांच्या मृत्युतिथीच्या दिवशीं केलेला नमस्कारही पुरे होतो हें ध्यानात ठेवण्याजोगें आहे. मुळीं श्राद्ध याचा अर्थ 'श्रद्धेनें दिलेलें' (श्रद्धया दीयते) असा आहे. तेव्हां ज्यांनीं आपणास जन्म दिला, ज्यांच्या कृपेमुळें आपण लहानाचे मोठे झालों, ज्यांनीं आमच्या कल्याणासाठीं स्वतःच्या स्वार्थांचा त्याग केला, त्या पितरांबद्दल अंत:करणात आदर बाळगून त्यांच्या प्रीत्यर्थ सत्पात्रीं यथाशक्ति दानधर्म करणें हेंच श्राद्ध होय. त्यांचें नाव मोठें होईल असें वर्तन ठेवणें यालाच पिंडदान व तिलतर्पण असें आपण म्हणू.

आश्विन महिना.

आश्विन हा पावसाळ्यांतील शेवटचा महिना असून यात पाळावयाचे जे उत्सव आहेत त्या सर्वांस ऋतुपरत्वें वर्षाकालोत्सवाचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे. या महिन्यांत दशमी, एकादशी किंवा पौर्णिमा यातून कोणत्याही दिवशीं कार्तिक स्नानारंभ करून पाहाटे दोन घटिका रात्र शेष राहिल्यानतर तीर्थादिक ठिकाणीं एक महिना कार्तिक स्नान करावें असें धर्मसिंधूत सागितलें आहे. या महिन्यातील महत्वाचे उत्सव म्हटले म्हणजे **दसरा, कोजागरीपौर्णिमा व दीपावली** हे होत.

नवरात्रमहोत्सव.

अनाऽऽचारेण मालिन्यं अत्याचारेण मूर्खता ॥
विचाराऽऽचारयोर्योगः सदाचारः स उच्यते ॥

मार्कंडेय पुराणातर्गत देवीमाहात्म्यात असें सागितलें आहे कीं जगात जेव्हां तामसी व क्रूर वृत्तीचे लोक प्रबल होऊन सात्विक, उदारमनस्क व शांतचित्त

जनांस त्रास देऊं लागतात, तेव्हां त्यांच्या हातून सज्जनांची सुटका करून त्यांस पुनः सुखासनावर बसविण्यासाठीं परमसमर्थ अशी शक्तिदेवी पुनःपुनः अवतीर्ण होते. असे हे देवीचे अवतार अनेक झाले व तिनें केलेल्या महत्कृत्यांची तारीफ करून भक्तजनांनीं जेव्हां आपल्या अंतःकरणांतील प्रेम व आदर प्रशंसापर शब्दांत व्यक्त केला, तेव्हां एके प्रसंगीं देवीनें असें अभयवचन दिलें कीं, "भक्त हो ! मी तुमच्या संरक्षणासाठीं सदैव तत्पर राहीन. संकटकाळीं अनन्यभावानें मला शरण येतांच मी प्रगट होऊन तुम्हांस दुःखमुक्त करीन. मीं तुमच्यावर सदा प्रसन्न असावें म्हणून प्रत्येक आश्विन शुक्ल प्रतिपदेपासून नऊ दिवस घटपूजा, होमहवन वगैरे प्रकारांनीं माझें पूजन करावें. माझ्यावर अचल निष्ठा ठेवून संकटसमयीं जे माझी करुणा भाकतील त्यांच्या सुखासाठीं मी सदैव जपत राहीन." यावरून नवरात्र पाळण्याची रूढि प्रचारांत आली.

शास्त्रोक्त विधि.

देवीनवरात्रोत्सव करण्याचा अधिकार सर्व मानवजातीस आहे. यासंबंधानें शास्त्रकारांनीं वर्ण किंवा लिंगभेद ठेवलेला नाहीं. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र व म्लेंच्छ या सर्वांस हा उत्सव करण्याविषयीं शास्त्र-संमति असून वर्णभेदपरत्वें तो करण्याचे विधि मात्र भिन्न आहेत. ब्राह्मणांनीं सात्विक, इतर द्विजांनीं (मद्यमांसार्पणयुक्त) राजस, शूद्र व म्लेंच्छ यांनी मंत्रहीन तामस पूजा करावी. प्रतिपदेच्या दिवशीं घटस्थापना केल्यावर नवमीपर्यंत सप्तशतीचा जप, देवीभागवतश्रवण, अखंडदीप, पुष्पमालासमर्पण, उपोषण, नक्त किंवा एकभुक्तव्रत, सुवासिनी व कुमारिका यांस भोजन व त्यांची पूजा, शेवटच्या दिवशीं होमहवन व बलीसमर्पण वगैरे कृत्यें नवरात्रांत करून देवीस संतुष्ट करावें. घटाशेजारीं नवधान्यें रुजत घालून त्यांचें विसर्जन केल्यावर त्यांचे रोपे प्रसादादाखल शिरीं धारण करावे. पंचमीच्या दिवशीं उपांगललिता देवीचें व्रत करावें. मूळनक्षत्रीं सरस्वतीचें आवाहन, पूर्वाषाढाच्या ठिकाणीं पूजा, उत्तराषाढा नक्षत्रीं बलिदान आणि श्रवण नक्षत्रीं विसर्जन करावें. आश्विन शुक्ल अष्टमीला व नवमीला महातिथि मानितात. देवीनवरात्राचा जो विधि शास्त्रांत सांगितला आहे तदनुसार जरी हा उत्सव सर्वत्र पाळण्यांत येत नाहीं तरी सामान्यतः सबंध हिंदुस्थानांत प्रत्येक कुलांत या दिवसांत कांहीं ना कांहीं पूजनात्मक कृत्य असतें. कुलाचाराप्रमाणें हें कृत्य सात्विक किंवा राजस असतें. सर्व देवींच्या देवालयांतून नवरात्रांत मोठा उत्सव चालतो. त्यांतही

कलकत्त्यांतील दुर्गापूजनोत्सव

या दिवसांत प्रचंड प्रमाणावर होत असतो प्रतिपदेपासून पौर्णिमेपर्यंत हा उत्सव चालत असून त्या वेळीं आबालवृद्ध त्यांत गढून गेलेले असतात. हा बंगालचा राष्ट्रीय महोत्सव आहे असें ह्मणता येईल. दुर्गापूजा करणें हा बहुतेक लोकांचा कुलाचार आहेच. त्याबाहेर कित्येक जण नव्यानें संकल्प करून नवरात्रव्रत आचरीत असतात. देवघरांत देवीची प्रतिमा व घट स्थापन करून त्याची मोठ्या थाटमाटानें पूजा चाललेली असते घरोघर नृत्य, गीत, पूजा, कीर्तनें होत असतात तीं पाहण्यासाठीं हजारों देवीभक्त रात्रभर गल्लीकुचींतून फिरत असलेले दृष्टीस पडतात. देवीच्या देवालयात वाद्य, नृत्य, गीत, आंदोलन, ललित, खेळ, दीपोत्सव वगैरेंच्या योगानें सर्व वातावरण उल्हासानें भरून जातें कलकत्त्यांतील दुर्गापूजनोत्सव अवर्णनीय आहे शेवटच्या तीन दिवशीं रात्रौ महापूजेचा समारंभ होतो तेव्हां दिव्यांच्या लखलखाटामुळें व माणसांच्या गर्दीमुळें रात्रीचा भासच होत नाहीं. 'कालिमातेचा विजय असो' या अर्थाच्या घोषानें आकाश दुमदुमून जातें ढोल व नगारे यांचा ध्वनि सर्वत्र कानीं पडत असल्यामुळें एकादा अपरिचित या वेळीं आल्यास सर्व गांव रणकल्लोळांत गुंतला आहे कीं काय असा त्यास भास होण्याचा संभव असतो. या उत्सवाच्या प्रसंगीं उचनीच भावना लयास जात असून सर्व लहानथोर, स्त्रिया व पुरुष, राव व रंक, ब्राह्मण व महार आपण सर्व एकाच कालिमातेचीं लेंकरें आहों असें मानून त्या देवीपुढें आपलें शिर नमवितात. या उत्सवात जो हिंसेचा व अनाचाराचा प्रकार शिरला आहे तो काढून टाकून देवीस त्या जगज्जननीचें सौम्य व प्रेमळ स्वरूप दिल्यास किती उत्तम होईल बरें? दुर्गापूजनानंतर लवकरच ह्मणजे पौर्णिमेच्या दिवशीं कालिपूजा किंवा **श्यामापूजनोत्सव** होत असतो या देवीचें रूप अत्यंत भयप्रद आहे ती रुधिरप्रिया आहे असें मानून या दिवशीं निरनिराळ्या पशूंचे बलि तिला अर्पण करण्यात येतात मद्यमांसाची रेल्वेल असते. दुसऱ्या दिवशीं कालीची मूर्ति जलांत विसर्जन केली जाते श्यामापूजेनंतर सुमारें दहा दिवसांनीं दुर्गेप्रीत्यर्थ **जगद्धात्रीपूजा** केली जाते. जगाची पोषक शक्ति ह्मणून तिला जगद्धात्री हें नांव प्राप्त झालें. लाल वस्त्रें परिधान केलेल्या या सिंहारूढ देवीसमोर अनेक उत्सव चालतात. मूर्तीसमोर नग्न नाचल्यानें संतानप्राप्ति होते अशी भाविक हिंदूंची समजूत असल्यामुळें नृत्याचा विलक्षण प्रकार तेथें

चालत असतो असें सांगतात. जगद्धात्रीच्या पूजनाचें फल चतुर्विध पुरुषार्थप्राप्ति हें आहे असें भाविक जनांचें मत आहे. पौर्णिमेस लक्ष्मीपूजनोत्सव होत असून तो दिवस कोजागरी पौर्णिमा या नांवानें प्रसिद्ध आहे. (दक्षिण हिंदुस्थानांत लक्ष्मीपूजन आश्विन अमावास्येस होतें.) धान्याच्या कोठारास तांबडा रंग लावून त्याला लहानसें वस्त्र अर्पण करितात. या वेळीं पूजादिक उपचारही होत असतात. या दिवशीं रात्रौ जागणारांस मात्र लक्ष्मी प्रसन्न होते असें मानून पत्ते किंवा जुगार खेळत जागत बसण्याची रूढि बंगाल्यांत आहे. या एकंदर विवेचनावरून असें दिसून येईल कीं, या नवरात्राच्या दिवसांत शक्तीची निरनिराळया स्वरूपांत पूजा करण्यांत येते. **जगज्जननी** म्हणून उपांगललितेची, **पालनपोषण करणारी** एतदर्थ जगद्धात्रीची, **संपत्तिदायिनी** अतएव लक्ष्मीची, **विद्यादायिनी** म्हणून सरस्वतीची आणि **संहारकर्ती** म्हणून कालीची याप्रमाणें पूजाविधि असतात. अशा रीतीनें सर्वसमर्थ मानलेल्या या देवीच्या उपासनेच्या पंथाला

शाक्त पंथ

असें म्हणतात. त्यासंबंधाची माहिती पुढीलप्रमाणें आहे. शाक्त पंथांत दोन पक्ष आहेत. एका पक्षाचे लोक सात्विक पद्धतीनें शक्तीचें अर्चन करीत असून तिचें स्वरूपही शांत व प्रेमळ असल्याचें मानतात. हा पक्ष दक्षिणमार्गी, उत्तरकौलिक, समयिन् वगैरे नांवांनी प्रसिद्ध आहे. दुसऱ्या मतास तंत्रमार्ग, आगम, मंत्रशास्त्र, पूर्वकौल, वाममार्ग, उपासना वगैरे नांवें असून यांचे शक्त्युपासनेचे विधि अवैदिक व इतर्‍या आर्यधर्मास असम्मत असे आहेत. या पंथाची स्थापना नाथजोगी नांवाच्या कोणा इसमांनी केली. त्यांनीं यासंबंधीं शिवपार्वती संवादरूप अनेक ग्रंथ लिहिले. त्यांस तंत्र असें म्हणतात. त्यांत पूजा, न्यास, मुद्रा, बीजाचे मंत्र वगैरे अनेक विधि लिहिले असून त्यांच्या देवतांस दशमहाविद्या म्हणतात. या देवींची नांवें पुढीलप्रमाणें आहेत–१ श्यामा (काली), २ तारा, ३ त्रिपुरा, ४ बगलामुखी, ५ छिन्नमस्तका, ६ मातंगी, ७ धूमावती, ८ भैरवी, ९ महाविद्या व १० भुवनेश्वरी. यांशिवाय तिच्या गुणवैशिष्टयामुळें व तिनें निरनिराळ्या कारणांस्तव घेतलेल्या अवतारांमुळें त्रिपुरसुंदरी, ललिता, शांता दुर्गा, महिषासुरमर्दिनी, चंडी, चामुंडी वगैरे किती तरी नांवांनी ती प्रख्यात झाली आहे. त्यांची पूजा, पटलें, मंत्र, सहस्रनाम, पद्धति, बीजें, कवचें,

न्यास, मुद्रा, होम, बलि वगैरे अनेक विधि आहेत. हिंदुधर्मात निंद्य मानलेल्या मद्यमांसाशिवाय हे विधि पूर्ण होत नाहीत. तांत्रिक मतास अनुसरून कोणीं उत्पन्न केलेलें देवीमाहात्म्य हा ग्रंथ प्रमाण मानून त्याचें पठण व श्रवण, सप्तशतीचा चंडिपाठ हीं कृत्यें नवरात्रांत करण्यांत येतात. ह्या माहात्म्यांतील रुधिराध्याय हा तर क्रूर प्रवृत्तीची परमावधि दर्शवीत आहे. शाक्तांनीं आपल्या कल्पित देवांमध्यें अनेक भैरव असल्याचें मानिलें असून त्यांच्या अनेक देवी किंवा भैरवीही कल्पिल्या आहेत. शाक्तलोक स्त्रियांस शक्ति व पुरुषांस वीर किंवा भैरव म्हणतात व प्रत्यक्ष स्त्रीची पूजा अश्लील विधीनें करीत असतात. देवीची कृपा संपादन करण्यासाठीं कित्येक मोठीं उग्र अनुष्ठानें करावयाचीं असतात. प्रेतावर आसन मांडून बसणें, हाडांदांताच्या माळा घालणें वगैरे विधींचें वर्णन करण्यास आमची लेखणी धजत नाहीं. तांत्रिकांची कालगणना, पंचांग, श्राद्ध, अंत्येष्टि वगैरे सर्व विधि वैदिकांच्या पद्धतीहून भिन्न आहेत. त्यांच्यांत यंत्रें पुष्कळ असून त्यांत श्रीचक्र हें श्रेष्ठ आहे. हीं यंत्रें शालिग्रामशीलेवर, भूर्जपत्रावर किंवा स्फटिकावर तयार केलेलीं असतात. तीं काशी व काश्मीर येथें मिळतात. त्यांच्या धारणानें आधिव्याधि नाहींशा होऊन सर्व मनकामना सिद्ध होतात असें मानणारे हिंदु थोडेथोडके नाहींत. जे या मताचे नाहींत त्यांस कंटक किंवा पशु ही संज्ञा दिलेली असते; व जे त्यांत नव्यानें प्रवेश करतात त्यांस पूर्णाभिषेक किंवा पट्टाभिषेक करण्यांत येतो. सर्व तांत्रिक लोक आपल्या अंगीं अद्भुत सामर्थ्य असल्यानें सांगतात. जारण, मारण, उच्चाटण, शत्रुनाश, वशीकरण, मोहन, सैन्यस्तंभन, मेघस्तंभन, बुद्धिस्तंभन, सर्पनिवारण, रोगनिवारण वगैरे अद्भुत कृत्यें आपण करूं शकतों असें शक्त्युपासक सांगत असल्यामुळें त्यांच्या शब्दावर विश्वास ठेवून कित्येक भाविक व भोळे लोक आपल्या जन्माचें मातेरें करून घेतात. शक्तिपूजेप्रीत्यर्थ भैरवी चक्र उत्पन्न करण्याची कल्पित महाभैरव जो शिव त्यासंबंधीं केल्या जाणाऱ्या लिंगपूजेवरून निघाली हें निर्विवाद आहे. यासंबंधाचें विशेष स्पष्टीकरण शिष्टसम्मत होणार नाहीं म्हणून तें केलेलें नाहीं एवढेंच येथें सुचवितों. एकंदरीत शाक्तमत वेदास, सामाजिक नीतीस किंवा सुविचारास धरून नाहीं असें विचारी जनांचें मत आहे. शाक्त यावरून आलेला छाकटा हा शब्द या पंथाचें हीनत्व दर्शविण्यास पुरेसा आहे असें ते म्हणतात वाममार्गाचे अनुयायी जात किंवा वर्णभेद पाळीत नाहींत. भैरवी चक्राची पूजा चालू असतां तर सबगोलंकार होत असतो. वारांगना, रजस्वला स्त्री, महारीण,

मांगीण यांचें उच्छिष्ट सेवन करणें ह्मणजे तीर्थाचें दर्शन घेण्याइतकें पवित्र व पुण्यकारक आहे असें त्यांचें मत आहे. असा हा भयंकर सांप्रदाय बंगाल, नेपाळ, काश्मीर, द्रविड, मलबार, महाराष्ट्र व कर्नाटक या प्रांतांत कमी अधिक प्रमाणांत चालू आहे. शाक्तांचे बीभत्स, क्रूर व किळसवाणे पूजाविधि सरकारी कायद्याच्या भीतीमुळें गुप्तपणें चाललेले असतात. या उपासकांत ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र आणि कांहीं म्लेंच्छांचा भरणा असून ते मंत्रसामर्थ्याच्या योगानें आपण अद्भुत कृत्यें करूं असें सांगतात व फसवेगिरीच्या धंद्यावर निर्वाह करतात. बंगाल्यांतील ओझे ब्राह्मण भयंकर शाक्त आहेत. '**कलौ चंडि विनायकौ; चतुर्वर्गाय चंडिका**' असें ते सांगतात. *ज्याप्रमाणें बौद्ध, जैन वगैरे धर्मांचा परिणाम प्राचीनकाली हिंदुधर्मावर झाला व सध्यां ख्रिस्तीधर्माचा होत आहे त्याचप्रमाणें*

तंत्रशास्त्राचा वैदिक धर्मावर परिणाम

झालाच. वेदकालानंतर ब्राह्मणें अस्तित्वांत आलीं त्या वेळींच मंत्रांत शक्ति आहे ही समजूत उत्पन्न झाली होती. ह्मणून निरनिराळ्या कर्मांचीं भिन्न भिन्न फळें सांगण्यांत आलीं. याच पायावर तंत्रकारांनीं निरनिराळ्या मंत्राची उभारणी केली. वैदिकांसही हे मंत्र पटले. यामुळें वैदिक कर्माचरणांत अनेक तांत्रिक मंत्रांचा व देवतांचा समावेश करण्यांत आला. संध्येंतील आसनविधि, मुद्रा, अर्घ्य, तसाच कुंडमंडपविधि यांचा उगम तंत्रांपासून झाला आहे; महारुद्र वगैरे जें वैदिक कर्म त्यांतही तांत्रिक भाग आहे, आणि बलिदान हेंही तांत्रिक आहे. न्यास, यंत्रपूजन, हं, ह्रीं ह्रां, रं, क्लीं, वं, सं, हूं, फ्लीं, क्रूं, क्रौं, स्त्रं, कं, चं, टं, थं वगैरे बीजांचा उच्चार करून देवाच्या मूर्तीत जीव भरण्याचा प्राणप्रतिष्ठाविधि, भस्म व ताईत धारणें हीं सर्व वैदिकांनीं तंत्रांतून घेतलीं. कालभैरव, कपालभैरव, चंडभैरव व इतर कित्येक मंत्रशास्त्राच्या देवतांची पूजा आर्यांच्या देवालयांत व देव्हाऱ्यांत होऊं लागली. *आर्यांनीं याप्रमाणें तंत्रमार्गाचा स्वीकार करण्याचें एक कारण असें दिसतें कीं प्राचीनकालीं विश्वाच्या उत्पत्तीसंबंधानें विचार करणाऱ्या कित्येक तत्वज्ञांनीं पुरुष व प्रकृति यांच्या संबंधानें तर्क केलेले होते. गीतेंतदेखील याचा उल्लेख आहे. तंत्रकारांनीं पुरुष हा शिव व प्रकृति ही शक्ति असें प्रतिपादन केलें. वेदांतील रुद्राच्या वर्णनाबरोबर रुद्राणी, भवानी वगैरे कित्येक स्त्रीवाचक शब्द प्रचारांत आले. या शब्दांस साजेल व जुळेल अशा रीतीनें शक्तीचें माहात्म्य*

वाढविण्यांत आलें. कालेंकरून या देवीसंबंधाचा भाग तंत्रकारांनी महाभारता-सारख्या अत्यंत पूज्य मानलेल्या ग्रंथांत घुसडून देऊन श्रीकृष्ण, युधिष्ठिर यांनी देखील शक्तीस वंद्य मानल्याचें दर्शविलें. बौद्धधर्माचें साम्राज्य लयास जाऊन विस्कळीत झालेली हिंदुधर्माची घडी पुनः बसविण्यास ज्या रजपुतांचा अभिमान कारण झाला, त्यांनी युद्धांत विजय प्राप्त करून देणाऱ्या शक्तीची उपासना करण्याचें पतकरल्यामुळें सहजच त्यांच्या प्रजेंतही या नवीन मताचा प्रादुर्भाव झाला. पांथस्थांचा गळा दाबून प्राण घेणारे ठग लोक हे एका प्रकारें शाक्तच होते. पौराणिक कालीं अनेक धर्मसंबंधी ग्रंथ अस्तित्वांत आले. याचा परिणाम असा झाला कीं लोकांत खऱ्या ज्ञानाचा लोप झाला. तीर्थमाहात्म्यें, क्षेत्रमाहात्म्यें, धर्मविधि, उपपुराणात्मक गावाळ कथा वगैरे स्वार्थी जनांनी उत्पन्न करून लोकांस निकृष्टावस्थेस आणून पोहोंचविलें.

शक्तिपूजेचा प्रसार.

पौराणिक कालीं रजपूत लोकांनी उत्तरहिंदुस्थानांतील बऱ्याच भागावर आपली सत्ता स्थापन केली. हे लोक हिंदुधर्माचे अभिमानी असल्या कारणानें बौद्धधर्माचा ऱ्हास होत गेला. बौद्ध व रजपूत यांच्यांत भयंकर लढाया झाल्याचें भविष्यपुराणावरून दिसतें. रजपूत शिवोपासक होते व शिवपत्नी शक्ति ही देखील क्षात्रदेवता असल्यामुळें तिची उपासना त्यांना मान्य झाली. रजपूत लोक नवरात्रांत देवीच्या ऐवजीं तोफेची पूजा करीत असून तिजवर कुंकवानें त्रिशूलाचें चिन्ह काढितात व भोंवतीं दिवे पेटवून ठेवितात. सहाव्या, सातव्या व आठव्या शतकातील वाङ्मय व शिल्पकामें पाहिलीं असतां त्या कालीं शिवाच्या उपासनेस अग्रस्थान मिळालें होतें असें सिद्ध होतें. कालिदास व भैरवी हे कवि सहाव्या शतकांत होऊन गेले. त्यांनी शिवस्तुति केलेली आढळते. सातव्या शतकात भुवनेश्वर येथील अत्यंत रमणीय देवस्थान शिवाप्रीत्यर्थ बांधण्यांत आलें. हें सिंहवंशाच्या रजपूत लोकांनीं बांधिलें असें सांगतात. याच वेळीं शिवपूजेबरोबर शक्तिपूजेचें महत्व वाढलें असावें. खिस्ती शकापूर्वी तिसऱ्या शतकांत प्रसिद्ध बौद्धधर्मीय सम्राट अशोक यानें बंगाल प्रांत काबीज करून त्या देशांत आर्य लोकांची सुधारणा नेली. त्यानंतर तेथें पुंड्र, ताम्रलिप्त वगैरे पाच राज्यें झाली. नवव्या शतकांत पाल घराण्याच्या रजपुतांनीं तो प्रांत काबीज केला व कनोजपर्यंत आपलें राज्य वाढविलें. त्यांनीं पश्चिमेकडे राज्य

वाढवितांच पूर्वभागांत सेन वंशाच्या लोकांनीं आपली सत्ता स्थापन केली. याच घराण्यांतील आदिसुर नांवाच्या सेन राजानें कनोजहून ब्राह्मण व कायस्थ ज्ञातींच्या लोकांस आणून बंगाल्यांत वसाहत करण्यास लाविलें असें सांगतात. अर्थात् याच सुमारास पौराणिक देवतांनीं या प्रांतांत प्रवेश केला असावा व कालिकादेवीची उपासना करण्याची चालही याच सुमारास (बाराव्या शतकांत) विशेष वाढली असावी (भविष्यपुराण पहा). त्यानंतर जयदेव कवीनें ' गीतगोविंद ' या रसभरित काव्यांत कृष्णभक्तीचें माहात्म्य गाइलें. चवदाव्या शतकांत बिहारचे विद्यापति व बंगालचे चंडिदास या कवींनीं कृष्ण-भक्तीचें महत्व लोकांच्या निदर्शनास आणून दिलें. त्यानंतर रामानंद व त्यांचा शिष्य कबीर यांनीं लोकांस रामाचा महिमा निवेदन करून शक्तिपूजेपासून मन परावृत्त करण्याचा यत्न केला. पंधराव्या शतकांत चैतन्यानें याच दिशेनें यत्न करून स्वोदाहरणानें कृष्णभक्ति वाढविली. तथापि उच्च वर्गांतील लोकांची कालीवरची भक्ति कमी झाली नाहीं. सतराव्या शतकांत मुकुंदराम नांवाच्या कवीनें दोन सुरस काव्यें रचून शक्तिदेवीच्या कृपाप्रसादानें मनुष्याच्या मनः-कामना सिद्ध होतात हें दाखविलें. बंगाली वाङ्मयांत हीं दोन्ही काव्यें अत्यंत सुरस अशीं गणिलीं जातात. दक्षिणेकडे चालुक्य रजपुतांची सत्ता पांचव्या शतकापासून बाराव्या शतकापर्यंत चालत होती. बल्लाळ रजपूत व काकती रजपूत यांच्याही स्वाऱ्या दक्षिणेंतील कांहीं प्रांतांवर होऊन त्यांचें राज्य सुमारें दोनशें वर्षे राहिलें. या मुदतींत दक्षिणेंत देवीपूजेचा प्रवेश झाला असावा. महाराष्ट्रांत मराठ्यांनीं राज्यस्थापना केल्यावर आपलें उपास्यदैवत भवानी हिच्या प्रीत्यर्थ चहूंकडे देवालयें स्थापन केलीं. याप्रमाणें सर्वत्र हिंदु-स्थानांत देवीपूजेचा प्रसार झाला. गुडी पाडव्यासारख्या सणानें वर्षारंभ करून शेवटीं शंखध्वनीनें कलुषित झालेल्या बीभत्स होळीवर येऊन आम्ही थडकलों. हीच गोष्ट आमच्या धर्मास लागू आहे. वेदापासून प्रारंभ आणि तंत्रांत समाप्ति ! ह्या प्रकार पाहतां मन अत्यंत दुःखी होतें. भर्तृहरीनें म्हटल्याप्रमाणें,

शिरः शार्वं स्वर्गात्पशुपतिशिरस्तः क्षितिधरं ।
महीध्रादुत्तुङ्गादवनिमवनेश्चापि जलधिम् ॥
अथो गङ्गा सेयं पदमुपगता स्तोकमथवा ।
विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः ॥

एकदां स्वर्गावरून उतरलेली गंगा जशी क्रमाक्रमानें नीच पायरीस पोहोंचतां पोहोंचतां समुद्रांत मिळून गेली, तद्वत् आपली धर्मरूपि गंगा स्वर्गतुल्य वेदांपासून निघून उपनिषदांच्या मस्तकांवरून उतरली, ती पुराणें, माहात्म्यें, तंत्रें यांच्यावरून वहात वहात आजमितीस तिच्या प्रवाहाचे सहस्रशः खंड होऊन तिचें शुद्ध स्वरूप नाहींसें झालें आहे. या धर्मनदीचा प्रवाह सध्यां दुर्गंधी, चिखल, केरकचरा यांहीं गढूळ झाला आहे. अशी ही नीचावस्था घालविण्याचा प्रयत्न आजवर रामानंदादिकरून साधुसंत करीत आले आहेत. हा शक्तिपूजनाचा उत्सव बंद पाडून त्याला

निराळें शुद्ध वळण

लावून दिल्यामुळें शक्तिपूजनाच्या ठिकाणीं रामलीलेचा उत्सव मोठ्या थाटमाटानें पंजाब, अयोध्या, संयुक्त प्रांत वगैरे भागांत साजरा केला जातो. नवरात्रास प्रारंभ झाल्यापासून सर्व लहानमोठया गल्लींत व मोहोल्ल्यांत रामायणाचें कथन व रामकथा यांस प्रारंभ होतो. नाटकगृहांत रामचरित्र नवीन पद्धतीनें दाखविलें जातें. पुराणिक, कथाकार, नट, भाट, गवई, कवि, चित्रकार, आतषबाजीचें काम करणारे हे सर्व राममय होऊन जातात. हजारों लोक या वेळीं आनंदसागरांत बुडून जातात. हें सर्व रामानंदासारख्यांच्या यत्नाचें फल होय. यासाठीं जनतेचें नैतिक वैभव वाढावें म्हणून खटपट करणाऱ्या निस्पृह समाजहितचिंतकांनीं निराश न होतां आपलें अंगीकृत कार्य पुढें चालविण्यास कचरूं नये. उशिरां कां होईना त्यांच्या यत्नाचें चीज होईलच होईल.

पृथ्वीतलावर प्राचीन कालापासून अनेक धर्म उदयास आले. प्रत्येक धर्मांत अनेक पंथ उपस्थित होऊन लोक मूळधर्मासही विसरले. यापैकीं कित्येक पंथ अल्पकालांत लयासही गेले. हिंदुस्थानात देखील अनेक पंथ अस्तित्वात येऊन सध्यां ते नामशेष झाले आहेत. आजमितीस प्रचलित असलेलीं धर्मासंबंधीं मतें देखील कालांतरानें नाहींशीं होऊन नवीन मतांचें साम्राज्य प्रस्थापित होणार हें निर्विवाद आहे.

सद्धर्माचें खरें लक्षण.

सुप्रसिद्ध स्मृतिकार मनु यानें दोन हजार वर्षांमागें असें सांगितलें कीं,

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिंद्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ ९२ ॥

धैर्य, क्षमा, मनोनिग्रह, परोपकार, शुचित्व, इंद्रियनिग्रह, शास्त्रज्ञान, विद्या, सत्य आणि शांति हीं धर्माचीं दहा लक्षणें होत. या कसाला जे धर्मविधि उतरत नाहींत ते शास्त्रबाह्य आहेत हें ध्यानांत ठेवून आपलें आचरण योग्य दिशेनें बदललें पाहिजे. दुरभिमान, भिन्नेषणा, विषयलोलुपता, हिंसा, फलेच्छाप्रेरित कर्मे हीं सर्व वर्ज्य करून प्रत्येक आर्यानें खऱ्या ईश्वरास ओळखण्याचा यत्न केला पाहिजे. खरी नीति कोणती, खरा देव कोण, त्याचें ज्ञान व त्याची कृपा संपादन करण्याचा खरा मार्ग कोणता हें अधिकारी सत्पुरुषांकडून समजून घेऊन धैर्यानें, उल्हासानें व शांत चित्तानें अज्ञानांधःकारांतून ज्ञानप्रकाशांत गेलें पाहिजे. असें केल्यास जगज्जननी जो परमेश्वर तो प्रसन्न होईल; नाहीं तर त्याच्याच संहारक शक्तीकरवीं आपला नाश होईल.

विजयादशमी किंवा दसरा.

रामायणाच्या पंचम सर्गांत रघुवंशाच्या कथेंत पुढीलप्रमाणें एक गोष्ट दिली आहे. पूर्वकालीं पैठण नगरीं देवदत्त नांवाच्या एका ब्राह्मणास कौत्स नांवाचा मुलगा होता. हा सुशील असून विद्या संपादन करण्याची त्याला इच्छा उत्पन्न झाली व तो मौंजीबंधनानंतर भडोज नांवाच्या शहरीं वरतंतु ऋषींच्या घरीं विद्यार्जनासाठीं येऊन राहिला. कांहीं काल लोटल्यावर कौत्स सकल शास्त्रांत पारंगत झाला; तेव्हां गुरूला गुरुदक्षिणा देऊन त्याच्या ऋणांतून कसें मुक्त व्हावें याचा त्याला विचार पडला. शेवटीं गुरूचा निरोप घेतांना त्यानें अत्यंत कृतज्ञतापूर्वक त्याचे आभार मानून आपल्या आवडीचा कांहीं पदार्थ असल्यास तो सांगावा म्हणजे गुरुदक्षिणेदाखल तो आणून देईन असें त्याला सांगितलें. गुरूनें उत्तर दिलें:—"कौत्सा, दक्षिणार्थ विद्या शिकविणें हें अनुचित कर्म आहे. शिष्य विद्वान् झालेला पाहून गुरूस जो आनंद प्राप्त होतो तीच गुरुदक्षिणा होय." परंतु कौत्सास गुरूच्या ऋणांत राहणें न आवडून त्यानें आग्रह धरला व पुनःपुनः तो आपणांस काय दक्षिणा देऊं असें त्यांस विनयपूर्वक विचारूं लागला. तेव्हां वरतंतु ऋषि म्हणाला, "मीं दक्षिणा घ्यावी असा तुझा आग्रहच आहे तर तुला शिकविलेल्या प्रत्येक विद्येबद्दल एक कोटि याप्रमाणें चौदा कोटि मुद्रा व त्याही एकाकडूनच मजला आणून दे." ही अट कौत्सानें मान्य करून आपल्या विद्येच्या

वीरावर तो तेथून बाहेर पडला; परंतु चौदा कोटि मुद्रा व त्याही एकाच इसमाकडून मिळविणें कांहीं सोपें काम नव्हे हें कौत्सास लवकरच समजलें. रघुराजा मोठा उदार व विद्वानांना आश्रय देणारा आहे असें त्याच्या कानावर येतांच तो त्याजपाशीं गेला; परंतु त्याच वेळी रघुराजानें विश्वजित यज्ञ करून ब्राह्मणांकडून सर्व द्रव्यभांडार लुटविलें होतें; यामुळें त्यालांही अत्यंत गरिबी आलेली होती. कौत्सानें त्याच्या एकंदर स्थितीचें सूक्ष्म निरीक्षण केल्यावर आपली इच्छा येथें सफल होणार नाहीं असें वाटून त्यास दुःख झालें. रघुराजानें आपल्या द्वारीं आलेल्या विद्वान् ब्राह्मणाचा योग्य सत्कार केला व त्याच्या आगमनाचें कारण विचारिलें. कौत्सानें कारण सांगितलें व तो पुढें म्हणाला, 'राजा, तुला प्राप्त झालेल्या स्थितींत माझी मनीषा सफल होण्याचा रंग दिसत नाहीं. तथापि त्याजबद्दल खंती वाटूं न देतां मला दुसरा दाता शोधून काढण्यासाठीं जाऊं दे. हें कौत्साचें भाषण ऐकून राजा हंसला व त्यानें आपण तेवढ्या मुद्रा तीन दिवसांत देतों असें आश्वासन देऊन कौत्सास आपल्या घरीं ठेवून घेतलें व थकलेली बाकी वसूल करण्यासाठीं इंद्रावरोवर लढण्याची तयारी जारीनें चालविली. ही गोष्ट इंद्रास समजतांच त्यानें अयोध्ये नगराबाहेर आपट्याच्या व शमीच्या झाडांवर कुबेराकडून सुवर्णमुद्रांचा वर्षाव करविला. रघुराजानें त्या सर्व कौत्सास दिल्या. त्यानें त्या वरतंतु ऋषींपुढें ठेवून त्यांस त्यांचा स्वीकार करण्याविषयीं विनंति केली. परंतु त्यानें फक्त १४ कोटि मुद्रा ठेवून घेऊन बाकीच्या कौत्सास परत दिल्या. त्या त्यानें रघुराजास आणून दिल्या; पण तोही त्या घेईना. शेवटीं त्याच आपट्याच्या व शमीच्या झाडाखालीं त्या मुद्रांचा ढीग करून त्यानें लोकास त्या नेण्यास सांगितलें. लोकांनीं अनायासें श्रीमंत होण्याची ही संधि साधून त्या नगरीच्या सीमेबाहेर असलेल्या त्या झाडांची पूजा केली, सोनें यथेच्छ लुटलें व एकमेकांस देऊन आनंद व्यक्त केला. हा दिवस विजयादशमीचा होता. त्या वेळेपासून या झाडांची पूजा करून सुवर्णमुद्राच्या ऐवजीं या झाडांचीं पानें लुटण्याचा प्रघात प्रचारांत आला. याप्रमाणें या सणाची उपपत्ति आहे.

शास्त्रोक्त विधि.

अपराण्हकालीं दशमी असेल त्या दिवशीं (आणि ती श्रवण नक्षत्रयुक्त असल्यास उत्तम) आपल्या घरीं हत्ती किंवा घोडा असल्यास त्याची व छत्रचामरादिक राजचिन्हांची, तसेंच शस्त्रें व वाद्यें यांची पूजा करावी.

गांवाच्या बाहेर ईशान्य दिशेस शमीच्या व आपट्याच्या झाडांची पूजा करून अपराजितानामक देवीचेंही त्या ठिकाणी अर्चन करावें. राजानें दिक्पाल व वास्तुदेवता यांची पूजा करून शत्रूच्या पुतळ्याचें शस्त्रानें खंडन करावें. मोठया थाटमाटानें सीमोल्लंघन करून पूजिलेल्या शमीच्या किंवा आपट्याच्या मुळांतील मृत्तिका व अक्षता यांसह वाजतगाजत घरी यावें. स्त्रियांनीं ओवाळणी करावी. वस्त्रालंकारांनीं मंडित होऊन दशमीचा दिवस मोठया आनंदांत घालवावा. त्या दिवशीं इष्टमित्रांसह मिष्टान्न सेवन करावें. आश्विन शु. १०।११।१५ या दिवशी कार्तिक स्नानास आरंभ करून एक महिना पहाटे दोन घटिका रात्र राहिल्यानंतर उठून तीर्थांच्या ठिकाणीं किंवा विहिरीवर थंड पाण्यानें स्नान करावें. याच्या योगानें पापक्षालन होतें असें धर्मशास्त्र सांगतें.

चालू रूढि.

दसरा हा शब्द दश ह्मणजे दहा यावरून आला असून त्याचा अर्थ दहावा दिवस असा आहे. या दिवशी नवरात्रांत घटासन्निध पेरलेलें नवधान्य उपटून देवीला व इतर देवतांना वाहतात. महाराष्ट्रांत कालियावर बसविलेल्या कृष्णाची पूजा गवळी व इतर चतुर्थ वर्णांतील लोक प्रतिपदेपासून दशमीपर्यंत करितात, हा शिलंगणाचा उत्सव या नांवानें प्रसिद्ध आहे. शिलंगणाच्या पागोट्यांत वर सांगितलेल्या नवधान्याच्या रोप्यांचा झेंडा खोवतात. शिलंगण हा शब्दच मुळीं सीमोल्लंघन याचा अपभ्रंश आहे. अनेक ठिकाणीं या दिवशी रेडे व बकरे बळी देण्याचा प्रघात आहे. निरनिराळ्या प्राणिरक्षक संस्थांकडून हा हिंसेचा प्रकार बंद करण्याबद्दल अविरत प्रयत्न चालला असून त्यास संस्थानिकांच्या सहानुभूतीमुळें यश येत चाललें आहे. रेडा बळी देऊन तो गांवाच्या सीमेवर पुरला असतां त्या गांवांत एक वर्ष रोगराई उद्भवत नाहीं असा समज आहे. मुख्यतः गांवांतील ग्रामदेवाच्या व इतर कांहीं देवतांच्या मंदिरांतून शमीची पूजा करण्यांत येते. त्यानंतर त्याची एक फांदी तोडून तिचीं पानें, तिळाच्या झाडाचीं फुलें, बाजरीचीं पानें व आपट्याचीं पानें श्रीगणपतीस अर्पण करण्यांत येतात. नंतर तीं सर्व गांवांच्या सीमेवर नेऊन गांवकरी लोक लुटतात. शृंगारलेली देवाची मूर्ति पालखींत बसवून गांवाच्या सीमेपर्यंत मोठया थाटमाटानें वाजतगाजत नेतात. देवालयांत नृत्य, गान, दीपोत्सव वगैरे करण्यांत येत असून लहानथोर देवदर्शनास जातात. अलीकडे या दिवशी संमेलनें भरविण्याची दूम

निघाली असून अनेक संस्थांची स्थापना याच मुहूर्तावर करण्यांत येते. मराठे, रजपूत वगैरे सरदार व राजे या दिवशीं घोड्यांची व शस्त्रांची पूजा करितात. कांहीं संस्थानिक दरबार भरवितात. दसऱ्यास शमीचीं व आपट्याचीं पानें सोनें म्हणून एकमेकास देण्याचा सांप्रदाय मुंबईइलाख्यात आहे. साताऱ्याकडे जोंधळ्याचीं पानें रुपें व आपट्याचीं सोनें असें मानून वांटण्याची चाल आहे. म्हैसुरांत व बडोद्यांत दसऱ्याचा उत्सव फार मोठ्या प्रमाणावर साजरा केला जात असून राजदरबार भरतो व अलीकडे प्रदर्शनही भरविण्यांत येतें. म्हैसुरांत याच वेळीं सामाजिक, औद्योगिक व इतर महत्वाच्या विषयासंबंधानें चर्चा करण्यासाठीं परिषदा भरतात.

श्रीरामचंद्रानें विजयादशमीच्या सुमुहूर्तावर लंकाधिपति रावणाबरोबर युद्ध करण्याकरितां दक्षिण दिशेस कूच केलें व त्या स्वारींत त्याला यशःप्राप्ति झाली; एतदर्थ रामाबद्दल अत्यंत पूज्यत्वभाव बाळगणारे रजपूत दसऱ्याचा शुभमुहूर्त साधून वारंवार आपल्या शत्रूवर चढाई करून जात. मराठेही यास लष्करी सण मानून परमुलुखावर स्वारी करण्यासाठीं याच दिवशीं प्रस्थान ठेवीत व योग्यतेनुसार ब्राह्मणांची संभावना करीत. अद्यापि कांहीं रजपूत संस्थानिक व सरदार मोठ्या लव्याजम्यानें दसऱ्याच्या दिवशीं सीमोल्लंघन करून लढाईचा थाट दाखवितात. पेशवे आपल्या आश्रित संस्थानिकांस दसऱ्याच्या दिवशीं दरबार भरवून मानाचा पोषाख देत. पेशवाईनंतर ब्रिटिश रेसिडेंट एल्फिन्स्टन, मालकम वगैरेंनीं ही वहिवाट तशीच चालविली होती. व्हिक्टोरिया महाराणीच्या कारकीर्दीत वरील दसऱ्याच्या दरबाराचें पर्यवसान इंग्रजी वर्षारंभाच्या दिवशीं पुण्यास दक्षिणेंतील सरदारांच्या एजंटाकडून भरविण्यांत येणाऱ्या दरबारांत झालें आहे, व एकंदरींत स्वराज्यांत दसऱ्याच्या दिवशीं जहागिरी, नेमणुका, पदव्या वगैरेंची खैरात होत असे, त्याचेंच रूपांतर व्हाइसरायांकडून सदर आंग्लवर्षारंभीं मानाई लोकांच्या सन्मानार्थ पदव्यांची खैरात होते त्यांत झालें आहे, असें म्हणावयास हरकत नाहीं. याच दिवशीं लाहोर येथें व इतर ठिकाणीं

रामलीला

नांवाचा मोठा उत्सव होत असतो. ताडमाडाइतका उंच रावण तयार करून त्याच्याहून कमी उंचीचे इतर राक्षस गांवांतील मोठ्या मैदानावर उभे करण्यांत येतात. प्रत्येक मोहोल्यामार्फत एक दोन राक्षस याप्रमाणें बरेच राक्षस

त्या ठिकाणीं उभे होतात. हे कागदाचे पोकळ असे तयार करून त्यांच्या आंत बाण व इतर प्रकारचें दारुसामान रचून ठेवितात. उत्तम आविर्भाव करणाऱ्या सुंदर मुलांना रामलक्ष्मणादिकांची सोंगें देऊन मोठया थाटमाटानें त्या ठिकाणीं आणतात. जुन्या विचारांच्या भाविक लोकांना या वेषधारी दशरथपुत्रांस नमस्कार करितांना पाहिलें ह्मणजे रामासारख्या प्राचीन विभूतींबद्दल हिंदूंच्या अंतःकरणांत किती प्रेम वसत आहे हें दिसतें. मोठमोठया खटाऱ्यांतून आणलेलीं राक्षसांचीं अगडबंब शरीरें यांच्यांच्या साह्यानें उभीं केलेल्या ठिकाणीं रामादिकांची स्वारी येऊन थडकतांच लंका नगरीच्या बंदोबस्तासंबंधानें आपल्या मंत्रिमंडळाचा जणूं सल्ला घेणाऱ्या त्या रावणाच्या भोंवतीं जमलेले सुमारें साठसत्तर हजार लोक एकदम जयघोष करतात. लंकानगरीची रचनाही (दारूसामानानें युक्त अशी) फार प्रेक्षणीय केलेली असते. कालिभक्तांनीं काढलेली कालिमातेची मिरवणूक याच वेळीं तेथें येते. रात्र पडूं लागतांच उभय पक्षाकडून बाण सुटूं लागतात, आणि सुमारें एका तासांत सर्व लंकानरीची व राक्षसांची राखरांगोळी होते. राक्षस जळूं लागतांच त्यांतून शेंकडों तऱ्हेचीं चक्रें, फुलें वगैरे पेटून तोफांप्रमाणें धडाधड आवाज कानीं पडतो. दसऱ्यानंतर दोन दिवसांनीं भरतभेटीचा समारंभही मोठया थाटाचा व प्रेक्षणीय होतो. या उत्सवावरून रामचरित्र आबालवृद्धांस समजून जातें. अशा प्रकारचे रामलीलेचे व इतर उत्सव आपल्या महाराष्ट्रांत चालू झाल्यास किती उत्तम होईल बरें ! सध्यांच्या लोकांस पौराणिक कथानकांवरून करमणूक होत नसल्यामुळें पूर्वीप्रमाणें रामायणभारतांतील प्रसंगांस धरून खेळ करण्याची पद्धति लयास जाऊन भलतेच चोचले रंगभूमीवर पहाण्याची राक्षसी महत्त्वाकांक्षा लोकांत उत्पन्न झाली आहे.

शमी व मंदार

यांच्या संबंधाची कथा गणेशपुराणांतर्गत क्रीडाकांडांत दिली आहे. ती अशीः— कोणे एके काळीं मालव देशीं और्व नांवाचा एक महाज्ञानी व तपोनिष्ठ ऋषि रहात होता. तो योगसामर्थ्यानें इच्छित वस्तु प्राप्त करून घेई. त्याला शमी नांवाची एक सुस्वरूप कन्या होती. धौम्य ऋषीचा मुलगा मंदार याच्याबरोबर तिचें लग्न झालें. पुढें तारुण्यावस्था प्राप्त होऊन शमी व मंदार एकत्र राहूं लागल्यावर एके दिवशीं त्यांचा गुरु शौनक यांच्या गृहीं तें जोडपें जात असतां वाटेंत त्यांना महागाणपत्य अशा भृशुंडी ऋषीचा आश्रम लागला. त्याच्या भाल-

प्रदेशावर गणपतीच्या कृपाप्रसादानें सोंड वाढली होती ! ती पाहून तें तरुण दांपत्य हंसलें. त्यामुळें त्या कोपिष्ट ऋषीनें त्यांस शाप देतांच तीं उभयतां वृक्ष होऊन पडलीं. पुढें ही आपल्या पुत्रस्नुषेची दुर्दशा समजून आल्यावर और्व ऋषीनें व शौनकानें घोर तपश्चर्येच्या योगानें गणराजास प्रसन्न करून घेतलें व शमी व मंदारास पुनः मानवदेह देण्याबद्दल त्याची प्रार्थना केली. परंतु भ्रुशुंडी हा आपला परमभक्त असल्यामुळें त्यास दुखविणें बरें नव्हे असें जाणून गणपतीनें शमी व मंदार यांची त्रैलोक्यांत योग्यता वाढून सर्व लोक त्यांची पूजा करितील असा त्यांस वर दिला. शौनक तेवढ्यावर संतुष्ट होऊन गेला. परंतु और्वऋषीनें शमी वृक्षांत प्रवेश करून तो त्यांत अग्निरूपानें राहिला. शमीच्या समिधा होमाला अत्यंत आवश्यक असतात. त्यांच्या घर्षणापासून अग्नि* उत्पन्न होतो. शमीपत्र व मंदार पुष्प यांच्या योगानें शंकर संतुष्ट होतो असें मानितात. दुसरी अशी एक कथा आहे कीं, पांडव विराट नगरींत (वांईक्षेत्र) तेरावें वर्ष अज्ञातवासांत घालविण्याकरितां आले, तेव्हां त्या पांचही बंधूंनी निरनिराळे वेष घेतले व आपलीं शस्त्रास्त्रें शमीच्या झाडावर ठेवून दिलीं.

प्राचीन काळच्या कृषिविषयक उत्सवाचें दसरा हें रूपांतर असावें असें दिसतें. वर दिलेल्या कथांपैकीं आरंभींचें कथानक (रघुराजासंबंधीं) वस्तुतः इतिहासास धरून नाहीं. रघुराजा ही व्यक्ति निःसंशय ऐतिहासिक असून इंद्र व कुबेर यांस देवता असें मानिलें असतां रघूची इंद्रावर स्वारी असंभवनीय दिसते. त्याचा वास्तविक अर्थ असा असावा कीं, ज्याला मेघांचा राजा मानतात त्या इंद्रानें जलाचा वर्षाव करतांच धान्यसमृद्धि होऊन परंपरेनें लोकांस सुवर्णप्राप्ति व्हावी. सुवर्णाची मालकी पुराणकारांनीं कुबेराकडे सोंपविल्यामुळें त्याचें नांव वरील कथेंत ओंवलें गेलें असावें. ऐतिहासिक गोष्टींचें वर्णन चटकदार करण्यासाठीं कांहीं अलौकिक चमत्कारांची भर घालण्याची प्रवृत्ति आमचे जुने इतिहासलेखक जे पुराणकार यांच्यांत होती. यास भविष्यपुराणासारखे ग्रंथ साक्ष देत आहेत. या

---

* शमी वृक्षाचीं लांकडें घर्षण केलीं असतां त्यांपासून अग्नि उत्पन्न होतो. याबद्दलचा शोध पूर्वकालीं लागल्यावरून यज्ञांत अग्नि प्रदीप्त करण्यासाठीं मुख्यत्वें-करून शमीच्या समिधांचा उपयोग करण्याकडे ऋषींचें लक्ष वेधलें असावें व म्हणूनच या समिधा पवित्र मानल्या जातात. और्व ऋषींनीं याचा शोध लावल्यामुळें कदाचित् वरील कथेचें जनन झालें असेल काय ?

पुराणांत पृथ्विराज, तैमूरलंग, महंमदघोरी वगैरेंच्या गोष्टी इतिहासास धरून पण चमत्कारपूर्ण अतिशयोक्तीच्या लिहिल्या असूनही त्या भरतकुलोत्पन्न महाराजा शतानिकास सुमंतुसारख्या विभूतींनीं कथन केल्याचें दाखविलें आहे.

वरील गोष्टीवरून पूर्वकालीं क्षत्रिय लोक जिंकून आणलेलें सोनें आपल्या शत्रूवर स्वारी करतांना उत्तेजनार्थ आपल्या सैनिकांकडून लुटवीत असावे असाही तर्क करतां येण्याजोगा आहे. दसरा हा उत्सव धान्याचें पीक घरांत आणण्या-संबंधाचा आहे असें ह्मणण्यास दुसरा पुरावा ह्मटला ह्मणजे नवरात्रांतील नवधान्याची पेरणी व तीं झाडें उपटून शेवटच्या दिवशीं देवास वाहणें हा होय. कित्येक लोक नवमीच्या दिवशीं शेतांतील तयार झालेले भाताचे लोंगर आणून त्यांची पूजा करतात, व प्रवेशद्वारीं टांगून ठेवितात व घरांतील वापरांत येणारीं भांडीं उखळ, मुसळ वगैरेंना धान्याचीं कणसें बांधण्याची चाल कोंकणांत आहे. बंगाल्यांतील कांहीं भागांत बहुतेक असाच विधि मकरसंक्रमणाच्या वेळीं करतात. त्या वेळीं स्त्रिया गवताची पेंढी घेऊन ती धान्याच्या कोठारास बांधतात व बांधतांना 'बावन्न पौटि' असें ह्मणतात. त्याचा अर्थ धान्य ५२ पट होवो असा आहे. या त्यांच्या विधीस बावन्नबंधन अशी संज्ञा आहे. यामुळें पुढील सबंध साल समृद्धींत जातें अशी समजूत आहे. पूर्वकालीं शमीच्या झाडाखालीं नवीन धान्याची रास घालून तेथून तें घरीं आणीत असावे. दसरा हा केवळ

कृषिविषयक उत्सव

असावा असें याच कारणावरून ह्मटलें आहे. ऋग्वेदांत पुढीलप्रमाणें क्षेत्रपतिदेवतेची प्रार्थना केलेली आढळते.

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनेव जयामसि ।
गामश्वं पोषयित्न्वा स नो मृळातीदृशे ॥ १ ॥
शुनं वाहाः शुनं नरः शुनं कृषतु लाङ्गलम् ।
शुनं वरत्रा बध्यन्तां शुनमष्ट्रामुदिङ्गय ॥ ४ ॥
अर्वाची सुभगे भव सीते वन्दामहे त्वा ।
यथा नः सुभगाससि यथा नः सुफलाससि ॥ ६ ॥
(मंडळ ४, सूक्त ५८.)

अर्थ—" हितकर्त्यानें साहाय्य केल्याप्रमाणें क्षेत्रपतीच्या मदतीनें आह्मी धेनु आणि अश्व यांना पोषक असेंच धन जिंकून आणूं, तो क्षेत्रपति आह्मांसारख्यां-

वरही दया करील. (९) बैल आनंदानें, लोक उत्साहानें आणि नांगर उत्तम रीतीनें जमीन नांगरोत. जुंपण्या चांगल्या घट्ट बांधून द्या, सुखोत्पत्ति होईल अशा रीतीनें आपला असूड चालीव. ४ भाग्यशालिनी सीते, येथें आगमन कर, तुला आह्मी वंदन करितों. कारण तेणेंकरून तूं आह्मांला भाग्यदात्री होतेस. आमचे हेतु सफल करणारी होतेस. ६ (या सूक्तांतील सीता ही कृषिदेवता होय.) शास्त्रांत दशमीच्या दिवशीं ज्या अपराजिता नामक देवीची पूजा करावी असें सांगितलें आहे, ती मूलतः क्षेत्रपतिदेवता सीता हीच असावी असें दिसतें. कालेंकरून क्षत्रियतेजाचें व तें तेज वृद्धिंगत होण्यास कारणीभूत झालेल्या शक्तिपूजेचें माहात्म्य वाढत गेलें, तसें याच समृद्धिदायी देवतेस अपराजिता असें मानिलें असावें. याशिवाय इंद्राचीही आराधना या सूक्तांत आहे. या देशांत कृषिविषयक पदार्थांस, कृषिवलांस व कृषिकर्मांस प्राचीन कालापासून फार मान देण्यांत आला आहे. धान्याची समृद्धि होणें हें ईश्वरेच्छेवर अवलंबून आहे असें समजून त्याचा कृपाप्रसाद मिळविण्यासाठीं राजा व प्रजा फार झटत असे. धान्य हेंच धन किंवा लक्ष्मी मानून तें तयार होतांच राजे लोक शत्रूपासून त्याचें रक्षण करीत असत. वर्षाकाल संपतांच ते प्रजाजनांबरोबर गांवाच्या सीमेपर्यंत जाऊन नवीन धान्य दरबारी थाटमाटानें घरीं आणीत असत. दसरा हा याच कृषिविषयक उत्सवाचें रूपांतर आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. सुमारें अडीच तीन हजार वर्षांमागें अस्तित्वांत आलेल्या या सणाचें असें रूपांतर झालें यांत नवल नाहीं. आज इतक्या कालपर्यंत हा उत्सव टिकला आहे एवढ्यावरूनच त्याच्यांतील उपयुक्तता व आपल्या लोकांतील पुराणप्रियता हीं दृष्टोत्पत्तीस येतात. चीनदेश हिंदुस्थानाप्रमाणेंच कृषीवर अवलंबून रहाणारा असल्यामुळें तेथें खुद्द राजाच्या हातानें योग्य मुहूर्तावर शेतांत नांगर चालविण्याचा समारंभ मोठ्या थाटानें साजरा केला जात असे. या वेळीं राजपुत्र व प्रधान देखील शेत नांगरण्याचा विधि करीत. Harvest Home नांवाचा नवीन धान्य घरांत आणण्याचा सण कित्येक पौर्वात्य व पाश्चिमात्य लोक पूर्वी पाळीत असत व अजूनही पाळतात.

हेतु व बोध.

सांप्रत दसऱ्याचें महत्व शमीचीं व आपट्याचीं पानें वांटण्यापुरतेंच राहिलें आहे. ज्या कृषीबद्दल पूर्वकालीं आदर वाढून 'उत्तम शेती, मध्यम व्यापार व कनिष्ट

नोकरी, ही म्हण प्रचारांत आली ती शेती अज्ञानी, आळशी व विपन्न स्थितीत दिवस घालविणाऱ्या लोकांच्या हातीं ठेवून आपण कनिष्ठ तेंच श्रेष्ठ असें मानूं लागलों आहों. इतर देशांतील लोकांनीं मात्र सरस्वती व सीता या देवतांस प्रसन्न करून घेऊन आपल्या कह्यांत ठेविलें आहे व त्यांच्या आशीर्वादानें व मदतीनें ते धान्य व धन यांची समृद्धि करून घेत आहेत. शेतकरी वर्गांची व शेतीच्या मालकांची स्थिति दिवसेंदिवस सुधारत असून त्यांच्या देशांतील दारिद्र्य लांब पळूं लागलें आहे. लक्ष्मीचा वरदहस्त त्यांच्या शिरावर सदैव असल्याचें आपण पाहतों. उलटपक्षीं आह्मी कूपमंडूकवत् रहाण्यांत धन्यता मानूं लागलों आहों. द्रव्योत्पादक व्यवसायांबद्दल आह्मांस आदर वाटत नाहीं. सांप्रत पौरुषयुगाचा प्रारंभ होऊन पुरुषार्थसाधन करण्याविषयीं प्रत्यहीं आह्मांला कर्तृत्ववान् परदेशस्थ लोक प्रेमभावानें व स्वोदाहरणानें धडा घालून देत असतां आपण कलियुगाच्या रडगाण्यांत आयुष्याचे दिवस खपवीत आहों. स्पर्शास्पर्शाच्या कल्पनेचे भेसूर पर्वत, भयानक रूढि, मत्सर, मतभेद, उच्चनीच भाव, दारिद्र्य यांसारखे अजस्र तट आपल्याच हातानें आपणांभोंवतीं रचून, सुरुंगांतील कैद्यांप्रमाणें आह्मी हीन स्थितींत पडलों आहों. या सर्व सीमांचें उलंघन करून ज्या दिवशीं आपण बाहेर पडूं, त्या दिवशीं आपट्याच्या व शमीच्या पानांऐवजीं खरें सुवर्ण आपल्या हातीं लागेल. हा सीमोल्लंघनाचा दिवस पवित्र दसरा होईल, यांत संशय नाहीं. सीमा उलंघन करणें ह्मणजेच प्रगतीच्या मार्गांत पुढें पाऊल टाकणें आहे. ज्या माहात्म्यांच्या सूचनेप्रमाणें हा सीमोल्लंघनाचा दिवस अस्तित्वांत आला त्यांच्याबद्दल आदर व स्वतःच्या ऊर्जितावस्थेची इच्छा असेल तर प्रत्येकानें दसऱ्याचा दिवस प्राप्त होतांच सरस्वती व सीता या अत्यंत श्रेष्ठ देवतांचा कृपाप्रसाद मिळविण्याचा निश्चय केला पाहिजे.

दीपावलिमहोत्सव.

आश्विन व॥ १३ पासून कार्तिक शुक्ल २ पर्यंत जो महोत्सव सबंध हिंदुस्थानांत मोठ्या थाटानें साजरा केला जातो तो दीपावलि किंवा दिपवाळी या नांवानें प्रसिद्ध आहे. शास्त्रोक्त रीत्या पाहूं गेल्यास दीपावलीचा उत्सव तीन दिवसांचा आहे. तथापि बलिप्रतिपदा व यमद्वितीया यांची देखील या महोत्सवांत

गणना केली जाते. या पांचही दिवसांचीं नांवें निरनिराळीं असून प्रत्येक दिवशीं ठरींव धार्मिक विधि उरकण्यांत येतो. पहिला दिवस

धनत्रयोदशी

या नांवानें ओळखला जातो. याला धनतेरस असें प्राकृत लोक ह्मणतात. या दिवसाच्या उत्सवासंबंधानें पुराणांतरीं एक विलक्षण क्था सांपडतेः-प्राणिमात्राच्या जीविताची मुदत संपतांच त्यांचे प्राण हरण करणारा यमधर्म यानें एकदां आपल्या दूतांस विचारिलें कीं, यमपाश घालून प्राण हरण करण्याचें कार्य करीत असतां तुह्मांला कोणाची दया आली होती काय ? दूत ह्मणालेः—एकदां हंस नांवाचा राजा अरण्यांत मृगयेस गेल्यावेळीं आपल्या राजधानीपासून फार लांब गेला. तेथून तो जवळ असलेल्या हैम राजाच्या वाड्यांत विश्रांतीसाठीं आला. त्यानें त्याचा उत्तम परामर्ष घेऊन त्यास संतुष्ट केलें. यावेळीं हैम राजा पुत्र झाल्यामुळें मोठ्या आनंदांत होता. या दिवशीं षष्ठीदेवीचा उत्सव होता. देवीनें स्त्रीरूप धारण करून राजाला असें कळविलें कीं या मुलाचें लग्न होतांच चवथ्या दिवशीं तो सर्पदंशानें मरण पावेल. राजास अत्यंत वाईट वाटून त्यानें अपमृत्यु टाळण्यासाठीं कांहीं दैविक उपाय योजले. हंसराजासही हें भविष्य ऐकून वाईट वाटलें. हैमराजाच्या मुलाचा अपमृत्यु चुकविण्याचा त्यानें पतकर घेतला व यमुनेच्या डोहाच्या मध्यभागीं एक सुंदर प्रासाद बांधून त्यांत त्या मुलास ठेविलें. यथाकालीं एका सुस्वरूप राजकन्येशीं त्याचा विवाह झाला. हा समारंभ थाटानें चालला असतां चवथ्या दिवशीं राजपुत्राला सर्पदंशानें मरण आलें. त्या वेळीं त्याचे प्राण हिरावून आणण्याचा प्रसंग आह्मा दूतांवर आला याबद्दल आह्मास अत्यंत वाईट वाटलें. कारण अशा आनंदोत्सवाच्या वेळीं हा अनर्थ कोसळलेला पाहून आह्मांला दया आली. हा प्रसंग कोणावरही येऊं नये असें आपण कराल तर फार उपकार होतील. दूतांचें हें भाषण ऐकून यमधर्म ह्मणाले, ' दूतहो आश्विन कृष्ण १३ पासून पांच दिवस प्रत्यहीं प्रदोषकालीं सर्व ठिकाणीं जो दीपोत्सव करील त्याला तुमच्या इच्छेप्रमाणें अपमृत्यु येणार नाहीं. या कथेवरून या दिवसास धनत्रयोदशी कां ह्मणतात याचा उलगडा होत नाहीं. फक्त दिपवाळीचा हा पहिला दिवस इतकें मात्र दिसून येतें.

नरकचतुर्दशी.

दिपवाळीचा दुसरा दिवस नरकचतुर्दशी या नांवानें प्रसिद्ध आहे. भागवतांत अशी कथा आहे कीं, पूर्वकालीं भौमासूर किंवा नरकासुर नावाचा एक

चलाढ्य असुर प्राग्ज्योतिषपुर येथें राज्य करीत होता. त्यानें इंद्राचें छत्र, अदितीचीं कुंडलें व अमरपर्वतावरील मणिपर्व नांवाचें स्थान हरण केलें. देव व मानव यांस तो अत्यंत पीडा देऊं लागला. आपण अजिंक्य व्हावें म्हणून त्यानें आपल्या राजधानीच्या सभोंवतीं पर्वतांचे व शस्त्रांचे कोट रचले. हा दुष्ट दैत्य स्त्रियांस पीडा देऊं लागला. त्यानें जिंकून आणलेल्या सोळा सहस्र उपवर राजकन्यांना आपल्या तुरुंगांत कोंडून ठेविलें व त्यांच्याशीं विवाह करण्याचा बेत केला. अशी स्थिति प्राप्त होतांच जिकडे तिकडे हाहाःकार उडाला. श्रीकृष्णाला ही बातमी समजतांच त्यानें बरोबर सत्यभामेस घेऊन त्या असुराच्या दुर्गावर हल्ला केला. नरकासुरास ठार करून सर्व राजकन्यांची मुक्तता केली व नरकासुरानें इंद्रादिकांपासून हरण केलेलें धन ज्यांचें त्यांस परत दिलें. चतुर्दशीच्या दिवशीं उषःकालाच्या सुमारास नरकासुरास ठार करून व त्याच्या रक्ताचा टिळा आपल्या कपाळास लावून घरीं येतांच नंदानें त्यास मंगल स्नान घातलें. स्त्रियांनीं दिवे ओंवाळून आनंद व्यक्त केला. सर्व नगरी आनंदोत्सवांत सामील झाली. या युद्धाचें स्मारक म्हणून नरकचतुर्दशीचा दिवस दिवाळींतील मुख्य दिवस होऊन राहिला आहे. गुजराथ व राजपुतान्यांतील कांहीं भागांत या दिवशीं हनुमंताची पूजा करण्याची चाल आहे.

लक्ष्मीपूजन.

दिपवाळीच्या तिसऱ्या दिवशीं लक्ष्मीपूजन करण्यांत येतें. यासंबंधानें अशी कथा आहे कीं, पूर्वकाळीं बलिराजा मोठा वैभवशाली होऊन त्यानें आपल्या संपत्तीच्या व पराक्रमाच्या योगानें देवादिकांसही कारागृहांत कोंडून ठेविलें. प्रत्यक्ष लक्ष्मीसही बलीच्या बंदिशाळेंत दिवस कंठावे लागले. त्या वेळीं श्रीविष्णूनें वामनाचें रूप धारण करून त्रिपाद भूमिदान मागण्याच्या मिषानें सर्व विश्वावर आपलें प्रभुत्व प्रस्थापित केलें. सर्वांबरोबर लक्ष्मीचीही सुटका झाली. बलि पाताळांत दडपला गेला. लक्ष्मीची याप्रमाणें असुरांच्या हातांतून मुक्तता झाल्याबद्दल सर्वांस आनंद झाला व तिचें वास्तव्य प्रत्येकाच्या घरांत कायमचें असावें एतदर्थ तिची भक्तिपूर्वक पूजा करण्याचा प्रघात या दिवसापासून प्रचारांत आला. अमावास्येस लक्ष्मीपूजन करण्यांत येतें.

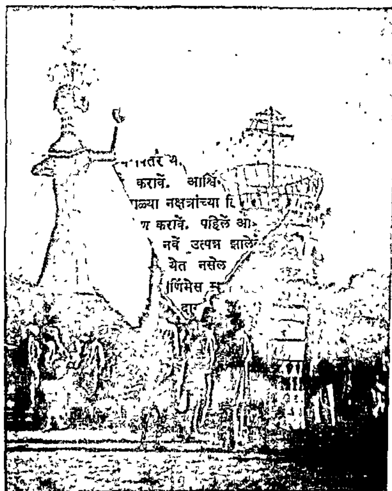
चालू रूढि.

दिपवाळीच्या सणांत अभ्यंगस्नान, दीपोत्सव, गोक्रीडन, भाऊबीज वगैरे विधि कमी अधिक प्रमाणानें सर्वत्र होत असतात. यष्टिकाकर्षण, यमतर्पण,

गोवर्धनपूजा इत्यादि शास्त्रोक्त विधि कोणी करीत नाहीं. कर्नाटकात बलिप्रतिपदेच्या दिवशीं निरनिराळ्या प्रकारचे खेळ खेळण्यात लहान थोर गुतलेले असतात दक्षिण देशांत भाऊबीजेचा दिवस विशेषसा कोणी पाळीत नाहीं. लक्ष्मीपूजनही घरोघर कोणी करीत नसतो. फक्त व्यापारी लोक मात्र त्या दिवशीं आपल्या हिशेबाचा आढावा काढून लक्ष्मीसरस्वतीचें पूजन करितात. बगाल्यांत दुर्गापूजेचा नवरात्राचा उत्सव संपल्यावर लक्ष्मीपूजन करण्यात येतें. मुबई ही प्रसिद्ध व्यापारी पेठ असल्यामुळें येथील व्यापारी लक्ष्मीपूजनोत्सवास फार मान देतात. शहरांत फटाकड्याचा कडकडाट सर्वत्र कानीं येत असतो विद्युद्दीपप्रकाशनामुळें मुबापुरीस या वेळीं सुदर रूप प्राप्त होतें धनिक व्यापारी वर्ग विशेषत गुजराथप्रांतातला असून त्याच्या नूतन विक्रम सवत्सराचा आरभ कार्तिक शु प्रतिपदेपासून होत असल्यामुळें नवीन हिशेबाच्या वह्यांचें हे पूजन करितात रगवल्लिकांनीं (रांगोळीनें) रहात्या घराच्या प्रवेशद्वाराजवळील अगण सुशोभित करण्याची चाल महाराष्ट्राच्या काहीं भागात आहे. द्यूत खेळणें यासही धार्मिक कृत्य समजून या दिवसात कित्येक लोक लक्ष्मीस प्रसन्न करून घेण्याची खटपट करीत असतां मागील सबध सालात मिळविलेलें धन गमावतात. महाराष्ट्राच्या कांहीं भागात दिवाळींत चतुर्थ वर्णांतील तरुण स्त्रिया गाणीं गात सर्व गल्ल्यातून फिरत असतात. यावेळीं त्यास खाऊ वगैरे देण्याची चाल आहे स्त्रीपुरुषासाठीं दिपवाळींत नूतन वस्त्रें प्रत्येक घरांत घेण्यात येतात हा सण पुरुषापेक्षा स्त्रियास व मुलास विशेष आनदाचा वाटतो उत्तर हिंदुस्थानात दिपवाळीचा सण महाराष्ट्रासारखा विस्तृत प्रमाणावर साजरा केला जात नाहीं दक्षिणहिंदुस्थानांत प्रात कालीं स्नानविधि आटोपल्यावर सुठीच्या चूर्णानें युक्त असें औषध घेण्याचा परिपाठ आहे. कोंकणांत व महाराष्ट्रात घरातील लहानमोठ्यास दिवे ओंवाळल्यावर पुढ्यात ठेवलेलें कारिंट फोडून तें चाटण्याचा प्रघात आहे. मद्रासेस खालच्या वर्णांतील लोक दीपोत्सव वगैरे करीत असतात. तामीळ व तेलगू प्रातात दिपवाळीच्या दिवशीं अभ्यग स्नान करून घराबाहेर पडल्यावर एकमेकास पुढीलप्रमाणें प्रश्न विचारतात. 'काय महाराज, पवित्र गगेचें स्नान घडलें का?' तेव्हा 'होय, महाराज, तुमच्या आशीर्वादानें घडलें.' असें दुसरा उत्तर देतो. या देशात दिपवाळीस नूतन वस्त्रें घेत नसून वृत्तिका उत्सवाच्या वेळीं तीं घेतात. दीपावलिमहोत्सवाची उत्पत्ति कशी व केव्हा झाली हें नीटपणें समजण्यास तत्सबधीं खरा

शास्त्रोक्त विधि

काय आहे हें किंचित् विस्तारानें सांगणें आवश्यक आहे. निरनिराळ्या धर्मशास्त्रकारांनीं केलेलें या उत्सवाचें विवेचन व सूत्रकारांचीं मतें या सर्वांचा विचार करून धर्मसिंधुकारानें आश्विन पौर्णिमेपासून अमावास्येपर्यंतचा शास्त्रोक्त विधि आपल्या ग्रंथांत नमूद केला आहे तो असा–आश्विन पौर्णिमेच्या दिवशीं **कोजागर** व्रत करून लक्ष्मी व इंद्र यांची पूजा करावी. नारळांतील उदक प्राशन करून द्यूत आरंभावें. त्या दिवशीं श्रीलक्ष्मी मध्यरात्रीं गृहाचे ठिकाणीं येऊन जे द्यूत खेळून जागे राहतात, त्यांस सधन करीन असें भाषण करिते. नारळ, पोहे इत्यादि पदार्थ देव व पितर यांना देऊन बांधवांसह भक्षण करावे. याच दिवशीं **आश्वयुजीकर्म** करावें. आश्विन पौर्णिमेस किंवा अमावास्येस **आग्रयण** करावें. हें निरनिराळ्या नक्षत्रांच्या ठिकाणी व्रीहि (वऱ्या), श्यामाक (सांवे) व यव याचें आग्रयण करावें. पहिलें आग्रयण शरदृतूंत केलें पाहिजे. आग्रयण केल्याशिवाय कोणतेंही नवें उत्पन्न झालेलें धान्य भक्षण करूं नये. ज्यांना निराळें आग्रयण करतां येत नसेल त्यांनीं वर सांगितलेल्या तिन्ही धान्यांपासून पुरोडाश करून दर्शपौर्णिमेस स्थाली पाक करावे. याच पौर्णिमेस ज्येष्ठ पुत्र किंवा कन्या यांस नीरांजन दाखवावें. आश्विन कृष्ण द्वादशी **गोवत्स द्वादशी** या नांवानें प्रसिद्ध आहे. या दिवशीं सवत्स गाईचें पूजन करून तिला उडीद वगैरे धान्यांचे वडे भक्षणार्थ द्यावे. देव, ब्राह्मण, गाई, घोडे, ज्येष्ठ, श्रेष्ठ, कनिष्ठ या सर्वांना माता आदिकरून सर्व स्त्रियांनीं दिवे ओंवाळावे. अपमृत्यूचा नाश व्हावा एतदर्थ त्रयोदशीच्या दिवशीं यमप्रीत्यर्थ प्रदोषकालीं घराबाहेर दिवा लावावा. चंद्रोदयव्यापिनी अशा आश्विन कृष्ण चतुर्दशीच्या दिवशीं नरकाला भिणारांनीं तिलतैलांचा अभ्यंग करून स्नान करावें. रात्रीच्या शेवटच्या प्रहरापासून चंद्रोदयानंतरचा काल श्रेष्ठ जाणावा. नांगरानें उकरून काढलेलें मातीचें ढेंकूळ व आघाडा, दुधी भोपळी व टाकळा यांच्या फांद्या स्नानामध्यें तीन वेळ आपल्या आंगावरून फिरवाव्या. त्यानंतर गंधाचा टिळा लावून कार्तिक स्नान करावें, व स्नानोत्तर यमतर्पण करावें. प्रदोषकालीं मठ, तट, कोट, बाग, मार्ग, गोठा, अश्वशाला, गजशाला या ठिकाणीं सुशोभित दिवे लावावे. याप्रमाणें तीन दिवस दिवे लावावे. तुलराशीला सूर्य गेल्यानंतर चतुर्दशी व अमावास्या या दोन दिवशीं प्रदोषकालीं पुरुषांनीं हातांत कोलीत किंवा चुडी घेऊन (उल्कादर्शन)

लाहोर येथील रामलीला उत्सवांतील रावण व लंका.

(पृष्ठ २७९ पहा.)

पितरांस मार्ग दाखवावा. यानंतर अमावास्येच्या दिवशीं प्रातःकाळीं तैलाभ्यंग स्नान करून देवपूजा आटोपल्यावर अपराण्हकालीं पार्वण श्राद्ध करावें. प्रदोषकालीं दिवे लावणें, उल्कादर्शन व लक्ष्मीपूजन हीं कृत्यें केल्यावर भोजन करावें. बाल, वृद्ध व रोगी यांखेरीज इतरांनीं दिवसा भोजन करूं नये. आश्विनवद्य चतुर्दशी, अमावास्या व कार्तिक शुक्ल प्रतिपदा या तीन दिवसांना **दीपावलि** असें नांव आहे. अमावास्येच्या दिवशीं मध्यरात्रीं नगरांतील स्त्रियांनीं आपापल्या गृहासमोरच्या अंगणांतून अलक्ष्मीला घालवावी. *

दीपावलीचें प्राचीनत्व.

दीपावलीचा सण केव्हां प्रचारांत आला हें सांगतां येणें जरी शक्य नाहीं, तथापि त्याला प्रस्तुतचें स्वरूप पौराणिक कालीं प्राप्त झालें हें निर्विवाद होय. कारण पुराणांतरीं सांगितलेल्या कित्येक कथाभागांशीं याचा संबंध जोडलेला दिसतो. अकराव्या शतकांत प्रसिद्ध आल्बुरेनी ऊर्फ अबुरेहन हा खीव येथील विद्वान् गृहस्थ हिंदुस्थानांत आला. त्या वेळच्या हिंदु लोकांच्या आचारविचारांचें तसेंच राजकीय व सामाजिक स्थितीचें त्यानें जें ऐतिहासिक विवेचन केलें आहे, त्यावरून पाहतां दीपावलीचा सण त्या कालीं प्रस्तुतप्रमाणेंच साजरा केला जात असे असें दिसतें. अर्थात् सुमारें ९०० वर्षांमागें सध्यांप्रमाणेंच दिपवाळीचा सण लोक साजरा करीत असत.

पौराणिक कालीं शिव व विष्णु यांचें महत्व वाढल्यानंतर त्यांच्या उपासकांनीं आपणांस प्रिय असलेल्या दैवतासंबंधानें अनेक कथा रचून पूर्वकालापासून चालत आलेल्या कित्येक विधींचा व सणाचा संबंध त्या दैवतांशीं जोडला. त्यामुळें दिपवाळी ही विष्णूचा अवतार जो श्रीकृष्ण त्याच्या प्रीत्यर्थ आहे असें ठरविण्यांत आलें. कृष्णासंबंधानें पूज्यत्व भाव वाढत गेला तसतसा कृष्णचरित्रांत अनेक अद्भुत गोष्टींचा समावेश करण्यांत आला. आपण या पौराणिक कालाच्या मागें जाऊन वेद व उपनिषद् कालानंतरच्या सूत्रकालांतील (२००० वर्षांपूर्वी) सामाजिक स्थितीसंबंधानें उपलब्ध असलेल्या माहितीचें

* घरांतील केरकचरा अरुणोदयापूर्वी वेशीच्या दरवाजासमोरून ओरडत जाणाऱ्या महार जातीच्या मनुष्यावर फेंकण्याची चाल कांहीं ठिकाणीं आहे. हा विधि चैत्रारंभ मानणारे होळीच्या दुसऱ्या दिवशीं पहांटेस करीत असतात. ही चाल कर्नाटकांत दृष्टीस पडते.

सूक्ष्म रीतीनें निरीक्षण केलें असतां आपणास असें दिसतें कीं, त्या काळीं प्रचलित असलेल्या अनेक गृह्य संस्कारांचें रूपांतर होऊन प्रस्तुतचे कित्येक सण प्रचारांत आले आहेत. त्या काळीं प्रत्येक गृहस्थाश्रमी पुरुष वर्षांतून सात पाक करीत असे. हा यज्ञ करण्याचा विधिही सुलभ असल्यामुळें तो उरकण्यास विशेष खर्च किंवा त्रास नसे. दानधर्म करणें, अग्नि प्रदीप्त करून पाकाहुति देणें किंवा सत्पात्र अशा विद्वान् ब्राह्मणांस अन्नवस्त्र देणें यांची गणना पाकयज्ञांत होई. १ अष्टक, २ पार्वण, ३ श्राद्ध, ४ श्रावणी, ५ आग्रयण, ६ चैत्री व आश्वयुजी हे सात पाकयज्ञ दरसाल निरनिराळ्या महिन्यांत करण्यांत येत असत. यांपैकीं

पार्वण, आश्वयुजी व आग्रयण

या तीन पाकयज्ञांचें एकीकरण व रूपांतर होऊन प्रस्तुतचा दीपावलिमहोत्सव अस्तित्वांत आला असला पाहिजे. प्राचीन कालापासून आर्यांच्या अंतःकरणांत पितरांबद्दल आदर व प्रेम असल्यामुळें प्रत्येक पौर्णिमेस व अमावास्येस त्यांच्या प्रीत्यर्थ पार्वण किंवा पिंडपितृयज्ञ नांवाचा पाकयज्ञ करण्यांत येत असे. त्यांतही नवधान्य घरांत आणतांना करण्याचा यज्ञ विशेष महत्वाचा होता. प्रस्तुत दिपवाळीच्या उपपत्तीसंबंधानें दिलेली यमाहिबद्दलची गोष्ट व या उत्सवानंतर लवकरच करण्यांत येणारें भाऊबीज नांवाचें स्मारक जेवण व इतर शास्त्रोक्त कृत्यांचा संबंध पितरांचा रक्षक जो यम त्याच्याकडे आहे. पितरांच्या उद्धारासाठीं दीपोत्सव, अधिकारानुरूप सव्यापसव्यानें यमतर्पण करण्याबद्दल आज्ञा वगैरे पाहतां अश्विन वद्य ३० स पार्वण नांवाचा पाकयज्ञ–आणि तोही विशेष उत्साहपूर्वक–करण्याची चाल प्राचीनकाळीं रूढ झाली होती हें सिद्ध होतें.

पौराणिक काळीं यमासंबंधाची जुनी कल्पना जाऊन त्याला निराळें व भयंकर रूप प्राप्त झालें. वेदकाळीं तो नरकाचा धनी नसून स्वर्गांतील एक मुख्य दैवत असें मानण्यांत येत असे. सत्कर्मे करणारांस सद्गति देणारा व सज्जनांचा साह्यकर्ता अशींच त्याचीं स्तुतिस्तोत्रें ऋग्वेदांत गायिलेलीं आढळतात. (ऋक्. १०-१६—१) पुराणांत यमाला सूर्यपुत्र असें म्हटलें आहे. सूर्याच्या गतीबरोबर मनुष्यमात्राचें आयुष्य क्षीण होत असतें. अर्थात् मृत्यूचे दिवस समीप आणणारें दैवत सूर्यपुत्र असें मानलें गेलें यांत नवल नाहीं. वैवस्वत (आकाश) हा पिता व शरण्यु (अरुणोदय) ही माता, यांच्या पोटीं यमाचा जन्म झाला

असें. ऋग्वेद सांगत आहे. यमाची भगिनी यमी हिचाही त्यात उल्लेख असून यमी व यमी याच्यांत अत्यंतिक प्रेम वसत होतें असें दर्शविलें आहे त्याच्या संबधानें केलेलें विवेचन वाचल्यास दिवस व रात्र यांसच यम व यमी अशीं अलंकारिक नांवें देण्यात आलीं होती असें दिसतें. यमद्वितीया हा बंधुभगिनीप्रेमाचा स्मारक सण ठरविण्यांत पौराणिक ग्रंथकारांनीं वेदकालीन यम व यमीसंबंधाच्याच कल्पनास मूर्त स्वरूप दिलें असल्याचें स्पष्ट होत आहे. दिपवाळींत समीकरण पावलेला

दुसरा पाकयज्ञविधि

झटला ह्मणजे अश्वयुजी हा होय. अश्वयुग किंवा आश्विन महिन्याच्या पौर्णिमेस हा करण्यात येत असे. ऋग्वेदाच्या ६ व्या मंडळात जो उल्लेख सांपडतो त्यावरून असें दिसतें कीं, अश्वयुगमासाच्या पौर्णिमेस इंद्रास दूध व तांदळापासून तयार केलेली क्षीर अर्पण करण्यांत येत असे. बकरीचें तूप (आज्य) यज्ञात ओतून आश्विनद्वयात, अश्वयुगद्वयांना, अश्वयुगाच्या पूर्णचंद्राला, शरद् ऋतूला व प्रजापतीला आहुति देण्यात येत असत. गायीप्रीत्यर्थ दहीं व लोणी यांच्या आहुति दिल्यावर गाई व वत्स यांना त्या दिवशीं रात्रीं एकत्र ठेवण्यांत येत असे. या पुरातन विधीची सांख्यायनानें जी माहिती दिली आहे तिजवरून तो कृषिविषयक आहे हें स्पष्ट दिसतें. याच दिवशीं कृषिदेवता सीता हिच्या प्रीत्यर्थ यज्ञ करण्यात येऊन पुढील शब्दांनीं तिची प्रार्थना करण्यात येत असे.

" जिच्यामध्यें वेदप्रणीत व ऐहिक वैभव सदासर्वदा वास करितें त्या इंद्रपत्नी सीतेची मी प्रार्थना करितों. मीं हातीं घेतलेल्या सर्व कार्यांत ती मदत करो. जिच्यापाशीं अनेक अश्व व अनेक गाई आहेत, जी शानदाचा निधि, जी सर्व प्राणिमात्राचें रक्षण करिते व जिचीं धान्याचीं अनेक क्षेत्रें आहेत तिची मी यज्ञसमयीं प्रार्थना करितों. ती अचल देवता मला कधींही न विसरो" (२–१७–९). अतर इतकेंच कीं, कृषिदेवता सीता हिच्या जागीं पौराणिक कालीं विष्णुपत्नी लक्ष्मी हिची स्थापना करण्यांत आली. धनधान्याची देवता ह्मणून लक्ष्मीचें महत्व फार वाढलें पुरातन काळच्या संस्कृत वाङ्मयात लक्ष्मीचें नाव आढळत नाही. ज्याप्रमाणें रुद्राच्या भयंकर स्वरूपावरून रुद्राणी ही भयानक शक्तिदेवी मानिली गेली, त्याच प्रमाणें विष्णूच्या अंगीं जे सात्विक व सुखदायक गुण असल्याचें पुराणांतरीं सांगितलें आहे त्यास साजेल अशीच दिव्य मधु

लक्ष्मी आहे असें ठरवून तिच्यासाठीं उत्तमोत्तम गुणांची स्थापना पुराणकारांनीं केली. सीतेची जागा लक्ष्मीनें घेतल्यानंतर आश्विनमासांतील पौर्णिमेस लक्ष्मीपूजनोत्सव करण्यांत येऊं लागला. कोजागरी पौर्णिमा या नांवानें हा उत्सव कालीच्या व इतर देवतांच्या देवालयांतून करण्यांत येतो. दिपवाळींतील लक्ष्मीपूजन, कित्येक ठिकाणीं रूढ असलेली फाशांनीं खेळण्याची पद्धति, कोजागरी पौर्णिमेपासून पितरांप्रीत्यर्थ आकाशदिवे लावण्याची चाल, त्या दिवशीं नवीन धान्याची क्षीर करण्याची रूढि, नवीन भाताचे पोहे खाण्याची चाल, याच वेळीं नवीन धान्यापासून स्थालीपाक करण्याचा बंगाल्याकडील परिपाठ, या उत्सवास जोडून गोपूजा व गोक्रीडनविधि करण्याची पद्धति वगैरे गोष्टी लक्षांत घेतां आश्वयुगी हाच गृह्ययज्ञ दीपवालीस जोडण्यांत आला असल्याचें स्पष्ट होतें.

पौराणिक कालीं वेदकालीन सीता, इंद्र वगैरे देवता मागें पडल्या; कृष्णाचें महत्व वाढलें; विष्णूचा अवतार जो कृष्ण तो इंद्राहूनही श्रेष्ठ आहे हें दाखविण्यासाठीं त्याच्या हातून इंद्राचा पराजय झाला व त्यानें करांगुलीवर गोवर्धनपर्वत उचलून गाई व गोप यांचें रक्षण केलें असें सांगण्यांत आलें. प्रत्येक अवताराचें इतिकर्तव्य ह्मणजे असुरांचा संहार व गोब्राह्मणांचा प्रतिपाल. या विधानास जुळेल अशा रीतीनें नरकासुराची व इतर दैत्यांच्या कथा रचल्या गेल्या. पुराणकारांनीं यमरायास स्वर्गलोकावरून नरकलोकीं आणिलें. त्यालाच पुढें नरकासुर बनविण्यांत येऊन त्याचें वासस्थान त्याचा पिता जो सूर्य त्याच्याच दिशेस (पूर्वेस) प्राग्ज्योतिषपूर हें आहे अशी ही कथा रचिली गेली. आश्विनमासांत आपल्या देशाचें नैसर्गिक सौंदर्य व सांपत्तिक स्थिति चांगली असल्यामुळें हा कृषिविषयक सण सर्व लोकांस आनंददायक व ग्राह्य वाटला. घरांत नवीन धान्य आल्यावर त्याची व तें देण्यास कारणीभूत झालेल्या गोकुलाची पूजा करणें हें प्राचीन सात्विक आर्यांस इष्ट वाटलें. गाई व गुराखी यांच्या संबंधानें ऋग्वेदांत सांपडणारी सूक्तें पाहिलीं असतां तें गोधन किती मौल्यवान् मानीत असत हें दिसतें. दीपोत्सव, मंगलस्नान वगैरे धार्मिक मानलीं जाणारीं कृत्यें सर्वसंमत होऊन तीं प्रचारांत आलीं हेंही योग्य आहे. दीपावलीत आग्रयण नांवाच्या तिसऱ्या विधीचा समावेश करण्यांत आला. अग्र हायन किंवा मार्गशीर्ष महिन्याच्या पौर्णिमेस

आग्रयण (नवान्नेष्टि)

केला जात असे. मार्गशीर्ष मासाच्या पौर्णिमेची रात्र संवत्सराची पत्नी असें समजून आहुति देण्यांत येत असत. त्या वेळीं युगाच्या पंचवार्षिक मुदतींत

पांच संवत्सरांस संवत्सर, परिवत्सर, इदवत्सर, इद्वत्सर व वत्सर या नांवानें संबोधून आहुति अर्पण करण्यांत येत असत. अर्थात् संवत्सरसमाप्तीचा हा उत्सव होता असें दिसतें. परंतु यासंबंधानें नक्की सांगतां येत नाहीं; कारण गृह्यविधींत चैत्रमहिन्यांतील चैत्री हा वर्षांतील शेवटचा विधि असें म्हटलें आहे. यावरून चैत्रमहिना शेवटचा ठरतो. मार्गशीर्ष महिन्यांत पूर्वकालीं अनेक धर्म-विधि करण्यांत येत असत. विशेषत: ऋतुदेवतेस आहुति देण्यांत येत. ऋतूंचें वर्णन पाहतां मधु किंवा वसंत हाच प्रथम ऋतु मानला आहे. अर्थात् चैत्र वैशाख हेच महिने वर्षारंभींचे गणले पाहिजेत; परंतु 'राजा कालस्य कारणम्' या उक्तीप्रमाणें नवीन वर्षाचा दिवस कालचक्राप्रमाणें बदलत जाऊन कधीं चैत्र व तर कधीं वैशाख, कधीं मार्गशीर्ष तर कधीं कार्तिक या मासांस संवत्सराचा प्रथमचा महिना होण्याचा मान मिळाला असावा. मार्गशीर्षाच्या जवळचा कार्तिक हा वत्सराचा प्रथमचा महिना असें विक्रमादित्याच्या कारकीर्दीत ठरलें.

कार्तिकमास हा या संवत्सराचा प्रथमचा महिना असें राजाज्ञेनें ठरविण्यांत येऊन तो नूतन वर्षाचा प्रारंभींचा दिवस म्हणून आनंदांत घालविण्याचा प्रघात पडल्यापासून दीपावलीस महोत्सवाचें स्वरूप प्राप्त झालें. (आश्विनमासाची देवता इंद्र व कार्तिक मासाची देवता धात्री यांचें पूजन आपले पूर्वज त्या त्या मासांत करीत असत. अजून कार्तिकांत धात्रीपूजन नांवाखालीं वनभोजन किंवा आंवळी-भोजन होत असतें.)

हेतु व बोध.

हिंदूंचे अनेक सण आहेत. त्यांपैकीं दिपवाळीइतका पवित्र व आनंदकारक दुसरा कोणताही सण नाहीं. या सणांत स्त्रिया, पुरुष व बालकें या सर्वांस आनंद होत असतो. परस्परांकडे जाण्यायेण्याची व उपाहार करण्याची रूढि असल्याच्या योगानें समाजांत प्रेमभाव वृद्धिंगत होऊन सलोखा वाढतो. बंधुभगिनींतील प्रेम आजन्म रहावें यासाठीं 'भाऊबीज' करण्याचा जो विधि प्रचारांत आला आहे, तोही आर्यांच्या सात्विक वृत्तीस साजेसाच आहे. गोपूजादिकांच्या योगानें पूर्वकालीन आर्यवसाहतवाल्यांच्या अंत:करणांत गोपालनाबद्दल असलेली आस्था दिसून येते. कृष्णास गोपाळ या नात्यानें जो मान देण्यांत येतो तो याचसाठीं आहे. अलीकडे स्थापन झालेल्या गोरक्षण संस्था गुरांची स्थिति सुधारण्यासंबंधानें प्रयत्न करीत आहेत. धुळें येथील प्राणिरक्षक संस्था,- मुंबईतील जीवदयाप्रव-

प्रसारक मंडळी, त्याचप्रमाणें इतर अनेक ठिकाणीं मुक्या जनावरांचें रक्षण करण्यासाठीं स्थापन करण्यांत आलेल्या संस्थांस धनिक लोकांनीं हातभार लावून आपल्या अंतःकरणांत त्यांच्याबद्दल प्रेम वसत आहे असें सिद्ध केलें आहे. याबद्दल ते स्तुतीस पात्र आहेत. यांच्या विनंतीचा विचार करून कित्येक संस्थानिकांनीं धार्मिक उत्सवांत होणारे पशुवधही बंद केले आहेत ही आनंदाची गोष्ट होय. दीपोत्सवाच्या योगानें रात्र व दिवस यांतील अंतर नाहींसें करणें हेंच दिपवाळींतील मुख्य अंग आहे. यम व यमी यांची भेट ह्मणजे रात्रीच्या वेळच्या अंधःकारास नाहींसें करून तिला दिवसाच्या जोडीस आणणें आहे. अज्ञानाचें आवरण हाच अंधःकार आहे. तो घालवून आपणास दिव्यदृष्टि प्राप्त होईल असें करणें ही दीपावलि साजरी करण्याची खरी तऱ्हा आहे.

कार्तिक महिना.

कार्तिक महिना इंग्रजी नोव्हेंबर महिन्याच्या सुमारास येतो. या महिन्यांत चातुर्मासांतल्याप्रमाणेंच अनेक पदार्थ वर्ज्य करावे, कार्तिकेस्नान करावें, कित्येक दानें द्यावीं, पुराण श्रवण करावें, आकाशदिवे लावावे वगैरे विधि सांगितले आहेत. या महिन्यांत प्रतिपदेच्या दिवशीं बलिदैत्याची पूजा, दीपोत्सव, गोक्रीडा, गोवर्धनपूजा, मार्गपाली बंधन, तृणाची दोरी ओढणें, नवीं वस्त्रें धारण करणें इत्यादिक उत्सव, द्युत खेळणें, स्त्रियांनीं दिवे ओंवाळणें वगैरे कृत्यें करावीं. या महिन्यांतील महत्वाचे उत्सव म्हटले ह्मणजे बलिप्रतिपदा, यमद्वितीया, तुलसीविवाह, धात्रीपूजन व त्रिपुरी पौर्णिमा हे होत. कार्तिक शु० ११ च्या दिवशीं विष्णूची निद्रा संपते ह्मणून त्या तिथीला बोधिनी एकादशी ह्मणतात. या दिवशीं पंढरपूर क्षेत्रीं मोठी जत्रा भरते.

बलिप्रतिपदा.

प्रौढप्रतापी दैत्याधिपति बलीस सुरश्रेष्ठ वामनानें बटुवेष धारण करून कसें पादाक्रांत केलें, याचें ऐतिहासिक विवेचन मागें वामनद्वादशी या सदराखालीं दिलें आहे. वामनानें तिसरें पाऊल बलीच्या मस्तकावर ठेवून त्याला पाताळांत लोटण्यापूर्वी बलीच्या विनंतीवरून पुढील वर दिला. 'तुझ्या भक्तीस वश होऊन मी असें वरदान देतों कीं, मी जरी तुला पादाक्रांत केलें, तरी तुझी आठवण

सर्वत्र चिरकाल रहावी यासाठीं कार्तिक शु० प्रतिपदेच्या दिवशीं तुझ्या नांवानें लोक आनंदोत्सव करतील तुझ्या विनंतीस मान देऊन मी अशी आज्ञा करितों कीं या दिवशीं कोणी सुरापान किंवा इतर भलभलते अनाचार करूं नयेत. कार्तिक शु० प्रतिपदा ही बलिप्रतिपदा असें मानून तिची पूजाअर्चा प्रत्येक गृहस्थाश्रमी कौटुंबिकानें करावी.' या प्रकारें बलीस आशीर्वाद दिल्यावरून दिवाळीस जोडून बलि-प्रतिपदा हा सण साजरा करण्याचा प्रघात या देशांत पडला. या उत्सवामधानें

शास्त्रोक्त विधि व रूढि

अशी आहे कीं माजघरात बलीचें त्याची पत्नी विंध्यावली हिच्यासह चित्र काढून पूजा करावी. निशाकाल प्राप्त होतांच दीपाराधना करून सर्व नगर शृंगारावें. रात्रौ राजानें नगरातून लवाजम्यासह फिरून नागरिकांचें वैभव पाहून संतुष्ट व्हावें. या दिवशीं वष्टिकाकर्षण (tug of war) नांवाचा एक विधि करावा. एका लांब काठीस दर्भवेष्टन करून ती देवद्वारीं किंवा चवाठयावर ठेवावी. तिच्या एका टोंकास हीन जातीच्या व दुसऱ्या टोंकास उच्चवर्णीय लोकांनीं धरावें. प्रत्येक पक्षापासून मागें बारा हाताच्या अंतरावर एक रेषा असावी. पुढें उभय पक्षांनीं वष्टिका (आपापल्या बाजूस) खेचावयाची असून जो दुसऱ्यास बारा हात खेचील त्या पक्षास जयप्राप्ति झाली असें मानावयाचें. हें जयचिन्ह राजानें मुद्दाम पाहावें असें आहे.

महाराष्ट्राच्या काहीं भागांत या दिवशीं शेतकरी व इतर लोक शेणाच्या बाहुल्या जमिनीवर तयार करून ठेवितात त्यांस पचपांडव व कुंति असें म्हणतात. त्यांची पूजा करून त्यांना नवीन तांदळाच्या अन्नाचा नैवेद्य दाखवितात पुढें ते घरावर त्या बाहुल्या सुकवून पौर्णिमेच्या दिवशीं पेटवितात, व त्यावर नवीन तांदळाची खीर करतात मुंबईंत या दिवशीं काहीं पांढरपेशा लोकांत दारांत शेणाची बाहुली करून त्यावर दिवे ठेवण्याची, पचपांडव करण्याची वगैरे चाल आहे, परंतु हे पांडव दसऱ्याच्या दिवशीं करितात

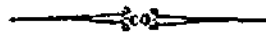
गोपूजा.

कृष्णाच्या सल्ल्यानें गोपांनीं इंद्राचा उत्सव न करितां गोवर्धनाची पूजा केली. त्याप्रीत्यर्थ सध्या गायींची पूजा करण्याचा परिपाठ आहे गुरांच्या शिंगांस रंग व थेंगड लावून अंगावरही लाल रंगाचे ठिपके देतात. त्यांची पूजा केल्यावर त्यांना गळ्यास एक पोळी व नारळाची कवड बांधून दवडतात गवळ्यास या दिवशीं पैसे देण्याचा कर्नाटकांत परिपाठ आहे.

हेतु व बोध.

हा सण अत्यंत उदात्त स्वरूपाचा असून प्राचीन काळच्या राजनीतीचें शुद्ध व सात्विक स्वरूप ध्यानांत येण्यास कारणीभूत होतो. शत्रूंस पादाक्रांत केल्यावरही ही त्यांच्यांतील उत्तम गुणांची किंमत लक्षांत आणून जेते त्यांस त्यांच्या योग्यतेनुसार वागवीत व प्रसंगविशेषीं विशिष्ट मानमरातब देण्यासही ते मागेंपुढें पाहत नसत. महाभारतांत जागोजागीं राजनीति व राजकारण यांसंबंधानें जो ऊहापोह केला आहे, तो वाचतां या बाबींत प्राचीन आर्यवरांनीं किती खोल विचार केला होता, हें समजून येणार आहे. प्रजेनें केलेल्या उत्सवास सहानुभूतीची जोड देऊन तो दुणावेल असें करणें यास देखील राजेलोक आपला धर्म आहे असें त्या कालीं समजत असें दिसतें. अद्यापि संस्थानिक विशेष उत्सवाच्या प्रसंगीं आपल्या दर्शनाचा लाभ प्रजाजनांस करून देत असतात; ही प्राचीन पद्धतीची अवशिष्ट रूढि असावी. यष्टिकाकर्षणाचा विधि शारीरिक बल अजमावून पाहण्यासंबंधाचा असून उच्च व हीन वर्णांच्या लोकांची या बाबींत कितपत बरोबरी होते हें पाहण्याच्या उद्देशानें तो योजिलेला असावा. एकाद्या वर्णांत निकृष्टावस्था दिसून आल्यास राजाकडून ती घालविण्यासाठीं कांहीं उपाय योजले जात किंवा कसें हें समजत नाहीं. तथापि राजाकडून आपलें अभिनंदन व्हावें एतदर्थ प्रत्येक वर्ण आपलें शरीरसामर्थ्य वाढविण्यास यत्न करीत, असा तर्क करण्यास जागा आहे. सांप्रतकालीं बलिप्रतिपदेसारख्या उत्सवाच्या दिवशीं समाजांतील पुढाऱ्यांनीं निरनिराळ्या मर्दानी खेळांची योजना करून चढाओढींत यश संपादन करणारांस उत्तेजनार्थ सार्वजनिकरीत्या पारितोषकें देण्याची व्यवस्था केल्यास उत्तम होईल. एकादा राष्ट्रीय खेळ ठरवून त्यांत *लहानमोठ्यांनीं आपलें प्राविण्य दाखवावें;* असें केल्यासही बरेंच हित होण्यासारखें आहे. प्राचीन कालीं अत्यंत श्रेष्ठ पदास चढलेल्या मल्लविद्येचें पुनरुज्जीवन करण्याकडेही समाजधुरीणांनीं लक्ष पुरवावें. शाळा, पाठशाळा व विश्वविद्यालयें यांतून शारीरिक व्यायामाची शक्य ती सोय करून पुढील पिढीला बौद्धिक शक्तीबरोबरच शारीरिक शक्तीची जोड देण्यासाठीं आमचें सरकार अनेक योजना अमलांत आणीतच आहे. अशा वेळीं भावी नागरिकांच्या मातापितरांनीं या योजनांचें महत्व ध्यानीं आणून या कामीं सरकाराशीं सहकार्य केल्यास *म्हणजे विद्यार्थिदशेंतील सर्व मुलांनीं या योजनांचा योग्य फायदा* घेतलाच पाहिजे असें ठरविल्यास फार उत्तम होईल. आम्हाला कर्तृत्ववान् पिढी पाहिजे. शारीरिक स्वास्थ्य नसल्यास कर्तृत्वशक्ति तरी कोठून उत्पन्न होणार ?

यमद्वितीया किंवा भाऊबीज.

कार्तिक शुद्ध द्वितीया हा दिवस यमद्वितीया या नांवानें प्रसिद्ध आहे. या दिवशीं मृत्युदेव जो यम त्यानें आपली बहीण यमुना हिच्या घरीं जाऊन तिला वस्त्रालंकार वगैरे दिले व तिच्या गृहीं मोठया आनंदानें भोजन केलें, अशी पुराणांतरीं कथा आहे. हा दिवस बंधुभगिनींच्या भेटीचा असून भगिनीकडून बंधूची पूजा होत असल्यामुळें या सणाला भाऊबीज असें नाव पडलें आहे. शास्त्रकारांनीं या कौटुंबिक विधींस धर्माची जोड देऊन हा दिवस पाळणें हें प्रत्येक बंधुभगिनींचें श्रेष्ठ कर्तव्य आहे असें ठरविलें. त्याप्रमाणें सर्व उच्च वर्णांतील लोक हा दिवस पाळतात. सहोदर भगिनी नसल्यास चुलत, आते किंवा मामेबहिणीकडे जाऊन तिनें प्रेमानें पुढें ठेवलेलें पक्वान्न ग्रहण करण्यास व तिलाही शक्त्यनुसार कांहीं तरी देणगी देण्यास कोणीही विसरत नाहीं हें पाहून मनाला अवर्णनीय आनंद होतो. एकाच मातेच्या उदरीं जन्मास आलेल्या दोन बालकांची स्थिति भिन्न होते. त्यांतही बंधु व भगिनी यांच्या स्थितींत कधींकधीं विलक्षण फेर पडतो. धनकनकाच्या वैभवानें आपल्या सहोदरासही विसरून जाणाऱ्या बंधूस किंवा भगिनीस हा यमद्वितीयेचा दिवस आपल्या कर्तव्यकर्मासंबंधानें आठवण करीत असतो. दीपावलीच्या निमित्तानें अनेक आप्तेष्टांच्या जरी प्रेमानें भेटी होतात, तरी त्या सणाला जोडून हा भाऊबीजेचा दिवस स्वतंत्र योजणाराची योजकता खरोखर स्तुतीस पात्र आहे. बंधूंनो, तुम्ही श्रीमंत असा किंवा गरीब असा, तुमच्याबद्दल तुमच्या भगिनींच्या अंतःकरणांत जें देदीप्यमान् शुद्ध प्रेम वसत असतें, त्याची तुम्हाला कल्पना करितां येईल काय? दिपवाळीच्या सदराखाली यम व यमी याच्यासंबंधानें माहिती देतांना आम्ही असें म्हटलें आहे कीं, दिवस व रात्र यांच्या भेटीचें हें वेदगायकांनी केलेलें वर्णन आहे. ज्या वेळीं सूर्य अस्तास जातो, त्या वेळीं रात्रीची भेट घेत असतां आकाशांगणीं सूर्यरश्मींची कांचनवर्णमिश्रित आरक्त प्रभा पसरून जें शोभायमान चित्र आपल्यापुढें तयार होतें, त्याचें यथार्थ वर्णन आजवर कवीस करितां आलें नाहीं किंवा कोणाही चित्रकलाविशारदास तें हुबेहुब उठवितां आलें नाहीं. ती गोष्ट बंधुभगिनीप्रेमाची. तें प्रेम अवर्णनीय आहे. तें अति उदात्त व अति शुद्ध आहे. ज्यांच्या मनांत तें सर्वकाल वसतें,

त्याची किंमत जाणूं शकतात. त्यांसच त्यापासून अवर्णनीय आनंद प्राप्त होतो. आपली दृष्टि व आपलें मन अशा रीतीनें प्रेमपूर्ण करून जे विस्तृत प्रमाणावर जगांतील व्यवहार जाणतात, त्यांच्या चित्ताची भावना अशी होईल कीं आह्मी सर्व एकाच ईश्वराचीं व एकाच हिंद मातेचीं लेंकरें आहोंत. या दृष्टीनें भाऊबीजेचा दिवस आह्मा सर्वांस असें सांगत आहे कीं, बंधुभगिनींनीं एकमेकांबद्दल प्रेम बाळगून सामाजिक उन्नति साधण्यास शक्त्यनुसार यत्न करीत रहावें व यमद्वितीयेसारखा दिवस प्राप्त होतांच आपणास एक दिवस यमरायास भेटावयाचें आहे, हें ध्यानीं आणून आपण आपल्या आयुष्यक्रमांत आपल्या बंधूंच्या किंवा भगिनींच्या उन्नत्यर्थ काय केलें, याचा आढावा काढावा हें योग्य होय.

तुलसीविवाह.

प्रत्येक वर्षी कार्तिक शुद्ध द्वादशीस तुलसीचा विवाह केला जातो. पद्मपुराणांत यासंबंधाची कथा अशी आहे कीं, पूर्वकाळीं जालंधर नांवाचा एक महाप्रतापी व असाधारण योद्धा होऊन गेला. त्यानें देवांस पादाक्रांत करून आपल्या भाईबंद दैत्यांस सुखी केलें. त्याची वृंदा नांवाची स्त्री महापतिव्रता होती. तिच्या पुण्याईनें जालंधर त्रिभुवनात अजिंक्य होऊन बसला. त्याचा पाडाव कसा करावा, यासंबंधानें देवांस मोठें गूढ पडलें. इंद्रपुरीवर चाल करून देवेंद्राची पुरी खोड मोडावी या हेतूनें त्यानें कडेकोट तयारी चालविली. पुढें लवकरच देव व दैत्य यांच्यांत तुमुल युद्ध माजून त्यांत अनेक देवांस गतासु व्हावें लागलें. तेव्हां श्रीविष्णूनें जालंधरास जेरीस आणण्यासाठीं कपटाचा उपाय योजून, जालंधरपत्नी वृंदा हिच्या जाज्वल्य पातिव्रत्यामुळें त्यास प्राप्त झालेलें अतुल सामर्थ्य नष्ट करण्याची त्यानें युक्ति योजिली. जालंधर धारातीर्थी पतन पावला, अशी वतावणी करण्यासाठीं दोन मर्कटांकडून विष्णूनें जरासंधाचें शिर व धड याप्रमाणें तंतोतंत दिसणारे दोन अवयवांचे भाग तिच्यापुढें आणून टाकविले. तेव्हां ती दुःखानें व्याकुल होऊन अत्यंत शोक करूं लागली. इतक्यांत एका कपटी साधूनें पुढें येऊन संजीवनी मंत्रानें या कपटी जालंधरास उठविण्याचा उपक्रम केला व धड व शिर यांच्या जागीं जरासंधाचा वेष घेतलेला विष्णु उभा राहिला. तेव्हां आनंदातिशयानें बेहोष झालेल्या वृंदेनें आपला मृत पति

सजीव झाला असें मानून त्या जालंधररूपी विष्णूस कवटाळिलें. याप्रमाणें विष्णु तिच्या घरीं राहूं लागला. वृंदा अज्ञानामुळें कां होईना पण पातिव्रत्यापासून ढळल्यामुळें जालंधर बलहीन होतमाता संग्रामांत पतन पावला. कालेंकरून वृंदेस खरा प्रकार कळताच अत्यंत कोपानें संतप्त झालेल्या त्या साध्वीनें तुला पत्नीचा वियोग घडून दोन मर्कटांचें साह्य घेण्याची पाळी तुजवर येईल असा विष्णूस शाप दिला. त्याप्रमाणें पुढें रामावतारीं घडलेंच. असो. त्यानंतर लगेच वृंदेनें अग्नीची चिता रचून तींत प्रवेश केला. कपटाचरणानें महासाध्वीचा आपण नाहक नाश केला हें पाहून विष्णूस वाईट वाटलें. इतकेंच नव्हे तर तो तिच्या रक्षेजवळ वेड्यासारखा बसून राहिला. पुढें त्याचें वेड घालविण्यासाठीं स्मशानभूमीत तिच्या रक्षेवर पार्वतीनें तुलसी, आंवळा व मालती यांचें बीं पेरून तीन झाडें उत्पन्न केली. त्यांतील तुलसी हीच आपल्या सर्वगुणसपन्न वृंदेप्रमाणें आहे असें मानून विष्णूस ती फार प्रिय झाली. पुढें वृंदा ही रुक्मिणीच्या रूपानें अवतरून विष्णूचा अवतार जो श्रीकृष्ण त्यास तिनें कार्तिक शु. १२ च्या दिवशीं वरिलें. हा रुक्मिणीकृष्णविवाह दरसाल सर्व हिंदु साजरा करितात.

शास्त्रोक्त विधि व रूढि.

या दिवशीं सर्व हिंदुलोकात तुलसीविवाहविधि करण्याची चाल आहे. तुलसी वृंदावन सारवून तें सुशोभित करतात व त्यात ऊस पुरून आंवळे व ओली चिंच टाकतात. वृंदावनाभोंवतीं ऊस रचून सुशोभित मडप तयार केला जातो. प्रहर रात्रीच्या आत पूजा आटोपल्यावर मडपाभोंवतीं आरती, दीपाराधना, मंगलाष्टकें उरकण्यात येऊन जमलेल्या मडळीस लाह्या, कुरमुरे, उंसाच्या गंडेऱ्या वगैरे देण्यांत येतात. सौभाग्यवती स्त्रिया याच दिवशीं वातींची तुलशीस आरती दाखवितात. चातुर्मासात हिंदुलोक विवाहकार्ये करीत नाहींत. तुलसीविवाहा-पासून चातुर्मासारंभापर्यंत शुभ मुहूर्तावर तीं होत असतात. कन्यारत्न नसलेले कांहीं धनवान् लोक या दिवशीं कृष्णरुक्मिणीचा विवाह खऱ्या लग्नसमारंभाप्रमाणें मोठ्या थाटमाटानें उरकतात.

तुलसीचें माहात्म्य.

प्रत्येक हिंदु म्हणविणाऱ्याच्या दारात तुलसीचें वृंदावन हें असावयाचेंच. मग तो हिंदु वर्गातील अत्युच्च असा ब्राह्मण असो किंवा अति नीच मानलेला महार असो. तुलसीपूजन हें हिंदुधर्माच्या अनेक लक्षणांपैकीं एक विशिष्ट लक्षण

पतिपरायण असल्यामुळें प्रत्येक कार्यांत तिचा सल्ला व तिचा धीर त्याच्या कार्यसिद्धींत उपयोगी पडून तो विजयी होत गेला; परंतु विष्णूच्या कपटामुळें तिच्या सहकारित्वास तो मुकल्यामुळें पतन पावला. प्रापंचिक कार्यांत व राजकारणांत प्राचीनकाळीं स्त्रिया आपल्या पतींस मदत करीत. कैकयी व सत्यभामा ह्या आपल्या पतीबरोबर रणांगणांत गेल्याचें प्राचीन ग्रंथांवरून दिसतें. राणी चंद्रावती हिनें आपला पति राणा जयवंतसिंग पराभव पावून स्वगृहीं आला, तेव्हां त्याला किल्ल्याच्या दरवाज्यांत प्रवेश करूं न देतां पुनः युद्धास पाठविलें याची साक्ष इतिहास देत आहे. अशा रीतीनें सहधर्मचारिणी होऊन ज्यांनीं पतीस साह्य केलें, त्याच्यामुळें त्यांच्या कुळास व देशास त्या भूषणभूत झाल्या. सध्यां आपल्या देशाची सामाजिक स्थिति लक्षांत घेतां असें दिसतें कीं, आम्ही सामान्यतः स्त्रियांच्या अंगीं सहकारित्वाची पात्रता ठेविलेली नाहीं. पाकगृहाचीं व प्रसूतीगृहाचीं तेवढीं कामें त्यांजकडे सोंपवून आम्ही पुरुष त्यांना अज्ञानपंकांत रुतवीत आहों. व्यवहाराच्या कामीं अशा स्त्रियांकडून त्या पतिव्रता असतांही कसली सल्ला व मदत मिळणार? जालंधरपत्नी वृंदेपासून झालेलें तुलशीचें कोमल रोप पुरुषांना स्त्रियांची योग्यता वाढविण्यास व स्त्रियांना ज्ञानार्जनाच्या योगानें अंगीं पात्रता उत्पन्न करून घेऊन पतींच्या उपयोगी पडण्यास सांगत आहे. प्रातःकालीं तुलशीचें दर्शन घेतांना प्रत्येक स्त्रीपुरुषानें आपल्या या कर्तव्याची जाणीव अंतःकरणांत उत्पन्न होईल अशा रीतीनें तुलशींत रूपांतर पावलेल्या वृंदेची महती ध्यानांत आणावी.

धात्रीपूजन.

बंगाल्यांत कार्तिकांत जगद्धात्रीपूजा नांवाचा एक मोठा उत्सव होतो. तो हिंदुस्थानच्या या भागांत होत नाहीं. तथापि कार्तिक शुक्ल दशमीपासून पौर्णिमेपर्यंत रानांत जाऊन आवळीच्या झाडाची पूजा करण्याची व तेथेंच थाटमाटानें भोजन करण्याची चाल मात्र दृष्टीस पडते. यावरून या उत्सवास आवळीभोजन असें नांव पडलें आहे. ही पूजा दामोदरप्रीत्यर्थ करण्यांत येते. महाराष्ट्र, कर्नाटक, गोमांतक, कोची वगैरे ठिकाणीं आवळीभोजनाची चाल असून एकाद्या देवतेची मूर्ति वाजतगाजत जवळच्या रानांत आवळीच्या झाडाकडे नेत असतात. एकादी प्रशांत जागा पाहून त्या ठिकाणीं या झाडाचा पार तयार केलेला असतो. भोजनोत्तर सायंकाळीं मंडळी देवतेस पालखींत घालून मिरवीत

घरी येते. या पूजनाच्या योगानें धात्रीदेवी संतुष्ट होते व भोजन करणारांचें पाप क्षालन होतें अशी समजूत आहे. हल्लींच्या काळीं या वनभोजनाचें स्वरूप बदललें असून शहरवासी लोक त्याचें धार्मिक महत्व जरी मानीत नाहींत, तरी वर्षांतून एक दोन वेळ मित्रमंडळीसह आपल्या रहात्या ठिकाणापासून किंचित् लांब पल्लयावर जाऊन एकदोन दिवस मजेंत घालवीत असतात. हा वनभोजनाचा (picnic) प्रकार खरोखर उत्तम आहे. त्याच्यांत धर्माचा संबंध ठेविल्यानें कित्येक हिंसात्मक व इतर धर्मबाह्य प्रकार बंद होण्याचा संभव आहे. हल्लीं मुंबईंत समाजसेवासंघ (Social Service League) या संस्थेनें या प्रकारच्या वनभोजनाचे प्रसंग घडवून आणण्याचा उपक्रम सुरू केला आहे व शहरांतील गरीब मुलांस वर्षांतून एकदोन दिवस तरी उत्तम भोजन, निसर्गदत्त मुबलक हवा व उजेड यांचा लाभ करून देऊन निसर्गाची आवड उत्पन्न करण्याची छानदार टूम काढिली आहे. आपल्या गरीब बंधूंचा अशा रीतीनें परामर्ष घेणारे समाजसेवक धन्य होत.

वैकुंठचतुर्दशी.

कार्तिक शुद्ध १४ ही वैकुंठचतुर्दशी या नांवानें प्रसिद्ध आहे. सनत्कुमार संहितेंत अशी कथा सांगितली आहे कीं, श्रीविष्णु वैकुंठाहून काशीक्षेत्रीं आला व त्यानें मणिकर्णिकेंत स्नान करून काशीविश्वेश्वरास सहस्र कमलें वाहण्याचा संकल्प केला. पूजा चालली असतां शंकरानें एक कमल बाजूस सारिलें; तेव्हां शेवटच्या कमलाची भरती करण्यासाठीं विष्णूनें पुष्पाऐवजीं आपलें नेत्रकमलच अर्पण केलें. विष्णूच्या भक्तीस प्रसन्न होऊन शिवानें त्यास चक्रायुध दिलें. या हरिहर भेटीप्रीत्यर्थ वैकुंठचतुर्दशी हें व्रत प्रचारांत आलें. जो कोणी या तिथीस अरुणोदयसमयीं शिवाची व रात्रीं विष्णूची पूजा करून उपोषणव्रत पाळतो, त्यास वैकुंठप्राप्ति होते असें सांगितलें आहे. या व्रतासंबंधानें रूढि अशी आहे कीं, फक्त जुन्या मताच्या भाविक स्त्रिया तेवढ्या हें व्रत पाळतात. स्मार्त व वैष्णव सांप्रदायाचे लोक आपापल्या दैवताची पूजा करून या दिवशीं उपोषण करितात. परंतु हरिहरांच्या भेटीचा हा दिवस आहे अतएव या दोन दैवतांमध्यें भेदभाव नाहीं असें समजणारे लोक विरळा सांपडतात केवळ कथानकाकडे पाहिलें तर त्यांत कांहीं विशेष तथ्य आहे असें दिसत नाहीं. कारण शिवानें कमल लपविणें,

विष्णूनें डोळाच उपटून देवास वाहणें या सर्व गोष्टी पंचतंत्रांतील गोष्टीप्रमाणेंच आहेत. अशा कथानकावरून ईश्वरासंबंधानें पूज्यत्वभाव वाढण्याचा संभव नाहीं. मूलतः पुराणकारांनीं शिव व विष्णु यांच्या संबंधानें अनेक गोष्टी उत्पन्न करून आपापल्या प्रिय देवतेचें प्रस्थ वाढविण्याचा यत्न केला. याचा परिणाम

मतभेद व मतांतरें

हाच झाला. वैष्णव व शैव हे परस्परांचें दर्शन घेण्यास नाकें मुरडतात. खाण्यापिण्याच्या पदार्थांवर एकमेकांची नजर पडली तर पदार्थ देखील भ्रष्ट झाले असें समजाणारे वीरशैव व वीरवैष्णव आहेत. लिंगायत सुद्धां ज्यांच्या गळ्यांत लिंग नाहीं अशांची नजर आपल्या अन्नपाण्यावर पडूं देत नाहींत. शैवग्रंथ शक्तिपूजा करावी म्हणतात, तर वैष्णवग्रंथांत शाक्तांस धर्मभ्रष्ट मानावें असें सांगितलें आहे. भागवत एकादशी किंवा स्मार्त एकादशी, पिष्टपशु किंवा प्रत्यक्ष पशु, विधवाकेशवपन किंवा विधवा केशधारण, समुद्रयान करावें किंवा करूं नये वगैरेसंबंधानें जाज्वल्य मतभेद आहे. एक गोपीचंदन व तुलशीमाला यांचें महत्व सांगतो, तर दुसरा भस्मधारण व रुद्राक्षमाला यांचीच महती गातो. द्वैताद्वैतवाद, पदार्थवाद, मायावाद, मीमांसा किंवा कर्मवाद, ईश्वरवाद, अनीश्वरवाद, आत्मानात्मवाद, आयनादिवाद, तर्कवाद, शुद्धाद्वैतवाद, विशिष्टाद्वैतवाद, सगुणनिर्गुणवाद वगैरे अनेक वादांखालीं आमच्या सद्धर्मबुद्धीचा नाश होत चालला आहे. पंथभेद पाहिले तरी देखील मन निराश होतें. रामानंदी, कबीरपंथी, श्रीसांप्रदायी, गाणपत्य, शाक्त, सौर, शैव, वैष्णव, वल्लभपंथी, दादुपंथी, उदासी, सत्नामी, रामस्नेही, जोगी, नाथपंथी, अवधूत, प्रणामी, बीजमार्गी, लिंगायत्त, जैन, सत्संगी, महानुभावी, वारकरी, गोसावी, साधु, मलूकदासी, रामदासी, कापाली, अघोरी, वाममार्गी, पाशुपत, प्रवृत्तिमार्गी (गृहस्थाश्रमी), निवृत्तिमार्गी (संन्यासी, बैरागी), कौलिक, अवधूतमार्गी, अग्निहोत्री, भागवत, हरव्यासी (हरिवासी), कंठिवाले वगैरे शेंकडों पंथांनीं आजवर सद्धर्मासंबंधानें आर्यांच्या अंतःकरणांत संशय व चंचलता उत्पन्न केली आहे. इंग्रजी सत्ता स्थापन झाल्यापासून नवीन पंथ स्थापन होत असून प्रत्येक पंथाचे प्रवर्तक आपलाच पंथ तेवढा राष्ट्रीय उन्नतीस योग्य आहे असें सांगतात. असे पंथ म्हटले म्हणजे एकेश्वरी (प्रार्थनासमाज), आर्यसमाज, थिऑसॉफी, ब्रह्मसमाज, सनातन धर्मसमाज, वेदांत (रामकृष्ण परमहंसप्रणीत) हे होत. या सर्वांच्या कचाट्यां-

तून सुद्धां या सर्व पंथांचें व मतांचें पर्यवसान ज्या एकाच तत्वावर येतें, त्या अनाद्यनंत तत्वाची ओळख करून घेण्याच्या मार्गास ज्या दिवशीं आर्य लागतील तोच दिवस सोन्याचा होईल. त्रिकालाबाधित असा संबंध आर्यावर्ताला एकच श्रेष्ठ आर्यधर्म देणारा अवतारी पुरुष केव्हां तरी निर्माण होईल काय?

त्रिपुरी पौर्णिमा.

पूर्वकालीं त्रिपुर नांवाचा एक दैत्य उन्मत्त होऊन देवांस फार पीडा देऊं लागला. त्यानें आपल्या राजधानीच्या भोंवतीं तीन अजस्र तट उभारून तो अजिंक्य झाला. तो त्रिपुरांचा अधिपति झाल्यामुळें इंद्रादिकांचें कांहींच चालेना. देवांस आपलें रक्षण कसें करावें हें समजेना. तेव्हां नारदाच्या सल्लयानें ते शंकरास शरण गेले. त्यानें त्रिपुरासुराचा नाश करून देवांस आपलें गतवैभव पुनरपि मिळवून दिलें. देवांस हा विजय कार्तिक पौर्णिमेच्या दिवशीं मिळाला एतदर्थ हा दिवस पाळला जातो.

चालू रूढि.

शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें या दिवशीं सर्व शिवालयांत दीपोत्सव करून उत्सव, मूर्तीची पालखींतून मिरवणूक वगैरे प्रकार होत असतात. स्त्रिया कूष्मांड (कोहळा) दान व दीपदान करितात. या दिवसास मोठी दिवाळी असें मानून कित्येक गांवांत व्यापारी लोक फटाकड्या व इतर दारूसामान वगैरे पेटवून हा उत्सव साजरा करितात. हिंदुस्थानांत या दिवसाला विशेष महत्व प्राप्त झालें आहे. हा दिवस शिवाचा पुत्र जो कार्तिकेय किंवा स्कंद याचा जयंत्युत्सव असें मानून तत्प्रीत्यर्थ मृण्मय मूर्तीची पूजा, दीपोत्सव वगैरे विधि मोठया थाटमाटानें साजरे केले जातात. सुब्रह्मण्य हा कार्तिकेय असून त्याला तेथील लोक रणदेव असें मानितात. तारकासुराचा नाश करणारा हाच प्रतापी वीर असून तो अप्रतिम सुंदर असल्याचा पुराणांत उल्लेख सांपडतो. शास्त्रांत असें सांगितलें आहे कीं, धात्रीपूजनाच्या दिवशीं कार्तिकेयाचें दर्शन घ्यावें. याच सुमारास दक्षिणदेशांत शिवप्रीत्यर्थ दुसरा एक महोत्सव कार्तिक महिन्याच्या अखेरीस होतो. शिवास अग्निस्तंभाप्रमाणें मानून त्याचें मूळ किंवा टोंक यांचा पत्ता ब्रह्मा व विष्णु या दोन्ही दैवतांस लागला नाहीं असें पुराणांत वर्णिलें आहे. त्रिमूर्तींत शिव हाच मोठा आहे हें सिद्ध करण्या-

साठीं ही कथा रचली गेली हें उघड आहे. दक्षिण हिंदुस्थानांत या दिवशीं कृत्तिका नांवाचा महोत्सव अद्भुत प्रमाणावर साजरा केला जातो. हा शिवाप्रीत्यर्थ पाळतात. रोषणाई, पालखीची मिरवणूक, महापूजा वगैरे उत्सव होत असून या वेळीं दारूसामानही लावण्यात येतें. सुमारें वीस हात उंचीचा खांब देवळासमोर उभा करून कापूर किंवा इतर ज्वालाग्राही पदार्थांच्या योगानें तो पेटवीत असतात. तिरुवण्णामली, त्रिचनापली, तिरुत्तनि, मुयिलम् वगैरे ठिकाणीं जेथें टेंकडीवर देवालयें आहेत तेथें कार्तिकात खडकांवर दिवे पेटवितात. त्यामुळें आसमतात् भागीं अवर्णनीय शोभा प्राप्त होते. नवीन वधूना समई, नवीं भांडीं व साड्या देण्याची तेथें चाल आहे. तामिळ लोकांत अशी एक म्हण आहे कीं 'कार्तिकैकापुर मळे इल्ले' म्हणजे कृत्तिकोत्सवानंतर पाऊस नाहीं. यावरून असें दिसतें कीं हा उत्सव वर्षाकालाच्या समाप्तीबद्दल आहे.

हेतु व बोध.

केवळ पुराणांतील कथानकावरून वरील सर्व उत्सव रूढ झाले असें म्हणतां येत नाहीं. स्वराज्य असता या देशांत निरनिराळ्या ज्या क्रांत्या झाल्या त्याचे हे दर्शक असावे किंवा ऋतुपरत्वें लोकांत या कालीं उत्पन्न होणारा उत्साह दर्शविण्यासाठीं हे अस्तित्वात आले असावे. कसेंही झालें तरी आनंदाची गोष्ट ही कीं ह्या उत्सवांत कोणत्याही प्रकारें कुकर्मास वाव नाहीं. उत्सवाचें अंग जसें शुद्ध व उत्साहोत्पादक असावें तसेंच असल्यामुळें याची दिपवाळींत गणना करितात. हे उत्सव विशेष प्रिय होतील असें करून त्याच्या योगानें समाजात शुद्ध स्वरूपाची राष्ट्रभक्ति उत्पन्न होईल असें करण्याकडे सुशिक्षितांचें लक्ष वेधलें पाहिजे. तात्विकदृष्टया विचार करितां असें दिसतें कीं, असुर, देव, त्रिपुरें व शंकर हे शब्द रूपकाच्या अर्थानें योजिले आहेत. क्रोध, लोभ व त्या सर्वांचा अधिपति महामोह हे (असुर) प्रबल होऊन देवाना (इंद्रियांना) पीडा करू लागले, तेव्हा तीं इंद्रियें शिवास (आत्म्यास) शरण गेलीं (त्यांत लीन झालीं), तेव्हा त्या शिवानें (आत्म्यानें) एकाच बाणानें (शुद्ध चिन्मात्राच्या आश्रयानें) त्रिपुर (स्थूल, सूक्ष्म व कारण या तीन शरिरांना) व्यापून असणारे जे कामादि असुर त्यांना गगनातून (अव्याकृतातून किंवा मायेच्या पोटातून) खालीं पाडलें. कामक्रोधादिकांस जिंकून जितेंद्रिय होण्यास सांगणारा हा सण असल्यास तो आर्यांस पूज्य झाला यांत नवल नाहीं.

मार्गशीर्ष महिना.

मार्गशीर्ष हा महिना ऑक्टोबर महिन्याच्या सुमारास येतो. विशेषतः या महिन्यांत जनतेचें आरोग्य चांगलें रहात नसतें. याचें कारण वर्षाकाल संपल्यावर आकाश निरभ्र होऊन सूर्यरश्मींचा ताप असह्य होतो व या तापामुळें किंचित् अनारोग्य उत्पन्न होतें. तामीळ देशांत हा महिना **मरगाली** या नांवानें संबोधिला जात असून हा अहितकारक मास संपल्याबद्दल पौषांत मकरसंक्रमणाच्या सुमारास महोत्सव होत असतो. तेथें या महिन्यांतील शुक्ल एकादशी ही तिथि अत्यंत पवित्र मानिली जाते. कारण या दिवशीं श्रीकृष्णाच्या देहांतून एकादशी नांवाची एक देवी उत्पन्न झाली असें तेथील लोक समजतात. याबद्दलचें कथानक ब्रह्मानंदपुराणांत सांपडतें. गीतेंत श्रीकृष्णानें सर्व मासांत श्रेष्ठ असा मार्गशीर्ष तो मीच–**मासानाम् मार्गशीर्षोहम्**–असें म्हटलें आहे. यावरून कदाचित् या विष्णूप्रीत्यर्थ पाळल्या जाणाऱ्या तिथीस इतकें महत्व प्राप्त झालें असावें. हा दिवस महत्वाचा मानण्याचें दुसरें एक कारण असें दिसतें कीं या दिवशीं द्रविड देशांत **नाम्मल्वर** नांवाचा एक साधु संत तुकारामाप्रमाणेंच जडदेहानें वैकुंठाला गेला; त्या समयीं त्याला पाहण्यासाठीं तेहतीस कोटि देव स्वर्गावरून खालीं उतरले होते अशी तेथील लोकांची समजूत आहे. यावरून या दिवसाला **मुक्कोटी** किंवा **वैकुंठ** एकादशी असें तेथें नांव आहे. 'मुक्कोटी' हें मुप्पद्दी मुक्कोटी याचें संक्षिप्त रूप असून त्याचा अर्थ तेहतीस कोटि असा होतो. नाम्मल्वर साधूचें स्वर्गारोहण पाहण्यासाठीं भूतलावर उतरलेल्या देवांच्या संख्येवरून मुक्कोटी हा शब्द या महाएकादशीला जोडण्यांत आला आहे. श्रीरंग येथें पंढरपुराप्रमाणेंच या एकादशीच्या दहा दिवसांपूर्वीपासून सुमारें तीन आठवडे मोठी जत्रा भरते. त्या वेळीं हजारों लोक तेथें जमत असतात. मार्गशीर्षांतील विशेष महत्वाचा उत्सव म्हटला म्हणजे **श्रीदत्तजयंति** हा होय.

चंपाषष्ठी.

मार्गशीर्ष शुक्ल प्रतिपदेपासून षष्ठीपर्यंत कांहीं शिवालयांतून व विशेषतः देवीच्या देवालयांतून उत्सव चालतो. त्यांतील शेवटचा दिवस हा मुख्य मानिला आहे. सामान्यतः पाहूं गेल्यास षष्ठी ही तिथि देवीप्रीत्यर्थ पाळण्यांत येते. माघांतील

शीतला षष्ठी, चैत्रांतील अशोकषष्ठी, ज्येष्ठांतील अरण्यषष्ठी या विशेष प्रसिद्ध आहेत. तरी कांहींचें महत्व उत्तरेंत तर कांहींचें दक्षिण हिंदुस्थानांत आहे. चंपाषष्ठी हा उत्सव महाराष्ट्राच्या कांहीं भागांत आस्थापूर्वक पाळला जातो. जेजुरी, पाली, मंगसुळी वगैरे जीं खंडोबाचीं सुप्रसिद्ध स्थानें आहेत, तेथें हा चंपाषष्ठीचा उत्सव प्रेक्षणीय होतो. शंकरानें खंडोबाचा अवतार घेऊन मणिमल्ल नांवाच्या दैत्याला ठार केलें अशी एक कथा आहे. खंडोबाची पत्नी म्हाळसा या नांवानें प्रसिद्ध आहे. तिजवरून खंडोबाला मल्हारी म्हाळसाकांत हें नामाभिधान मिळालें. यांच्या भजकांत कांहींजण मल्हारीस तर कांहीं म्हाळसेस आपलें कुलदैवत मानतात. मल्हारी मार्तंड हें दैवत मराठ्यांसारख्या क्षत्रिय बाण्याच्या लोकांत विशेष पूज्य आहे. वेद व पुराणें यांत शिवासंबंधीं जी माहिती दिली आहे, तींत या खंडोबाचा मुळींच नामनिर्देश नाहीं; इतकेंच नव्हे तर या आर्यावर्तांत देखील महाराष्ट्राच्या थोड्याशा भागाव्यतिरिक्त इतर ठिकाणीं या दैवताचे उपासक नाहींत. या देवाप्रीत्यर्थ वाघ्ये व मुरळ्या वाहण्याची अनिष्ट चाल, त्याचा उत्सव साजरा करण्याच्या पद्धतींतील कांहीं अमानुष प्रकार व या देवतांचे भजक विशेषत: खालच्या वर्णांतील लोक आहेत ही गोष्ट यांचा विचार करितां खंडोबा नांवाच्या कोणा तरी एका अचाट कृत्यें करणाऱ्या माणसावरून त्यास देवत्व प्राप्त झालें असावें असें अनुमान निघतें.

कोणी इसम असामान्य कर्तबगारीचा दिसून आल्यास त्याला शंकर किंवा विष्णु यांपैकीं एकाद्या देवाचा अवतार मानण्याकडे गतानुगतिक हिंदूंचा कल आहे. त्यास अनुसरून या खंडोबालाही शंकरांश म्हणजे शंकराचा अवतार असें मागाहून मानूं लागले असावे. अशा रीतीनें महापुरुषांतून देवत्वाचे पायरीस चढलेले कैक पुरुष आढळतात. सुप्रसिद्ध छत्रपति शिवाजी महाराज यांसही शंकराचा अवतार मानण्याची प्रवृत्ति आहे. मलबारांत तिरुपती नांवाचें भव्य देवालय आहे तेंही बाळाजी या नांवाच्या एका प्रख्यात व्यक्तीच्या सन्मानार्थ बांधण्यांत येऊन दरसाल त्या ठिकाणीं मोठी जत्रा भरते. वऱ्हाडांतही देवत्वास पोहोंचलेल्या अशा कित्येक पुरुषांचीं देवालयें आहेत. याजबद्दल सर ए. सी. लियल यांनी आशियाटिक स्टडीजमध्यें केलेलें विवेचन वाचण्यासारखें आहे. चंपाषष्ठीला स्कंदषष्ठी असेंही म्हणतात. कार्तिकेय किंवा स्कंद याची पूजा कार्तिकमासीं करण्याची चाल दक्षिण हिंदुस्थानांत आहे. खंडोबासारख्या दैवतांस लघुत्व आणण्याचा

आमचा उद्देश आहे असा कोणीं निष्कर्ष काढूं नये. खरें ज्ञान सर्वास व्हावें हाच आमचा हेतु आहे. सामान्य माणसाहून श्रेष्ठ व कर्तृत्ववान् माणसें दिसून आल्यास त्यांस देवाचे अवतार मानून त्यांच्या भजनीं लागावें व येणेंकरून त्यांचा गौरव करावा असा या देशांत प्रघात आहे. पाश्चिमात्य देशांतही महनीय विभूतींची स्मृति चिरकाल राहील असें करण्याची पद्धति असून ती मात्र आमच्या पद्धतीहून भिन्न आहे. सार्वजनिक वर्गणीनें अशा सत्पुरुषांचे धातुमय किंवा दगडी पुतळे करून ते शहरांतील चव्हाट्याचे जागीं किंवा प्रशस्त संग्रहालयांतून ठेवतात. त्यांतूनही विख्यात ऐतिहासिक व्यक्तींचे सांवत्सरिक उत्सव भव्य प्रमाणावर करण्यांत येतात. या पद्धतीमुळें तरुण पिढीला पूर्वकालीन आदर्शवत् माणसांचें जीवनचरित्र समजून येऊन त्यांचा कित्ता गिरविण्याचें चांगलें शिक्षण मिळतें; परंतु आपल्याकडील पद्धति भिन्न प्रकारची आहे. ती अशी कीं श्रेष्ठ विभूतींस देवावतार मानून त्यांचीं कार्यें सामान्य माणसांच्या आवाक्याबाहेरचीं आहेत असें मानण्यांत येतें. यामुळें लोकशिक्षणाचें कार्य होण्याचें एकीकडेच राहून हे देव केवळ उत्सव व नवस यांच्यापुरतेच होतात. असें होण्यास मुख्य कारण म्हटलें म्हणजे आमच्यांत रूढ असलेली अवतारकल्पना होय. अवतारांत कोणी पूर्णावतारी, अंशावतारी, आवेशावतारी, कलावतारी व विभूत्यवतारी झाले असें मानण्यांत येत आहे. खंडोबा हा यांपैकीं आवेशावतारी असावा. मूलतः सर्वसंगपरित्याग करून सर्वथैव खंडोबासारख्या वीर पुरुषाच्या सेवेस स्वतःस वाहून घेण्याच्या पद्धतीवरून उत्पन्न झालेली वाघ्यामुरळीची संस्था सध्यां अगदीं अवनत स्थितीस पोहोंचली आहे. ती सुधारण्यासंबंधानें सांप्रत यत्न चालला असून खालच्या वर्णांत जसजसा विद्याप्रसार होत जाईल तसतशी ही अनिष्ट चाल नामशेष होईल यांत संशय नाहीं.

देवसेवेची अमानुष पद्धति.

या सणासंबंधाचा शास्त्रोक्त असा विधि सांगितलेला नाहीं. मार्गशीर्ष शु. प्रतिपदे-पासून कुलाचाराप्रमाणें घटस्थापना, सुवासिनींस भोजन देणें वगैरे प्रकार चालतात. अगदीं अलीकडे या उत्सवांत बगाड काढण्याची चाल होती. बगाड म्हणजे दगडी चाकांच्या मोठ्या गाड्यावर मधोमध एक मोठा खांब बांधून त्याला एक मोठा आडवा खिळा ठोकावयाचा व ज्याचा नवस असेल त्या माणसाच्या पाठीस तो खिळा टोंचून त्यास लोंबकळत ठेवावयाचें व हजारों माणसें जमून त्यांनीं एक-

शिंकांवर बेलभंडारा उडवून व तो गाडा पळवावयाचा. त्या गाड्यास आठपासून बारापर्यंत बैल जुंपीत. या वेळीं या नवस करणाऱ्या माणसास काय दुःख पोहोंचत असेल याचें यथार्थ वर्णन देणें अशक्य आहे. नवस फेडण्याची ही क्रूर चाल कमी अधिक प्रमाणानें हिंदुस्थानांतील बऱ्याच भागांत होती. यास देवीच्या देवालयासमोर अजून दिसणारे खाब व चाकें ही साक्ष देतात. कर्नाटकांत (भंडी हब्ब) भांडीजत्रा नांवाचे उत्सव कार्तिकमासापासून वैशाखापर्यंत होत असून त्या वेळीं जवळजवळ बगाड काढण्याची पद्धति होती.

बंगाल्यांत चैत्रांत शिवाप्रीत्यर्थ पौर्णिमेपर्यंत चरकपूजा नांवाचा मोठा उत्सव चार दिवस चालत असतो. यावेळी कांहीं शूद्र लोक कलकत्ता येथें शिवालयांत सन्याशाप्रमाणें मतस्थ राहून पौर्णिमेच्या दिवशीं वाद्याच्या गजरांत नाचत नाचत चरक (चाक) पूजेसाठीं कालीघाटावर एकत्र जमतात. तेथें वरगडधा, जीभ, पाठीचा कणा वगैरे देहाचा भाग लोखंडी सळ्या, बरच्या, तरवारी, सुरे वगैरे साधनांनीं टोंचून घेऊन त्यांसह चरकावर गरगर फिरण्याची चाल पूर्वकालीं होती; पण ब्रिटिश सरकारानें ती बंद करण्याचें यश घेतलें असून उत्सवाचें इतर स्वरूप मात्र तसेंच राहूं दिलें आहे ही समाधानाची गोष्ट होय. निराहार राहणें, उलटें टांगून घेऊन तपाचरण करणें, धूम्रपान व पंचाग्निसाधनानें तपत राहणें वगैरे शिवशक्तीस प्रसन्न करून घेण्याचे जे जुन्या काळीं प्रकार होते त्यांचाच बगाड हा अवशिष्ट भाग असावा. विचार करितां आम्ही खऱ्या देवास विसरून जाऊन भलत्याच मार्गाचा कसा अवलंब करितों याचा उलगडा पुढील दोन संतवचनांवरून होणार आहे. नामदेव म्हणतात.

रंडी चंडी शक्ति । मद्य मांसातें भक्षिती ॥ २ ॥
वहिरव खंडेराव । रोटी सुटीसाठीं देव ॥ ३ ॥
गणोबा विक्राळ । लाडू मोदकांचा काळ ॥ ४ ॥
मुंजा हैसासुरें । हे तों कोण लेखी पोरें ॥
वेताळें फेताळें । जळो त्याचें तोंड काळें ॥
तुका ह्मणे चित्तीं । धरा रखुमाईचा पती ॥

श्रीदत्तजयंति.

श्रीदत्तजयंत्युत्सव हा मार्गशीर्ष माहाच्या पौर्णिमेस दत्तोपासक भक्तिपूर्वक साजरा करितात. या दैवतासंबंधीं विविध प्रकारची माहिती नानाविध ग्रंथांत पहावयास मिळते. सध्यां दत्त ह्मणून जिची पूजा करण्यांत येते त्या त्रिमूर्तीची कल्पना केवळ पुढें दिलेल्या पुराणकालच्या एका कथानकावरून उगम पावली असावी. महर्षि अत्रींची पतिधर्मपरायण भार्या अनसूया आश्रमांत एकटीच असतां, ब्रह्मा, विष्णु व महेश हे देवत्रय तिचें सत्व कसोटीस लावून पहाण्या-

साठीं तिच्या आश्रमांत वृद्ध ब्राह्मणरूपानें प्राप्त झाले. त्या देवांनीं विवस्त्र होऊन आह्मांस अन्नदान दे असें तिजकडे विक्षिप्त मागणें केलें. मनांत कष्टी झालेली पण गृहस्थाश्रमधर्मविहित गृहिणी या नात्यानें कर्तव्य करावयास सदा तत्पर असलेली ती गंभीर मनाची सती त्यांस इच्छाभोजन देण्यासाठीं आंतून बाहेर आल्यावेळीं तीं दैवतें बालरूप झालीं. तिच्या पातिव्रत्यप्रभावानें संतुष्ट होत्साते ते तिन्ही देव आपल्या खऱ्या स्वरूपांत प्रकट झाले व त्यांनीं तीं मुलें तिजला मोठ्या संतोषानें अर्पण केलीं. त्यांचीं नावें अनुक्रमें सोम, दत्त व दुर्वास अशीं ठेवण्यांत आलीं. हीं मुलें पुढें मोठीं झाल्यावर दुर्वास तपाचरणासाठीं निघून गेला. सोमानें आपलें चंद्रमंडल गांठिलें व महात्मा दत्त हा मात्र आपल्या मातापित्यांस सुखवीत त्यांच्या आश्रमांत राहिला. अत्रिपुत्र अतएव आत्रेय व अत्रीस तो देवांनीं दिला म्हणून 'दत्त' याप्रमाणें आत्रेयदत्त किंवा दत्तात्रेय असें त्यास नामाभिधान प्राप्त झालें. अत्रीनें एकदां मृत्युलोकींची यात्रा संपविली. तथापि परत तो चालू वैवस्वत मन्वंतराच्या आरंभीं अत्रि याच नांवानें जन्मास आला. त्याला सोम, दत्त, दुर्वास व अर्यमा असे चार पुत्र व अमला नामक कन्यका अशीं पांच अपत्यें झालीं.

महाभारतांतर्गत अनुशासनपर्वांत (अ. ९१) स्वयंभू मन्वंतरांतील अत्रि-ऋषींच्या तीन पुत्रांपैकीं दत्त हा एक असल्याचें कथन केलें आहे. स्वारोचिष मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं दत्त हा एक ऋषि असून त्याला निमि नांवाचा एक पुत्र होता. निमीचा कुलगुरु वसिष्ठ वेळींच यज्ञकार्यास न आल्यामुळें निमीनें त्याजकडील पौरोहित्य काढून तें गौतमास दिलें. मानवाचें जीवित क्षणभंगुर असल्याबद्दल निमीची अशी दृढभावना झाली होती कीं एकादें सत्कार्य करण्याचें मनात येतांच तो तें दिरंगाईवर न टाकतां एकदम करी. क्षणाची कल्पना डोळ्यांच्या पापण्या वारंवार मिटण्यावरून येते. या कालविभागास निमीवरून निमिष ही संज्ञा प्राप्त झाली. जीवितयात्रा क्षणभंगुर आहे हें लक्षात आणून

असेंही वर्णन आढळतें: सृष्टिक्रमानुसार नऊ मास गर्भवास भागून मार्गशीर्षाच्या पौर्णिमेस अनसूयेच्या उदरीं दत्ताचा जन्म झाल्याबद्दल स्कंद पुराणांत उल्लेख आहे. अथर्वण वेदोपनिषदास दत्तात्रेय असें नांव आहे.

शास्त्रोक्त विधि व रूढि.

दत्तजयंत्युत्सव पाळण्यासंबंधानें शास्त्रोक्त असा विशिष्ट विधि आढळून येत नाहीं. सदर उत्सवापूर्वी सात दिवस गुरुचरित्राचें पारायण करण्याचा प्रघात आहे. यासच गुरुचरित्रसप्ताह असें ह्मणतात. भजन, पूजन व विशेषेंकरून कीर्तन वगैरे भक्तीचे प्रकार प्रचारांत आहेत. शैव व वैष्णव अशा दोन्ही पंथांचे लोक दत्तोपासक असतात. महाराष्ट्राशिवाय हिंदुस्थानच्या इतर भागांत दत्तभक्तीचें माहात्म्य विशेष दिसून येत नाहीं. महाराष्ट्रांत श्रीपादयति, नृसिंहयति व नरहरियति या तीन दत्तसांप्रदायिकांनीं दत्तभक्तीचा बराच प्रसार केला. सर्व वर्णांतील भाविक हिंदु लोकांकडून गुरुचरित्राचें वाचन, पठण व श्रवण हीं भक्तिपुरस्सर करण्यांत येत असतात. गुरुचरित्र, औदुंबर वृक्ष व त्रिमूर्ति दत्तात्रय यांची प्रत्यहीं व विशेषेंकरून गुरुवारीं पूजा करण्यांत येते. महाराष्ट्रांत गाणगापुर, नरसोबाची वाडी, मिरजेजवळचें औदुंबर हें खेडें, गोमांतकांत सांखळी, ह्मैसुरांत बावाबुडन टापूंत पिताचें देऊळ* हीं जागृत स्थानें मानिलीं आहेत. आश्विन वद्य द्वादशीस गुरुद्वादशी असें ह्मणतात. त्या दिवशीं या देवतेप्रीत्यर्थ कित्येक देवालयांत मोठा उत्सव होतो. कैक श्रीमंत लोकसुद्धां सदर दिवशीं कारणपरत्वें नवसाची भिक्षा मागून आणलेल्या धान्याचाच स्वतःच्या जेवणांत उपयोग करून पुष्कळ धन खर्चून हजारों लोकांस अन्नसंतर्पण करितात.

कलियुगांत तात्कालिक फल देणारें दत्ताशिवाय अन्य दैवत नसून जागृतावस्थेंत किंवा स्वप्नसृष्टींतील साक्षात्कार दाखविणारें दैवत हेंच एक अशी लोकांची दृढ समजूत झाल्यामुळें दत्तभक्ति जोरानें फैलावली. गुरुचरित्रांत वर्णिलेल्या दत्ताच्या अद्भुत कथानकांचा स्त्रियांच्या कोमल मनावर इतका परिणाम झाला आहे कीं माध्यान्हकालीं भिक्षेसाठीं येणारा एकादा बैरागी प्रत्यक्ष दत्त-

---

* हें देवालय साधु कलंदराप्रीत्यर्थ आहे असें मुसलमान मानतात तर हिंदुलोक तें दत्तमंदिर आहे असें समजतात. एकाच देवळांत हिंदु व मुसलमान जात असलेली पाहून मोठी गंमत वाटते.

येयच असावा या भावनेनें त्या त्याची आवांक्याबाहेर संभावना करितात व पुळें कित्येक ऐदी भोंदूंची आयतीच पोळी पिकते. विद्यमान कालींदेखील संत पदवीनें अलंकृत झालेले लोक वरेच दिसत असून ते दत्तावतारी आहेत असें कित्येक भाविकांस वाटून ते त्यांच्या भजनीं लागल्याचें दिसून येत आहे.

दत्तात्रेयाचें स्वरूप

सध्यां जें मान्य झालें आहे तें त्रिमूर्तिदर्शक तीन तोंडें, सहा हात, दोन पाय, चतुर्वेददर्शक चार श्वान व समीप एक कामधेनु असें रेखाटण्यांत येतें. कित्येक वैष्णवमताभिमान्यांचा या स्वरूपासंबंधानें कटाक्ष असून ते विष्णूचा अंशभूत हा अनसूयापुत्र सामान्य माणसांप्रमाणें एकाच तोंडाचा होता असें प्रतिपादन करतात. बुद्धाच्या कालानंतर खोदण्यांत आलेल्या कांहीं प्राचीन लेण्यांत दत्ताची त्रिमूर्ति दृष्टीस पडते. सृष्टि, स्थिति व लय हे ज्याचे खेळ त्या *परमसमर्थ भगवानाचें रूप एकमुखी किंवा त्रिमुखी मानिलें तरी सारखेंच.* ही भावना अंतःकरणांत एकदां पटल्यावर 'सहस्रशीर्ष म सहस्र पाद' अर्थात् हजारों तोंडें व हजारों पाय ज्या ईश्वराचे ठायीं कल्पिले आहेत त्याला तोंडें तीन किंवा एक हा वादच मुळीं राहत नाहीं.

पटवितात असें मानिलें आहे. हिंदुधर्माचें पहिलें भावंड 'व पुढें ज्याशीं त्याची भाऊबंदकी झाली त्या बौद्धधर्मालाही या त्रयीची कल्पना मानवली. बुद्ध, धर्म व संघ या त्रयीस प्रत्येक बौद्धधर्मीयानें शरण गेलें पाहिजे अशी त्या धर्माची सक्त आज्ञा असून तद्धर्मीय सम्राट अशोक यानें उभारलेल्या स्तंभावरही या आज्ञेचा उल्लेख आहे.

हिंदुलोक अनेक देवतांची पूजा करितात, तथापि ब्रह्मा, विष्णु व महेश या त्रयींत सगळ्या देवतांचा समावेश होतो; तसेंच सर्व सुजाण हिंदु खरा देव अनाद्यनंत एकच असल्याचें मानतात असें सुमारें ८०० वर्षांपूर्वी आल्बेरुनीनें वर्णिलें आहे. त्यानें या त्रिमूर्तीची तुलना ख्रिस्तीधर्माच्या त्रिमूर्तीच्या कल्पनेशीं जुळवून दिली आहे. ख्रिस्तानुयायी परमेश्वराचें अस्तित्व पिता (देव), पुत्र (ख्रिस्त) व पवित्र आत्मा (Holy ghost) या तीन स्वरूपांत मानतात. पुराणकारांनीं त्रिमूर्तीची कल्पना ठरवितांना बुद्धधर्माच्या त्रयीची मदत घेतल्याचें संभवतें. कारण प्रसिद्ध धर्मकार मनु याच्या लेखांत त्रैमूर्तीचा उल्लेख नाहीं. त्यानें विष्णु हा शब्द एकदांच व तोही गतिवाचक वापरला आहे (अ. १२-१२१). रज, सत्व व तम या त्रिगुणांनीं हें जग भरलेलें असून परमेश्वर त्रिगुणात्मक आहे असें उपनिषत्कारांचें मत बनलें. मागें सांगितल्याप्रमाणें वेद कालीं विशेषेंकरून हे तीन गुण धारण करणारे ब्रह्मणस्पति, सूर्य व रुद्र हे अनुक्रमें ब्रह्मा, विष्णू व महेश असें पुराणकारांनीं ठरविलें. या कालानंतर अस्तित्वांत आलेल्या उशानस, कात्यायन, पराशर व व्यास यांच्या स्मृतिग्रंथांत त्रिमूर्तीचा उल्लेख आढळतो. ख्रिस्ती शकाच्या सहाव्या शतकाच्या सुमारास शूद्रक कवीनें रचिलेल्या मृच्छकटिक नाटकांतही (अंक ६) त्रिमूर्तीचा निर्देश झाला आहे. यावरून असें उघड होत आहे कीं सुमारें एक हजार वर्षांपासून ब्रह्मा, विष्णु व शिव या त्रिमूर्तीसंबंधानें नक्की मत बनत चाललें. परंतु अनसूयापुत्र दत्त तोच हा त्रिमूर्तीचा अवतार असें कां मानण्यांत आलें हें समजत नाहीं. हिंदुधर्मानें श्रीकृष्णासारखे परमेश्वराचे पूर्णावतार मानिले तसेच बाकीचे अंशावतारही मानिले. या अंशावतारांतील दत्त ही एक विभूति जन्मास येऊन तिनें आध्यात्मिक उन्नतीच्या विकासाप्रीत्यर्थ एका कालीं बराच यत्न केला. सृष्टि, स्थिति व लय यांस पोषक जे रज, सत्व व तमोगुण यांची आठवण करून देणारी दत्तमूर्ति, सगुणाबरोबर निर्गुण उपासनेची आठवण करून देणारे चतुर्वेदरूपी श्वान, जन्ममरणाचा फेरा चुकवून परमात्मप्राप्तीची जोड करून देणारी कामधेनु,

शीतल छाया व अमृततुल्य रस देणारा औदुंबर असें मनोरम चित्र ज्यांनीं आपल्या गृहीं ठेविलें आहे त्यांनी खऱ्या सत्वगुणी दत्ताची स्थापना हन्मंदिरीं करून तो गुण आपलासा करून घ्यावा व कृष्णयजुर्वेदाच्या श्वेताश्वेतर उपनिषदातील (अ. १।८।१०) पुढील वचनाचें मर्म जाणून जीवन्मुक्त व्हावें हाच श्रेष्ठतम मार्ग होय.

संयुक्तमेतत् क्षरमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः ।
अनीशश्चात्मा बध्यते भोक्तृभावात् ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्व पाशैः ॥
ज्ञात्वा देवं सर्व पाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः ।
तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्य्यं केवल प्राप्तकामः ॥

-'नश्वर व शाश्वत, व्यक्ताव्यक्त अशा पदार्थापासून उत्पन्न झालेलें विश्व परमेश्वरामुळें टिकलें आहे. मूलतः सर्व कर्मांपासून अलिप्त असलेला जीवात्मा भोगेच्छेमुळें बंध पावतो. त्याला देवाचें ज्ञान होतांच त्याचे सर्व पाश तुटतात व त्याचे जन्ममृत्यूचे फेरे, अज्ञानजन्य क्लेश वगैरे सर्वांचा नाश होतो.

निर्गुणात्मक परमेश्वरस्वरूप अंतःकरणावर बिंबून मी म्हणजे विश्व, विश्व म्हणजे मी, मी विश्वाचा व विश्व माझें अशी दृढभावना अंतःकरणांत बाणण्यास श्रीदत्तभक्ति कारण होवो !

आरती दत्तगुरूची.

रज तम सत्व गुणाधिप जयजय गुरुराया ।
आकलितां मज येवो तव अद्भुत माया ॥ धृ० ॥
निर्गुण असती का तूं सगुणात्मक मूर्ति ।
मिथ्यावादी ऐसा पंडित ही भ्रमती ॥
शुद्ध ब्रह्मस्वरूप वेदांती ह्मणती ।
पौराणिक सांगति तूं असती त्रैमूर्ति ॥ १ ॥
सम्यक् त्यागें मनुजा लाभ तुझा होई ।
ऐसें सांगति कोणी मुंडिति मुण्ड डोई ॥
प्रपंचि राहुनि वृत्ती परमार्थाठायीं ।
ठेवा ह्मणती साधू याविण गति नाहीं ॥ २ ॥
ऐशा तर्कवितर्की मति मोहित झाली ।
नाना पंथ मतें ही पाहुनी ती भ्रमली ॥

गुरुराया ज्ञानांजन नयनांतरिं घालीं ।
दावीं सत्पथ असशी भक्तांचा वाली ॥ ३ ॥
सर्वांतर्यामीं तुज, सर्वहि तव ठायीं ।
पाहुनियां म्यां व्हावें नम्र तुझ्या पायीं ॥
तूं गुरु, बंधू, भगिनी, मित्र, पिता, आई ।
भाव मनीं दृढ होवो देवा लवलाहीं ॥ ४ ॥

पौष महिना.

हा महिना इंग्रजी डिसेंबर महिन्याच्या सुमारास असतो. यांत लग्न, मुंजी वगैरे शुभ कार्ये करीत नाहींत. हा महिना घराच्या पायाचा दगड बसविण्यास उत्तम असें मानिलें आहे. *याला धनुर्मास असें मानीत असून या महिन्यांत सूर्योदया-*पूर्वी ब्राह्मणासह भोजन केल्यास कांहीं नकळत घडलेल्या पापांचें भस्म होतें, असें शास्त्र सांगत असल्यामुळें कित्येक भाविक लोक ह्या पापपरिहाराच्या गोड उपायाचा अवलंब करितात. या महिन्यांतील मोठा सण झटला ह्मणजे **मकरसंक्रमण** हा होय. सूर्यप्रीत्यर्थ अनेक व्रतें करावीं, तिल व सुवर्णदान द्यावें, शिवास घृताचा अभिषेक करावा वगैरे धर्मकृत्यें शास्त्रकारांनीं सांगितलीं आहेत. तीं विशेष कोणी आचरीत असल्याचें दिसून येत नाहीं. मकरसंक्रमणाच्या वेळीं तीर्थाच्या ठायीं स्नान केल्यानें मरणोत्तर सद्गति प्राप्त होते अशी धर्मशास्त्रकारांनीं समजूत करून दिली असल्यामुळें *या महिन्यांत गंगा* व इतर नद्यांच्या कांठीं असणाऱ्या क्षेत्रांवर लाखों लोकांची जत्रा भरत असते. पौषांत कोणतेही शुभ असे गृह्यसंस्कार करीत नसल्यामुळें याला शून्य महिना असें लोक ह्मणतात.

मकरसंक्रमण.

संक्रमण याचा अर्थ क्रमण करून जाणें असा आहे. अर्थात् मकर नांवाच्या नक्षत्र राशींत सूर्याचा प्रवेश होणें यालाच मकरसंक्रमण म्हणतात. पृथ्वी लंब-वर्तुलाकार मार्गानें सूर्याभोंवती प्रदक्षिणा घालीत असते हें जरी खरें आहे तरी ती स्थिर असून सूर्यच फिरत आहे असा आपल्याला भास होतो. सूर्यानें क्रमण करण्याच्या भासमान् मार्गाला क्रांतिवृत्त असें नांव देण्यांत आलें आहे. *आरंभ-*

स्थानापासून या क्रांतिवृत्ताचे सारखे १२ भाग कल्पिले आहेत. या बारा भागांच्या ठिकाणी असणाऱ्या ठळक नक्षत्र–पुंजांचे चित्रमय आकार कल्पून त्यांस त्या आकारांस जुळतील अशी नांवें देण्यांत आलीं आहेत. यांस ज्योतिषाच्या भाषेत राशी असें म्हणतात. १ मेष (मेंढा), २ वृषभ (बैल), ३ मिथुन (जुळीं), ४ कर्क (खेंकडा), ५ सिंह, ६ कन्या, ७ तुला (तराजु), ८ वृश्चिक (विंचू), ९ धनु (धनुष्य), १० मकर (सुसर), ११ कुंभ (माडें) व १२ मीन (मासा) या बारा राशी होत. चंद्र देखील पृथ्वीभोंवतीं फिरत असून त्याची एक प्रदक्षिणा संपली म्हणजे एक चांद्रमास पूर्ण होतो. ज्या चांद्रमासांत सूर्याचें मेषसंक्रमण होईल त्याचें नांव चैत्र. ज्यांत वृषभसंक्रमण होईल तो वैशाख. याप्रमाणें पौष नांवाच्या चांद्रमासांत मकरसंक्रमण होतें. ज्या महिन्यांत संक्रमणच होत नाहीं अर्थात् दोन राशींच्या मध्येंच सूर्य असल्याचा मास होतो, त्या महिन्यास अधिक मास म्हणतात. (ह्यासंबंधाची विशेष माहिती पृष्ठें ७ व ८ वर पहावी.) यावरून कळून येईल कीं एका वर्षांत सूर्य बारा राशींतून जातोसा दिसतो म्हणजे त्या मुदतींत बारा संक्रमणें होतात. त्यांपैकीं मकर व कर्क हीं महत्त्वाचीं मानिलीं आहेत. कारण पहिलें मकरसंक्रमण हें उत्तरायणाचा व आषाढांतील दुसरें कर्कसंक्रमण दक्षिणायनाचा आरंभ सूचित करितात. उत्तरायणास प्रारंभ झाल्यापासून सूर्याची गति उत्तरेकडे वळल्याप्रमाणें दिसत असून दिवसाचा काल क्रमानें वाढत जातो, तसतशी रात्र कमी होत जाते. दक्षिणायनांत याच्या उलट होतें.

आर्यलोकांचें आद्य वसतिस्थान उत्तरध्रुवाजवळील प्रदेशांत होतें असा विद्वान् पंडिताचा तर्क आहे. तेथें वर्षांचे सहा महिने रात्र व सहा महिने दिवस असतो; म्हणूनच तैत्तिरीय ब्राह्मणांत (३–९–२२)

च्या दिवशीं साजरा करीत असतों. यावरून हा दिवस ऐतिहासिकदृष्ट्या किती महत्वाचा आहे हें समजून येईल. कित्येक विद्वानांचें मत असें आहे कीं उत्तरायणाचा आरंभ हाच पूर्वकालीं वर्षारंभाचा दिवस असावा. कारण याच मुहूर्तावर शिशिर ऋतूचा आरंभ होत असून प्राचीन ग्रंथांत ऋतुसंबंधानें **ऋतवः शिशिराद्यः** (अश्वमेधपर्व, अ० ४) असें ह्मटलें आहे. कालें-करून अनेक कारणांमुळें कालगणनेंत फेरबदल होत जाऊन वसंतादि ऋतु मानण्यांत आले व वर्षारंभाचे दिवसही निराळे ठरले गेले (पृष्ठें १२ ते १६ व २० पहा.). ज्योतिषगणिताप्रमाणें मकरसंक्रमण पौषमासांत (जाने-वारीच्या ११ पासून १४ तारिखेच्या दरम्यान) होत असतें. खरें पाहिलें असतां मकरसंक्रमण हें २३ डिसेंबर रोजीं व्हावयास पाहिजे. कारण त्या दिवशीं रात्र सर्वांत मोठी असते. नंतर ती कमी कमी होत जाऊन दिवसाचा काल वाढत जातो. असें होतां होतां ता०२३ मार्च रोजीं दिवस व रात्र हीं सारखीं असतात. पुढें दिवस मोठा मोठा होत जाऊन ता. २३ जून रोजीं तो सर्वांत मोठा असतो. नंतर दिवस कमी होत जाऊन ता० २३ सप्टेंबर रोजीं दिवस व रात्र हीं पुनः सारखी होतात. कर्क आणि मकर राशीवर सूर्य आल्याप्रमाणें दिसूं लागल्या पासून ऋतुमानांत फेरबदल होतो. मकर राशीवर सूर्य आल्याचा निदर्शक ह्मणून मकरसंक्रांत हा सण प्रचारांत आला. मकरसंक्रमणोत्सवाचा खरा इतिहास वरीलप्रमाणें आहे. तरी

धार्मिक समजूत

निराळीच आहे. शक्तिपूजेचें महत्व वाढल्यानंतर देवीच्या निरनिराळ्या अवता रांचें वर्णन करण्यांत आलें, तेव्हां संक्रमणाची संक्रांति देवी झाली व ती संकरा सुराचा या दिवशीं नाश करिते असें सांगण्यांत आलें. ही अनेकभूजा देवी एकाद्या वाहनावर वसून वस्त्रालंकारांनीं मंडित व आयुधांनीं सज्ज अशी एका दिशेकडून दुसऱ्या दिशेस जात असते असेंही पंचांगांत लिहिलेलें असतें. उदाहर-णार्थ इ० स० १९१६ च्या जानेवारीच्या १४ व्या तारिखेस स्टँडर्ड टाइम १० वाजून ३२ मिनिटांनीं मकरसंक्रमण घडून आलें. या संक्रांतीचें वर्णन पुढील प्रमाणें आहे. "*वाहन गाढव, पुढें मेंढा, वस्त्र पांढरें, गंध गोपीचंदनाचें, हातांत* केवडा, शस्त्र काठी, भक्षण पक्वान्न, डागिने हिऱ्याचे, जाति पक्ष्याची, वयानें तरुण, निजलेली, उत्तरेकडून येणारी, दक्षिणेकडे जाणारी अशी असून नैर्ऋत्येकडे

पाहते." संक्रांतिदेवी ज्या ज्या वस्तूंचा स्वीकार करिते त्यांचा नाश होतो असें संक्रांतिफलही सांगण्यांत येतें. आपल्या देशांत प्राचीनकालीं ज्योतिषशास्त्राचा अभ्यास उत्तम प्रकारें करून कित्येक आर्यांनीं आपलें नांव अजरामर करून ठेविलें. त्या कालानंतर खरें ज्योतिष मागें पडून

फलज्योतिष

पुढें आलें. ज्योतिषशास्त्रकारांनीं जे खगोलांतील निरनिराळ्या ज्योतींसंबंधानें शोध लाविले त्यांचा परिणाम मनुष्यावर होता असें गृहित धरून फलज्योतिष शास्त्र रचण्यांत आलें. अर्थात् या शास्त्रांत कांहीं ज्योतिषविषय व फलासंबंधी कांहीं तर्क यांची सांगड घालण्यांत आली. प्राचीनकालीं माहीत झालेले बुध, शुक्र, गुरु, मंगळ व शनि या खऱ्या ग्रहांबाहेर चंद्र व सूर्य यांसही ग्रहांत धरिलें आहे. शिवाय राहु व केतु या कल्पित ग्रहांचा समावेश ग्रहसंख्येंत करून एकंदर नवग्रह मनुष्याच्या बऱ्यावाइटास कारण होतात असें फलज्योतिषकार ह्मणतात. युरोपांतील फलज्योतिषी निराळ्या पद्धतीनें पण खरोखर अस्तित्वांत असलेल्या ग्रहमालेवरून खगोलशास्त्राच्या गणितानुसार भविष्य वर्तवितात; तर आपल्याकडील ज्योतिषी पुरातनकालीं अस्तित्वांत असलेल्या परंतु सध्यां प्रतीतीस न उतरणाऱ्या निरयनपद्धतीनें फलविचार करितात. यासंबंधानें शेंकडों ग्रंथ उपलब्ध असून त्यांच्या लेखकांच्या मतांत एकवाक्यता नाहीं. जन्मकालीं ज्या राशींत सूर्य असल्याचें मानतात त्या राशीस लग्न असें ह्मणतात. लग्नापासून निरनिराळ्या दिशांस इतर व खऱ्या काल्पनिक ग्रहांची स्थापना करण्यांत येते. जन्मकालावरून फलविचार ठरविण्याच्या पद्धतीस होराशास्त्र किंवा जातक असें नांव आहे. बारा स्थानांची एक कुंडली काढून तींत लग्नापासून निरनिराळ्या स्थानीं जन्मकालची आकाशांतील ग्रहस्थिति दाखवितात.* या स्थानांस अनुक्रमें तनु, धन, सहज, सुहृत, सुत, रिपु, जाया, मृत्यु, धर्म, कर्म, आय व व्यय अशा संज्ञा असून या संज्ञांनीं बोधित होणाऱ्या व त्यासंबंधाच्या इतर सर्व गोष्टींचा विचार त्या त्या स्थानांच्या राशींच्या ग्रहांवरून व इतर ग्रहांचा त्या स्थानाशीं दृष्टयादि संबंध असेल त्यावरून करतात. आरबी, ग्रीक वगैरे यवनांकडूनही फलज्योतिषासंबंधानें ज्ञान संपादन करून आपल्या लोकांनीं प्राचीन काळीं या शास्त्रांत भर घातली. ताजिक

* ग्रह हे आमच्या पृथ्वीप्रमाणेंच भूगोल आहेत, व तेही पृथ्वीप्रमाणें सूर्याभोंवतीं फिरतात.

ही शाखा यवनांपासूनच घेतली. वर्षप्रवेशकाली जें लग्न असेल तेंच वर्षलग्न असें गणून त्यावरून फलें सांगण्याची पद्धति ताजिक शाखेवरून घेतली आहे. सध्यांच्या काली याच पद्धतीनें संक्रांति व संवत्सरफल सांगण्यांत येतें. आपल्यास भविष्यत्कालीं काय प्राप्त होईल हें समजून घेण्यास मनुष्य केव्हांही उत्सुक असावयाचा. ही जी त्याच्यांतील कुतुहल बुद्धि तीस अनुसरून सामुद्रिक शास्त्र, होराशास्त्र, शकुनशास्त्र वगैरे भविष्यासंबंधाच्या शास्त्रांची उत्पत्ति झाली. त्यावर विश्वास ठेवणारांचा भरणा पृथ्वीच्या पाठीवरील सर्व देशांत आहे. तरी ज्ञाते भविष्यावर भिस्त न ठेवूतां आपली जीवनयात्रा संपेपर्यंत शक्य तेवढ्या सावधगिरीनें सर्व कर्में आचरीत असतात व त्यांच्या मनाचा पक्का निश्चय असतो कीं परमेश्वराच्या इच्छेप्रमाणें आपल्यास शुभ किंवा अशुभ फल प्राप्त होतें, आणि ह्मणूनच मनाची समान वृत्ति ठेवून तें स्वीकारण्याचीही त्यांची सर्वदा तयारी असते. हाच खरा प्रगतीचा मार्ग आहे. याचा अवलंब करण्याचें सोडून आज कित्येक शतकांपासून आह्मी हिंदुलोक फलज्योतिषशास्त्रानुसार सामाजिक, औद्योगिक, राजकीय वगैरे कार्यें करीत आलों. त्याचा परिणाम काय झाला हें समजण्यास आमच्या अधःपाताचा इतिहास व सध्यांची अवनत स्थिति ही पुरेशीं उदाहरणें आहेत. सर्व स्थावरजंगम पदार्थांसंबंधानें खरें भविष्य वर्तवूं शकणारा एकच महाज्योतिषी जगन्नियंता परमेश्वर आहे हें आह्मी बरोबर जाणिलें असतां आमची प्रगतीच होत जाईल. असो. संक्रांतिसणासंबंधानें

शास्त्रोक्त विधि

असा आहे कीं या दिवशीं तिलतर्पण करून वास्तुदेवतेस व विश्वेदेवांस मंत्रोच्चारपूर्वक पूजा अर्पण करावी. स्नान, दान, श्राद्ध, भोजन इत्यादिक दिवसा करावीं, महादेवास तीळतांदूळ वहावे, तिळांच्या तेलाचे दिवे लावावे, सौभाग्यवती स्त्रियांनीं पांच घट, दोन वेळण्या, पांच बोळकीं हे जिन्नस आणून त्यांस चुना व कुंकू लावावें व त्यांत गहूं, कापूस, हळकुंडें वगैरे घालून पांच सुवासिनींस हळदकुंकवासमवेत ते घट वायनाप्रीत्यर्थ द्यावी अशी शास्त्रविहित रूढि आहे. याला सुघट किंवा सुगड ह्मणतात. विवाहित मुलीकडून पहिल्या वर्षी या दिवशीं तेल, कापूस, मठि, जिरें वगैरे जिन्नस कांहीं सुवासिनींस देवविण्याचा प्रघात दाक्षिणात्य ब्राह्मणांत आहे. या संक्रांतीच्या पूर्वदिवसाला भोगी असें नांव आहे. त्या दिवशीं उत्तम वस्त्रालंकारांनीं मंडित होऊन सौभाग्यद्रव्यें त्यावीं व

खिचडी, लोणी वगैरे पदार्थ देवास अर्पण करून त्यांचें सेवन करावें संक्रांतीच्या दुसऱ्या दिवशीं देवीनें किंकर नावाच्या दैत्याचा वध केल्यामुळें त्याला करीचा दिवस किंवा कंक्रांत असें ह्मणतात. या दिवशीं उष कालीं वेणीफणी करून सुवासिनीच्या ओंट्या भराव्या वगैरे विधि सांगितले आहेत.

या सणासंबंधीं रूढि

स्थलपरत्वें भिन्न आहे तथापि तिचें विशिष्ट लक्षण ह्मटलें ह्मणजे प्रेमवृद्धि हेंच आहे. महाराष्ट्रांत या दिवशीं तीळगूळ नावाचा हलवा वांटण्याची चाल आहे. सौभाग्यवती स्त्रिया व कुमारिका या वेळीं आपल्या मैत्रिणींस भेटून हळदकुंकू व तीळगूळ देत असतात. याशिवाय कित्येकांच्या घरीं स्त्रियाकडून हळदकुंकवाचें समारंभ व पुरुषांकडून सम्मेलनें होत असतात. मकरसंक्रमणाच्या दिवशीं समुद्रस्नान, तीर्थस्नान, तीळतर्पण, श्राद्ध, दान वगैरे कृत्यें‌ही करण्यांत येतात. बंगाल्यांत संक्रांतीस तिलदान देतात गूळ किंवा खजुराच्या पाकवींत तीळ घालून तेंही वांटण्याची चाल आहे. तेथें या मेव्याला '**तिळूआ**' असें नांव आहे. तांदळाच्या पिठांत साखर व तूप मिसळून पिष्टक नांवाचें खाद्य तयार करून तें आप्तेष्टांसह सेवन केल्यावर गरीब लोकांस वांटण्याची तेथें उत्तम चाल आहे यावरून या सणास बंगाल्यांत **तिळूआ संक्रांति** व **पिष्टक संक्रांति** अशीं नांवें पडलीं आहेत ऐपतीप्रमाणें रेशमी किंवा इतर वस्त्रांत पिष्टक लपेटून दूरदेशीं राहणाऱ्या आपल्या मित्रास ते पाठविले जातात याच दिवशीं **वावन्नवंधनाचा विधि** होतो (पृष्ठ २८२ पहा) या संक्रांतीच्या दिवशीं गंगेंत स्नान करणें पुण्यप्रद आहे असें मानिल्यामुळें गंगासागरावर स्नानार्थ दोन लक्षपावेतों लोकांची यात्रा जमते (पृष्ठ१०२ पहा) दक्षिण हिंदुस्थानांतील द्रविड प्रदेशांत याच वेळीं **पोंगल** नावाचा महोत्सव तीन दिवस मोठ्या प्रमाणावर चालतो. पहिला दिवस **भोगी पोंगल** किंवा इंद्रपोंगल हा वर्षाऋतूचा देव जो इंद्र त्याच्याप्रीत्यर्थ आहे दुसरा दिवस सूर्याप्रीत्यर्थ असून त्याला **सूर्यपोंगल** असें ह्मणतात. या दिवशीं सौभाग्यवती स्त्रिया स्नान करून ओल्या वस्त्रानिशीं अंगणांत दूध व तांदूळ घातलेलें भांडें अग्नीवर ठेवितात. त्याला कढ येऊं लागतांच त्या 'पोंगल ओ पोंगल' अशी मोठ्यानें गर्जना करितात. नंतर ती खीर गणपतीस अर्पण केल्यावर थोडीशी गाईस देऊन राहिलेल्या पायसाचें घरांतील मंडळी सेवन करीत असते. पोंगल हा तेलगू भाषेतील 'पोंधटी' व

तामिळ भाषेतील 'पोंगू' या शब्दांवरून आला असून त्याचा अर्थ 'शिजविणें' असा आहे. अर्थात् पोंगल हा एक प्रकारचा 'पाकोत्सव' आहे असें ह्मणतां येईल. तिसऱ्या दिवशीं मट्टू पोंगल नांवाचा गाईचा पोंगल होत असतो. त्या वेळीं गुरेंढोरें, घोडे वगैरे पशूंची पूजा करून त्यांस वाजतगाजत गांवांतून मिरवीत असतात. मदुरा व तिन्नेवेल्ली येथें हा उत्सव मोठ्या प्रमाणावर होतो. या दिवशीं

'तीळगूळ घ्या आणि गोड गोड बोला'

असें ह्मणत तीळगूळ वांटण्याची चाल महाराष्ट्रांत आहे. खीर शिजली का? असें विचारण्याची चाल द्रविडदेशांत आहे. ('ऋषिपंचमीस होत असलेल्या पजूसन नांवाच्या जैनपर्वारंभोत्सवाच्या दिवशीं त्या धर्मांचे अनुयायी एकमेकांस भेटून कृतापराधाबद्दल क्षमा मागतात. यामुळें कित्येक शत्रूही मित्र होण्याचा संभव असतो.) या संक्रांतीच्या संबंधांत तिळाचें महत्व विशेष सांगितलें आहे.

तिलस्नायी तिलाद्वर्ती तिलहोमी तिलोदकी ।
तिलभुक्तिलदाता च षट् तिला पापनाशनाः ॥

ह्मणजे तिलोदकांत स्नान करणें, तीळ वांटून अंगास लावणें, तिलहोम करणें, पितरांस तिलोदक देणें, तीळ खाणें व तिलदान देणें हें अत्यंत पुण्यदायक आहे असें शास्त्रवचन आहे. बंगाल्यांत वराह द्वादशीस (माघ शु० १२) या प्रमाणें करतात. तिळांच्या उत्पत्तीसंबंधानें एक कथा आहे तिजवरून ते यमरायाच्या तपश्चर्येमुळें प्राप्त झाले असें दिसून येतें. यासाठींच यमप्रीत्यर्थ सर्व कार्यांत तीळ हे श्रेष्ठ मानिले आहेत. पितृकार्य करण्याचे जे अनेक उद्देश आहेत त्यांतील एक हा आहे कीं आपल्या संततीचें कल्याण व्हावें व तिची वृद्धि व्हावी. पिकाचें मान लक्षांत घेतां तिळाचें पीक इतर कित्येक धान्यांहून ज्यास्त प्रमाणांत येतें. अर्थात् संतानाभिवृद्धि सुचविणारें हें धान्य तत्संबंधीं धर्मविधींत वापरण्याची रूढि पूर्वकालीं पडली असावी. प्राचीन ग्रीक लोक लग्नकार्याच्या वेळीं वधुवरांच्या संतानाभिवृद्ध्यर्थ शुभेच्छादर्शक असें तिळांचें पक्वान्न वांटीत असत. उत्तरायणाच्या आरंभीं सध्यां हिंदुलोक जसे तिळगूळ, तिळुआ किंवा पिष्ट वांटतात त्याचप्रमाणें याच सुमारास होत असलेल्या ख्रिस्टमसच्या (नाताळ) सणांत ख्रिस्ती लोक मनुकांचें पक्वान्न (Plum cake) एकमेकांकडे पाठवीत असतात. रोमन लोकांत पूर्वकालीं मकरसंक्रमणाच्या दिवशीं अंजीर, खजूर व मध आप्तेष्टांकडे रवाना करण्याची चाल होती. याशिवाय शुभेच्छा-

दर्शक पत्रेंही ते पाठवीत असत. खिस्ती लोकांत ख्रिस्टमस कार्ड xmas card पाठविण्याची सध्यां चाल आहे. यावरून दिसून येईल कीं उत्तरायणाच्या आरंभाचा काल अत्यंत पवित्र व श्रेष्ठ मानून त्याप्रीत्यर्थ उत्सव साजरा करण्याची चाल सर्वत्र आहे. हिंदूंनीं या दिवसास धार्मिक वळण दिलें आहे इतकेंच.

हेतु व बोध.

समाजांत मकरसंक्रमणोत्सव रूढ करण्याचा हेतु फार उदात्त आहे. आह्मी आर्यांत परस्पर प्रेम वाढावें, आह्मीं प्रगतीच्या मार्गांत राहून मानवजन्माचें सार्थक्य करून घ्यावें, हाच या उत्सवाचा मुख्य हेतु आहे. या सणाप्रीत्यर्थ पाळले जाणारे विधि प्रेमवर्धक व शुद्ध स्वरूपाचे आहेत. या दिवशीं होणारीं संमेलनें, हळदकुंकवाचे समारंभ व तीळगूळ वांटण्याचा व परस्परांच्या भेटी घेण्याचा संप्रदाय हें सर्व आर्यत्वास साजेसेंच आहे. अशा उत्सवाच्या योगानें आमच्या अंतःकरणांत आह्मी सर्वजण एकाच मायदेशाचीं लेंकरें आहों, अशी बंधुत्व भावना उत्पन्न झाल्यास आमचें किती कोट कल्याण होईल बरें? आल्हादकारक वसंतागमनाचा शुभ संदेश आणणारा संक्रमणोत्सव आमच्यांत सदभिलाषा व प्रेम यांस उद्भूत करीत असतो. उत्तरायणाचा प्रारंभ झाल्यापासून सृष्टीस क्रमाक्रमानें रमणीय स्वरूप प्राप्त होत जातें. या निर्मल स्वरूपाच्या आंत परम कृपाळू जगन्नायकाचें उज्ज्वल प्रतिबिंबही आपणास दिसून मन तच्चरणीं लीन होतें. फुलें व फुलपाखरें, निरभ्र नभोमंडळातील तारागण, पुष्पपर्णांनीं विनम्र झालेले वृक्ष व लता, अमृततुल्य कौमुदीचा वर्षाव करणारा चंद्रमा, जागोजागीं मंद गतीनें वाहणारे झरे व नद्या, शांत स्वरूप असा रत्नाकर या सर्वांकडे पाहिलें ह्मणजे ईश्वराचें तेजोमय सांनिध्य भासूं लागतें. दिनावधि होत गेल्यामुळें सत्कार्यांत पडून तें चालविण्यास विशेष अवधि मिळतो. अशा या मंगलकालीं परस्पराच्या उपयोगी पडण्याची संवय लावून घ्यावी असें हा संक्रमणोत्सव सर्व आर्यांस प्रेमपूर्वक सांगत आहे.

माघ महिना.

माघ हा इंग्रजी फेब्रुआरी महिन्याच्या सुमारास येतो. या महिन्यांत तीर्थांच्या ठायीं स्नान केल्यानें पुण्य प्राप्त होतें असें सांगितलें आहे. प्रयागक्षेत्राच्या

ठिकाणीं स्त्रिया व पुरुष यांनीं क्षौर करणेंही पुण्यप्रद आहे असें सांगितलें असल्यामुळें उत्तरेंतील कित्येक सौभाग्यवती स्त्रिया देखील केशवपन करितात. याला वेणीदान विधि असें नांव आहे. कित्येक स्त्रिया फक्त दोन अंगुळें केशांचें छेदन करून त्रिवेणीची पूजा करितात. या विधीमुळें अखंड सौभाग्य प्राप्त होतें अशी समजूत आहे. पति *गत* झाल्यावर केशवपन करणें हें पतीस स्वर्गाचें द्वार मोकळें करून देण्यासाठीं असून तो असतांना वपन किंवा वेणीदान करणें हें अखंड सौभाग्यप्राप्त्यर्थ आहे असें मानण्यांत येतें. धर्माच्या नांवावर फलाशेनें मनुष्य काय करणार नाहीं! गंगा व यमुना या नद्यांत या महिन्यांत देहविसर्जन करणेंही मुक्तिप्रद मानिलें असल्यावरून धर्मसिंधु वगैरे ग्रंथांत जलसमाधीचा शास्त्रोक्त विधि सांगितला आहे. सध्यां कायद्यानें हें सुलभ मुक्तीचें द्वार बंद करण्यांत आलें आहे. माघ शुक्ल पंचमीला **वसंतपंचमी** व सप्तमीला **रथसप्तमी** असें ह्मणतात. हे दोन्ही दिवस या देशाच्या बहुतेक भागांत पाळतात. माघ शुक्ल अष्टमी भीष्माष्टमी या नांवानें ओळखिली जात असून या दिवशीं भीष्मपितामहाप्रीत्यर्थ तिलतर्पण वगैरे करण्याची चाल बंगाल्याकडे आहे. माघांतील श्रेष्ठ उत्सव ह्मटला ह्मणजे **शिवरात्र** हा होय. याशिवाय माघ शुक्ल अष्टमीस मांसाष्टक, वरद चतुर्थी (पृष्ठ २३४ पहा), श्रीपंचमी, सीतलाषष्ठि (पृष्ठ १६७ पहा), भैमेकादशी, युगाद्य वगैरे कित्येक सण बंगाल्याकडे पाळतात.

वसंतपंचमी.

माघ शु० पंचमीपासून वसंतोत्सवास प्रारंभ होतो, ह्मणून या दिवसास वसंतपंचमी असें ह्मणतात. माघमासीं विशेषेंकरून देवीच्या देवालयांतून वाद्य, नृत्य, गीत वगैरे उत्सव चालू असतात. पन्हें व ऋतुपरत्वें प्राप्त होणारीं सुंदर फळें जमलेल्या मंडळीस वांटून देण्याचा कांहीं ठिकाणीं सांप्रदाय आहे. वसंतकालीं व्यक्तिमात्रानें यथाशक्ति महोत्सव करावे असें शास्त्रवचन आहे, तथापि प्रपंच सुरळीतपणें कसा चालवावा, या विवंचनेंत एकादा सणावाराचा दिवस देखील प्रसन्न चित्तवृत्तीनें घालवितां न येणाऱ्या बहुजनसमुदायास वसंतारंभाची किंवा त्याच्या समाप्तीची आठवण होण्यासही सवड नसते. परंपरागत संपत्तीचा उपभोग घेणारे कांहीं भाग्यशाली धनिक मित्रमंडळीसमवेत गायन, वादन, वनभोजन, मिष्टान्नसेवन, जलक्रीडा वगैरे समारंभांत दंग होऊन वसंताचे दिवस मौजेंत घालवितात. उत्तर हिंदुस्थानांतून हा पंचमीचा दिवस पाळण्याची तऱ्हा मात्र स्थान-

परत्वें भिन्न आहे. दक्षिणेंत ही तिथि विशेष रीतीनें पाळल्याचें दिसत नाही. तिथि-त्वात संवत्सरप्रदीपांतून जो उतारा घेतला आहे त्यावरून हा दिवस लक्ष्मीप्रीत्यर्थ पाळावयाचा आहे असें दिसतें. या दिवशीं तिजला अम्रोदक व सुवासिक पदार्थ अर्पण करावे. शाई, दौत, लेखण्या व पुस्तकें यांसह श्री सरस्वतिपूजनोत्सवाचा हाच दिवस ठरविण्यांत आल्यामुळें यास **श्रीपंचमी** असें मानून बंगाली लोक या दिवशीं सरस्वतीच्या प्रतिमेची यथासाग पूजा करितात. घरातील आबालवृद्ध सरस्वतीस नमस्कार करून नवसही करितात. या दिवशीं लेखनाचें काम बंद असतें. लिहिण्याचें विशेष निकडीचें काम आल्यास खडूनें किंवा कोळशानें फळी-वर लिहितात. परंतु भाविक लोक कागदाचा उपयोग सहसा करीत नाहींत. दक्षिण हिंदुस्थानांत सरस्वतिपूजनाच्या दिवशीं एखादी तार आल्यास ती उघ-डून वाचणें हें देखील धर्मबाह्य आहे असें मानणारे कैक भाविक हिंदु अजून आढळतात. श्रीपंचमीच्या दिवशीं संध्याकाळीं मुलें विलायती पद्धतीचे खेळ खेळतात व दुसऱ्याच्या बागेंत शिरून आपल्या अधिकारात फळफळावळ लाटण्याची आपणास पूर्ण मुभा आहे असें समजतात. अलीकडे शिक्षणाचा प्रसार झाल्यामुळें या अजाणपणामुळें घडून येणाऱ्या अनीतिवर्धक चालीस आळा पडत चालला आहे. पूजेच्या दुसऱ्या दिवशीं गणपतिविसर्जनाच्या समारंभाप्रमाणेंच भक्त मंडळी शारदा देवीच्या मूर्तीस मोठया थाटानें मिरवीत जवळपास असलेल्या जलाशयापर्यंत नेतात व त्यात तिचें विसर्जन करतात.

वसंतपंचमीचा उत्सव

जसा आजमितीस हिंदुलोकात रुढ आहे तसाच तो पूर्वकाळीं रोम देशात होता असें मानण्यास सबळ कारण आहे. रोमन पंचांगांत हा वसंतारंभाचा दिवस असल्याचें दाखविलें आहे. वसंतऋतु हा रति व मदन याचा ऋतु आहे असें मानण्यांत येतें. तथापि त्याप्रीत्यर्थ देवालयें नसल्यामुळें लक्ष्मी व विष्णु याची या दिवसात पूजा केली जाते.

चैत्र व वैशाख हा खरा वसंतकाल मानला आहे, तथापि माघात उत्तरा-यणाबरोबरच त्याचीही सुरुवात होते. वास्तव वसंतपंचमी ही वसंतऋतूच्या आरंभाची तिथि असें मानतात. वसंतकाल हा सर्व ऋतूंत अत्यंत उत्साहवर्धक असून त्या कालानुरूप आपलें वर्तन असावें हें उचित होय. सृष्टिदेवता जशी रमणीय स्वरूप धारण करिते, तद्वत् आपले कंगाल देशबांधव व भगिनी प्रफुल्ल

चित्तवृत्तीनें सृष्टिसौंदर्य निरीक्षण करण्यांत तन्मय होऊन जातील असें करण्याचा समाजाच्या धुरीणांनीं शक्य तेवढा यत्न करावा. विवाह, उपनयन वगैरे अनेक समारंभ वसंतकालांत होत असतात. अशा वेळीं भोजनादि प्रसंगीं केवळ आप्तेष्ट व धनिक मित्र यांस निमंत्रण करण्याची चाल आहे. सदर समारंभाचा थाटमाट लांबून पाहून दिपून जाणाऱ्या गरीबांस शक्त्यनुसार अन्नवस्त्र देऊन संतुष्ट केलें असतां एक दिवस तरी त्यांस कंटकमय संसाराची विस्मृति पाडल्याचें पुण्यकृत्य ईशचरणीं रुजू होईलच होईल. असें करणें हा आर्य या नात्यानें आमचा धर्म आहे. प्रफुल्लित होणारीं फुलें, अनेक रंगांनीं सजून नटणारीं फुलपांखरें, रानावनांतही परिपक्व होऊन त्यांची इच्छा धरणारांची तहानभूक निववणारीं अमृततुल्य फळें, सृष्टिमातेच्या कृपाप्रसादानें सर्वांस, मग ते गरीब असोत किंवा श्रीमंत असोत, प्राप्त होतात. मग कृत्रिम सामाजिक बंधनांचे पाश किंचित् ढिले करून आपल्या श्रेष्ठ अशा कर्तव्याची हेळसांड न करण्याविषयीं आम्ही तयार झाल्यास वसंतदेवतेस आमचें वर्तन मान्य होईल यांत काय संशय ? यासाठीं प्रत्येकानें स्वोदाहरणानें या दिवसांत आपल्या बांधवांच्याही अंतःकरणांत प्रेम व आनंदाचा विकास करण्याचा शक्त्यनुसार प्रयत्न करावा हें उचित होय.

रथसप्तमी.

माघ शुक्ल सप्तमीला महा सप्तमी असें ह्मणत असून हा दिवस सूर्यदेवाप्रीत्यर्थ पाळावा असें भविष्यादिक पुराणांत सांगितलें आहे. सूर्य हा एक तेजोमय गोल आहे व त्याच्याभोंवतीं ही पृथ्वी व पृथ्वीसारखेच इतर कित्येक गोल फिरत असतात. हें जरी खरें आहे तथापि सूर्याकडून मानवी सुखास साह्यभूत अशा गोष्टी घडून येत असल्यामुळें त्याला प्राक्कालीं देव मानूं लागले व अर्थातच त्याची पूजा सुरू झाली. ती हिंदुस्थान व इराण या देशांतच न थांबतां एशिया मायनर, रोम व ग्रीक या देशांपर्यंत जाऊन थडकली होती. सूर्योपासनेचा मुख्य हेतु आरोग्य व तदनुषंगानें उत्पन्न होणारें सुख भोगावें हाच होता. यासंबंधानें पुराणांतरीं अनेक गोष्टी सांगितल्या आहेत. त्यांतील एक अशी आहे कीं, एकदां कांबोज देशांत यशोवर्मा ह्मणून एक राजा होऊन गेला. त्याला

वृद्धापकाळीं एक पुत्र झाला. तो अशक्त व रोगग्रस्त असल्यामुळें कोणत्या उपायानें बरा होईल याजबद्दल फलज्योतिषांचें मत घेतां नवग्रहांतील मुकुटमणि जो सूर्य त्याच्या कृपाकटाक्षाभावीं मुलास आरोग्य लाभत नाहीं ह्मणून महासप्तमीच्या दिवशीं व्रतस्थ राहून सूर्यपूजा करावी व त्या देवतेस अनुकूल करून घ्यावें, अशी त्यांनीं राजास सल्ला दिली. तदनुसार राजानें व्रत करितांच त्या राजपुत्राची कांति तेजःपुंज झाली.

स्थानपरत्वें या तिथीला निरनिराळीं नामें प्राप्त झालीं आहेत. बंगाल्यात या दिवसास **भास्कर सप्तमी** असें ह्मणतात. शब्दकल्पद्रुमकारांनीं माघ मासास माकरी मास हें नांव दिलें असून या तिथीला **माकरीसप्तमी** असें ह्मटलें आहे. उत्तरेंत हीच तिथि **अचला** व **जयंति सप्तमी** या नांवानीं प्रसिद्ध आहे. हा मन्वंतराचा पहिला दिवस असून या दिवशीं सूर्यनारायणाची स्वारी सात घोडे जुंपिलेल्या नवीन रथांतून आकाशमार्गानें फिरावयास निघते. यासाठीं दक्षिणेंत त्याला **रथसप्तमी** हें नांव मिळालें आहे.

शास्त्रोक्त विधि व रूढि.

या सप्तमीच्या पूर्वदिवशीं उपोषण करावें व रात्र संपतांच अरुणोदय समयीं *मस्तकावर दीप धारण करून स्वच्छ व निश्चल अशा पाण्यांत शिरावें.* तेथें सूर्योदयापर्यंत स्नान केल्यावर पुनः मस्तकावर दीप घेऊन सूर्याचें ध्यान करावें व तो दिवा पाण्यांत सोडून द्यावा. स्नानाच्या वेळीं रुईचीं व बोरीचीं सातसात पानें मस्तकावर ठेवून घ्यावीं असें मदनरत्न व निर्णयसिंधु या ग्रंथांत वर्णिलें आहे व त्याप्रमाणें बंगाल व द्राविड देशांतील भाविक स्त्रिया करीत असतात. सूर्याची प्रार्थना कोणत्या शब्दांत करावी याजबद्दल काशीखंड, शब्दकल्पद्रुम, भविष्यपुराण वगैरे ग्रंथांत विस्तृत पण भिन्न वर्णन आहे. स्नान करून घरीं आल्यावर देवतर्पण करून तुलसीवृंदावनासमोर सूर्यासह सात घोडे जुंपिलेल्या रथाचें चित्र काढावें व त्याची पूजा करावी. गोवऱ्या पेटवून त्यांजवर मातीच्या भांड्यात तयार केलेल्या दुधाच्या खिरीचा सूर्यास नैवेद्य दाखवावा. ब्राह्मणास दक्षिणा व दान द्यावें. ब्राह्मण सुवासिनी समवेत भोजन करावें असा विधि सांगितला आहे.

आर्यावर्तांत महासप्तमीप्रीत्यर्थ पायस (क्षीर) करण्याचा संप्रदाय प्रायः सर्वत्र दिसून येतो. पण याव्यतिरिक्त ही तिथी भिन्नप्रकारानें पाळतात. द्रविडदेशांत या दिवशीं शास्त्रोक्त विधींस अनुसरून कामें चालत असतात. रात्रौ गायन,

चंदनाचा वाटोळा टिळा कपाळास लावतात आणि तांबड्या फुलांच्या माळा कंठीं धारण करितात. दुसऱ्या तीन पंथांचे लोक उदयकालचा सूर्य ब्रह्मदेव, मध्यकालचा शिव व अस्ताच्या वेळचा विष्णु असें मानून त्याची पूजा करितात. पांचवा पंथ या तिन्ही कालीं दृग्गोचर होणारा सूर्य त्रिमूर्तीच्या ठिकाणीं मानतो. या पंथांतील कांहीं अनुयायी सूर्यास्त व सूर्योदय याच्या दरम्यान अन्न ग्रहण करीत नाहीत. सहाव्या शाखेचे लोक सूर्यचिन्हांकित तप्तमुद्रा शरिरावर धारण करतात व **ॐ नमः श्रीसूर्याय** हा सप्ताक्षरी मंत्र जपतात. वेदांतील सूक्तें पुरुषसूक्त व शतद्रीय यांचाही अर्थ निराळ्या रीतीनें करून तीं सूक्तें सूर्योपासनाविषयक आहेत असें ते प्रतिपादन करितात.

रामायण व महाभारतकालीं सूर्याचीं आयतनें स्वतंत्र मांडून तेथें या देवतेची उपासना करीत असें दिसतें. पुढें पुराणकालीं मूर्तिपूजा चालू झाल्यावर सूर्याची प्रतिमा कशी असावी यासंबंधानेंही पुराणकारांनीं तर्क केले. सहाव्या शतकांत वराहमिहिर नांवाचा एक मोठा ज्योतिषी होऊन गेला. त्यानें सूर्याची मूर्ति कशी बनवावी हें सांगितलें आहे. कल्पतरु या ग्रंथांत माघ शुक्ल सप्तमीच्या दिवशीं देवालयांतील सूर्यप्रतिमेची पूजा करावी असें सांगितलें आहे. यावरून सुमारें १५०० वर्षांमागें या देशांत सूर्याचीं देवालयें होतीं असें दिसतें. अशा सूर्यमंदिरांचें अस्तित्व सिद्ध करणारे अनेक शिलालेख व ताम्रपट सध्यां उपलब्ध आहेत. पश्चिम हिंदुस्थानांत मुलतानपासून कच्छापर्यंत हीं देवालयें होतीं. मुलतान येथील सुप्रसिद्ध सूर्यमंदिर हुएनत्सिआंग व आल्बेरुनी यांनीं पाहिलें होतें. १७ व्या शतकांत धर्मवेड्या औरंगजेबानें त्याचा समूळ विध्वंस केला. कादिमरांत मार्तंडाचें सुंदर देवालय आहे. तें आठव्या शतकांतील असावें असें ह्मणतात. श्रीनगर (काश्मीर) पासून सुमारें २० मैल अंतरावर असलेलें दुसरें एक सूर्यमंदिर पांचव्या शतकांत बांधलें गेलें असावें असें सर कनिंगह्याम यांचें मत आहे. सांप्रत केवळ सूर्याप्रीत्यर्थ बांधिलेलीं देवालयें कोठें आढळत नाहीत. मुंबईत मात्र एक सूर्यमंदिर दृष्टिपथांत येतें. तथापि बहुशः सर्व देवालयांत सूर्य ह्मणून एखादा पाषाण किंवा प्रतिमा दूर्वांकुरांनीं व आरक्तवर्णी पुष्पांनीं पूजिलेली नजरेस पडते. अबदागीर व उत्सवरथ यांवर सूर्याची प्रतिमा चित्रित केलेली आढळते. श्रावणमासांतील रविवारीं या देवतेप्रीत्यर्थ सुपारी ठेवून तिचें पूजन करण्याची चाल दाक्षिणात्य ब्राह्मणस्त्रियांत आहे. आर्यांप्रमाणें

इतर धर्मीयांनी जरी सूर्याला देवत्व दिलेलें नाहीं तरी त्याच्या ठायीं त्यांनी आदरभाव ठेविला हें आठवड्यातील एका वारास त्याजकडून सूर्याचें नाव मिळालें आहे यावरून उघड दिसतें. *कनिष्क या बुद्ध धर्मानुयायी राजाच्या* नाण्यावर **मायरो** हीं अक्षरें आहेत. मायरो, मिहिर, मिहर हे परभाषीय शब्द, झेंड भाषेंतील मिथ्र व संस्कृतातील मित्र हीं सर्व सूर्याचीं नावें ध्यानांत ठेवण्यासारखीं आहेत. सूर्योपासनेचें प्राबल्य सांप्रत लुप्तप्राय झालेलें दिसलें तरी सूर्यनारायणाची प्रार्थना आजतागायत त्रिकाल करणें हें वैदिक धर्माचें एक प्रधान अंग होऊन बसलें आहे. ऋग्वेदातील (मंडळ ३, सूक्त ६२–१०) पुढील ऋचा अत्यंत श्रेष्ठ मानतात.

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि। धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

अर्थ—" अखिल चराचराला प्रेरणा करणारा जो भगवान् त्याचें सर्वांना अत्यंत प्रिय असें जें एक सर्वश्रेष्ठ अवर्णनीय उज्ज्वल तेज आहे त्याचें आम्ही ध्यान करितों. तोच भगवान् (सूर्य) आमच्या बुद्धीला आणि ध्यान-भक्तीला उत्तम रीतीनें प्रेरणा करो " दुर्दैवाची गोष्ट ही कीं, या प्रार्थनेचा अर्थ हल्लींच्या द्विजांना समजत नाहीं. अशा स्थितींत त्याच्या कृत्यांवर किंवा विचारावर तिचा कोठून परिणाम होणार ? या गायत्रीमंत्राची योग्यता पूर्वकालीं किती श्रेष्ठ मानीत हें या मंत्रावर छांदोग्य वगैरे उपनिषदांवाहेर स्वतंत्र असे गायत्रीरामायणादिक ३२ ग्रंथ झाले आहेत, यावरूनच दिसून येणार आहे. या आर्यावर्तांत वेदकालापासून सूर्योपासना चालू होती, तथापि तिचा विस्तृत प्रमाणावर फैलाव होण्यास

परधर्मीय व परदेशस्थ लोक

कारण झाले असें भविष्यपुराणातील विस्तृत वर्णनावरून ठरत आहे. ऐतिहासिक ग्रंथलेखनास सर्वथैव साजेशी विश्वसनीय माहिती न मिळाल्यामुळें केवळ तत्कालीन उपलब्ध साधनावर भिस्त ठेवून या पुराणलेखकानें दंतकथांचा आश्रय केला व इतिहासांत लोकोत्तर चमत्काराची भेळ केली हें खरें, तथापि सूक्ष्मदृष्ट्या विचार करता असें दिसतें कीं, एका काळीं परदेशांतून स्थलांतर पावून इकडे आलेल्या मग नावाच्या सूर्योपासकांनीं सूर्यपूजेचा फैलाव या आर्यभूमींत केला. इराणी लोकांचा धर्मसंस्थापक झरतुष्ट्र हा याच मगांपैकीं एक असल्याचें जसें भविष्यपुराणावरून ठरत आहे, तसेंच अवांतर ऐतिहासिक पुराव्यावरूनही सिद्ध

होत आहे. यासंबंधी त्रोटक माहिती मागें (पृष्ठ ९८) दिली असून आर्यांतील भाऊबंदकीमुळें सुर व असुर किंवा देव व दैत्य हे भेद उत्पन्न होऊन त्यांच्यांत लढे कसे उत्पन्न झाले हें दाखविलें आहे. भविष्यपुराणांत असें वर्णन आहे कीं, श्रीकृष्णपुत्र सांब हा कुष्टरोगानें पीडित झाल्यामुळें यादवांचा उपाध्याय गौरमुख याच्या सल्ल्यानें सूर्याची पूजा करण्यासाठीं त्यानें शाकद्वीपाहून मग नांवाचे सूर्योपासक ब्राह्मण आणविले. सुजिव्ह या मिहिर गोत्री ब्राह्मणाला निक्षुभा नांवाची एक कन्या होती. तिला सूर्यापासून जरशस्त किंवा जरतुष्ट्र* हा पुत्र झाला व त्याची संतति मग या नांवानें प्रसिद्ध झाली. इ. स. ११३७।३८ च्या एका शिलालेखांत मग हे सूर्यापासून उत्पन्न झाले व त्यांस सांबानें या देशांत आणिलें असें ह्मटलें आहे. आल्बेरुनीनें या देशांत आल्यावर मगांस पाहिलें व ते इराणी मगांचे वंशज आहेत असें त्यानें आपलें मत नमूद करून ठेविलें. कालगतीनें मगांचे वंशज विस्तार पावून राजपुताना, बंगाल व पश्चिम हिंदुस्थानाचा कांहीं भाग यांत इतस्ततः पसरले. हे मग तैल बुद्धीचे असल्याबद्दल यांची ख्याति असून यांच्यांत कांहीं नामांकित कवि होऊन गेले.

इराणी व आर्यधर्माचा तुलनात्मक विचार.

वर शाकद्वीप व तेथील मूळचे रहिवासी मग लोक यांचा उल्लेख केला आहे. हिंदुस्थानाबाहेरील अन्य धर्मीय लोकांस शक असें ह्मणण्याचा प्रघात होता. भविष्यपुराणांतील शाकद्वीप हें आतां इराण या नांवानें प्रसिद्ध असून तेथें मग या नांवाची जात असल्याचें इतिहासावरून दिसून येत आहे. त्यांस मनूनें पल्हव (पार्शी) असें ह्मटलें आहे. डॉ. हॉग सारख्या चौकस इतिहाससंशोधकांनीं पार्शी धर्मग्रंथांचें आस्थापूर्वक परिशीलन करून असें सिद्ध केलें आहे कीं, हिंदु हे मूळचे इराण देशाच्या उत्तरप्रदेशीं होते. तेथें कांहीं कुलांत भाऊबंदकी उत्पन्न

* अर=नांगरणें या कृषिविषयक शब्दावरून आर्य शब्द आला. प्राचीनकालीं हे शेतीला उपयुक्त होणारे घोडे, उंट, गुरें ढोरें वगैरेंचे कळप बाळगून रहात. या पशूंच्या संपत्तीवरून कित्येक कुलांस पुढीलप्रमाणें नांवें प्राप्त झालीं:—

१ गुष्टास्प (गुत्साश्व किंवा अश्वगुत्स), २ पाचोरोशास्प (जरतुष्ट्राचा पिता पौरुषाश्व), ३ जमास्प (यमाश्व), ३ जरत् कुलाचा जरतुष्ट्र, ४ अश्वपति, कैकय व हय वगैरे नांवाच्या कित्येक पुरुषांचें वर्णन पारसी धर्मग्रंथांत व भारतादि पुराणांतही सांपडतें (पृष्ठ ९७ पहा.). कै हा शब्द गावो (गाई) यावरून आला.

होऊन यादवी माजली व जे थोडे लोक देशत्याग करून पूर्वेस निघाले त्यांनी प्रथम पंजाब प्रांतांत ठाणें दिलें. या आर्यांच्या अंतःकरणांत देव व धर्म यांज-बद्दल सद्भाव वसत होता. वास्तव त्यांजकडून जें अति महत्वाचें कार्य घडलें तें धर्मासंबंधींच होय. आर्यांच्या आद्य धर्मग्रंथास वेद असें नांव असून इराणांतील त्यांच्याच भ्रातृव्यांनीं पूज्य मानिलेल्या ग्रंथास अवस्ता किंवा झेंद अवस्ता* असें ह्मणतात. या दोन्ही ग्रंथांत वर्णिलेल्या देवता बहुश: एकच होत, इतकेंच नव्हे तर ऋग्वेदांतील कैक देवता त्याच नांवानें किंवा अल्प रूपांतरानें अवस्ता ग्रंथांत सांपडतात. वायु, वृत्रघ्न, इविष्ठ (यविष्ठ) या देवता व सूर्य आणि वरुण यांची उपासना त्याच किंवा तत्सम नांवांनीं केलेली आढळते. यज्ञयागादिकांचे सर्व विधि समान असून निरनिराळ्या स्तोत्रसमूहास लाविलेला यस्न हा शब्द यज्ञ व यजनवाचक आहे. आमचे यज्ञ सोमरस व पवित्र मास याशिवाय होत नसत. त्याचप्रमाणें पारसिकांचे यज्ञही या द्रव्याशिवाय सांग होत नसत. सोम या अर्थी होआम हा शब्द अवस्ता ग्रंथांत वापरला आहे. मित्रवरुणादिकांच्या कथा ऋग्वेदांतल्याप्रमाणें हुबेहूब अवस्ता ग्रंथांत सांपडत असून कित्येक प्रार्थनांचें भाषांतर केल्यास तें या दोहोंपैकीं कोणत्या ग्रंथांतील आहे हें अचूक सांगणें कठीण.

ज्याप्रमाणें पारशाच्या धर्मग्रंथांत देव हा शब्द मूलत: देवार्थींच योजिला आहे, तसाच ऋग्वेदाच्या कांहीं भागांत असुर हा शब्द देवत्ववाचक वापरला आहे. तसेंच अग्नि, इंद्र, वरुण वगैरे देवतांची स्तुति ऋग्वेद व अवस्ता ग्रंथांचा कांहीं भाग यांत बहुतेक सारखीच केलेली आढळते. यावरून पारशी व आर्य लोक विभक्त होण्यापूर्वी ज्या प्रार्थना त्यांच्यांत होत्या, त्या विभक्त झाल्यावरही त्यांनीं यथातथ्य ठेविल्या, पुढें मनं विरोध वाढत गेला तसें एकमेक दुसऱ्याच्या देवतांची निंदा करूं लागले आणि ह्मणूनच मूळचे कित्येक देवतावाचक शब्दही विरुद्धार्थी वापरण्यांत येऊं लागले. आर्यांचा देवाधिदेव जो इंद्र त्यास पारसिकांनीं नीच व लबाड मानून त्याला नरकाधिपति बनविलें. उलटपक्षीं ज्या त्वष्ट्यावर वेदगायकांनीं शिव्यांची लाखोली वाहिली आहे तोच त्वष्टा किंवा तीर पारसिकांस वंद्य वाटूं लागला. वेदगायकांनीं पारसिकांस पूज्य वाटणारा देवाधिदेव असुर (अहुर) यांजबद्दल तिरस्कारव्यंजक उद्गार काढले तर पारसिकांनीं देवास भूतकोटींत गणिलें.

* झेंद ही जुन्या संस्कृताशीं जुळती भाषा आहे.

वेद हे अपौरुषेय आहेत असें आर्यांचें मत आहे. *अवस्ता* धर्मग्रंथ देखील जरशस्तास प्रत्यक्ष देवाकडून प्राप्त झाला व अंत:करणांत धर्मासंबंधीं जिज्ञासा उत्पन्न झाल्यावर बह्मन् या देवतेच्या द्वारें अहुरमज्दास जरशस्तानें कांहीं प्रश्न विचारले; *त्यांचीं उत्तरें त्या देवाधिदेवानें* **ओरा** *या देवदूताच्या विद्यमानें* दिलीं असें पारसिक समजतात. आर्यांचा आद्य मनू मोठा नीतिशास्त्रज्ञ होऊन गेला असें जसें हिंदू समजतात, तद्वत् पारासिकही आपला मनुश्चेचर (मनुष्येश्वर) हा मोठा स्मृतिकार होऊन गेला असें मानतात. हिंदूंनीं **ब्रह्म** हें सकल वस्तूंचें आदि-कारण मानलें तर त्यांच्या इराणांतील बंधूंनीं **वम्हन** म्हणजे चांगलें मन असा अर्थ केला. तेथील आर्यांनीं पुनर्जन्मापासून मुक्त होण्याचे उपाय शोधिले तर पारसिकांनीं आपलें मृत शरीर पुनः सजीव× होईल असें मानून देहात्मवादास *साजेशा रीतीनें अमरत्व (अमरतत्) व अजिक्यपणा मागितला.* पारसिकांचे मुख्य धर्मग्रंथ **झेंद अवस्ता, गाथा, वेंदिदाद, यजस्ने** किंवा **यस्न** हे आहेत. पहिला ग्रंथ खुद्द जरशस्त व त्याच्या शिष्यांनीं लिहिला. गै म्हणजे *गाणें यावरून आलेल्या देवाच्या प्रार्थना गाथाग्रंथांत* आहेत. वेंदिदाद किंवा **वेंदेवोदाद** (वि म्हणजे विरुद्ध व देवो म्हणजे देवांच्या) यांत आर्यांच्या देवतांची निंदा आहे. यजस्ने किंवा यस्न हा यज्ञासंबंधीं माहितीचा ग्रंथ आहे. एकंदरींत आपले धर्मग्रंथ अपौरुषेय असल्याबद्दल या दोन्ही धर्मीयांची कल्पना, पारसिकांचा **बह्मन** व आर्यांचें **ब्रह्म, ओरा** *यांशीं* जमता शब्द श्रुति वगैरेवरून पाहूं जातां पार्शी हे आमचे केवळ देशबंधूच नसून धर्मबंधूही आहेत असें आज प्रत्ययास येत आहे. मागें नृसिंहावताराच्या विवेचनांत इराणी *हेच पुराणांत वर्णिलेले*

असुर, दैत्य किंवा दानव

होत असें जें म्हटलें आहे त्या विधानास पुष्टी देणारा बराच आधार देतां येईल; परंतु विस्तारभयास्तव तसें करणें इष्ट नाहीं. अद्यापि इराणी लोक आपल्यास **दांघावो** असें म्हणवितात. दस्यवः व दानव हे शब्द **दांघावो** यावरून आले असावे असें डॉ. स्पूनर यांचें मत आहे. बंगाल, बिहार व ओडिसा या ठिकाणीं वस्ती केलेल्या या लोकांचा तसेंच कांबोज, पारद व पल्हव यांचा मनुस्मृतींत

× ख्रिस्ती-लोकांची पुनरुत्थापनाची (Resurrection) कल्पना या कल्पनेशीं साम्य पावते.

निर्देश झाला आहे. हे सर्व इराण्यांचे वंशज आहेत असें पंडितांचें मत आहे. ऋग्वेदांत घ्नास दावन असें म्हटलें असून यजुर्वेदांत (५०–७३) व अथर्व वेदांत (४०–२४) हा शब्द शत्रु या अर्थी वापरला आहे. अवस्ता ग्रंथांतही याच अर्थी सदर शब्द वापरला आहे असें डा. हॉग म्हणतात. महाभारतात (आदिपर्व ६७) जरासंध हा पूर्वजन्मीं दानवाधिपति होता असें म्हटलें आहे. हाच जरासंध मगध देशाचा राजा असून त्या देशास मगावरूनच तें नाव प्राप्त झालें असें भविष्यपुराणात सूचित केलें आहे.

मगं ध्यायन्ति ते यस्मात्तेन मगधाः स्मृताः ।

(मगांचें ह्मणजे दोषांचें ध्यान करीत असल्यामुळें, अर्थात् कोणत्या कर्मापासून कोणता दोष लागेल हें मनात आणून वागत असल्यामुळें, त्यास मगध असें ह्मणतात.) या मगाचीं १८ कुलें या देशात आलीं व ते वेदाचा विपरीत अर्थ करणारे आहेत असेंही त्याच पुराणावरून दिसतें. मग लोक कंबरेसभोंवतीं अव्यंगाचें वेष्टण करीत. याला झेंद भाषेंत **ऐव्याओंघेन** व संस्कृतात **अव्यंग** हें नाव असून हल्लीं पार्शीलोक त्यास **कुस्ति** असें म्हणतात. त्यांच्यातील कुस्ति व सद्रे धारणाचा विधि जवळ जवळ आमच्या मौंजीबंधनासारखाच आहे. १२०० वर्षांपूर्वी पारशी लोक आपल्या देशाचा त्याग करून या देशात आश्रयार्थ आले, तेव्हा त्यांच्यांत रूढ असलेली अग्निपूजा, वर्णव्यवस्था,* सूर्यपूजा व त्याचे आर्योंशीं जुळते असे आचारविचार पाहूनच त्यास **संजान** येथें तत्कालीन राजानें आश्रय दिला. संख्येनें अल्प असलेल्या या लोकात दानशौर्य, ज्ञानलालसा, उद्यमशीलता, धीरोदात्तता, प्रेमळ वर्तणूक हीं आजवर अखंड चालू असून यांच्यांत सर्व भरतखंडास ललामभूत होणारे महर्षि दादाभाई नौरोजी व फेरोजशहा मेथासारखे महनीय मुत्सद्दी, वाडिया, सर जमशेटजी जिजीभाई व टाटासारखे× संपत्तीचा सद्व्यय करणारे महोद्योगी पुरुष निर्माण झाले. आमच्या राज्यास रादा भिडवून आर्यभूमीची सेवा करावयास हे आमचे बंधु आह्मास परत मिळाले याबद्दल आह्मी धन्यता मानणें उचित आहे.

---

*पारसिकांत अथर्वण किंवा **अथोर्नन, रथेष्टर, वस्तेरीयस** व **हुतोक्ष** हे चार भेद पूर्वकालीं होते. ते ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र याच अर्थाचे आहेत.

× पृष्ठ ९८ वर सर दोराब टाटा असें झालें आहे तेथें 'त्याचे बंधु मि. रतन टाटा' असें वाचावें.

हेतु व बोध.

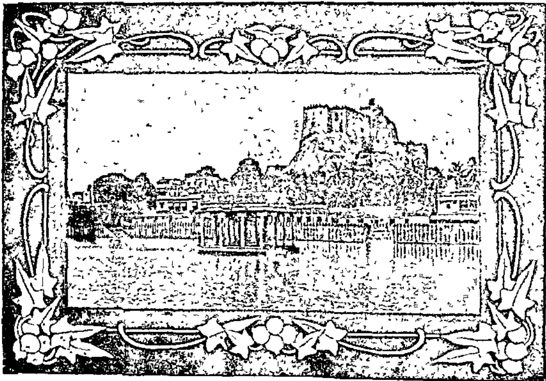
परमेश्वर सर्व स्थिरचरव्यापक असून अखिल ब्रह्मांड हेंच त्याचें अतर्क्य देवालय आहे. त्याचा संपूर्ण महिमा वर्णन करण्यास कोणताही धर्मसंस्थापक किंवा धर्मग्रंथ समर्थ झाला नाहीं. परमेश्वरासंबंधानें ज्यांनीं ह्मणून आजवर विचार केला त्या सर्वांनीं आपल्या मनास पटल्या त्या ईशप्राप्तीच्या दिशा दाखवून दिल्या. कोणीं अग्नीची तर कोणी सूर्याची योग्यता विशेष आहे असें मानून त्याच्या उपासनेचें महत्व गाइलें.

एकेकाळीं सर्व प्राचीन राष्ट्रांत अग्निपूजेचें मोठेंच स्तोम माजून राहिलें होतें. हिंदुस्थानांत तर यज्ञमार्गांतील अग्नीबद्दल फारच पूज्यत्वभाव वसत होता. यज्ञादिकांतील हविर्भागांवर देवांचा उदरनिर्वाह चालतो असें मानण्यांत आल्यामुळें व अग्नीशिवाय यज्ञाची सांगता होणें अगदीं अपरिहार्य असल्यामुळें अग्नीची इतकी थोरवी गाइली आहे की अग्नीस 'सकल देव कल्याणकर्ता' अशी पदवी मिळाली. तसेंच सर्व देवांत वयानें तो यविष्ट ह्मणजे लहान असें समजत व याला प्रमाण अरणीच्या (समिधांच्या) घर्षणामुळें हरएक यज्ञसमयीं तो नव्यानेंच प्रदीप्त होई हें होय. याच कारणाकरितां त्याला घर्षणोद्भव–**प्रमंथ**–असें नामाभिधान प्राप्त झालें आहे.

कालांतरानें या सर्व शक्तींची भक्ति एकाच सर्वसमर्थ देवांत परिणत झाली. ऋग्वेदाच्या दहाव्या मंडळांत पुढीलप्रमाणें परमेश्वराचें स्वरूप वर्णिलें आहे.

"सर्वस्रष्टा श्रेष्ठ होय. त्यानें सर्व (विश्व) उत्पन्न केलें. तो सर्वांचें पोषण करितो, व सर्व वस्तुमात्राचा तो अधिपति आहे. तो सप्तर्षींच्याही पलीकडे रहात असून त्याची कृपा ज्याच्यावर होते, त्याच्याच सर्व मनकामना सिद्ध होतात. ज्या पित्यानें आह्मांस उत्पन्न केलें, जो सर्व मानवकुलांस व पदार्थमात्रांस जाणतो त्याला अनेक देवांचीं नांवें आहेत तरी तो एकच आहे (ऋक्-१०–८२). ज्यानें आह्मांला जीव व सामर्थ्य दिलें, ज्याची आज्ञा सर्व देव पाळतात, ज्याची छाया हाच मृत्यु, ज्याचें तेज हेंच अमरत्व, जो स्थिरचर पदार्थांचा धनी, ज्याच्या पराक्रमामुळें हे हिममय पर्वत, ही पृथ्वी व हा सागर हीं सर्व उत्पन्न झालीं आणि ज्याचे बाहु आकाशमंडळांत पसरले आहेत त्या एका परमेश्वराशिवाय आह्मी दुसऱ्या कोणाचें यजन करणार ? (ऋक् १०–१२१.)

बहुतेक याच परीनें साधुसंतांनींही परमात्म्याचा साक्षात्कार जाणिला. सूर्य, चंद्र, वायु, अग्नि, तारागण, महासागर, यांच्या द्वारें परमेश्वराच्या अगाध-

त्रिचिनापल्ली येथील एक शिवमंदिर. (पृष्ठ ६५ पहा)

त्यावद्दल कल्पना होत असून त्यांच्या उपासनेच्या योगानें परमपदाची प्राप्ति करून घेण्याचा पंथ खरोखर उदात्त स्वरूपाचा होय. रथसप्तमीसारखे उत्सव आह्मांस प्राक्कालिन आर्यांची आठवण करून देत असून त्याचे वंशज या नात्यानें आमच्यावर असणाऱ्या धार्मिक कर्तव्याची जाणीव आमच्या अंतःकरणांत उद्भूत करीत आहेत. यासाठीं या सणानें सध्यांच्या काळीं किनीही वरें वाईट रूपांतर झालेलें असो आह्मी त्याच्या उत्पादकांची स्तुतिच करितों; श्रीसूर्यनारायण सर्वांस सौख्य व ज्ञानप्रकाश देवो !

महाशिवरात्र.

हिंदु लोकांत ब्रह्मा, विष्णु व शिव या तीन देवता मुख्य कल्पिलेल्या आहेत; त्यांपैकीं ब्रह्म्याची पूजा करण्याचा सांप्रदाय नाहीं. तथापि प्रत्येक शुभाशुभ कृत्य शेवटीं ब्रह्मयालाच जातें. ब्रह्मार्पण केल्याशिवाय कोणतेंही धर्मकृत्य सांग होत नाहीं. विष्णु व शिव यापैकीं कोणा एकाची तरी आराधना हिंदु ह्मणविणारा प्रत्यहीं करीत असतो. या प्रत्येक देवतेस अनुलक्षून निरनिराळे उपासनेचे दिवस अस्तित्वांत आले आहेत. शिवाप्रीत्यर्थ जो उत्सवादिवस विशेष आस्थेनें व भक्तिपुरःसर पाळला जातो तो **महाशिवरात्र** हा होय. हा सण प्रत्येक माघ व. १४ स साजरा केला जातो. प्रत्येक महिन्याच्या वद्य १४ स शिवरात्र असें मानतात आणि माघांतील शिवरात्र विशेष महत्वाची गणली जात असल्यामुळें तिला महाशिवरात्र असें ह्मणण्याचा प्रघात आहे. या सणाची उत्पत्ति कशी झाली हें सांगण्यापूर्वी शिवोपासनेचा उगम या देशांत कसा झाला हें सांगणें इष्ट असल्यावरून तत्संबंधीं माहिती पुढें देत आहों.

ऋग्वेदकालीं शिवोपासना.

चतुर्वेदांतील आद्य असा जो ऋग्वेद त्यांत शिवाचें स्वरूप व त्याचा महिमा रुद्र या संज्ञेनें वर्णिला आहे. विश्वासंबंधानें विचार केला असतां असें दिसून येतें की, तें जितकें आनंदजनक व शिवकारक आहे तितकेंच तें भयप्रद व अशिव आहे. ऋतुपरत्वें होणाऱ्या मेघगर्जना, मरुत्प्रकोपामुळें समुद्रांत घडून येणारी प्रचंड खळबळ, महान् वृक्षांचें उन्मीलन, विद्युत्पात व तज्जन्य अनर्थ,

भूकंप व उल्कापात या सर्व गोष्टी अंतःकरणांत भीति उत्पन्न करितात. पर्याय- करून अशा अनर्थांचा परिणाम विश्वाच्या प्रगतीच्या दृष्टीनें कांहीं अंशीं हितावह होतो हें खरें, तरी तत्कालिक परिणामांकडे पाहतां ज्या प्रचंड संहारक शक्तीच्या द्वारें हें कार्य घडून येतें. त्या अद्भुत शक्तीसंबंधानें विचार करण्याकडे मनुष्यमात्राची प्रवृत्ति असावी यांत नवल नाहीं. आमच्या आद्य ऋषींनीं या भयावह शक्तीस रुद्र हें नांव देऊन तिची अनेक परीनें करुणा भाकिली आहे. अन्नोदक देऊन आपलें पालनपोषण करणारी जगज्जननीपदास नेऊन पोहोंचविलेली श्रीविष्णु देवता प्राचीन आर्यांस जितकी पूज्य झाली तितकीच किंबहुना अधिक प्रमाणांत *या विश्वाचा लय करण्याचें सामर्थ्य असलेली रुद्रदेवता वंद्य झाली; अर्थात् विष्णूच्या पूजेचा उगमं जसा प्रेमापासून झाला तद्वत् रुद्रपूजेचा उगम भीती-* पासून झाला असें म्हणावयास प्रत्यवाय नाहीं. या रुद्रदेवतेचें स्तुतिपर वर्णन अनेक प्रकारें केलेलें आढळतें. उदाहरणार्थ ऋग्वेदाच्या पहिल्या मंडळांतील १२४ व्या सूक्तांत पुढील वर्णन आहे.

" जो प्रत्यक्ष पराक्रमच आहे, जो जटाभारांनीं मंडित आहे आणि ज्याचा आश्रय अखिल वीर करीत असतात त्या रुद्रास आम्ही या स्तुति अर्पण करीत आहों. या योगानें आमच्या द्विपाद व चतुष्पाद प्राण्यांचें कल्याण होईल व या ग्रामांतील प्राणिमात्र अभिवृद्धि पावून दुःखमुक्त होईल. दैदीप्यमान, जटाधारी व विषयुक्त रूप धारण करणाऱ्या त्या स्वर्गीय वराहास वंदन करून आम्ही येथें पाचारण करीत आहों. तो आपल्या हातांत आवश्यक वाटणारीं औषधें धारण करून आम्हांस सौख्य, अभय व सुरक्षितपणा यांचा लाभ करून देवो. हे रुद्रा, आमच्यांतील थोर किंवा सान यांपैकीं कोणालाही इजा होऊं देऊं नको. आमच्या मातापितरांस मारूं नकोस. आमच्या प्रिय शरिरांस तुजकडून इजा न पोहोंचो. गाई व पुरुष यांचें हनन करणारें तुझें शस्त्र दूर राहो. वीर पुरुषांस आश्रयभूत झालेल्या देवा, तुझ्याजवळील उत्कृष्ट वैभव तेवढें आम्हांकरितां असूं दे. तूं आम्हांस सौख्य दे व आमचा कैवार घेऊन बोल. तूं द्विगुणित सामर्थ्यवान् असल्यामुळें आम्हांस सुरक्षित ठेव."

या व अशाच आशयाच्या अनेक स्तोत्रांवरून सिद्ध होतें कीं, रुद्र हा द्विपाद व चतुष्पाद प्राण्यांवर सत्ता चालविणारा, त्यांचा संहारकर्ता व त्यांचा हितकर्ताही आहे असें प्राचीन आर्य मानीत असत. तथापि कल्याण करण्याचीही त्याला

शक्ति आहे असें समजत असल्यामुळें त्याजकडून वरप्रदान घेण्यास ते सदा तत्पर असत. सर्व वनस्पतींचा तो स्वामी आहे असें मानून औषधी जाणणारा मोठा भिषग्वर आहे या समजुतीनें अनेक रोगांपासून मुक्त करण्याबद्दल वेदगायकांनीं त्यास विनविलें आहे.

"औषधींच्या द्वारें तूं आमच्या सैनिकांस खडखडीत बरें कर. वैद्यांचाही तूं अपूर्व वैद्य असल्याबद्दल तुझी ख्याति आहे. हे रुद्रा, तुझा तो मंगलकारक हस्त—पीडितांस व्याधिनिर्मुक्त करणारा तुझा तो औषधियुक्त हस्त—कोठें आहे? हे मरुतांनो, तुमचीं औषधें अत्यंत पवित्र, मंगलकारक व कल्याणप्रद आहेत. त्यांची आम्ही सर्वांच्या सुखसोयीसाठीं रुद्रापाशीं याचना करीत आहों." (ऋग्वेद मंडळ २, ३७).

याप्रमाणें रुद्र हा भिषग्वर आहे हें मानण्याचें एक कारण असें दिसतें कीं सर्व वनस्पतींचें माहेरघर मानिलेल्या हिमाचलावर त्याचें वासस्थान आहे. व योग्य कालीं वर्षाव करून त्यांचें तो पोषण करितो असें त्याचे भक्त मानीत. रुद्राचें निवासस्थान व त्याचा संचार अरण्यांत व पहाडावर आहे; अतएव तेथील हिंस्र पशूंचा वध करावयासही तो समर्थ आहे असें ठरवून त्याला कुशल शस्त्रधारी असें म्हटलें असावें.

"भगवान रुद्राचीं अस्त्रें आम्हांस वगळून दुसऱ्यांकडे जावोत. त्याच्या जाज्वल्य क्रोधाचा आवेश देखील इतरत्र वळो. दानशूर यजमानाच्या हितार्थ तूं आपल्या अढळ धनुष्याची दोरी अमळ सैल कर" इत्यादि प्रकारें त्याची जागजागीं प्रार्थना केलेली आढळते. ऋग्वेदकालानंतर रुद्रासंबंधानें आदरभाव कमी न होतां उलट वृद्धिंगत होत चालला यास तत्कालीन लेख साक्ष देत आहेत.

यजुर्वेदांतील शिवोपासना.

यजुर्वेदांतर्गत तैत्तिरीय संहितेंत रुद्रासंबंधाचें बरेंच वर्णन असून त्या कालीं त्याची आराधना विशेष मान्य झाली होती असें दिसतें. शतरुद्रीयांत रुद्राच्या अंगीं असलेल्या चांगुलपणाचें वर्णन सविस्तर दिलें असून बहुतेक तेंच वर्णन त्यानंतर अस्तित्वांत आलेल्या पुराणकारांनीं निराळ्या कथानकांत ओंविलें आहे. त्याला पशुपति, गिरीश किंवा गिरित्र, नीलकंठ, कपर्दिन् किंवा जटाधारी, शर्व किंवा धनुर्विद्यापटु, शिव, शंकर म्हणजे कल्याणकर्ता वगैरे अनेक सार्थ नावें दिलीं आहेत. अत्युच्च पर्वताच्या शिरोभागीं रुद्राचें वासस्थान असून आसमंतातील

अभ्राच्छादित प्रदेशांतून तो विद्युत्प्रहार करतो यासाठीं त्याला गिरीश हें नांव पडलें. इद्रधनुष्याच्या रंगानें सुशोभित झालेल्या ढगांत रहाणाऱ्या रुद्र देवास ताम्र, अरुण, बभ्रु, नीलकंठ वगैरे नांवें देण्यांत आलीं. अत्युत्तम औषधींचा धनी व विषवर्षाव करणाराही तोच, या दोन वर्णनांची सांगड घालून समुद्रमंथनाच्या वेळीं हालाहल विष पचविल्यामुळें तो नीलकंठ झाला असा कथाभाग पुढें रचण्यांत आला. अत्यंत उपयुक्त असणाऱ्या चतुष्पादांचा हा स्वामी *असल्यामुळें त्यास पशुपति हें नांव पडलें.* अग्नि व रुद्र हे एकच आहेत ही कल्पना मान्य झाली तेव्हां अग्निज्वालांची त्याच्या जटेशीं तुलना करून त्याला कपर्दिन् असें संबोधू लागले. अवर्षण पाडूं पाहणाऱ्या निर्जल ढगांवर विद्युत्शल्य टाकून त्यांस हटविणाऱ्या रुद्राला शर्व किंवा धनुर्वेदवेत्ता हें नांव प्राप्त झालें. शिव, शंभु व शंकर हीं शुभसूचक नांवें त्याच्या कल्याणप्रद गुणांवरून त्यास पडलीं. या प्रकारचे अनेक तर्क विद्वानांनीं रुद्रदेवतेसंबंधानें केले आहेत.

आर्यांनी हें दैवत पूज्य मानिलें, तसेंच निषाध, चोर, दरवडेखोर, लुटारू, वाटमारे वगैरे नागरिकांपासून लांब रहाणारे लोक याच वेदांत वर्णिलेल्या रुद्रदेवाच्या भजनीं लागले. *मात्र त्यांनीं त्याच्या संबंधाच्या कल्पनांस आपल्या कोत्या* विचाराचें वळण दिलें. त्यांनीं त्यास अरण्यवासी बनवून उग्र अशा पंचाननाशीं त्याचें साम्य कल्पिलें व त्याच्या गळ्यांत रुंडमालाही चढविल्या. निषाधांनीं आपल्या प्रमाणें तोही मृगचर्मधारी आहे असें समजून त्याला किरातांचा अधिपति मानिलें. यावरून त्याला कृतिम् वासन: ह्मणजे मृगचर्मधारी असें नांव प्राप्त झालें. गांवाच्या सीमेवर व रानाच्या जवळपास असणाऱ्या स्मशानावरही रुद्राचें स्वामित्व आहे असें मानून तो चिताभस्मधारी, रुंडमालाधर आहे अशा कल्पना उद्भवल्या. दुसरी एक गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे ती ही कीं या दैवताचे उपासक जे निषाध त्यांना रुद्र असें ह्मणत. त्याप्रमाणेंच कुंभार, सुतार वगैरे कारागीर याच देवाला भजत असून त्याच्या कुलांना गण हें नांव असे. त्यांचा जो नायक तोच –गणपति–रुद्रदेवतेचा सर्व कार्यांत उजवा हात झाला. (गणपतीसंबंधाचें विवेचन पहा.) याप्रमाणें आर्य व अनार्य, सुशिक्षित व अशिक्षित हे सर्वच रुद्रभक्तीचें महत्व मानूं लागले.

उपनिषदांतील शिव.

यजुर्वेदकालीं रुद्राचें महत्व वाढल्यामुळें त्याचा परिणाम कांहीं उपनिषत्कारांवरही झाला. शतरुद्रीयांत रुद्रास विश्वाचें आदिकारण, देवांचा जनिता व वर्धन

करणारा महायोगी असें म्हटलें आहे. बहुतेक याच आशयाचे कांहीं उतारे श्वेतश्वतरोपनिषदांत सापडतात. रुद्राला ईश, ईशान व शिव हीं नावें दिलेली असून त्याच्या ठायीं अपरंपार शक्ति असल्याचें वर्णिलें आहे. तो प्राणिमात्राच्या अंतर्यामीं वसत असून विश्वालाही व्यापून आहे आणि त्याचें ज्ञान करून घेतल्यानें मानवास अमरत्व प्राप्त होतें वगैरे जें या उपनिषदात लिहिलें आहे, त्यावरून ज्याला ब्रह्म ही संज्ञा मागाहून देण्यात आली, तेंच ब्रह्म म्हणजे रुद्र आहे असें मत उपनिषत्कालीं बनलें असावें. अथर्वशीर्ष उपनिषदात रुद्राचें महत्त्व फार वर्णिलें आहे. तो अनाद्यनंत व शाश्वत असून विश्वोत्पत्ति व विश्वाचा नाश हीं त्याजकडूनच होतात असें दर्शविलें आहे. विष्णु, महेश्वर, उमा, स्कंद, विनायक, ईशान, भगवत्, महादेव, ब्रह्म इत्यादि नावानी त्याला संबोधिलें आहे. ॐ या प्रणवाचा जप करून पाशुपतव्रत केलें असता मुक्ति मिळते असेंही या उपनिषदात वर्णिलें आहे.

उपनिषत्कालीं वेदात वर्णिलेल्या देवताचें प्रस्थ कमी होत जाऊन एकेश्वरी मताचा अनुवाद करण्यात समाजातील सुजाण लोक गुतले होते. या अनेक देवताचा उत्पादक असा एकच देव आहे असें मत बनत चाललें होतें केनोपनिषदात असें म्हटलें आहे कीं ब्रह्मानें देवाना असुरावर जय मिळवून दिला; परंतु अग्नि, वायु, इंद्र वगैरे देवताना तो आपल्याच पराक्रमानें मिळाला असा गर्व झाला तेव्हा ब्रह्म प्रकट होऊन त्यानें अग्नीस एक गवताची काडी जाळण्यास व वायूस ती हलविण्यास सांगितलें, पण त्याच्यानें तें होईना. इतक्यात इंद्र पुढें आला, तेव्हा ब्रह्म अंतर्धान पावलें व त्या जागीं हैमवती उमा प्रकट झाली. इंद्रानें तिला विचारलें कीं, आता अंतर्धान पावलेलें "पूजनीय ब्रह्म तें हेंच कीं काय?" तेव्हा ती "होय" असें म्हणाली. या उताऱ्यावरून कळून येईल कीं इंद्रादिकाविषयींची पूज्य बुद्धि कमी होऊन विचारी लोकांचें ब्रह्माकडे लक्ष वेधूं लागलें होतें. हैमवति उमेनें ज्याला ब्रह्म म्हटलें तोच शिव होता हें देखील वरील उताऱ्यावरून सिद्ध होतें. श्वेतश्वतरोपनिषदात माया हीच प्रकृति असून तिचा भोक्ता महेश्वर असल्याचें कथन केलें आहे. पुराणकालीं महेश्वर हें नाव रुद्रास–शिवास–देण्यात आलें; तसेंच माया किंवा प्रकृति ही शिवाची अर्धांगी ठरली. शतपथब्राह्मणात अंबिका ही रुद्राची बहीण असें म्हटलें आहे, परंतु पुराणकालीं रुद्र किंवा शिवाच्या पत्नीस अंबिका हें नाव प्राप्त झालें. मुंडकोपनिषदात अग्नीच्या सात ज्वालाचें वर्णन असून त्यांना काली, कराली, मनोजवा, सुलोहिता,

स्फुलिंगिनी व विश्वरूपी अशी नांवें दिली आहेत. हींच नांवें कालेंकरून रुद्रपत्नीलाही देण्यांत आलीं. हिरण्यकेशी गृह्यसूत्रांत शिवाप्रीत्यर्थ शूलगव यज्ञाचा जो विधि सांगितला आहे त्यांत त्याला मृड, भव, इंद्र, रुद्र व शर्व या नांवानें संबोधिलें आहे. अर्थात् त्याची पत्नी मृडानी, भवानी, इंद्राणी, रुद्राणी आणि शर्वाणी या नांवांनीं पुराणकालीं प्रसिद्ध झाली.

महाभारतकालीं रुद्रोपासना.

महाभारतांत अनेक ठिकाणीं शिवासंबंधाचा उल्लेख आहे. त्यावरून असें दिसतें कीं, व्यासानें मूळ भारत लिहून काढल्यावर त्याची पूर्तता सुमारें ५०० वर्षेपर्यंत निरनिराळ्या लेखकांनीं करून महाभारत हा पर्वतप्राय ग्रंथ संपूर्ण होण्याच्या अवधींत रुद्र किंवा शिव या देवतेसंबंधानें आदरभाव होता. किरात (शिव) व अर्जुन यांचें युद्ध, अर्जुन व कृष्ण यांस शंकराचें हिमालयावर दर्शन, अश्वत्थाम्यास शंकराकडून खड्गप्राप्ति, अर्जुनास पाशुपतास्त्राची शिवाकडून भेट, शिवप्रसादानें जांबुवंतीच्या उदरीं झालेल्या श्रीकृष्णपुत्र सांबाची कथा, उपमन्यूस उमामहेश्वराचें दर्शन, अर्जुनानें युद्धारंभीं केलेलें दुर्गास्तवन इत्यादि अनेक गोष्टींचा विचार केला असतां त्या कालीं शिव हें दैवत आर्य लोकांस पूज्य झालें होतें असें म्हणतां येईल. शिवाप्रीत्यर्थ केल्या जाणाऱ्या

लिंगपूजेसंबंधाची माहिती

महाभारतांत उपलब्ध आहे. यावरून ती पूजा कित्येक शतकें या देशांत चालू आहे असें दिसतें. या पूजेच्या उत्पत्तीसंबंधानें नक्की ऐतिहासिक माहिती देणें अवघड आहे. वेदकालीं आर्यांत लिंगपूजा रूढ नव्हती; परंतु अनार्यांत मात्र ती होती (ऋग्वेद मंडळ ७, सूक्त २१-५) असें दिसतें. 'लिंगांची पूजा करणारांबद्दल यज्ञास विघ्न न पोहोंचो, या आशयाच्या प्रार्थनेवरून लिंगपूजक आर्यांच्या यज्ञकार्यांत विघ्नें आणीत हें स्पष्ट दिसतें. दुसऱ्या एका ठिकाणीं इंद्रानें लिंगपूजा करणारांचा नाश करून त्यांच्या नगरींतून द्रव्यहरण केलें असा उल्लेख आहे. यावरून इंद्रास देव न मानणाऱ्या अनार्यांत लिंगपूजेची चाल होती असें अनुमान निघतें. कालगतीनें अनार्यांचा आर्यांत मिलाफ झाल्यावर वेदमार्गीयांतही ही पूजा सुरू झाली असावी. पतंजलींच्या कालीं शिवप्रतिमा-पूजनाचा प्रघात होता असें त्याच्या सूत्रांतील उदाहरणांवरून प्रत्ययास येतें. त्या कालीं सार्वजनिक देवालयांत शिवप्रतिमेची पूजा चालत असे.

रामायणकालीं लिंगपूजा नसावी. रावण शिवलिंगाची पूजा करीत असे व रामानें सेतुबंधनापूर्वी रामेश्वर येथें शिवलिंग स्थापन केलें असा जो रामायणात उल्लेख आहे तो प्रक्षिप्त असल्याबद्दल पंडितांचें मत आहे. महाभारतलेखनाचें काम चालू असलेल्या मुदतींत उच्चवर्णीयानींही लिंगपूजा स्वीकारिली असें दिसतें. कारण उपमन्यूनें इंद्रवेषांत आलेल्या महादेवाची स्तुति करितांना शिवलिंग हें सर्व लोकास श्रेष्ठ वाटल्यामुळें त्याची सार्वत्रिक पूजा होते असें म्हटलें आहे. पुराणकालीं मात्र या पूजेचें महत्व अधिकाधिक वृद्धिंगत होऊन तिच्या उत्पत्तीसंबंधानें हरतऱ्हेच्या कथांचा उदय झाला. पद्म व वायु पुराणात हीं कथानकें सांपडतात. या कथांचा मथितार्थ इतकाच आहे कीं शिवसंज्ञक देवता चराचर उत्पादक असून या तिच्या शक्तीचें द्योतक लिंग आहे; परंतु केवळ एकट्या शंकराकडून हें उत्पत्तिकार्य होणें असंभाव्य असल्यामुळें शंकराबरोबरच त्याची आदिशक्ति पार्वती इजलाही पूजेमध्यें स्थान मिळून योनिपूजेचा उपक्रम सुरू झाला. (यासंबंधीं विशेष माहिती नवरात्र या सदराखालीं दिली आहे.) कांहीं पुराणें शिवपर तर कांहीं विष्णुपर असून वैष्णवानीं लिंगपूजा करणाऱ्या शैवांवर व उलटपक्षीं शैवानीं शालिग्रामशिळेची पूजा करणाऱ्या वैष्णवांवर यथेच्छ तोंडसुख घेतलें आहे. वेदकाल व पुराणकाल या वेळच्या उपासनांत फार महत्वाचें अंतर आहे. वेदकालीं जरी अनेक देवता पूज्य मानल्या होत्या तरी उपासक आपल्या उपास्य देवतेची केवळ स्तुति मात्र करीत; पण पुढें पुराणकालीं आपल्या देवतेचें श्रेष्ठत्व प्रस्थापित करण्याकरितां इतर देवतास जेणेंकरून लघुत्व आणतां येईल असे उपाय अट्टाहासानें योजण्याकडे उपासकाची प्रवृत्ति झाली. याचें पर्यवसान आर्यांतल्या आर्यांत अहमहमिका सुरू होण्याच्या बीजारोपणांत झालें. सध्या हिंदुस्थानात प्रसिद्ध शिवस्थानें १२ असून हीं सर्व पूर्वकालीं शिवपुऱ्या होत्या असें तेथील देवालयें व वस्ती पाहिली असतां दिसतें. या ज्योतिर्लिंगांचीं नावें पुढीलप्रमाणें होत:—

१ प्रभासपट्टणचा **सोमनाथ**, २ श्रीशैल्य **मल्लिकार्जुन**, ३ उज्जयनीचा **महाकाल**, ४ नर्मदेतील **ओंकारमांधाता**, ५ हिमालयांतील **केदार**, ६ डाकिनीवनांतील **भीमाशंकर**, ७ श्रीक्षेत्र काशी येथील **विश्वेश्वर** ८ नाशिकाजवळ **त्र्यंबकेश्वर**, ९ चिताभूमींतील परळी **वैजनाथ**, १० दारुकावनांतील अवढ्या **नागनाथ**, ११ सेतुबंध **रामेश्वर**, १२ वेरूळचा **घृष्णेश्वर**. याशिवाय स्थान-

परत्वें माहात्म्य पावलेलीं कानडा जिल्ह्यांतील ५ लिंगें, कारवाराजवळ शेज्जेश्वर गोकर्णांत महाबळेश्वर, होन्नावराजवळ गुणवंतेश्वर, धारेश्वर व मुर्डेश्वर व दक्षिण हिंदुस्थानांत कांजिवरम्, त्रिचनापल्लि, श्रीकालहस्ती, तिरुवण्णामल्लि व चिदंबरम् येथील अनुक्रमें पृथ्वी, आप, अग्नि, वायु व आकाश ही पंचतत्त्वात्मक लिंगें प्रसिद्ध आहेत.

पुराणकाल व नंतरची शिवोपासना.

पुराणकालीं शिव व विष्णु यांचें वर्णन करतांना वेदकालापासून पुराणकालापर्यंत रुद्रोपासनेंत जीं स्थित्यतरें होत गेलीं, त्या सर्वांचा समावेश करून पुराणकारांनीं शिवाचें नक्की स्वरूप ठरविलें. आर्य व अनार्य भिन्न दृष्टीनें त्याची योग्यता मानीत. या दोघांच्याही विचारांचें प्रतिबिंब पुराणकालीन* शिवपूजेंत दिसून येतें. याशिवाय महायोगी, †नाट्यकुशल व गानपटु असल्याबद्दल शिवाची प्रसिद्धि आहे. पुराणकारांच्या प्रयत्नामुळें त्या कालीं शिवोपासनेचा प्रभाव सर्व देशभर वाढला व त्याचमुळें द्वादश ज्योतिर्लिंगें व इतर सुप्रसिद्ध लिंगें जिकडे तिकडे प्रसिद्धीस आलीं. शिवदेवतेप्रीत्यर्थ पाळल्या जाणाऱ्या निरनिराळ्या दिवसांत माघ वद्य चतुर्दशीचा दिवस श्रेष्ठ मानिला आहे. आल्बेरुनीनें फाल्गुन वद्य प्रतिपदेस लोक शिवरात्र पाळतात असें लिहून ठेविलें आहे. प्रत्येक मास पौर्णिमांत धरला असतां ही तिथि माघ वद्य प्रतिपदा ठरते. बंगाल्यांत फाल्गुन वद्य चतुर्दशीला अर्थात् बहुतेक येथील रिवाजाप्रमाणेंच शिवरात्र पाळतात. कारण तेथेंही पौर्णिमांत मास गणितात.

शिवरात्रीची उत्पत्ति

ज्या कारणामुळें झाली, त्यासंबंधाच्या कथा ईशानसंहिता, शिवपुराण वगैरे ग्रंथांत सांपडतात. ब्रह्मा व विष्णु यांजपेक्षां शिवदैवताची योग्यता मोठी आहे हें दर्शविण्यासाठीं, ते दोघेही या दिवशीं शिवलिंगाचा आदि व अंत शोधून काढण्याकरितां दोन दिशेनें गेले व शेवटीं एका वर्षानें याच दिवशीं ते भग्न मनोरथ झालेले

---

* शिव हा जाडा वैय्याकरणी होता. याजकडून विख्यात पाणिनीला व्याकरणाच्या सूत्रांची माहिती झाली असें वर्णन आहे.

† नाट्यांत कुशल म्हणून यास नटेश्वर असें नांव आहे. या नटेश्वराचें देवालय दक्षिणेंत प्रसिद्ध असून तेथें मार्गशीर्ष शुक्ल पक्षीला आर्द्रा उत्सव नांवाचा मोठा जयंत्युत्सव होत असतो. शिवानें रूढ केलेल्या नृत्यास तांडवनृत्य असें म्हणतात.

शिवाकडे येऊन त्यांनीं शिव हा आपल्याहून श्रेष्ठ असल्याचें प्रांजलपणें कबूल केलें असें ईशानसंहितेंत आहे. दुसरी एक पौराणिक कथा अशी आहे कीं एक व्याध शिकारीसाठीं एका वृक्षावर टपून बसला असता काहीं हरीण त्याच्या तावडींत सापडले. पण त्यांनीं इहलोक सोडण्यापूर्वी आपल्या आप्तेष्टांच्या भेटी घेण्यासाठीं जाऊं देण्यास त्या पारध्यास विनविलें. त्याच्या विनंतीस त्यानें रुकार दिल्यावरून सकाळच्या वेळीं ते सर्व वचनबद्ध मृग परत आपल्या आप्तेष्टांसकट मरण्यासाठीं सज्ज होऊन आले; पण त्या मरणाच्या द्वारीं असलेल्या मृगांची सत्यपालनाविषयींची ती तत्परता पाहून तो व्याध अंतर्यामीं कळवळला. शेवटीं त्या सर्वांस नकळत शिवरात्रीचा उपवास घडल्यामुळें मृगांसकट त्याचा उद्धार होऊन त्यास कैलास प्राप्त झाला. सध्या दृग्गोचर होणाऱ्या मृगशीर्ष नक्षत्राशीं या कथेचा संबंध दक्षिण हिंदुस्थानांतील भाविक लोक जोडून देतात. शिवरात्रीसंबंधीं येथें प्रचलित कथा किंचित भिन्न आहे. ज्या वृक्षावर तो पारधी शिकारीसाठीं बसला होता तो बिल्ववृक्ष होता. त्या झाडावरून आपल्या सोयीसाठीं त्यानें काहीं बिल्वपत्रें तोडून खालीं टाकिलीं तीं त्या झाडाखालीं वाळूंत एक सांबाची पिंडी होती तीवर जाऊन पडलीं. सर्व रात्र त्यास उपोषण घडलें व शिकारही मिळाली नसल्यामुळें त्यास आयतेंच शिवपूजनाचें पुण्य लाभून कैलास प्राप्त झाला.

शास्त्रोक्त विधि व रूढि.

त्रयोदशीच्या दिवशीं महाशिवरात्रिव्रत आचरावें. रुद्रमंत्रोच्चारपूर्वक शिवलिंगाचा अभिषेक केल्यावर शक्त्यनुसार अष्टोत्तर, सहस्र किंवा लक्ष बिल्वपत्रें त्यास अर्पण करावीं. तीन प्रहरापूर्वी शिवरात्र संपल्यास चतुर्दशीच्या अंतीं व तीन प्रहरापेक्षा अधिक चतुर्दशी असेल तर प्रात:कालीं तिथीचा अंत होण्यापूर्वींच पारणें करावें. अशा रीतीनें चतुर्दशीच्या दिवशींच शिवरात्र घडून पारणें करावयाचा योग क्वचितच येतो. हा योग विशेष पुण्यकारक मानिला आहे. शिवपूजनानंतर मिष्टान्न सेवावें असें शास्त्रवचन असल्यामुळें एक शिवरात्र वर्ज करून इतर कोणत्याही शिवव्रताच्या दिवशीं देवपूजा संपताच भोजन करतात. परंतु शिवरात्र तिसऱ्या प्रहरीं संपते आणि हिंदुपद्धतीप्रमाणें मध्यरात्रीनंतर भोजन वर्ज असल्यामुळें फलाहाराची योजना झाली आहे. वास्तव शिवरात्र हा उपोषणाचा दिवस मानिला जातो. सर्व भाविक शैवपंथी शिवरात्र पाळतात. कित्येक वैष्णवही या दिवशीं शिवलिंगाची पूजा करणें वैष्णवसांप्रदायाच्या

बौद्ध आहे. भवभूतीनें मालतीमाधव नाटकात कापालिकांचें वर्णन दिलें आहे. सध्या या पथाचा बहुतेक लोप होत चालला असून कालगतीनें हा नामशेष होईल यांत संदेह नाहीं. उत्तरप्रदेशीं काश्मिरी शैव या नावाचा एक उज्ज्वल स्वरूपाचा पथ आहे या पथातील लोक कर्म प्रधान व माया याचा सबध शिवाशीं लावीत नाहींत महेश्वर (शिव) हाच परब्रह्म यानें इच्छामात्रेंकरून जगदुत्पत्ति केली, जीव व शिव यात भेदाभेद नसून मलाच्या (अज्ञानाच्या) योगानें ते एक असल्याची जाणीव मात्र अत करणात प्रादुर्भूत होत नाहीं यास्तव चित्ताची एकतानता करून शिवस्वरूपीं लय लावल्यास अज्ञानतिमिराचा नाश होतो, एरवीं भस्मचर्चनादि बाह्योपचारानीं शिवप्राप्ति होत नाहीं असें हा पथ मानतो. सामान्यत सर्व भरतभूमींत शैवसंज्ञेनें विख्यात असलेला पथ काहीं साधे व निरुपद्रविक विधि पाळीत असतो आत्मा हा पशु व शिव हाच पति असून अज्ञान, कर्म व माया यांजवर वर्चस्व मिळविणें हेंच या शैवपथाचें मुख्य लक्षण आहे अन्य देवतेस अर्पिलेल्या नैवेद्याचें भक्षण, शिवाची किंवा शिवभक्ताची निंदा, देवस्वाचा अपहार व प्राणिमात्राची हिंसा हीं सर्व शैवपथीयस पूर्णपणें निषिद्ध आहेत कित्येक शैवावर वैष्णवपथाचा पगडा बसल्यामुळें ते हरिहरात भेद न मानता शिवरात्र व एकादशी समान भक्तीनें पाळतात द्रविड देशात सुमारें १२०० वर्षांवर शिवभक्ति चालू आहे असें अनेक आधारावरून दिसून येतें. आद्य श्रीमत् शकराचार्य यांनीं उत्तरमीमासानिवेदित अद्वैत मताचा प्रसार करून कर्मकाडाचें महत्व कमी केलें व कर्में हीं केवळ देहशुद्धी-करताच होत असें प्रतिपादून वेदातमार्गाचा प्रसार केला याचें मत पुष्कळ लोकानीं मान्य केल्यामुळें निवृत्तिमार्ग फैलावला श्रीशकराचार्यांच्या विचाराचा पगडा काश्मिरी शैवपथीयावरही बसला असें समजण्यात येतें मादि राजाचा पुत्र बसव यानें

लिंगायत किंवा वीरशैव पंथ

स्थापिला असें सामान्यत• मानतात. परतु या पथाचा हा प्रवर्तक नसला तरी मोठा प्रसारक होऊन गेला याबद्दल भरपूर पुरावा सापडतो हे लोक एकेश्वरी मताचा अनुवाद करतात आणि सत्, चित् व आनद (सच्चिदानद) यालाच शिवतत्व मानून प्रकृति व पुरुषनिर्मित विश्व त्याच्यांतच लय पावतें असें म्हणतात अर्थात् यानीं उत्पत्तिस्थानीं मानिलेल्या पुरुषप्रकृतीला स्थल.

शिवास लिंगस्थल व जीवास अंगस्थल अशा संज्ञा दिल्या आहेत. कला व भक्ति असे शक्तीचे दोन भाग कल्पून कलेची शिवांत व भक्तीची जीवांत स्थापना झाली आहे; तसेंच भक्ति ही जीवशिवाची सांगड घालणारी आहे वगैरे या पंथाचें मत आहे. *लिंग हें शिवद्योतक केवळ चिन्ह नसून तें प्रत्यक्ष शिव आहे असें मानणें व तें सदैव अंगावर धारण करणें हें वीरशैवपंथाचें विशिष्ट लक्षण आहे.* लिंगायतांतील लिंगधारणविधि **लिंगस्वायत्तदीक्षा** नांवानें प्रसिद्ध असून तो द्विजांतील उपनयनाप्रमाणेंच पवित्र व आवश्यक मानला जातो. हे लोक **ॐनमः शिवाय** हा षडाक्षरी मंत्र प्रत्यहीं जपतात. हे मद्यमांसाचें कदापि सेवन करीत नाहीत. यांच्यांत विधवापुनर्विवाहाची रूढि आहे. हे रजस्वला स्त्रियांचा स्पर्शास्पर्श मानीत नाहीत. यांच्यांत **जंगम** (भटजी), **शीलवंत** (भक्त), **वणजीग** (व्यापारी) व **पंचमसाली** असे चार भेद आहेत. यांपैकीं वणजिगांचा वर्ग *धनकनकसंपन्न असून परोपकारी असल्याबद्दल त्यांची ख्याति आहे.* जंगमांत कित्येक विरक्त असतात. म्हैसुरांत चितळदुर्ग येथें या लोकाचा मुख्य मठ असून तेथील आचार्यांचा सर्व लिंगायतांवर धर्माधिकार चालतो.

उपसंहार.

या देशांत वेदकालीं निरनिराळ्या देवतांच्या उपासनांस प्रारंभ झाला. पुढें सूर्य, चंद्र, भू, जल, तेज, समीर विद्युत् व मेघ या सर्वांमध्यें **एकम् सत्** *अर्थात् एकच ईश्वर ही उपासकांची भावना झाली. कालगतीनें धार्मिक बुद्धीवर* अनेक परिणाम होऊन पौराणिक कालीं शिव व विष्णु* या देवतांस प्राधान्य आलें. त्यांतूनही संख्येच्या मानानें शैवांनी अग्रेसरत्व पटकावलें. असा हा सर्वगामी सांप्रदाय, मग त्यांत कितीही बरे वाईट विभाग असोत, आह्मांस काय निवेदन करीत आहे हें समजून घेणें आह्मी हिंदु ह्मणविणारांचें कर्तव्य आहे. सर्व देवतांचें वर्गीकरण ज्याप्रमाणें त्रिमूर्तीत करता येतें, तद्वत् या देशांतील प्रचलित धर्मपंथांचें वर्गीकरणही तीन सदरांत करतां येण्याजोगें आहे. या तीन पंथांचे लोक देवास उद्देशून अनुक्रमें **तस्यैवाहम्, तवैवाहम्** व **त्वमेवाहम्** ह्मणजे मी त्याचा आहें, मी तुझा आहें व मी तूंच आहे असें ह्मणतात. ज्यांचें *आध्यात्मिक ज्ञान उच्च पायरीस पोहोंचलेलें नाहीं ते ईश्वराचें सान्निध्य* न जाणतां तो दूर व अदृश्य आहे असें मानतात. सहजच नेत्रांवरील घनपटल

* या देवतेसंबंधाचें विवेचन महाएकादशी या सदरांत पाहावें.

दूर होईपर्यंत मात्र ही धार्मिक वृत्ति असूं शकते. श्रद्धेन्या योगानें या पटलाचें निराकरण होत जाईल तसतसें भाव, निष्ठा, उत्साह, विश्वास व जोम इत्यादिकांच्या साह्यानें ईश्वराचें सान्निध्य मनुष्यास जाणवून तो **तवैवाहम्** ह्मणजे मी **तुझा** आहें असें ह्मणण्याच्या पायरीवर येऊन पोहोंचतो. ही स्थिति प्राप्त होतांच त्यास ईश्वर दृष्टिगोचर होतो. त्याच्याही पुढील पायरी ह्मणजे प्रगतीच्या अंतिम स्थितीमध्यें **मी** व **तूं** किंवा **मी** व **तो** या भेदबुद्धीचा लय होय. ही आध्यात्मिक प्रगतीची परमावधि असें ह्मणतां येईल. या स्थितींत **सेव्य** व **सेवक** किंवा भज्य व भजक यांचें एकमेकांशीं तादात्म्य होतें. यालाच **वेदान्त** ह्मणजे वेदाची अथवा ज्ञानाची अखेर पायरी असें ह्मटलें आहे. **शिवोपासनेचें अंतिम ध्येय तरी हेंच आहे.** यासाठींच शैव हे अद्वैती आहेत असें ह्मणतात. त्रिकांडातील ज्ञानकांडाची उभारणी याच अद्वैत मतावर झाली आहे. ज्ञानकांडाचें साधन विशेष क्लेशकारक आहे हें जाणून गीतोपदेश करतांना भगवंतानें अर्जुनास सांगितलें कीं,

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्।

गीता (अ १२).

अव्यक्ताचे ठायीं चित्त स्थिर करणें कष्टसाध्य आहे ह्मणून हा ज्ञानमार्ग अग्राह्य असें मानणें धाडसाचें ठरेल. पराभक्तीचा मार्ग (ह्मणजे केवळ सत्य व अद्वितीय ईश्वराचें अनन्यभावानें चिंतन करणें) यास उपासनाकांडांत देखील गौणी * भक्तीमार्गाहून श्रेष्ठ असें ह्मटलें आहे; परंतु कोणत्याही परीनें ईश्वरास प्राप्त करून घेणें हेंच ज्या अर्थी प्रत्येक पंथाचें ध्येय आहे, त्या अर्थी भलत्याच वादांत हेका धरून आयुष्याचा दुरुपयोग करण्यांत तरी अर्थ कोणता ? कोणत्याही मार्गाचा अवलंब करून जे एकदां ईश्वराचा साक्षात्कार करून घेतात, त्यांस स्वत:च्या आंत व बाहेर ईश्वर दिसूं लागतो. सर्व हस्तांमध्यें ईश्वराचा हस्त, सर्व मनांमध्यें ईश्वराचें चित्त, सर्व नेत्रांमध्यें ईश्वराची दृष्टि, सर्व कार्यांमध्यें ईश्वराची प्रेरणा, सर्व प्रेमामध्यें ईश्वराची भक्ति, सर्व सद्गुणांमध्यें ईश्वरी सद्गुण आणि सर्वत्र ईश्वराचा वास असल्याचा त्यांस अखंड प्रत्यय येतो. कित्येक शिवोपासकांनी अद्वैत मताची कास धरून असा प्रत्यय अनुभविलेला आहे. येथें जातिभेदाचा किंवा पंथभेदाचा प्रश्न नसून सर्व वर्णांस शिवालयाचें मुक्तद्वार सारखेंच उघडें

* अवतारादिकाची कल्पना करून त्याची भक्ति करणें यास गौणी भक्तिमार्ग अशी संज्ञा आहे.

आहे. भक्तीच्या सानंदाश्रूंनी नेत्रांतील अहंभावाचें किल्मिष धुवून टाकिल्यास दृष्टि साफ होऊन मानवांचें अंतिम ध्येय एकच आहे असें दिसून येईल. जावत्काल आपण परस्परांकडे दोषैक दर्शनेंच पाहूं, तोंपर्यंत प्रेम व ऐक्य हीं आमच्यांत एकत्र नांदण्यास कबूल होणार नाहींत. तत्वज्ञानाचा वाद जगाच्या अंतापर्यंत चालू रहाणार. पूर्वपक्ष व उत्तरपक्ष हे सदा चालावयाचेच. यासाठीं विकारवश होऊन एकमेकांचे उणें काढण्यांत शक्तीचा दुरुपयोग न करतां परस्परांचें कोणत्या बाबींत साधर्म्य आहे, त्यावरच जोर दिला पाहिजे. कोणी आर्यसमाजाची तरफदारी करतात, तर कोणी ब्रह्मसमाजाची तारीफ करतात; कोणी वैष्णवी दीक्षेची स्तुति करतात तर कोणी शैवपंथास अग्रस्थान देतात; परंतु **ब्रह्मविदाप्नोति परम्** म्हणजे परमेश्वरास जाणणारे उत्तम गति पावतात, हें सर्वांसच कबूल आहे. त्या अर्थी सर्वांचे प्रयत्न एकाच परंधामाकडे जाण्याचे आहेत. हें साधर्म्य सर्व पंथांच्या अनुयायांस पटेल तर कोणत्याही नव्या जुन्या पंथांस दुसऱ्या पंथांच्या अनुयायांबद्दल तिरस्कार वाटावयास जागा न राहतां आपला प्रगतीचा मार्ग निष्कंटक होऊन राहील. उपनिषदांनीं बजावल्याप्रमाणें **ना भयेत्** भिण्याचें किंवा निराश होण्याचें कारण नाहीं. कां कीं वरील प्रकारची भावना सद्विद्यालाभामुळें सर्वांतर्यामीं उदित होऊं लागली आहे.

पुराणमतवादी व सुधारणाभिमानी

बांधवहो, या शिवस्वरूपाकडे नवीन दृष्टीनें पाहून त्याच्या भजनीं लागा, म्हणजे आध्यात्मिक व आधिभौतिक अशा उन्नतीच्या दोन्ही शाखांस तुम्हीं हातभार लाविल्यासारखें होईल. हिंदुस्थान हा शिवाचा विराट देह, प्रचंड हिमालय हाच त्याचा जटाभार, धवलगिरि हा त्याचा शोभिवंत मुकुट असून ऋषीमुनींनीं ध्यायिलेलें पवित्र गंगातीर्थ याच जटाभारांतून वाहत असतें. विंध्याचलरूपि नाग हा त्याचा कंबरपट्टा होऊन बसला आहे. पूर्व व पश्चिमेकडील प्रदेश हे त्याचे हस्त असून त्यांनी धारण केलेला डमरू हाच प्रचंड गर्जना करणारा महोदधि होय शिवांश असलेल्या भूतमात्राची सेवा करणें म्हणजेच शिवसेवा. या शिवस्वरूपाला जे पूर्णपणें वाहून घेतील ते कालेंकरून शिवस्वरूपच होतील.

महोक्षः खट्वांगं परशुरजिनं भस्म फणिनः ।
कपालं चेत्तीयत्तव वरद तंत्रोपकरणम् ॥ ८ ॥

महिम्नस्तोत्रांतील वरील वर्णनाप्रमाणें एक म्हातारा बैल, मोडकें खाटलें, जुना परशु, राखेचा ढीग, आजूबाजूस सर्प, हस्तामध्यें करोटी हेंच ज्याचें वैभव

त्या शिवाच्या उपासनेला परमध्येय मानावें काय, असा प्रश्न उद्भवेल. ही संपत्ति आजही आपण आमच्या अन्नदात्या शेतकऱ्याची असल्याचें प्रत्यक्ष पाहतों. पशूंचें ऐश्वर्य बाळगून राहणाऱ्या या गरीब वर्गाची स्थिति यथाशक्ति सुधारण्याचा प्रयत्न करणें याव्यतिरिक्त शिवाला संतोषविणारी अन्य श्रेयस्कर उपासना शक्य दिसत नाही. कारण बोलूनचालून शिव हा शेतकरीवर्गानें दैवत मानलेल्या पशूंचा (गुराढोरांचा) पति आहे. म्हणूनच या पशुपतीच्या उपासनेला आह्मी परमध्येय समजतों.

शिव हा तमोगुणी असल्याचें मानतात. खालच्या वर्णांत याच त्याच्या तमोगुणाचें प्रावल्य आहे असें शास्त्रकार सांगतात. अखिल मानवजातीचें जीवन ज्यांच्या हातीं आहे, असा हा कनिष्ठ मानलेला वर्ग तमोगुणाचा आश्रय करून अंगीकृत कार्य पार पाडावयास समर्थ झाला आहे; केवळ नैतिक व बौद्धिक प्रगति झाल्यानें राष्ट्राचें पाऊल पुढें पडणें शक्य नाहीं. त्यांच्या विश्वासाबरोबर तमोगुणजन्य तेजस्वीपणा व शीलाचा जोम हीं अवश्य हवीं आहेत. यासाठींच तमोगुणाचें आधिदैवत जो शिव त्याची आराधना सर्वांनच इष्ट आहे.

राष्ट्रहित साधण्याकरतां कोणतेंही लोकसेवेचें व्रत आचरिल्यानें विश्वांतील शक्ति किंवा देवदेवता यांची पूजा केल्याप्रमाणें होतें. हिंदस्वरूपी विराट शिवप्रतिमेची पूजा करण्यास त्यावर अवलंबून असलेल्या सर्व भूतगणांनी तयार झालें पाहिजे. पृथ्वीला व्यापून असलेला अफाट सागर, ब्रह्मपुत्रा, सिंधूसारखे नद, कृष्णा, गोदावरीसारख्या नद्या व लहान ओहोळ, तलाव, डबकी या सर्वांकडून बाष्परूपानें अभ्रें उत्पन्न करून जलाच्या वर्षावानें जीवमात्राचे जीवनाचें कार्य शक्यनुसार घडतें. तद्वत् राव व रंक, सशक्त व अशक्त, सान व थोर या सर्वांनीं एक समयावच्छेदेंकरून आर्यभूरूपि शंकराच्या (सुखदात्या देवतेच्या) चरणीं स्वतःस वाहून घेऊन यथाशक्ति सत्कार्यरत होण्यास सज्ज झालें पाहिजे. इतकें जरी आमच्या हृत्पटलावर बिंबविण्यास हा शिवरात्रिमहोत्सव कारण झाला, तरी सर्वांचें कोटकल्याण होईल. कोणतेंही योग्य दिशेंत झालेलें सत्कार्य फलद्रूप झाल्यावांचून राहत नाहीं, एतद्विषयक वर दिलेली निषाधाची गोष्ट असें सत्कार्य अंगिकारण्यास आह्मास प्रोत्साहन देत आहे. श्रीशंकराचा वरदहस्त या देशावर अखंड असो.

फाल्गुनमहिना.

फाल्गुन हा दक्षिणेंत वर्षांचा शेवटचा मास गणिला जातो. हा इंग्रजी मार्च महिन्याच्या सुमारास येतो. श्रीकृष्णाप्रीत्यर्थ या महिन्यांत गाई, तांदूळ

व वस्त्रें यांची दानें करावीं. फाल्गुनी पौर्णिमा ही मन्वादि आहे. या तिथीला होलिका असें ह्मणतात. फाल्गुन कृष्ण प्रतिपदेस वसंतारंभोत्सव करावा. दुसऱ्या दिवशीं राजानें दरबार भरवावा. त्या वेळीं प्रजाजनांनीं त्याच्यावर शेंदूर, गुलाल, चंदन, अबीर वगैरे उधळून त्याच्या ठायीं आपलें प्रेम व्यक्त करावें व नृत्य, गायन, विनोद इत्यादिक करून मोठा उत्सव करावा. या महिन्यांतील मुख्य व एकच सण **शिमगा** व **होळी** हा होय.

फाल्गुनोत्सव व होळी.

शालिवाहन शकाच्या मासगणनेप्रमाणें शेवटचा जो फाल्गुन महिना त्यांत फाल्गुनोत्सव करावा असें भविष्यादि पुराणांत कथन केलें आहे. सामान्यतः शुक्ल नवमीपासून पौर्णिमेपर्यंत हा उत्सव सर्व लहानथोरांकडून मोठ्या उल्हासानें साजरा केला जातो. स्थानपरत्वें यास **शिमगा**, होलिकादहन किंवा **होळी**, हुताशनिमहोत्सव, **दोलायात्रा** अशीं नांवें आहेत. उत्तरेंत याला **दोलायात्रा**, कोंकण व महाराष्ट्रांत **शिमगा** व **होळी** व दक्षिणेंत **कामदहन** अशा संज्ञा आहेत. हा उत्सव साजरा करण्याची तऱ्हा सर्वत्र बहुतेक सारखीच असली तरी याच्या उत्पत्तीसंबंधीं मात्र एकवाक्यता नाहीं. एकंदरींत याला वसंतोत्सव अथवा वसंतागमनोत्सव हें नांव देण्यास हरकत नाहीं. उत्तरेकडील लोक हा कृष्णासंबंधीं उत्सव असल्याचें मानतात. विष्णुपुराण व भागवत यांत कृष्ण बालवयाचा असतां त्याला विषमय दुग्ध पाजून त्याचे प्राण हरण करण्याकरितां पूतना राक्षसीला कंसानें पाठविलें; परंतु दुग्धप्राशन करतां करतां तिचा प्राणही शोषून तिजला त्यानें यमसदन दाखविलें अशी कथा आहे. याच पूतनेला होळीच्या रात्रौ जाळण्यांत येतें असें ते मानतात. याशिवाय या होलिकादहनाच्या अगोदर कित्येक दिवसांपासून कृष्णविषयक कल्पित बाललीलांचें लोकांस स्मरण होईल अशा रीतीनें त्यांचें वर्तन असतें. महाराष्ट्र व कोंकणपट्टींतील लोक भविष्यपुराणावर हवाला देऊन असें सांगतात कीं पूर्वकालीं ढौंढा नामक एक भयंकर राक्षसी अज्ञान बालकांस पीडा देऊं लागली, तेव्हां बीभत्स शिव्या व शाप देऊन व जिकडे तिकडे प्रचंड अग्नि पेटवून तिला भिवविण्याची व गांवाबाहेर हुसकावून लावण्याची क्लृप्ति काढण्यांत आली. दक्षिणेंतील लोक हा उत्सव केवळ कामदेवाप्रीत्यर्थ आहे असें मानतात. योगेश्वर शिव तपाचरणांत गढून गेला असतां मदनाच्या द्वारें देवांनीं त्याचें लक्ष पार्वतीकडे वेधण्याचा

प्रयत्न केला. यामुळें कोपाविष्ट होत्सात्या शंकरानें तृतीय नेत्र उघडून त्या मदनास भस्मसात् केलें अशीही एक कथा आढळते.

प्रांतपरत्वें रूढिभेद.

शास्त्रांत होलिकादहन वगैरे कसें करावें यासंबंधानें कांहीं सुलभ विधि सांगितले असून मनसोक्त वर्तन करण्याच्या या कालांत त्यांची मातब्बरी उरलेली नाहीं. बंगाल्यांत फाल्गुन शुक्ल चतुर्दशीस दोलायात्राउत्सवास प्रारंभ होतो. या दिवशीं घरचा यजमान उपोषित राहून कृष्णाची व सायंकाळीं अग्नीची पूजा करीत असतो. पूजाविधि आटोपल्यावर कृष्णमूर्तीवर फल्गु (गुलाल) उधळून जमलेल्या मंडळींलाही तो वांटण्याचा प्रचार आहे. नंतर घराबाहेर एक मोठी गवताची मूर्ति जाळण्यांत येते. हिलाच होळी असें नांव आहे. खालच्या वर्णाच्या लोकांत होलिकादहनाचा समारंभ फार महत्वाचा मानितात. शुक्ल त्रयोदशीपासून पौर्णिमेपर्यंत महाराष्ट्र व कर्नाटकांत चालू असलेले शिमग्याचे बहुतेक प्रकार तिकडेही चालतात. हिंदी सैन्यांतील लोक देखील या दिवसांत आपल्या अधिकाऱ्यांस गुलालानें रंगवितात व या बाबतींत अधिकारीही त्यांस मुभा देतात. पौर्णिमेस झोंपाळ्यावर किंवा पाळण्यांत बसविलेल्या श्रीकृष्णमूर्तीस अरुणोदयापासून सूर्यास्तापर्यंत मधून मधून झोंके देण्याची वहिवाट आहे. सदर क्रम पुढेंही किल्येक दिवस चालतो. या उत्सवमूर्तीस पाहण्यासाठीं बरीच मंडळी एकमेकांकडे जात असते. खेड्यापाड्यांत या उत्सवास सार्वजनिक स्वरूप प्राप्त होतें.

ओरिसा प्रांतांत बंगालप्रमाणेंच दोलोत्सव चालतो. फक्त होलिकादहनविधि मात्र होत नसतो. तेथें चैतन्यसांप्रदायी लोकांचा विशेष भरणा आहे. या पंथाचे गोसावी व ब्राह्मण कृष्णमूर्तीस पालखींतून मिरवीत घरोघर नेत असतात. सर्वांस अत्तर व गुलाल वांटल्यावर वस्त्रप्रावरणें व दक्षिणा देऊन घरच्या यजमानाकडून त्या मंडळीची संभावना केली जाते. गोपलोकांस हा उत्सव विशेष प्रिय आहे. या दिवशीं ते स्वतः नवीन पोषाख धारण करतात व गुरांढोरांसाठीं दावीं, जूं वगैरे लागणारें सामान आणितात. ठिकठिकाणीं हे गोप आपल्यांतील एकास कृष्णाचा वेष देऊन त्याच्या प्रामुख्याखालीं मेळे काढतात व कांहीं दिवस टिपऱ्यांचा नाच वगैरे प्रकारांनीं लोकांस कृष्णलीलेची आठवण करून देतात.

उत्तर हिंदुस्थानांत फाल्गुन शुक्ल पंचमीपासून सर्व मंडळी लाल व पिंवळीं वस्त्रें धारण करून गुलाल उधळीत व गाणीं गात पौर्णिमेपर्यंतचे दिवस मोठ्या

मजेंत घालवितात. या मुदतींत गांवांतील एका मोठया प्रशस्त जागीं सर्व मंडळी चऱ्या वाईट प्रकारांनीं जमविलेल्या लांकडाच्या व लांकडी सामानाच्या ढिगाची पौर्णिमेस राखरांगोळी करते; त्यावेळीं गांवकरी लोक हांसण्याखिदळण्यांत व गप्पागोष्टीत वेळ घालवितात व अग्निनारायणानें लांकूड स्वाहा केल्यावर ते आपआपल्या घरचा रस्ता सुधारतात. दुसऱ्या दिवशीं सर्व रक्षा जलांत फेंकण्यांत येते. कांहीं भाविक लोक–विशेषतः शैव–होळीचें भस्म अरिष्टपरिहारक मानून अंगास लावितात.

मुंबईइलाख्यांत स्थानपरत्वें निरनिराळ्या तऱ्हांनीं हा उत्सव साजरा करण्याचा प्रघात आहे. उत्सवाचे दिवसही सर्वत्र एकच नाहींत. कांहीं ठिकाणीं शुक्ल नवमीपासून पौर्णिमेपर्यंत तर कांहीं ठिकाणीं पौर्णिमेपासून अमावास्येपर्यंत लोकांचा हुरूप व द्रव्यादिकांची अनुकूलता यांवरच या उत्सवाची उभारणी केलेली असते. तरी पण या उत्सवांतील प्रधान अंग मानिलेला जो **होलिकादहनविधि** तो मात्र पौर्णिमेस रात्रौ करण्याबद्दल सर्व ठिकाणीं एकवाक्यता आहे. गांवोगांव होळीचा विधि एका ठराविक सार्वजनिक जागीं दरसाल होत असतो. त्यावेळीं प्रत्येक घरांतील एकादा तरी पुरुष त्या ठिकाणीं हजर असतोच. होळीच्या मधोमध आंबा, माड, पोफळ, एरंड किंवा केळ यांपैकीं एकादें झाड पुरण्याचं चाल ठिकठिकाणीं आहे. शिवाय शहरांतील पेठा व गल्ल्यांनिहाय रस्त्यावर होळी पेटवितात; ती तशीच सबंध रात्र ज्वलित ठेवण्याची तिकडील मुलांकडून दक्षता ठेवण्यांत येते. होळी प्रज्वलित असतां या मुलांस चुकवून स्वच्छ कपडे करून पादत्राणांनिशीं जाणें कोणा हिंदु गृहस्थास शक्यच नाहीं. या दिवशी मित्रमंडळीसमवेत काफी व भांगेचा घोटा मधूनमधून घेत व पत्ते, गंजिफा वगैरे खेळत ब्राह्मण मंडळीही जागरण करिते. इतर वर्गांतील लोक तर भांग, गांजा, चंडोल, अफू, मद्य वगैरे अमली पदार्थांस राजरोस उदार आश्रय देण्याची पर्वणी हीच असें मानून या दिवशीं देहभान विसरेपर्यंत त्यांचें सेवन करीत असतात.

मुंबई व तिच्या आसमंतात् भागीं होळीपूर्वी पांच दिवस प्रत्यहीं सूर्यास्तानंतर घरासमोर लहानशी होळी पेटविण्याचा प्रघात आहे. पौर्णिमेच्या दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकालीं त्याच अग्नीवर पाणी तापवून स्नान केल्यावर होळीची पूजा करतात आणि वद्य प्रतिपदा ही तिथि सणाप्रमाणें मानून लोक त्या दिवशीं मिष्टान्नभोजनानंतर देवदर्शनास जातात. मद्रासइलाख्यांत फाल्गुनोत्सव विस्तृत प्रमाणावर होत नसतो. शिवालयासमोर होळी पेटविण्याचा तिकडे परिपाठ आहे.

होळीनंतर फाल्गुनोत्सवाच्या दुसऱ्या प्रकारास सुरवात होते. गोमांतकांत व दक्षिण कोंकणपट्टींत ताशे, कर्णे, ढोल, सनई वगैरे वाद्यांनिशीं नृत्यगानकुशल वारांगनास बरोबर घेऊन गावकरी लोक आपल्या व शेजारच्या गावांत घरो घर जात असतात. तेथें नृत्यगान वगैरे प्रकारांनीं थोडा वेळ करमणूक झाल्यावर घरचा यजमान तांटांत कांहीं रौप्यमुद्रा घालून आलेल्या मंडळीचा सत्कार करितो. गोव्यांत व कर्नाटकांत खालच्या वर्णांतील लोकांचे मेळे भेंडापासून तयार केलेल्या पांढऱ्या शुभ्र कृत्रिम फुलांच्या मालांची रास डोईवरून पायापर्यंत लोंबवीत व टिपऱ्यांचा खेळ खेळत घरोघर जातात. तिकडे शिमग्यांत कधीं कधीं पंतांसापर्यंत घुमटी घुमट नावाचें एक विलक्षण वाद्य वाजवीत असतात. घुमटाबरोबर वाजविण्यांत येणाऱ्या झांजा, सनई, तबला, सारंगी इ यादिकांचा एकसमयावच्छेदेंकरून होणारा वाद्यघोष, त्यांतच तालावर नाचतांना वारांगनांच्या पायांतील चाळांचा होणारा नाद व या सर्वांवर कडी म्हटली म्हणजे त्या वारयोषितांचे मधुर आलाप, यांनीं जेव्हां वातावरण दुमदुमून जातें तेव्हां सर्व मंडळी क्षणभर जगांतील दुःखविषयक कल्पना विसरून गेल्याचा भास होतो. हरतऱ्हेचे वेष घेऊन लोकरंजन करणारे, भक्तिपर गाणीं गाणारे व एका नाच्या पोऱ्यास राधेचें सोंग देऊन त्याजकडून कृष्णलीलेचीं गीतें गावविणारे मेळे व हें सर्व चाललें असतांना साल्हाद प्रेक्षकाचें काम करणारी बालचमू यांजकडे पाहिलें म्हणजे या उत्सवांत सामील होणाऱ्या भावी नागरिकांच्या भावी कार्यक्रमासंबधानें मनांत हरतऱ्हेचे विचार उभे राहतात. कित्येक शहरांत व खेड्यापाड्यांत खालच्या वर्णांतील स्त्रिया व मुली आपआपले जमाव घेऊन दारोदार जातात व गुजराथी स्त्रियांच्या गर्भ्यांच्या धर्तीवर गाणीं गात घरां घेत नाचत असतात. या सर्व उत्सवांत सामील होणाऱ्या मंडळीचा अर्थप्राप्तीपरता दुसरा कोणताही विशिष्ट हेतु नसून त्याचा विनियोग चुकून तरी एखाद्या सत्कार्यांत होत असेल अशी शंकाही घ्यावयास नको. कर्नाटकांत मात्र कुणबी, धाडी वगैरे लोक जे शिमग्याचा उत्सव मोठ्या उमेदीनें करितात, तें मद्यास शिवत नाहींत किंवा बीभत्स गाणीं गात नाहींत. प्राप्त झालेल्या द्रव्याचा देवकार्यार्थ सदुपयोग करितात ही आनंदाची गोष्ट होय.

ऐतिहासिक माहिती.

हिंदुराजे वसंतपंचमीपासून वसंतकाल संपेपर्यंत बहुतेक दिवस एकाद्दुसऱ्या उत्सवांत घालवीत असत. या बद्दल कांहीं ऐतिहासिक टिपणें सांपडतात.

कर्नल टॉड यांनीं रजपूतांच्या रीतीभातींचें जें सुरस वर्णन लिहिलें आहे त्यावरून असें दिसतें कीं वसंतपंचमीपासून चाळीस दिवस म्हणजे फाल्गुन पौर्णिमेपर्यंत रजपूत लोक उदेपुरांत मनःपूत आचरण करीत. श्रेष्ठ व कनिष्ठ वर्गांतील लोक बीभत्स गाणीं गात भटकत असत. भांग, अफु वगैरे अमली पदार्थयुक्त मिठाईचें सेवन करून व सुरापानामुळें मत्त होऊन खालच्या वर्णाचे लोक उदेपुरांत (विशेषतः फाल्गुनास प्रारंभ झाल्यापासून) रस्त्यांत भटकत असत. त्या वेळीं ते एकमेकांच्या अंगावर गुलाल व तांबड्या रंगाचें पाणी फेंकीत. त्या योगानें कित्येक दिवसपर्यंत लोकांचीं तोंडें व कपडे लाल भडक दिसत. शेवटच्या दिवशीं होलिकेची घोड्यावरून मिरवणूक निघत असे; त्यावेळीं गुलालाचे चेंडू बनवून ते एकमेकांच्या अंगावर फेंकीत. या दिवशीं मेवाडदेशाचा अधिपति राणा देखील आपल्या सरदारांसमवेत एका भव्य तंबूंत सुमारें एक तास होळीचीं गाणीं ऐकत बसे. नंतर त्या सरदारांस मेजवानी देण्यांत येई. भोजनोत्तर त्यांना नारळ व एक लाकडी तरवार बक्षीस मिळे. वसंतोत्सवास प्रारंभ झाल्यावर खऱ्या तरवारीनें मनुष्याचा शिरच्छेद करणें योग्य नसून या आनंदमय कालांत युद्धाच्या कल्पना डोक्यांतून काढून टाकून सर्वांशीं सलोख्यानें वागणें इष्ट आहे हें दर्शविण्यासाठीं हा नकली तरवारी देण्याचा समारंभ असावा यानंतर होळी जाळून अबीर व गुलाल सर्वांच्या अंगावर उधळीत व दुसरे दिवशीं प्रहर वेळ लोटल्यावर सर्व मंडळी घरोघर जाऊन शुचिर्भूत होई व नवीन वस्त्रें परिधान केल्यावर लोक आपल्या सरदारांस व राजपुत्रांस शक्त्यनुसार नजराणा अर्पण करीत. कर्नल टॉड यांच्या वरील वर्णनावरून हा उत्सव सार्वजनिकरीत्या पाळला जात असून राजेलोकही त्यास आपल्या सहानभूतीची जोड देत असें दिसतें. हिंदु संस्थानिकांच्या दरबारीं असणारे ब्रिटिश रेसिडेंट हे देखील होळीच्या वेळीं महाराजांबरोबर उत्सव पाहण्यास जात असत. महाराज दौलतराव शिंदे यांच्या दरबारांत घडलेल्या होळीच्या उत्सवाचें मेजर ब्रौटन यांनीं एका पत्रांत मजेदार वर्णन दिलें आहे. बंगालचा नबाब सुराज उद्दवला हा होळीच्या दिवशीं खोटे निरोप पाठवून त्यांवर विश्वास ठेवणाऱ्या सरदारांस मूर्ख म्हणून हांसे असें कर्नल पियर्स यांनीं लिहून ठेविलें आहे. ही पद्धति इंग्रजी 'एप्रिल फूल' (April fool) च्या पद्धतीप्रमाणेंच विनोदात्मक होय. शहाजी भोंसले हा पांच वर्षांचा असतां रंगपंचमीच्या दरबारांत त्याच्यावर लखोजी जाधवाची अल्पवयी मुलगी जिजाई हिनें गुलाल उधळला. तेव्हां त्यांच्यांत पतिपत्नीचें नातें

ठरविल्याप्रमाणें पुढें खरोखरच त्यांचें लग्न होऊन त्याच्या पोटीं शिवाजी हा नरपुंगव जन्मल्याची कथा गोंधळी, शाहीर वगैरे लोक मोठ्या प्रेमानें गात असतात. यावरून इतकेंच दिसतें कीं, मराठ्याच्या कारकीर्दींत हा सण थाट-माटानें पाळला जात असे.

फाल्गुनोत्सवांतील अनिष्ट प्रकार.

वसंतागमनाप्रीत्यर्थ पाळल्या जाणाऱ्या या उत्सवात जो अनिष्ट प्रकार शिरला आहे, त्याचें यथार्थ वर्णन करणें प्रशस्त नव्हे, तथापि त्यासंबधानें मुग्ध राहणेंही अप्रशस्त असल्यावरून थोडेंसें दिग्दर्शन करण्याचें योजिलें आहे. हिमालयापासून कन्याकुमारीपर्यंत निरनिराळ्या नावानें साजऱ्या होणाऱ्या या उत्सवात कमी अधिक प्रमाणानें अनीति व बीभत्सपणा याचा प्रकार दृग्गोचर होतो. चोरी, अश्लील शब्दोच्चार, शंखध्वनि, लोकांच्या मालमत्तेचा नाश, नीतिदृष्ट्या पतन झालेल्या स्त्रीपुरुषास बरोबर घेऊन काढलेल्या मिरवणुकी, अपरिमित मद्यपानानें झिंगण्याची पाळी, स्त्रियासंबधानें उच्चारण्यांत येणारे किळसवाणे शब्द, एकमेकाच्या पोषाखावर अश्लील अर्थसूचक मारण्यात येणारे शिके वगैरे माणुसकीस न शोभेशा व केवळ पशुवृत्तीस साजेशा उपायांनीं उच्छृंखल वृत्तीचा कळस करणें यासारखें अनन्वित कृत्य कोणतेंही नाहीं. परन्तु उत्सवाचें हें एक विशिष्ट अंग होऊन बसल्यामुळें नवीन विचाराच्या सभ्य व सद्वृत्तनी लोकांस या फाल्गुनोत्सवाचा किळस येत असतो. अन्यधर्मीय लोक याज-बद्दल आम्हांस हांसतात. अनार्य व अवैदिक असा जो प्रकार हल्लीं दिसून येतो त्याज-बद्दल विचार करिता असें दिसतें कीं अनेक अनार्यांचा आर्यांशीं मिलाफ झाल्यावर मूळच्या विधीस वाकडें वळण लागलें. होळीच्या दुसऱ्या दिवशीं अंत्यजास स्पर्श करून नंतर स्नान करावें असें शास्त्रवचन आहे यावरून देखील आर्य व अनार्य या सणात सामील व्हावे असा या सणाच्या उत्पादकांचा हेतु असावा. याच्या उपत्तीशीं ढोंढा राक्षसीचें कथानक पुराणकारानीं जोडून दिलें आहे. परंतु सध्यांतरीं ही राक्षसी कोठें आढळून येत नसल्यामुळें तिचा वध करण्याचा हा उपद्व्याप, तिच्या अभावीं नीतिमत्तेचा वध करण्यास मात्र कारणीभूत होत आहे. यासाठीं या उत्सवाचें स्वरूप शुद्ध व रमणीय करण्यास धर्मांची आडकाठी येणार नाहीं असें आम्ही समजतों. हा सण अत्यंत प्राचीन स्वरूपाचा आहे. इतकेंच नाहीं तर पृथ्वीच्या पाटीवरील

सर्व देशांत हा उत्सव होता व आहे.

बोलूनचालून मनुष्यप्राणीच मुळीं उत्सवप्रिय असल्यामुळें ऋतुपरत्वें त्या त्या कालास अनुरूप असे उत्सव प्रचारांत आणण्याची त्याला सहजच स्फूर्ति उत्पन्न झाली. सध्यां भूमंडलावर प्रचलित असलेले व सकृद्दर्शनीं केवळ धार्मिक वाटणारे उत्सव या स्फूर्तीचेंच द्योतक होत. वर्षाकालानंतर शरत् कालांत मानवी प्रकृतीस विशेष सौख्य नसतें. शिशिरऋतूचा विपरीत परिणाम सर्व सृष्टीवर होऊन वनश्रीची शोभा नष्ट होते. वसंतागमनापासून विश्वांतील प्राणिमात्र व वनस्पति यांच्यांत नवीन टवटवी, तेज व जीव, निसर्गदत्त चेतना व जोम दृष्टिगोचर होऊं लागतो. हा सण या संक्रमण स्थितीचा द्योतक आहे हें सिद्ध करण्यास ढोढा राक्षसीचें वर्णन करणाऱ्या भविष्यपुराणांतील पुढील एकच वाक्य पुरे आहे.

अद्य पंचदशी शुक्ला फाल्गुनस्य नराधिप।
शीतकालो विनिष्क्रान्तः प्रातर्ग्रीष्मो भविष्यति ॥ १३२-२४

म्हणजे "हे राजा, आज फाल्गुन शुक्ल पौर्णिमा आहे. आतां शीतकाल संपून सकाळीं ग्रीष्म लागेल." यावरून होळी म्हणजे थंडीचे त्रासदायक दिवस संपल्याबद्दलचा एक आनंदप्रदर्शक सार्वजनिक होम आहे हें सिद्ध होतें. पुढें निरनिराळ्या सांप्रदायिक पुराणकारांनीं या उत्सवाचा संबंध आपल्या प्रिय देवतेशीं लावून कोणीं तो शिवविषयक तर कोणी कृष्णविषयक आहे असें प्रतिपादन केलें. पाश्चिमात्य देशात देखील असाच प्रकार घडला. युरोपांत पूर्वकालीं अनेक देवांची पूजा चालत असे. ख्रिस्ती धर्मामुळें अनेक देवत्वांची रूढि नष्ट झाली हें जरी खरें तरी या देवतासंबंधानें प्रचलित असलेले अनेक उत्सव ख्रिस्ती संताशीं (Saints) संलग्न करण्यांत आले. अँग्लो सॅक्सन लोक पूर्वकालीं जानेवारीच्या ८ व्या तारिखेस वर्षारंभ मानून दिनमान वाढल्याच्या आनंदाप्रीत्यर्थ होळी पेटवीत. हल्लीं देखील ख्रिसमसच्या (नाताळ) वेळीं अशा रीतीनें होळी पेटविण्याचा विधि होत असतो. विशेष आनंदोत्सवाच्या प्रसंगीं होळी (bon-fire) पेटविण्याची चाल जगावरील सुधारलेल्या लोकांतही आहे. प्राचीन रोमन लोक प्रत्येक वर्षी फेब्रुवारी महिन्याच्या सुमारास जवळ जवळ होळीसारखाच उत्सव साजरा करीत, असें इतिहासावरून दिसतें. महंमदीय धर्मानुयायांनीं **मोहरम** हा वर्षारंभाचा महिना मानिला असून शिया पंथाचे लोक

अली व त्याचे पुत्र हसन व हुसेन याच्या प्रीत्यर्थ तावूत वगैरे करून उत्सव साजरा करितात. या उत्सवात देखील होळीचा विधि आहे. या सर्व भिन्न भिन्न धर्मांच्या अनुयायातील वसंतप्रीत्यर्थ होत असलेले उत्सव (नाताळ, ईस्टर, मोहरम, शिमगा) साजरे करण्याचे प्रकार जवळजवळ सारखेच आहेत. मनोरंजनार्थ घेण्यात येणारे निरनिराळे वेष, मिष्टान्न भोजन, नृत्यगान वगैरे प्रकार जसे सर्वसामान्य आहेत तसेच मद्यपान, असभ्य वर्तन वगैरे प्रकार सर्वत्र रूढ आहेत. यावरून असें दिसतें कीं उत्सव हे मनुष्याच्या अंतःकरणात सात्त्विक वृत्तींप्रमाणें राजस व तामस वृत्तिही प्रदीप्त करीत असतात. तेव्हा मूलतः असे उत्सव उत्पन्न करणाराचा हेतु एकीकडेच राहून त्याच्यांत कालेंकरून अनिष्ट प्रकार कमी अधिक प्रमाणानें शिरत असल्यामुळें कोणीं कोणास हासण्याचें कारण नाहीं. असें जरी आहे तरी या उत्सवास शुद्ध स्वरूप प्राप्त करून देणें आपलें कर्तव्यकर्म होय असें सर्व धर्मांच्या अनुयायानीं समजलें पाहिजे.

विचार करण्यासारख्या गोष्टी.

श्रीकृष्णानें गीतेच्या द्वारें सार्वलौकिक व त्रिकालाबाधित नीतीचा ठेवा सर्व जगाच्या स्वाधीन करून धर्मांच्या कामीं चेतना आणिली अशी त्याची कीर्ति आहे. त्याच भगवताच्या नामाशीं संलग्न असलेल्या दोलोत्सवात कित्येक अश्लील व असभ्य प्रकार दृष्टीस पडावे यापरतें अधिक शोचनीय तें काय आहे ? योगीराज शिवानें तृतीय नेत्रातून प्रज्वलित अग्नीच्या ज्वाला बाहेर फेंकून सत्कार्यापासून परावृत्त करू पाहणाऱ्या मन्मथाची राखरांगोळी केली, त्याच प्रसंगाचें स्मारक म्हणून पाळावयाच्या या उत्सवात पशुवृत्तीनेंही घटकाभर शरमावें असें अनाचाराचें वर्तन निःशंकपणें करणें म्हणजे माणुसकीलाही विसरणें नव्हे काय ? शिवाचा जो तृतीय नेत्र तो प्रत्येकास आहे. यालाच ज्ञानचक्षु म्हणतात. ज्ञानाग्नीनें उच्छृंखल मनोवृत्तींचा समूळ उच्छेद करावा असें सांगणारा होलिकोत्सव शीलाची विस्मृति पाडून आम्हांस अधःपातकर्दमात लोटण्यास कारण व्हावा ना ? गुलाल किंवा अबीर उधळणें, नृत्यगानादिकाच्या योगानें मनाला प्रसन्नता आणणें किंवा आनंदद्योतक होळी प्रत्येक गावात पेटविणें यावर आमचा कोणत्याही प्रकारें कटाक्ष नाहीं, परंतु उत्साह वाढविण्याच्या हेतूनें दुराचारात हे एक दोन आठवडे घालविल्यानें मनावर दुष्ट संस्काराच्या बीजारोपणास आपण वाव मात्र करून देतों व त्या योगानें शरीराची व पैशाची माती होते, इतकेंच नव्हे तर स्वस-

पादित ज्ञानावर व इभ्रतीवरही पाणी पडतें, याबद्दल आम्हांस अत्यंत खेद वाटतो. आर्यावर्तांत संगीत कलेचा उदय झाल्यावर तिला वैभवशिखरास पोहोंचविणारे कित्येक गायनकलेचे भक्त व भोक्ते होऊन गेले. या कलेची योग्यता लक्षांत आणून तिचें स्वामित्व स्वर्गीय मानलेल्या गंधर्वांकडे जोडिलें. गायनकला सामवेदांतर्गत मानतात. त्याच कलेस सध्यां अवनत दशा प्राप्त झाली आहे. गायनकलेवर निर्वाह करून राहणारा जो वर्ग आहे, त्याची सामाजिक नीतिमत्ता सुधारल्याशिवाय या कलेचा अभ्युदय होणें शक्य नाहीं. या लोकांनीं द्रव्यसंपादनाच्या हेतूनें लोकाभिरुचीस अनिष्ट वळण दिलें आहे. अशा वेळीं सर्वत्र गांधर्व महाविद्यालयें स्थापन करून या कलेस उच्च पायरीस नेऊन पोहोंचविणारे कैक **विष्णु दिगम्बर** जन्मतील तेव्हांच इच्छित हेतु तडीस जातील. भजनकीर्तनाच्या वेळीं ईश्वरस्वरूपीं मन खेंचणाऱ्या रागरागिण्या शिमग्याच्या सणांत मनोवृत्तींस अनीतीच्या साम्राज्यांत ओढून नेतात. याजबद्दल समाजहितचिंतकांस वाईट वाटावयास नको काय?

दु शासनादिक आसुरी स्वभावाच्या आर्यांनीं साध्वी द्रौपदीस सभेंत खेंचून आणून तिच्या मानभंगाचा जो सर्वस्वी निंद्य प्रयत्न केला त्याबद्दल श्रीकृष्णानें पुढाकार घेऊन सर्व कौरवकुलाचा व त्याच्या आश्रिताचा कसा नाश केला ही गोष्ट महर्षि व्यासानीं भारतात वर्णिली आहे. त्याच श्रीकृष्णाच्या नावावर अनेक आचरट लीला करण्याचें योजून आपल्या भगिनी व मातेसमान असलेल्या स्त्रियाची अनेक प्रकारें विटंबना करणाऱ्या भारतीयास भगवताच्या प्रखर कोपास बळी पडावें लागत आहे आणि त्याच्या अवकृपेमुळेंच ते अधोगतीस गेले आहेत, असें म्हणणें चुकीचें होणार नाहीं. या उत्सवात दृष्टीस पडणारा आर्यांचा अध.पात मन.क्लेश उत्पन्न करणारा आहे. हा प्रकार अनुचित, अवैदिक व सद्धर्मबाह्य आहे असें आम्ही निक्षून सागतों. अमर्याद मद्यपानानें बेहोष होऊन नरकाचें साधन करणारा नरपशु अदूरदृष्टीनें स्वत.च्या हातानें आपलाच गळा कापून घेण्याचें अघोर कर्म करीत आहे. बुद्धीचा भ्रश, पराधीनता, अनाचार व अनारोग्य यांस कारणीभूत अशा या मद्यपिशाचास कवटाळून थैथै नाचणारे नराधम अल्पकाळात अधोगतीस गेल्याशिवाय कसे रहातील ? समाजाची घडी विघडू नये असें ज्यांस वाटतें त्यानीं या अध:पातापासून जनतेचा बचाव करण्यासठीं रात्रंदिवस झटलें पाहिजे. अशा उत्सवापासून अलिप्त राहिल्यानें आपलें कर्तव्य संपलें असें मात्र कोणीं समजूं नये. साप्रत या दिशेनें गावोगावीं होत असलेले

सुशिक्षितांचे प्रयत्न

पाहून मन आनंदित होतें. अर्वाचीन राजर्षि गोपाळ कृष्ण गोखले यानीं एकराष्ट्रीयत्वाच्या दिव्य ध्येयावर उभारलेल्या पवित्र भारतसेवक सस्थेच्या आश्रयाखालीं समाजसेवेप्रीत्यर्थ एक शाखा स्थापन करण्यांत आली असून तिजकडून ज्ञानप्रसार, अंत्यजोद्धार, नीतिवर्धन, ऋणविमोचन, परस्परसाहाय्य वगैरे कार्यक्षेत्रात अप्रतिम कामगिरी होत आहे. मुंबईसारख्या दहा लक्ष लोकवस्तीच्या नगरीत जागोजागी होलिकासमेलनें भरवून जनतेच्या उच्छृंखल वृत्तीस आळा घालण्याचें महत्कार्य अनेक सुशिक्षित देशहितचिंतक करीत आहेत. योग्य दिशेंत चाललेल्या कोणत्याही उन्नतीच्या प्रयत्नास मदत करण्यास सदा तत्पर असलेल्या सरकाराकडूनही मद्यपानास आळा घालण्याच्या व इतर बंदोबस्ताच्या कामी मदत होत आहे. अशाच प्रकारच्या संस्था सबंध देशाच्या कोनाकोपऱ्यांत देखील स्थापन होऊन फक्त फाल्गुनोत्सवाच्या वेळींच नव्हे तर

जेणेंकरून लोकांची नीतिमत्ता वाढेल असे अखंड प्रयत्न सर्व काल करीत राहिल्यास किती तरी अल्पकालांत या उत्सवास शुद्ध वळण लागेल. चैतन्याच्या उपदेशानें राधाकृष्णाच्या भक्तीस उत्तम वळण लागलें. यामुळें या सांप्रदायाचे लोक ह्या उत्सवांत अश्लील प्रकारांस थारा देत नाहींत, हें सर्व एका व्यक्तीच्या परिश्रमाचें फळ आहे. तर मग हजारों लोक याच कार्याप्रीत्यर्थ प्रेमानें व उमेदीनें खपूं लागल्यास ह्या उत्सवाचें सध्यांचें हिडीस स्वरूप बदलण्यास अवधि लागेल काय? सुशिक्षित बांधवहो! अशिक्षितांस वगळून आर्यभूच्या अभ्युदयार्थ केलेल्या प्रयत्नांनीं देशोन्नति होईल असें स्वप्नांत देखील आणूं नका. अशिक्षित बंधूंनो, परंपरागत एवढ्याच कारणानें वंद्य मानलेल्या चालीरीति तुम्हांस कितीही प्रिय असल्या तरी तुमचे सुशिक्षित बंधु तुह्मांला योग्य मार्ग दाखवून देत असतां त्यांच्या शब्दास मान द्या. आपला हेका खरा करण्याच्या भरांत तुमच्या उन्नतीचा वृक्ष छाटूं नका. फाल्गुनोत्सवानंतर प्राप्त होणाऱ्या वर्षारंभाच्या दिवशीं पाडव्याची धवल पताका चढविण्याची पात्रता तुमच्या अंगीं असावी एतदर्थ वर्षाच्या अखेरीचे दिवस शुद्ध स्वरूपाच्या उत्साहांत व उल्हासांत घालवावे हें योग्य आहे. साधारणतः आह्मी असें सुचवितों कीं होळीच्या दिवशीं खेड्याच्या वस्तीच्या मानानें एक दोनच सार्वजनिक होळ्या असाव्या. ग्रामांतील प्रमुखांनीं पंचांची एक कार्यकारी मंडळी नेमून त्यांच्या सूचनेप्रमाणें आवश्यक तो पैसा गोळा करून उत्सवाचा खर्च वजा जातां राहील ती शिल्लक वाचनलायासारख्या ज्ञानाभिवृद्धीच्या सत्कार्यास लावावी. फाल्गुनोत्सवाप्रीत्यर्थ नृत्यगनादिकांची व्यवस्था सार्वजनिक पद्धतीची करून त्यांतच सर्व लहानथोरांस व्याख्यानें, कीर्तनें, पुराणें, प्रवचनें वगैरेंच्या योगानें ऐहिक व पारमार्थिक कर्तव्यकर्मांची जाणीव उत्पन्न होईल असें करावें. होळीच्या एकदोन दिवसांपूर्वीपासून नगरकीर्तनें चालवावीं. शहरांतील वस्तीच्या मानानें अशाच प्रकारची योजना करण्याचें काम सुप्रसिद्ध नागरिकांच्या भिन्न मंडळ्यांकडे द्यावें. जाति, तट, पंथ, वगैरे भेदाभेदांस मुळींच थारा न देतां एकदिलानें व एकच शुद्ध प्रेरणेनें फाल्गुनोत्सव साजरा करावा. गांवोगांव व शहरांनिहाय स्वयंसेवकांच्या संस्था स्थापन करून त्यांत तरुण सुशिक्षितांचा समावेश करावा. सर्व उत्सवांच्या प्रसंगीं जनतेच्या आधिभौतिक व पारमार्थिक प्रगतीच्या महत्कार्यास त्यांजकडून प्रोत्साहन मिळावें यासाठीं प्रतिष्ठित गांवकरी व विशेषतः शाळांचे अध्यापक यांनीं शक्य ती मदत देण्यास पुढें सरसावलें पाहिजे. सर्वमान्य वसंतागमना-

प्रीत्यर्थ असलेला हा उत्सव शुद्ध स्वरूपात चालू ठेवणारे धर्मवीर जन्मास येतील तो सुदिन. परमेश्वर करो आणि असा सुदिन लवकर प्राप्त होवो.

शेवटची प्रार्थना.

येथवर **आर्यांच्या सणांचा प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास** यथामति लिहून तो आह्मी आमच्या महाराष्ट्रभाषाभिज्ञ बंधुभगिनींस सादर केला. **पिंडे पिंडे मतिर्भिन्ना** या न्यायानें या पुस्तकांतील आमची विचारसरणी सर्वांसच सारखी पटण्याजोगी नसली तथापि खालील तीन मुद्यासंबधानें प्राय: मतभेद असेलसें वाटत नाही.

१. प्रत्येक आर्यपुत्रास व दुहितेस स्वधर्म व स्वदेश याबद्दल आदर व अभिमान असला पाहिजे.

२. प्रत्येकानें प्राचीनकालाचें यथार्थ ज्ञान करून घेण्याविषयीं झटलें पाहिजे.

३. सत्य, न्याय, समता, पावित्र्य, अंतर्बाह्य शुद्धता व परोपकारबुद्धि याच्या मदतीनें चतुर्विध पुरुषार्थ साधून श्रीसमर्थांची '**सत्कर्मयोगें वयं घालवावें। सर्वां मुखीं मंगल बोलवावें ॥**' ही उक्ति सार्थ केली पाहिजे.

या वरील हेतुत्रयास पुष्टिकारक असा हा सणाचा इतिहास लिहिताना आह्मीं जागोजाग केलेल्या सूचनांचा सर्वांनीं विचार करावा व वरील हेतु तडीस जाण्यासाठीं आह्मीं सूचित केलेले किंवा इतर पसंतीस उतरणारे उपाय योजावे. जनतेंत प्रेमसंवर्धन करून एकोपा घडवून आणण्यास उत्सवासारखा दुसरा रामबाण उपाय नाहीं. नागरिकांचे व खेडवळांचेही उत्साहवर्धक उत्सव राहिलेच पाहिजेत, परंतु त्याच्यांतील अनाचार व अनीति काढून टाकून त्यास शुद्ध वळण देण्यास सुशिक्षितांनीं शैथिल्य टाकून कंबर बांधली पाहिजे. आमचे गृह्यसंस्कार शुद्ध झाले, उत्सवांतील शिष्टसंमत नसलेला भाग नाहींसा झाला, बंधुत्वभावनेचा विकास झाला व परमात्म्याची ओळख पटू लागली ह्मणजे आह्मी खास उन्नतिपथ आक्रमू लागलों असें ह्मणावयास हरकत नाहीं. उपदेशामृतानें सर्वतोपरी आमची कायिक, वाचिक व मानसिक प्रगति व्हावी हेंच आमचीं कथा कीर्तनें, जत्रा, पूजासमारंभ, प्रवचनें इत्यादिकांचें उद्दिष्ट आहे.

आर्यभूमींत जन्मून तिच्या अन्नावर पोसलेले आम्ही सर्व आर्यऋषींचे वंशज परस्परहितार्थ सदा सिद्ध असूं या. आमचे मतभेद, पंथभेद, वर्णभेद, जातिभेद वगैरे सर्व भेदांपासून उगम पावणाऱ्या द्वैत भावास हिंदुमातेच्या पायाशीं असलेल्या महासागरांत कायमची जलसमाधि देऊन सर्व प्रकारें देशोन्नतीच्या कार्यास लागूं या. पुरुषाच्या यज्ञापासून विश्व निर्मित झालें असें मानणारे आम्ही आत्मोन्नति व देशोन्नतीप्रीत्यर्थ स्वतःच्या क्षणभंगुर सुखदुःखांचा यज्ञ करण्यास सदैव तयार होऊं या. जीं आर्यभूमातेचीं लेंकरें या मातृकार्यासाठीं तनुमनधनेंकरून प्रत्यहीं झटत आहेत, त्यांचा विजय असो! जे आर्यावर्तातील लहानमोठे राज्यकर्ते स्वार्थत्याग करून जनतेची प्रगति व्हावी एतदर्थ अव्याहत प्रयत्न करीत आहेत, त्यांचा विजय असो! ईशसंकेतानुरूप ज्यांच्या हातीं या प्राचीन देशाचीं राज्यसूत्रें आलीं आहेत व जे या देशाचा अभ्युदय हेंच आपलें सद्व्रत असें समजतात, त्या आर्यचक्रवर्ती पंचम जार्ज नृपतींचा चिरकाल जयजयकार असो.

सन्तः सन्तु निरंतरम् सुकृतिनो विध्वस्तपापोदया
राजानः परिपालयन्तु वसुधां धर्मे स्थिताः सर्वदा
काले संततवर्षिणो जलमुचस्संतु स्थिराः पुण्यतो
मोदन्तां घनबद्धबांधवसुहृद्गोष्ठीप्रमोदाः प्रजाः ॥

शेवटीं ज्या जगचालकाच्या प्रेरणेनें हें ग्रंथलेखनाचें कार्य हातीं घेतलें व ज्याच्या कृपेनें तें आज पूर्ण होत आहे त्या दयाघन परमेश्वराकडे वरील सार्वत्रिक कल्याणाचें मागणें मागून सर्वांची रजा घेतों.

संसार सुखावह कसा होईल.

हा प्रश्न प्रत्येक मनुष्यास अहर्निश त्रास देत असतो. आह्मा सर्वांची सौख्य-प्राप्तीसाठीं एकसारखी धडपड चालली असून, तुकारामबुवांनी ह्मटल्याप्रमाणें **दुःख पर्वता एवढें** असाच अनुभव यावा यांतील गोम तरी काय आहे? भगवंतांनी उपदेशिलेल्या शब्दांत सांगावयाचें ह्मटलें ह्मणजे **'उद्धरेदात्म-नात्मनम्—आत्मैव आत्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः—** 'आह्मींच आमचा उद्धार करावयाचा आहे, आह्मीच आपले मित्र व आह्मीच आपले शत्रु. संसारांत कसें वागावें, प्रपंच राखून परमार्थ कसा साधावा हें आह्मांपैकीं कित्येकांस नीटपणें समजत नसल्यामुळें विचारे आमचे कित्येक बंधु दोन्हीं ठायीं फसतात. अशांना सन्मार्ग दर्शविणारीं खालीं दिलेलीं पुस्तकें वाचण्याबद्दल आह्मी शिफारस करितों. विषयाचें ज्ञान व्यवहाराच्या भाषेंत व व्यवहारांतील अनुभवावरून व्हावें या हेतूनें हीं दोन्ही पुस्तकें आह्मीं नाटकरूपानें लिहिलीं आहेत. महाराष्ट्रांतील वृत्तपत्रकारांनीं व विद्वज्जनांनीं वाखणलेलीं हीं पुस्तकें प्रत्येक प्रापंचिकानें अवश्य वाचून त्यांत दर्शविलेल्या दिशेनें चालल्यास त्यास प्रपंच सुखावह करण्याची गुरुकिल्ली लाभल्याप्रमाणें होईल. तरुण मुलांमुलींच्या हातांत तीं दिल्यानें त्यांना योग्य वळण लागेल.

१ समाजोन्नति.

आजकाल संसारांत घडणाऱ्या गोष्टी या पुस्तकांत गोंविल्या असून सर्व प्रकारच्या मतांच्या लोकांनीं स्वोन्नतीबरोबर समाजाचा जीर्णोद्धार करण्याच्या पवित्र कार्यास हातभार लावणें किती आवश्यक व शक्य आहे, हें यांत दाखविलें आहे. सद्गुण, उद्योग, दृढनिष्ठा व प्रेम यांच्या द्वारें समाजांत चैतन्य उत्पन्न करणें कसें साध्य आहे, आमच्या धर्माची व वैदिकवर्गाची विपन्नावस्था कशी घालवितां येईल, कुटुंब व समाज यांत अज्ञानामुळें कसा अन्याय होतो व न्यायाच्या दृष्टीनें त्याचें निवारण कसें करावें, कालानुसार स्त्रीपुरुषाचीं श्रेष्ठ कर्तव्यें कोणतीं, सत्य, न्याय व समता या नीतितत्वांची कास धरून वागणारांस सर्व कार्यांत कसें यश येतें, जुन्या व नव्या पिढींतील लोकांत मतभेद कां आहे व तो कसा घालवितां येईल वगैरे मुद्यांचें विवेचन व्यवहाराच्या भाषेंत व प्रत्येक विचारी पुरुषास व महिलेस पटेल अशा रीतीनें केलें आहे. महाराष्ट्रांतील कैक-

कुटुंबांचें सूक्ष्मदृष्ट्या अवलोकन करून हें पुस्तक लिहिलें असल्याचें वाचकांस दिसून येईल. पृष्ठ संख्या १४४.

हें पुस्तक सर नारायण गणेश चंदावरकर यांस अर्पण केलें असून बडोदे सरकारांतून तें वाचनालयें व बक्षिस यांच्यासाठीं मंजूर करण्यांत आलें आहे.

अभिप्राय—विविधज्ञानविस्तार—हिंदूंच्या उच्चवर्णीयांची गृहस्थिति यांत चांगल्या प्रकारें रेखाटली आहे. उदात्त विचार व गोड भाषा यामुळें हें पुस्तक वाचनीय झालें आहे.

(इंदुप्रकाश) कथानक साधें, मुख्य पात्रें प्रेमळ व सात्विक वृत्तीचीं असून सद्यःस्थितीचें चित्र यथार्थ वठविलें आहे. (याच्या योगानें) कर्तव्यजागृति उत्पन्न होईल.

२ प्रेम –निराशा.

प्रेमाचें शुद्ध, उदात्त व अनुकरणीय रूप, सद्गुण व ईश्वरश्रद्धा यांचें महत्व व जगांत त्यांचा होत असलेला विजय, नीतिमान्, सुशिक्षित व उद्योगी स्त्री-पुरुषांचा उदात्त जीवनक्रम, त्यांचें ध्येय व कर्तव्य यांचें यथार्थ चित्र या पुस्तकांत दाखविलें आहे. केवळ लक्ष्मीचा अनुग्रह नसल्यामुळें सुशील व होतकरू तरुणांची समाजाकडून कशी अवहेलना होते, शुद्ध व सात्विक प्रेमाचा झरा किती निर्मल व गोड असतो, श्रीमंतीबद्दलचा दुरभिमान धरून खऱ्या सद्गुणांची मातब्बरी न जाणल्यामुळें सर्वत्र निराशा कशी पसरते, नीच मनोवृत्तीच्या लोकांस सात्विक तेज ओळखितां न आल्यामुळें त्यांचें सर्व मनोराज्य ढांसळून पडून शेवटीं त्यांचा निराशेनें कसा अंत होतो व मुलांमुलींच्या कोमल मनावर सुशिक्षणाचा योग्य संस्कार झाला असतां त्यांचें शील शेवटपर्यंत कसें अढळ राहतें, याचा खुलासा यांत फार मार्मिक रीतीनें केला आहे. पृष्ठसंख्या १३६.

अभिप्राय— आनंद—यांत प्रेमाचें शुद्ध व उदात्त स्वरूप, सुशिक्षित स्त्रीपुरुषांचा उदात्त जीवनक्रम, त्यांचें ध्येय व कर्तव्य, ईश्वरश्रद्धा इत्यादि विषयांचें चित्र रेखिलें आहे. समाज कसा असावयास पाहिजे याचें काल्पनिक दृश्य या पुस्तकाच्या वाचनानें डोळ्यांपुढें उभें राहतें. कुलीन स्त्रीपुरुषांना हें पुस्तक वाचतांना संकोच वाटणार नाहीं.

इंदुप्रकाश—आमच्या समाजांतील कित्येक कुटुंबांस या पुस्तकावरून बोध ता येण्यासारखा आहे.

हें पुस्तक वडोदें सरकारानें बक्षिसें व वाचनालयें याच्यासाठीं मंजूर केलें आहे. वर दिलेल्या अभिप्रायाशिवाय **ज्ञानप्रकाश, सुबोधपत्रिका, वैश्यमासिक,** ध्यान वगैरे पत्रातून व मासिकातून दोन्ही पुस्तकावर उत्कृष्ट अभिप्राय आले आहेत. प्रत्येक पुस्तकाची किंमत ८१२ आहे. तथापि **" आर्यांच्या सणांचा प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास "** या पुस्तकाचे प्रकाशक **आर्यधर्म विचारक मंडळी** यांजपाशीं काहीं पुस्तकें आह्मीं विक्रीकरितां ठेविलीं असून यान्या विद्यमानें मागविल्यास तीं दोन्हीं पुस्तकें फक्त १ रुपयास मिळतील. . ख. ३ आणे निराळा पडेल.

२५, कृष्णाबाई बिल्डिंग, गिरगांव-मुंबई. } **सामाजिक ग्रंथप्रसारक मंडळी.**

☞ पुस्तकें मिळण्याचें वरील ठिकाण

आर्यधर्मविचारक मंडळी,
पोस्ट-गिरगाव, मुंबई.

नवयुग

हल्लींचा काल प्रगतीचा आहे. धार्मिक, सामाजिक, राजकीय, नैतिक, औद्योगिक वगैरे हरएक बाबींचा सारखा रात चालला असून सर्व बाजूनीं मानवी उन्नति कशी घडवून आणिता येईल या महत्वाच्या प्रश्नाची चर्चा अह- र्निश होत आहे. अशा प्रकारें नवयुगाच्या प्रारंभाचीं शुभ चिन्हें सर्वत्र स्पष्टपणें दृग्गोचर होत असता त्याचें सप्रेम स्वागत करण्यास मातृभूमीच्या प्रत्येक लेक- रानें पुढें सरसावलें पाहिजे. या उद्देशानें **नवयुग** मासिकद्वारा लोकसेवा

लागून आज दोन वर्षें होऊन गेलीं. या मुदतींत आमच्याकडून जी थोडीबहुत सेवा घडली ती महाराष्ट्रीय बंधुभगिनींनीं गोड करून घेतलीच आहे.

नवयुगाचें ध्येय ललित वाङ्मय सेवा नव्हे. प्रणयपोषक कादंबऱ्या, शृंगारिक गोष्टी, किंवा करमणुकीपलीकडे तादृश उपयोग न होणारीं प्रहसनें यांपासून जनतेचा विशेष फायदा होईल असें आम्हांस वाटत नसल्यामुळें आम्हीं खऱ्या प्रगतिपोषक विषयांकडेच आमच्या बंधुभगिनींचें लक्ष वेधून घेण्याचा आरंभीच संकल्प केला. तदनुसार जगन्नियंत्याच्या कृपाप्रसादानें व विद्वानांच्या आशीर्वादानें आजपर्यंत नवयुगाच्या द्वारें विख्यात विद्वानांचे विचारपरिप्लुत लेख वाचकांस सादर केले. प्रख्यात चित्रकारांच्या कृतींनी प्रेक्षकांचे नेत्र रिझविले. चांगल्या बोधप्रद गोष्टी सांगून विचारांची जागृति केली. जुन्या व नव्या कवींच्या कवितांचा गोड प्रसाद वांटला. एवंच आपल्या प्रिय वाचक–मित्रांची सेवा नवयुगानें यथामति केली. अशाच रीतीनें या बहुगुणी मासिकाचें अंतरंग व बहिरंग उत्तरोत्तर अधिकाधिक संतोषप्रद करून त्यास उच्च वळण देण्याविषयीं आम्ही शक्य तो प्रयत्न करण्याचें अश्वासन देतों.

वार्षिक वर्गणी रु. ४ ट. खर्च माफ.

पत्ता–कस्टम हाऊस रोड, फोर्ट मुंबई. } डी. काशीनाथ आणि कंपनी.

आर्यांच्या सणांचा प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास.

अभिप्राय.

श्रीमति सौ काशीबाई कानिटकर, पुणें, (२२-१-१९१६) पुस्तक फार सुंदर व उपयुक्त आहे मध्यान्या काळी अशा पुस्तकाची फार गरज होती आपल्या पूर्वजाना हे सण रूढिमध्यें का आणिले व त्याची उपयुक्तता काय आहे हें या पुस्तकावरून चागलें समजेल आपला प्रयत्न फार स्तुत्य आहे. पुस्तकाची भाषा व विषयाची माडणी चागली आहे अशासारखे पुस्तक प्रत्येकाचे सग्रहीं असावें अशी त्याची योग्यता आहे

रा. ब. विष्णु मोरेश्वर महाजनी, एम्. ए., अकोलें, (८-२-१९१६) पूर्वेतिहास समजून घेण्याची आवश्यकता पुराणमताभिमानी व सुधारकामध्ये याम अवश्य असल्यानें दोघामही या ग्रथापासून फायदा होईल

प्रोफेसर चिंतामण गंगाधर भानु, पुणें (१७-२ १६) पुस्तक बहुश्रुतपणाचे द्योतक असून बहुतेक सणाचा इतिहास पुष्कळ शोध करून लिहिला आहे प्रत्येक सणापासून कोणता बोध घ्यावा हे चागल्या सुबोध भाषेत व सयुक्तिक माडणी करून सागितलें आहे. असा काहींतरी प्रयत्न हवा होता सणाचे विभाजन व वर्गीकरणही चागलें केलें आहे मला आशा आहे की आपल्यास या कामीं यश येईल व परमेश्वर तें देईल

रा रा. पांडुरंग वामन काणे, एम्. ए., एल्.एल्. एम्., मुंबई (१३-२ १९१६) पुस्तकात प्रतिपादलेला विषय रोजच्या व्यवहारातील असूनही पुस्तक फार मनोरजक झालें आहे. पुस्तकात सकलित केलेली माहिती अत्यंत उपयुक्त असून शोधक बुद्धीनें व मार्मिकपणानें दिलेली आहे. ग्रथकारानें जागोजाग जे विचार प्रस्ट केले आहेत ते मनन करण्यासारखे आहेत पुस्तकाचें एकदर धोरण उदात्त असून आपलें स्वत्व व चागुलपणा कायम ठेवून विवेचक बुद्धीनें आपल्या आचारविचारात, धर्मसमजुतींत व सणात कोणता फरक केला पाहिजे व कसा केला पाहिजे हें ग्रथकारानें समतोल भाषेंत परतु स्पष्टपणें सागितलें आहे हें वाचून फारच समाधान वाटलें ग्रथकाराची विचार करण्याची शैली, त्यानें केलेल्या सूचना या खरोखर मननीय आहेत. या पुस्तकानें महाराष्ट्र वाङमयात एका उत्तम पुस्तकाची भर पडल्यासारखें होईल. पुस्तकाची भाषा साधी, सरळ व गभीर असून विषयास साजेल अशी आहे.

वे. शा. सं. मठस्थ गणेश रामचंद्र शर्मा. नाशिक (१५-३-१६)– आर्यांन्या सणावर १९०२ साली मीं 'आर्योत्सव प्रकाश' नावाचें एक पुस्तक

लागून आज दोन वर्षे होऊन गेली. या मुदतींत आमच्याकडून जी थोडीबहुत सेवा घडली ती महाराष्ट्रीय बंधुभगिनींनीं गोड करून घेतलीच आहे.

नवयुगाचे ध्येय ललित वाङ्मय सेवा नव्हे. प्रणयपोषक कादंबऱ्या, शृंगारिक गोष्टी, किंवा करमणुकीपलीकडे तादृश उपयोग न होणारीं प्रहसनें यांपासून जनतेचा विशेष फायदा होईल असें आह्मांस वाटत नसल्यामुळें आह्मीं सत्या प्रगतिपोषक विषयांकडेच आमच्या बंधुभगिनींचें लक्ष वेधून घेण्याचा आरंभींच संकल्प केला. तदनुसार जगन्नियंत्याच्या कृपाप्रसादानें व विद्वानांच्या आशीर्वादानें आजपर्यंत नवयुगाच्या द्वारें विख्यात विद्वानांचे विचारपरिप्लुत लेख वाचकांस सादर केले. प्रख्यात चित्रकारांच्या कृतींनीं प्रेक्षकांचे नेत्र रिझविले. चांगल्या बोधप्रद गोष्टी सांगून विचारांची जागृति केली. जुन्या व नव्या कवींच्या कवितांचा गोड प्रसाद वांटला. एवंच आपल्या प्रिय वाचक-मित्रांची सेवा नवयुगानें यथामति केली. अशाच रीतीनें या बहुगुणी मासिकाचें अंतरंग व बहिरंग उत्तरोत्तर अधिकाधिक संतोषप्रद करून त्यास उच्च वळण देण्याविषयीं आह्मी शक्य तो प्रयत्न करण्याचें अश्वासन देतों.

वार्षिक वर्गणी रु. ४ ट. खर्च माफ.

पत्ता–कस्टम हाऊस रोड, फोर्ट मुंबई. } डी. काशीनाथ आणि

रा रा. जनार्दन सखाराम कुडाळकर, एम्. ए.एल्.एल्. बी. बडोदें. (३-४ १९१-) हें पुस्तक एक ऐतिहासिक माहितीची भरपूर खाण आहे असें आढळून आलें व त्यानें आर्यांच्या प्राचीन इतिहासावर जो नवीन प्रकाश पाडण्याचा यत्न केला आहे तो खरोखरच चकित करणारा व प्रशसनीय आहे. लेखकानें निव्वळ काल्पनिक किंवा ऐकीव माहितीवर भिस्त ठेऊन आर्य सस्कृतीचे पोवाडे गाण्याचा यत्न न करता आपल्या विशाल वाचनाचा व खऱ्या शोधक बुद्धीचा उत्तम उपयोग केल्याचे पुस्तकाचें प्रत्येक पृष्ठ व प्रकरण पुरावा देतें अशा प्रकारची पुस्तकें आमच्या शाळातील व कॉलेजातील प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या वाचनात जितक्या अधिक प्रमाणात येतील व त्यांचे महत्व शिक्षक लोक जेवढे खोल आपल्या विद्यार्थ्यांच्या मनावर बिंबवितील तितकी त्याची शोधकबुद्धि विकसित होऊन आमच्या प्राचीन इतिहासाच्या सशोधनास मदत होईल व तेणें करून आमच्या भावी उन्नतीस प्रोत्साहन मिळेल यात सशय नाहीं. लेखकाचे सर्वच विचार जरी सर्वांस सर्वत ग्राह्य नसले तरी त्यानें दाखविलेल्या नवीन विचाराच्या दिशा सत्यान्वेषणाच्या खऱ्या मार्गाकडे पुष्कळ वाचकाची मनें वळवितील व त्यामुळें आर्य सस्कृतीचा खरा इतिहास लवकरच सकलित होईल अशीं सुचिन्हें दिसत आहेत पुस्तकातील कांहीं प्रकरणे अत्यत चित्ताकर्षक व उत्साहजनक वाटतात व तीं वाचताना प्रत्येक वाचकाच्या विचार शक्तींत एक नवीनच स्फूर्ति उत्पन्न होते. उदाहरणार्थ, "नारळी पौर्णिमा" ह्या सणातील आर्यांच्या प्राचीन कालच्या समुद्रावरील व्यापाराची माहिती वाचल्यावर मला माझ्या दीड वर्षापूर्वी केलेल्या विश्वपर्यटणातील पुष्कळ अनुभवाची आठवण झाली. आर्यांच्या प्राचीन वाङ्मयाचा ह्या पुस्तकाप्रमाणें शोधक बुद्धीनें विचार करण्याची जर प्रत्येकास स्फूर्ति झाली तर त्या इतिहासावर किती तरी प्रकाश पडेल त्याच दृष्टीनें ह्या पुस्तकाचें आह्मास इतकें महत्व वाटत तें प्रत्येक शाळा खात्यानें व पुस्तकालयानें आश्रय देण्यास अगदीं योग्य आहे

श्रीमती रमाबाई साहेब रानडे, पुणें (९-४-१९१६) प्रत्येक सणाची यथातथ्य माहिती या पुस्तकात दिली आहे ती अतिशय उपयुक्त आहे. हे सण केव्हापासून व कोणामुळ प्रचारात आले, ते प्रचारात येण्यास विशेष काय कारण घडले असा प्रश्न आमच्या पुरुष मडळींना विचारिला तर कांहीं बहुश्रुत व्यक्तींशिवाय सर्व साधारण मडळीस 'आह्माला याची कांहा माहिती नाही' असेंच उत्तर द्यावे लागेल वायकाची मात्र सर्वांचीच स्थिति तशी नाहीं अजून

लिहून प्रसिद्ध केलें होतें. आपलें पुस्तक माझ्या पुस्तकाचें उत्कृष्ट सटीक विवेचन आहे. माझी मूळ कृति आपण सर्वोत्कृष्ट तऱ्हेनें विशद स्वरूपांत लोकांपुढें आणून एक अत्यंत महत्वाच्या व जरूर असलेल्या विषयाची प्रस्तुत पुस्तकानें महाराष्ट्र वाङमयांत चांगलीच भर घातली. आपल्या पुस्तकांतील 'हेतु व बोध' हीं सदरें फारच बहारीचीं वठलीं आहेत. एकंदरीत प्रस्तुत पुस्तक महाराष्ट्रीयांच्या संग्रहास व आदरास पात्र आहे.

सर नारायण गणेश चंदावरकर, मुंबई, (१९-३-१६.)— Many thanks for a copy of your book on Hindu Holidays, which you handed over to me for perusal. It is just the kind of book that is very much wanted in these days to awaken in the minds of our people a clear consciousness of the real meaning and object of and the spiritual principle underlying the holidays, of which you have in your book given a lucid account in simple Marathi. You have brought out the meaning and the object with a faithful adherence to the noblest part of Hindu traditions and Shastras and I trust your book will be largely read and will prove a source of useful instruction and enlightenment. The labour you have spent on this book is commendable and deserves warm appreciation from the public concerned.

श्रीयुत ईश्वरदास इच्छाराम मशुवाला, बी.ए., मुंबई २४-३-१९१६

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી, ધાર્મિક દૃષ્ટિથી, પ્રજાકીય વિચારથી અને સંસારિક ઔદ્યોગિક કોઈપણ દૃષ્ટિબિંદુથી વિચાર કરનારને આપણા આ તેહેવારોનું ખ માહાત્મ્ય, ખરું તાત્પર્ય, તે યોજનારના મહાન આશયો અને હેતુઓનું કાંઈ ભાન તમારા ગ્રંથથી મળશે અને તેવીરીતે હાલના પ્રસંગે પ્રજાકીય જાગૃતિના કાર્યમાં આ ગ્રંથ સારો મદદગાર થશે એમ નિર્વિવાદપણે કહી શકું છું.

ગુર્જર વર્ગ જે આવા વિચારો કરીને પોતાના તરફથી આવી માહીતી આપવામાં સામાન્યપણે પછાત રહેલો છે. તે અત્રે આ રચિત તૈયાર મળે છે તેનો ઉપયોગ કરવાને ચુકશે નહિ. અને તેનું જેવી સરળ ભાષામાં તમો એ ગ્રંથન કીધું છે તેવીજ સામાન્ય લોક સમુદાયને પરિચિત ભાષામાં ભાષાંતર કરીને આપ પ્રજાના આ સંક્રાતિ કાળમાં પ્રજાકીય પ્રવૃત્તિની જાગૃતિમાં પોતાનો ફાળો આપે એવી આશા રાખું છું.

रा.रा. जनार्दन सखाराम कुडाळकर, एम्. ए. एल्‌. एल्‌. बी. बडोदें. (३-४-१९१६) हे पुस्तक एक ऐतिहासिक माहितीची भरपूर खाण आहे असें आढळून आले व त्यानें आर्यांच्या प्राचीन इतिहासावर जो नवीन प्रकाश पाडण्याचा यत्न केला आहे तो खरोखरच चकित करणारा व प्रशंसनीय आहे. लेखकानें निव्वळ काल्पनिक किंवा ऐकीव माहितीवर भिस्त ठेऊन आर्य संस्कृतीचे पोवाडे गाण्याचा यत्न न करता आपल्या विशाल वाचनाचा व खऱ्या शोधक बुद्धीचा उत्तम उपयोग केल्याचें पुस्तकाचें प्रत्येक पृष्ठ व प्रकरण पुरावा देतें. अशा प्रकारची पुस्तकें आमच्या शाळांतील व कॉलेजांतील प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या वाचनात जितक्या अधिक प्रमाणात येतील व त्याचें महत्व शिक्षक लोक जेवढें खोल आपल्या विद्यार्थ्यांच्या मनावर बिंबवितील तितकी त्यांची शोधकबुद्धि विकसित होऊन आमच्या प्राचीन इतिहासाच्या संशोधनास मदत होईल व तेणे करून आमच्या भावी उन्नतीस प्रोत्साहन मिळेल यात संशय नाहीं. लेखकाचे सर्वच विचार जरी सर्वांस सर्वत ग्राह्य नसले तरी त्यानें दाखविलेल्या नवीन विचाराच्या दिशा सत्यान्वेषणाच्या खऱ्या मार्गांकडे पुष्कळ वाचकांची मनें वळवितील व त्यामुळे आर्य संस्कृतीचा खरा इतिहास लवकरच संकलित होईल अशीं सुचिन्हें दिसत आहेत. पुस्तकातील काहीं प्रकरणें अत्यंत चित्ताकर्षक व उत्साहजनक वाटतात व तीं वाचताना प्रत्येक वाचकाच्या विचारशक्तींत एक नवीनच स्फूर्ति उत्पन्न होते. उदाहरणार्थ, "नारळी पौर्णिमा" ह्या सणातील आर्यांच्या प्राचीन कालच्या समुद्रावरील व्यापाराची माहिती वाचल्यावर मला माझ्या दीड वर्षापूर्वी केलेल्या विश्वपर्यटणातील पुष्कळ अनुभवाची आठवण झाली. आर्यांच्या प्राचीन वाङ्मयाचा ह्या पुस्तकाप्रमाणें शोधक बुद्धीनें विचार करण्याची जर प्रत्येकास स्फूर्ति झाली तर त्या इतिहासावर किती तरी प्रकाश पडेल. त्याच दृष्टीनें ह्या पुस्तकाचें आम्हास इतकें महत्व वाटतें. तें प्रत्येक शाळा खात्यानें व पुस्तकालयानें आश्रय देण्यास अगदीं योग्य आहे.

श्रीमती रमाबाई साहेब रानडे, पुणें (९-४-१९१६) प्रत्येक सणाची यथातथ्य माहिती या पुस्तकात दिली आहे ती अतिशय उपयुक्त आहे. हे सण केव्हांपासून व कोणामुळे प्रचारात आले, ते प्रचारात येण्यास विशेष काय कारण पडलें असा प्रश्न आमच्या पुरुष मंडळींना विचारिला तर काहीं बहुश्रुत व्यक्तींशिवाय सर्व साधारण मंडळीस 'आम्हाला याची काहीं माहिती नाहीं' असेंच उत्तर द्यावें लागेल. बायकांची मात्र सर्वांचीच स्थिति तशी नाहीं. अजून

पर्यंत पोक्त व वृद्ध बायकांजवळ जुना इतिहास कहाण्यांच्या रूपानें आहे. कांहीं चरित्रांसंबंधानें त्या माहिती सांगतांना जशा कांहीं त्या गोष्टी त्यांच्या डोळ्यासमोरच घडल्या असें ऐकणारांस वाटतें. हा परिणाम त्यांच्या शुद्ध व धार्मिक भावनेचा आहे. ती धार्मिक भावना नवीन बायकांत दिवसें दिवस कमी होत चालली आहे असें दिसतें. लिहितां वाचतां येत असून दुसरे अनेक अभ्यास व व्यवसाय पाठीमागें असल्यामुळें त्यांस जुने व नवे ग्रंथ वाचण्यास सवड मिळत नाहीं व त्यामुळेंच नव्या पिढीला आर्यांच्या सणांच्या प्राचीन व अर्वाचीन इतिहासाची माहिती असावी तशी असत नाहीं हे खरें आहे. ह्मणून प्रस्तुत पुस्तक अतिशय श्रम करून जुने नवे ग्रंथ पाहून व त्यांतील निरनिराळीं प्रमाणें देऊन फार उपयोगाचें केलें आहे; ह्मणजे ते आर्यावर्तांतील निरनिराळ्या प्रांतांतील निरनिराळ्या चालीरीति, धार्मिक समजुती, मतवैकल्यें व सण यांचें मार्गदर्शकच होऊन बसलें आहे. ज्या दृष्टीनें या पुस्तकाची किंमत फार मोठी आहे. एकंदर *पुस्तकाची भाषा प्रौढ व सुबोध आहे व तें प्रत्येक* स्त्रीपुरुषानें संग्रहीं ठेवण्यास योग्य आहे. ज्याला तें विकत घेण्याची ऐपत नसेल त्यानें तें एक वेळ वाचून तरी पहावें अशी शिफारस आहे.

रा. रा. नरसिंह चिंतामण केळकर, बी. ए. एल्. एल्. बी. पुणें (१६–४–१९१६) आपण या पुस्तकाचे छापील सुटे फार्म पाठविले ते वाचून पाहिले. एकंदरीनें पुस्तकाविषयीं माझा बराच अनुकूल ग्रह झाला. हिंदूलोकांची सणांची आवड व त्यांवरील त्यांची निष्ठा प्रसिद्धच आहे. तथापि सणांच्या उपपत्तीविषयींचें समाजाचें ज्ञान अलीकडे इतकें मलीन झालें आहे की, सणाचा दिवस उगवला ह्मणजे केवळ परंपरागत चालत आलेल्या वहिवाटीप्रमाणें आचारपालन करण्यापलीकडे सणांच्या मर्मांत लोक फारसे शिरलेले दिसत नाहींत. वास्तविक सशास्त्र उपपत्ति कळल्यानें आचारपालनात आनंद कमी न होतां वाढावा हेंच स्वाभाविक आहे. असो. आपण परिश्रमपूर्वक आर्यांच्या सणांच्या उत्पत्तीचें किंवा उपपत्तीचें जें संशोधन केलें आहे तें भाविक व अभाविक या दोहोंसही सारखेंच आवडेल असें मला वाटतें. समाजशास्त्रासंबंधी पुस्तकें मराठींत फारशीं नाहींत यामुळें आपल्या पुस्तकाला वाचकवर्गाकडून उत्सुकतेनें स्वीकार होईल अशी आशा आहे.